

OSMANLI MİRASI

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ JOURNAL OF OTTOMAN LEGACY STUDIES

OSMANLI MİRASI ARAŞTIRMALARI DERGİSİ • JOURNAL OF OTTOMAN LEGACY STUDIES

Osmanlı Devleti'nin coğrafyası, 1299'da Bursa'da kurulmuş ve 1922'de İstanbul'da sona ermiştir. Bu süreçte, devlet, Anadolu, Suriye, Irak, Azerbaycan ve Kafkaslar gibi geniş bölgeleri kapsayan bir imparatorluğa dönüştürmüştür. Harita, bu geniş toprakların sınırlarını ve yönetim bölgelerini göstermektedir. Harita üzerindeki numaralar, farklı coğrafî bölgeleri temsil etmektedir. Harita, Osmanlı Devleti'nin coğrafyasını ve sınırlarını göstermektedir.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)

Journal of Ottoman Legacy Studies
(JOLS)

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024

Volume 11, Issue 31, November 2024

e-ISSN: 2148-5704

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), uluslararası hakemli bir dergi olup dörder aylık dönemler hâlinde (Mart-Temmuz-Kasım) yılda üç sayı olarak elektronik ortamda yayımlanır. Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların dil, bilim ve hukuki sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi'ne aittir. Yazılar yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayımlayıp yayımlamamakta serbesttir.

The Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS), is an international electronic journal published online three times a year in March, July and November. Authors bear the academic, linguistic and legal responsibility of their works published in JOLS. JOLS is the sole copyright owner of works published in the journal. No work published in the JOLS can be partially or totally published or reproduced without the written consent of publisher. Editorial Board decides to publish or reject submitted articles.

İndeksler / Indexes

DOAJ (Directory of Open Access Journal) • EBSCO
(Central & Eastern European Academic Source) •
ErihPlus • Google Scholar • Index Copernicus • Index
Islamicus • Scopus (Elsevier Bibliographic Databases)
• SOBIAD (Sosyal Bilimler Atıf Dizini) • TEI (Türk
Eğitim İndeksi) • ULAKBİM TR Dizin

Scopus®

INFORMATION SERVICES

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD)

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS)

e-ISSN: 2148-5704

www.osmanlimirasi.net

osmanlimirasi@gmail.com

Dil ve Edebiyat / Language and Literature

Prof. Dr. İsmail AVCI

Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,

Çağış Yerleşkesi, 10145, BALIKESİR

e-mail: mailavci@hotmail.com

Tarih / History

Prof. Dr. Abidin TEMİZER

Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,

İstiklal Yerleşkesi, 15030, BURDUR

e-mail: abidintemizer@hotmail.com

Sahibi / Owner

Abidin TEMİZER (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

Editörler / Editors

Abidin TEMİZER (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

İsmail AVCI (Prof. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)

Dil Editörleri / Language Editors

Nihada DELİBEGOVIĆ DŽANIĆ (Prof. Dr., Tuzla Ü.-Bosna-Hersek)

Ersoy TOPUZKANAMIŞ (Doç. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Aleksandar KADIJEVIĆ (Prof. Dr., Belgrad Ü.-Sırbistan)

Eman Abd el-Rahman HAYAJNEH (Doç. Dr., Ürdün Ü.-Ürdün)

Grażyna ZAJĄC (Prof. Dr., Jagiellonian Ü.-Polonya)

İbrahim SERBESTOĞLU (Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Ü.-Türkiye)

Marijan PREMOVIĆ (Doç. Dr., Montenegro Ü.-Karadağ)

Nalan TURNA (Prof. Dr.-Yıldız Teknik Ü.-Türkiye)

Ozan YILMAZ (Prof. Dr., Sakarya Ü.-Türkiye)

Ömür CEYLAN (Prof. Dr., İstanbul Kültür Ü.-Türkiye)

Slobodan ILIĆ (Prof. Dr., Yakın Doğu Ü.-KKTC)

Zafer GÖLEN (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)

Dış Temsilciler / Country Representatives

Anastasiia ZHERDIEVA (Dr. Öğr. Üyesi, Kırım)

Anisoara POPA (Prof. Dr., Romanya)

Dimitar V. ATANASSOV (Dr. Öğr. Üyesi, Bulgaristan)

Edith Gülçin AMBROS (Doç. Dr., Avusturya)

Ekrem ČAUŠEVIĆ (Prof. Dr., Hırvatistan)

Ema MILJKOVIĆ (Prof. Dr., Sırbistan)

Emzar MAKARADZE (Prof. Dr., Gürcistan)

Fadıl HOCA (Prof. Dr., Makedonya)

Galina MIŠKINIENĖ (Doç. Dr., Litvanya)

İrfan MORINA (Prof. Dr., Kosova)

Kujtim NURO (Prof. Dr., Kanada)

Kübra KULİYEVA (Doç. Dr.-Azerbaycan)

Marijan PREMOVIĆ (Doç. Dr., Karadağ)

Nihada DELİBEGOVIĆ DŽANIĆ (Prof. Dr., Bosna-Hersek)

Öztürk EMİROĞLU (Prof. Dr., Polonya)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

- Abdurrahim İstemi SAYLAM (Dr. Öğr. Üyesi, Kırşehir Ahi Evran Ü.-Türkiye)
Ahmet TOPAL (Doç. Dr., Atatürk Ü.-Türkiye)
Alev ERARSLAN (Prof. Dr., İstanbul Aydın Ü.-Türkiye)
Faruk TAŞKIN (Doç. Dr., Artvin Çoruh Ü.-Türkiye)
Filiz YAŞAR KESKİN (Doç. Dr., Mersin Ü.-Türkiye)
Hakan TAN (Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Ü.-Türkiye)
Hasan Ali CENGİZ (Doç. Dr., Trakya Ü.-Türkiye)
Hüseyin Baha ÖZTUNÇ (Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Ü.-Türkiye)
İbrahim KOLUNSAĞ (Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Ü.-Türkiye)
İbrahim SERBESTOĞLU (Prof. Dr., Ondokuz Mayıs Ü.-Türkiye)
M. Fatih KÖKSAL (Prof. Dr., İstanbul Kültür Ü.-Türkiye)
Mehmet Ali EROĞLU (Doç. Dr., Akdeniz Ü.-Türkiye)
Mehmet SARIOĞLAN (Prof. Dr., Balıkesir Ü.-Türkiye)
Mehmet YILMAZATA (Dr., Milli Eğitim Bakanlığı-Türkiye)
Mouhieddine KHEROUATOU (Dr. Öğr. Üyesi, University of Constantine 3-Algeria)
Muhammed Emin AKYÜREK (Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Ü.-Türkiye)
Nagihan GÜR ÇALIŞIR (Doç. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Ü.-Türkiye)
Nuran YILDIRIM (Prof. Dr., Bezm-i Âlem Vakıf Ü.-Türkiye)
Nuray KAYADİBİ (Doç. Dr., Kırıkkale Ü.-Türkiye)
Nurettin KARTALLIOĞLU (Doç. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Ü.-Türkiye)
Ömür CEYLAN (Prof. Dr., İstanbul Kültür Ü.-Türkiye)
Ramazan EKİNCİ (Prof. Dr., Manisa Celal Bayar Ü.-Türkiye)
Rıfat KÜTÜK (Prof. Dr., Atatürk Ü.-Türkiye)
Selçuk SEÇKİN (Doç. Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Ü.-Türkiye)
Sevilay ÖZER (Prof. Dr., Burdur Mehmet Akif Ersoy Ü.-Türkiye)
Slobodan ILIĆ (Prof. Dr., Near East U.-TRNC)
Şeyma BENLİ (Doç. Dr., İstanbul Medeniyet Ü.-Türkiye)
Tuğrul ÖZCAN (Prof. Dr., Ordu Ü.-Türkiye)
Yasemin HAMLACI BAŞKAYA (Doç. Dr., Sakarya Ü.-Türkiye)

EDİTÖRLERDEN

Değerli okuyucular,

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi (OMAD), Osmanlı Devleti'nin hüküm sürdüğü coğrafyada ortaya konulan kültürel birikimi değerlendirmek amacıyla kurulmuş uluslararası nitelikte hakemli bir e-dergidir. Dergide dil, edebiyat ve tarih başta olmak üzere "Osmanlı mirası" içerisinde değerlendirilebilecek alanlara ait konuların tartışıldığı, Osmanlı dönemi ve sonrası kültür hayatına dair tespit ve tahlillerin yapıldığı ve bunların akademik disiplin çerçevesinde ortaya konulduğu özgün yazıların yayımlanması amaçlanmıştır.

OMAD, dörder aylık dönemler hâlinde yılda üç sayı (Mart, Temmuz, Kasım) olarak elektronik ortamda yayımlanmaktadır. Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

OMAD'ın otuz birinci sayısında 11 makaleye yer verilmiştir. Bu sayıyı yazılarıyla onurlandıran Ebru Güher, Ramazan Baş, Enes Turbic, Hasan Kaplan, Hüseyin Muşmal, İrem Gürbüz, İlker Hayat, Halime Çavuşoğlu, Mehmet Akif Gözitok, Mehmet Yavuz Erler, Melek Sarı Güven, Nurdan Küçükasköylü, Seden Özerden, Hacer Arslan Kalay, Zafer Gölen ve Ersoy Topuzkanamış'a; makalelerin İngilizce editörlüğünü yapan Nihada Delibegović Džanić'e ve Türkçe editörlüğünü yapan Ersoy Topuzkanamış'a şükranlarımızı sunuyoruz. Makaleleri büyük emeklerle değerlendiren hakemlerimize de göstermiş oldukları özveri nedeniyle teşekkürü bir borç biliriz.

Dr. Abidin Temizer & Dr. İsmail Avcı
Editörler

FROM EDITORS

Dear readers,

Journal of Ottoman Legacy Studies (JOLS) is an internationally refereed academic e-journal, aiming to assess the cultural legacy in the areas once part of the Ottoman domain. JOLS aims to publish original research articles covering language, literature and history subjects within the scope of the "Ottoman legacy". Furthermore, JOLS will publish research on the Ottoman and post-Ottoman cultural and political World.

The *Journal of Ottoman Legacy Studies* is an internationally refereed journal and published electronically three times a year (March-July-November). The publication languages of *Journal of Ottoman Legacy Studies* are Turkish and English.

In this thirty first issue you will find 11 articles covering different periods of the history of the Ottoman Empire. Many thanks to the Ebru Güher, Ramazan Baş, Enes Turbic, Hasan Kaplan, Hüseyin Muşmal, İrem Gürbüz, İlker Hayat, Mehmet Akif Gözitok, Halime Çavuşoğlu, Mehmet Yavuz Erler, Melek Sarı Güven, Nurdan Küçükasköylü, Seden Özerden, Hacer Arslan Kalay, Zafer Gölen and Ersoy Topuzkanamış for their contributions for this issue. We appreciate the help of English language editor Nihada Delibegović Džanić and Turkish language editor Ersoy Topuzkanamış. And special thanks to the referees of the articles for their help and efforts.

Abidin Temizer, Ph.D. & İsmail Avcı, Ph.D.
Editors

İçindekiler / Contents

Ebru GÜHER, Ramazan BAŞ

Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi Belgelerinde Yedikule (Kanada) Veremli Çocuklar Hastanesi (1920-1921)

The Tuberculosis Children's Hospital In Yedikule (Canada) In The Documents Of The American Commttee For The Relief Of The Near East (1920-1921)

ss./pp. 557-573

Enes TURBIC

1908 Annexation of Bosnia in the Serbian Press

Sırp Basınında Bosna'nın İlhakı (1908)

ss./pp. 575-598

Hasan KAPLAN

A Hitherto Unknown Ghazal by Muhibbi and Şemsi's Takhmis to This Ghazal

Muhibbi'nin Bilinmeyen Bir Gazeli ve Şemsi'nin Bu Gazele Tahmisi

ss./pp. 599-613

Hüseyin MUŞMAL, İrem GÜRBÜZ

Hilkat Garibeleri: Osmanlı Toplumunda Doğum Anomalisi ile Dünyaya Gelenler

Hilkat Garibeleri: Those Born with Birth Anomalies in Ottoman Society

ss./pp. 615-644

İlker HAYAT

Bursalı Hasan Hâtif Külliyyatına Doğru: Yeni Bulunan Nüshaların Mevcut Neşirlere Katkısı Üzerine

Towards Bursalı Hasan Hâtif's Kulliyat: On The Contribution Of Newly Discovered Copies To Existing Editions

ss./pp. 645-667

Halime ÇAVUŞOĞLU, Mehmet Akif GÖZİTOK

Balkanlar'dan Bir Hoş Sada: Garîbî-i Vardarı ve Şiirleri

A Pleasant Voice from The Balkans: Garîbî-i Vardarı and His Poems

ss./pp. 669-698

Mehmet Yavuz ERLER

Daily Lifestyle Managed By Natural Disasters In Anatolia

Anadolu'da Doğal Afetlerin Yönettiği Gündelik Yaşam Tarzı

ss./pp. 699-713

Melek SARI GÜVEN, Nurdan KÜÇÜKHASKÖYLÜ

The Role of Armenians in Eskişehir's Urbanisation in the 19th Century Ottoman Empire

19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Eskişehir'in Kentleşmesinde Ermenilerin Rolü

ss./pp. 715-735

Seden ÖZERDEN, Hacer ARSLAN KALAY

Karadağ'daki Osmanlı Dönemi Kültürel Miras Varlıkları: Akova Camilerinden Örnekler
*The Cultural Heritage Assets of the Ottoman Period in Montenegro Examples from the Bijelo Polje
Mosques*

ss./pp. 737-749

Zafer GÖLEN

Burdurlu Çilzâde Mustafa Ağa (1801-1857)
Cilzade Mustafa Ağa from Burdur (1801-1857)

ss./pp. 751-773

Ersay TOPUZKANAMIŞ

A Book Teaching Turkish to Children Through Berlitz Method in Turkey in 1910s
1910'larda Türkiye'de Berlitz Yöntemiyle Çocuklara Türkçe Öğreten Bir Kitap

ss./pp. 775-792

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 07.06.2024
Kabul/Accepted: 17.08.2024
DOI: 10.17822/omad.1497299

Atf/Citation: Güher, Ebru ve Ramazan Baş. "Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi Belgelerinde Yedikule (Kanada) Veremli Çocuklar Hastanesi (1920-1921)". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 557-573.

Ebru GÜHER

(Doç. Dr.), Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi / Türkiye, ebrugur@osmaniye.edu.tr, 0000-0003-1621-4276

Ramazan BAŞ

(Dr.), Sağlık Bakanlığı / Türkiye, benramazanbas@hotmail.com, 0000-0002-7425-9707

Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi Belgelerinde Yedikule (Kanada) Veremli Çocuklar Hastanesi (1920-1921)

The Tuberculosis Children's Hospital In Yedikule (Canada) In The Documents Of The American Committee For The Relief Of The Near East (1920-1921)

Öz: Amerikan misyonerleri, Amerikan resmî çevrelerinin de yardımıyla Ermenilere destek olmak için temeli 1915 yılında atılan Yakın Doğu Yardım Komitesini kurmuşlardır. Komitenin sağlık hizmetlerinin yetersiz olduğu yerlerde donanımlı hastanelerde modern yöntemlerle hastaları tedavi etmeleri, insanların sevgi ve sempatisini kazanmalarında etkili olmuştur. Komite özellikle bakıma muhtaç olan Ermeni çocukların sağlık hizmetleriyle yakından ilgilenmiştir. Bu çerçevede dönemin yaygın hastalığı olan veremle etkin mücadele için başkent İstanbul başta olmak üzere sağlık müesseseleri teşkil etmiştir. 1920 yılında kurulan ve veremli çocuklar için hizmet vermeyi amaçlayan "Yedikule (Kanada) Veremli Çocuklar Hastanesi" türünün ilk örneklerinden biri olması açısından önem arz etmektedir. Açıldığı zaman yoğun bir ilgi gören hastanede, veremle ilgili vakalar modern yöntemlerle tedavi edilmiştir. Bu çalışmada 1920-1921 yılları arasında adı geçen hastanenin kuruluş süreci, doktor ve diğer sağlık personeli, hastaneye katkısı olup yardım edenler, hastanede sürdürülen sosyal etkinlikler, tedavi edilen vakalar ve sayıları, hasta çocukların hissettikleri duygular gibi pek çok konu, Amerikan Yakın Doğu Komitesi belgeleri ışığında tarafsız bir şekilde tarih metodolojisi çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İstanbul, Misyoner, Tıp tarihi, Verem, Yedikule

Abstract: With the assistance of American official circles, American missionaries established the Near East Relief Committee (NERC) in 1915, initially to aid Armenians. The committee's treatment of patients in well-equipped Hospitals and with modern methods in places where health services were inadequate was effective in gaining people's love and sympathy. The committee was particularly interested in the health services of Armenian children in need of care. In this context, health institutions were established, especially in the capital Istanbul, to effectively combat tuberculosis, which was the common disease of the period. Founded in 1920 and aiming to provide services for children with tuberculosis, 'Yedikule (Canada) Hospital for Children with Tuberculosis' is important as it is one of the first examples of its kind. In the Hospital, which attracted great interest when it was opened, all cases related to tuberculosis were treated with modern methods. In this study investigates various aspects of the Yedikule (Canada) Hospital for Children with Tuberculosis between 1920 and 1921, including its establishment, the medical staff and other healthcare professionals involved, the individuals and organizations that contributed to its operation, the social activities conducted within the Hospital, the number and types of cases treated, the emotions experienced by the young patients, and the relevant documentation from the American Near East Relief Committee. It presents an impartial analysis grounded in historical methodology.

Key Words: History of Medicine, Istanbul, Missionary, Tuberculosis, Yedikule

Extended Abstract

The source of the Protestant missionaries who were influential in the Ottoman lands, mainly in Anatolia, was the missionary organization "American Board of Commissioners For Foreign Mission" (ABCFM), known simply as the American Board. American missionaries

who set foot in Anatolia in the 19th century established many institutions over time and tried to be effective, especially on minorities. American missionaries were intensively active in various fields of Ottoman geography.

In response to the displacement of Armenians, American missionaries and other advocates, notably including U.S. President Woodrow Wilson, established the “American Committee for Armenian and Syrian Relief” in New York in 1915. This new organization consolidated the efforts of the Armenian Aid Committee, the Syria-Palestine Relief Committee, and the Persia Relief Fund. Later, the committee’s name was changed to the American Committee for Relief in the Near East and subsequently to Near East Relief. In 1930, the organization’s focus shifted, and it was renamed the Near East Foundation (NEF).

Although initially established in 1915 to aid Armenians during and after their displacement, the Near East Relief Committee expanded to encompass a broader region, including Türkiye, Syria (particularly Aleppo), the Caucasus, and Iran. Within this expansive aid region, the committee focused on critical strategic locations such as Istanbul, Izmir, Kayseri, Adana, and Mersin.

The Near East Relief Committee prioritized investments in sectors that could readily reach the population, particularly education and health. They were primarily invested in providing healthcare services to Armenians within the Ottoman Empire. As part of their medical mission, the committee initially focused on repairing existing structures and establishing new Hospitals and clinics in regions where they were needed, particularly in Istanbul. While Hospitals operated in significant centers like Istanbul, Izmir, Adana, and Kayseri, clinics were established in more remote areas, with frequent inspections conducted by the missionaries’ medical teams.

The health workers associated with the committee primarily targeted sick and vulnerable children in need of care. Tuberculosis, a widespread and devastating disease at the time, disproportionately affected malnourished children from impoverished families and war orphans. Known historically by ominous names like “White Death,” “White Plague,” and “Captain of Death,” tuberculosis was often referred to as the “Slim Disease” in the local language. This rapidly spreading and highly contagious disease, exacerbated by malnutrition and poor living conditions, had claimed countless lives throughout history. While a children’s sanatorium was established at Hamidiye Etfal Hospital on January 31, 1906, similar efforts to address tuberculosis in adults proved unsuccessful.

To combat the pervasive tuberculosis epidemic, the Near East Relief Committee established numerous sanatoriums and Hospitals in Istanbul specifically for minority children (Greek, Armenian, and Jewish). Among these, the “Yedikule/Canada Tuberculosis Hospital for Children” stands out as a particularly significant institution, representing one of the earliest examples of its kind.

Established in 1920 and funded by Canadian sources, the groundwork for the Yedikule (Canada) Tuberculosis Hospital for Children was laid before the First World War. In this context, construction began in 1906 on the eight-pavilion Mavrokordato Hospital, which was exclusively dedicated to treating tuberculosis patients. This well-equipped facility addressed a critical need at the time.

Initially planned to accommodate sixty beds, the Hospital quickly proved insufficient to meet the growing demand, so additional beds were added. The Hospital provided medical care for children with tuberculosis and organized social events to enhance their well-being. These activities, jointly conducted by the American Sailors Club, the Young Men’s Christian Association (YMCA), and the Near East Relief Committee, profoundly impacted sick children and were extensively documented in records from the period.

Following the War of Independence, three pavilions of Mavrokordato Hospital were reallocated to the Greek Hospital and subsequently repurposed for military use during World War II. These pavilions housed tuberculosis patients who were transferred to Istanbul during mobilization. In 1940, the Yedikule Military Hospital was established within these three pavilions, offering two hundred beds for sick soldiers. Upon the conclusion of mobilization, the patients were relocated to Selimiye Barracks.

This study investigates various aspects of the Yedikule (Canada) Tuberculosis Hospital for Children between 1920 and 1921, including its establishment, the medical staff and other healthcare professionals involved, the individuals and organizations that contributed to its operation, the social activities conducted within the Hospital, the number and types of cases treated, the emotions experienced by the young patients, and the relevant documentation from the American Near East Relief Committee. It presents an impartial analysis grounded in historical methodology. The lack of prior comprehensive research on this topic underscores the significance of this study. It is anticipated that this research will contribute to the understanding of medical history in the region and provide valuable insights for future researchers interested in exploring the subject from diverse perspectives and using different sources and methodologies.

Giriş

“Mycrobacterium tuberculosis” mikrobunun akciğere yerleşmesiyle meydana gelen öldürücü bir bulaşıcı hastalık olan verem, tarihte insanların en çok korktuğu hastalıklardan biriydi. Yetersiz beslenme ve kötü barınma koşulları nedeniyle hızlı bir şekilde etkili olan ve yayılan hastalık, tarih boyunca pek çok kişinin ölümüne neden olmuştur.¹ En eski dönemlerden beri var olan bu hastalık² “tüketim hastalığı”, “beyaz ölüm”, “beyaz veba”, “ölümün kaptanı” gibi çeşitli isimlerle adlandırılmıştır. Romalılar hırıltılı nefes alıp verme ve öksürükle balgam atma anlamındaki “phytisis” ismini verirken Türkçede de “ince hastalık” olarak geçmiştir.³

Veremli hastaların tedavisi için ilk sanatoryum, Dr. Hermann Brehmer (1826-1889) tarafından 1854 yılında bugünkü Polonya ile Çek Cumhuriyeti sınırındaki Silezya'nın Goebersdorf köyünde kurulmuştur. Dr. Brehmer'in iklimin veremi tedavi edici etkisini açıklamasından sonra; Almanya, Fransa, İsviçre ve İtalya'nın dağlık bölgelerinde sanatoryumlar açılmış ve bütün dünyaya yayılmıştır.⁴

Osmanlı Devleti'nde veremlilerin tedavisi için 1890 yılında somut adımlar atılarak Haseki Hastanesinde, sillü'r-rie (verem) koğuşunun faaliyete geçmesiyle beraber resmen hastalığın tedavisine başlanmıştır.⁵ Ardından İtalyan Dr. Giovanni Battista Violi (1849-1928), Burgaz Adası tepelerinde Sen Jorj Etfal Hastanesine bağlı olarak, 1902 yılında çocuklar için bir yazlık sanatoryum açmıştır. İkinci sanatoryum yine çocuklar için, Hamidiye Etfal Hastanesinde, 31 Ağustos 1906 tarihinde yapılan törenin ardından yirmi dört yatakla faaliyete geçmiştir. 1906 yılından sonra Balıklı Rum Hastanesine eklenen üç pavyonda, faaliyete geçen Mavrokordato

¹ Mehmet Karayaman, “İzmir Verem Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhi Cidal-Sıhhat Dergisi” *Türkiye Klinikleri* 18(3) (2010):141-152; Serkan Tuna, Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği, *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim Tarihi: 26 Şubat 2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-ulusal-verem-savasi-dernegi/?pdf=5556>; Sema Özgür Sakarya, “İzmir İli Tüberküloz Hastalarının Verem Savaş Dispanserlerinde Kayıtlık Oranları ve Etkileyen Etmenler” (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2008), 14-15.

² Fatma Sena Gökgöz, “Osmanlı Devleti'nde Nefes Kesen Düşman: Verem”, *Türk Tarihinde Salgınlar ve Afetler*, ed. Musa Şamil Yüksel, Hasan Işık, (Ankara: Astana Yayınları, 2021), 57.

³ Yusuf İzzettin Barış, “Dünyada Tüberkülozun Tarihi” *Konuralp Tıp Dergisi* 3(2) (2010):1

⁴ <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6319124/>; Peter Warren, The Evolution of the Sanatorium: The First Half-Century, 1854-1904”, Erişim Tarihi: 20 Haziran 2024, https://web.archive.org/web/20160224210032id_/http://www.cbmh.ca:80/index.php/cbmh/article/viewFile/1239/1230

⁵ Gökgöz, “Osmanlı Devleti'nde Nefes”, 63.

Hastanesinde, Rum tebaadan vereme ve diğer bulaşıcı hastalıklara yakalananlar tedavi edilmeye başlanmıştı. Yetişkin verem hastaları için 1907'de Kütahya-Çamlıca'da bir sanatoryum kurulmasına teşebbüs edilmiş fakat hazırlıklar sürerken II. Meşrutiyet ilan edilince yapımı gerçekleştirilememiştir.⁶

Türkiye'de vereme karşı savaşmak amacıyla kurulan sosyal derneklerin ilki, 1903 yılında İstanbul'da *Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople* adıyla, Dr. Kleovulos H. Kokolatos (Cléobule C. Coccolatos, 1865-1944) tarafından kurulmuş, 1912 yılında *Société internationale contre la Tuberculose de Constantinople* adını almıştır.⁷ Türkiye'de hızla yayılan verem hastalığı ile mücadele amacıyla Bahriye Nazırı Cemal Paşa başkanlığında bir grup münevver, *Veremle Mücadele Cemiyetini* kurmuş, 25 Mayıs 1918 tarihli irade ile kuruluşu onaylanmış, 14 Haziran 1918 tarihli gazetelerde ilk toplantısını Dr. Besim Ömer Paşa'nın konağında yaptığı bildirilmiş ve merkez-i umumi azasının isimleri ilan edilmiştir. Cemiyetin amacı, yayın yapıp halkı bilinçlendirerek dispanser ve sanatoryum kurmak olmuş fakat 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un işgali üzerine faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır. İkinci mücadele cemiyeti, İstanbul'dan sonra veremden en fazla etkilenen şehir olan İzmir'de 14 Nisan 1923 tarihinde *İzmir Veremle Mücadele Cemiyet-i Hayriyesi* adıyla kurulmuştur. Daha sonra; Balıkesir (1923), İstanbul (1927) *Veremle Mücadele Cemiyetleri* faaliyete geçmiştir.⁸ Cumhuriyet döneminde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra hızla çoğalan verem vakalarına karşı; Eskişehir (1945), Ankara (1946) ve 1947 yılında Bursa, Çanakkale, Konya, Kütahya, Tekirdağ ve Edirne Veremle Savaş Dernekleri kurulmuştur. Sayıları hızla artan cemiyetler 1948 yılında *Ulusal Verem Savaş Derneği* adı altında toplanmıştır. Bu dernek 1973 yılında *Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği* adını almış ve 24 Nisan 1987 tarihinde feshedilen derneğin görevleri yeni kurulan *Türkiye Ulusal Verem Savaşı Dernekleri Federasyonuna* devredilmiştir.⁹

Bu makalede, Türkiye'nin verem hastalığı özelinde tıp tarihine bir katkı olmak üzere, mütareke döneminde faaliyet gösteren Yedikule (Kanada) Veremli Çocuklar Hastanesinin, dönemin Amerikan misyoner kaynakları ışığında kuruluşu ve faaliyetleri ele alınmıştır. Bu hastane hakkında şimdikiye kadar kısa tarihçesi dışında bir yayın yapılmamıştır.¹⁰

1. Mütareke Döneminde Yakın Doğu Yardım Komitesinin İstanbul'daki Sağlık Çalışmalarına Genel Bir Bakış

İran, Suriye, Rusya ve Yunanistan'daki Yakın Doğu Yardım Komitesi (YDYK)* vereme yakalananlar için sanatoryumlar kurarak, daha önce ölüme terk edilen çocukları tedavi etmiştir. Ülke içindeki yerel kuruluşlar, yardım kuruluşlarıyla iş birliği yaparak önleyici tedbirler almaya çalışmış daha fazla sağlık kurumuna ihtiyaç duyulduğunu ifade etmişlerdir.¹¹

1920 yılında İstanbul'un tahmini nüfusu bir milyon ile bir milyon iki yüz bin arasında olup nüfus yoğunluğuna göre sırasıyla Müslüman, Rum, Ermeni ve Yahudi bulunmaktaydı. Halkın geri kalanı yabancılar ve Levantenlerden oluşmaktaydı. 1921 yılında Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti İstanbul'daki mülteci sayısını elli bin Müslüman, kırk bin Rus ve dört bin Rum

⁶ Nuran Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Göğüs Hastalıkları ve Verem", Nuran Yıldırım, Mahmut Gürkan, *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*, ed. Muzaffer Metintaş. İstanbul: Türk Toraks Derneği, Aves Yayıncılık, 2012, s.44-51.

⁷ Şeref Etker, "İstanbul'un İlk Verem Savaşımı Derneği: Ligue contre la Tuberculose (Phitisie pulmonaire) de Constantinople", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21(2) (2020): 225-247.

⁸ Karayaman, "İzmir Verem Mücadele", 141; Fatih Artvinli, "Verem Savaşı Hemşire Okulu, Erenköy Sanatoryumu ve Dispanserler: Muazzez Yazıcıoğlu ile Bir Sözlü Tarih Çalışması" *Yeni Tıp Araştırmaları* 23 (2017): 58.

⁹ Nuran Yıldırım, Mahmut Gürkan, *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*, ed. Muzaffer Metintaş. İstanbul: Türk Toraks Derneği, Aves Yayıncılık, 2012, 86-100.

¹⁰ Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı- Salgınlar- Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele-Koruyucu Sağlık Kurumları- Hastaneler- Tıp Eğitimi* (İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No. 55-10, İstanbul: Ajansfa, 2010), 104-105.

* Bu çalışmada Yakın Doğu Yardım Komitesi kısaltılmış olarak YDYK şeklinde verilmiştir.

¹¹ James L. Barton, *Story Of Near East Relief (1915-1930)* (New York: The Macmillan Company, 1930), 346.

ve Ermeni olarak tahmin etmiştir. Amerikan Kızılhaçı ise mülteci sayısını toplam altmış beş bin olarak tespit etmiş, Kasım 1920 ile Nisan 1921 tarihleri arasında seksen beş bin beş yüz yirmi dört kişiye yardım ettiklerini eklemiştir. Bu sayıya muhtemelen şehrin çevresine yerleştirilen Rus mültecilerin yanı sıra İstanbul'un yoksul sakinleri de dâhil edilmiştir.¹² Bu yıllarda İstanbul'da azınlıklar ile yabancı devletlere ait hastaneler de bulunmaktaydı. Yahudi göçmen evleri bir sağlık müfettişi tarafından düzenli olarak ziyaret edilirken, Amerikan Kızılhaçı da çeşitli hastanelere yardımlar yapmaktaydı. Türk Göçmenler Genel Müdürlüğünün sağlık bölümündeki doktorlar mültecilerin muayenesinde belediye doktorlarıyla iş birliği içerisindeydi. Davud Paşa, Selimiye ve İplikhane kışlasındaki kamplarda ve Beyazıt'taki ahşap kışlada,¹³ geçici hastaneler bulunmakta daha ağır vakalar şehir hastanelerine gönderilmekteydi. İlaçlar Mülteci Eczanesinden ücretsiz olarak temin edilmekteydi. İstanbul'da mülteciler arasında otuz bin kişi çiçek, tifüs, tifo, kolera vb. hastalıklara karşı aşılansın; günde iki bin ile üç bin kişi muayene edilmişti. Rus YMCA (Amerikan Genç Hristiyan Erkekler Birliği) (Mayak olarak bilinen) sahip olduğu ücretsiz poliklinikte altı bin yüz otuz iki kişinin tedavi edildiğini belirtmişti. YMCA'nın iki ilk yardım kulübü bulunmaktaydı. YDYK Sağlık Komitesi Başkanı Dr. Graff tarafından sağlık ve hijyen üzerine altı konferans verilmişti. Ermeni Ulusal Komitesine bağlı kampların her birinin bir kamp doktoru vardı; daha ağır vakalar ise Yedikule Ermeni Hastanesine ücretsiz olarak gönderilmekteydi. YDYK özellikle çocukların genel tıbbi muayenesi ve tedavisi için doktor ve hemşirelerini göndermekte ve yetersiz beslenen çocuklar için süt dağıtmaktaydı. Komite tüm kampları denetliyor, çocuklar ve yetişkinler için sekiz tane ücretsiz klinikte hizmet veriyordu.¹⁴

Tablo 1. Amerikan Board'un İmtiyaz Sahipliğinde, İstanbul'da Yayın Yapan The Orient Gazetesine Göre İstanbul'da 1919 ve 1920 Yıllarında Hastalıklardan Ölenlerin Sayısı¹⁵

Ölüm Nedeni	1919 Yılı Ölen Sayısı	1920 Yılı Ölen Sayısı
Verem	210	238
Tifüs	60	18
Tifo	8	13
Grip	36	23
Zatürre	244	295
Diğer Hastalıklar	1201	1222

1920 yılının İstanbul'unda bulaşıcı hastalıklardan hayatını kaybedenlerin sayısının fazla olduğu göze çarpmaktadır. The Orient gazetesinin haberine göre verem hastalığı 1919 yılında iki yüz on iken 1920 yılında iki yüz otuz sekiz olmuştur. İlgili haberde şehrin nemli rüzgarlarının akciğer sorunlarının yaygınlaşmasına neden olduğu; aynı zamanda diğer organları da etkilediği belirtilmektedir. İklimin yanı sıra evlerdeki sağlıksız ortam da bu hastalığın tahribatını artırmaktaydı¹⁶

Dr. Graff'a göre İstanbul'da hastalıkların başında veremin ilk sırada yer alması şaşırtıcı değildi çünkü İstanbul'un en acil ihtiyaçlarından biri olan barınma sorunu, kötü yaşam koşullarına sebep olmuştu. Şehrin üçte ikisi yangınlar nedeniyle¹⁷ harabeye dönmüştü. Üstelik mültecilerle şehrin nüfusu sürekli artmıştı. Bu sebeple başta barınma sorunu nedeniyle çeşitli

¹² Nur Bilge Criss, *İstanbul Under Allied Occupation 1918-1923* (Boston-Köln: Brill-Leiden, 1999), 20.

¹³ Fatih'in Beyazıt'ta yaptırdığı ilk Yeniçeri kışlası için bkz. <https://seckinmimari.com/wp-content/uploads/2024/01/eski-odalar.pdf> (Erişim. 20 Haziran 2024).

¹⁴ Clarence Richard Johnson, *Constantinople Today; or, The Pathfinder Survey of Constantinople; A Study in Oriental Social Life* (New York: The Macmillan Company, 1922), 219.

¹⁵ *The Orient*, 21 April 1920, Vol.VII, No.21, 204.

¹⁶ *The Orient*, 21 April 1920, Vol.VII, No.21, 205.

¹⁷ İstanbul'da yoksulluk ve toplumsal çözülmenin nedenlerinden biri de yangınların yıkıcılığıydı. Yangın mağdurları ve eş zamanlı mülteci akını aynı zamana denk gelmiş, belediye ve sosyal hizmetlerde de aksamalar olmuştu. 1918'de bin dört yüz yetmiş beş, 1919'da yüz elli sekiz, 1920'de yedi yüz kırk sekiz, 1921'de altı yüz, 1922'de yüz, 1923'te ise üç yüz seksen ev yangında harap olmuştu. Criss, *İstanbul Under*, 27.

hastalıklar ortaya çıkmıştı. Bir araştırmada üç bin aile arasında birden fazla odada yaşayan çok az ailenin olduğu tespit edilmişti. Kötü su tesisatı, susuzluk, çevre kirliliği, belediyenin yetersizliği, eğitim eksikliği gibi olumsuz faktörler durumu iyileştirmeyi güçleştiriyordu. Dr. Graff'a göre ihtiyaç duyulan şey, halkı eğitmek ve belediyeyi daha iyi yöntemlere zorlamaktı. Bunun için de gerekli olan şey bölge çalışmaları konusunda eğitim almış tecrübeli bir Amerikan hemşire grubuydu. Bir diğer sağlık ihtiyacı da İstanbul'da okul çağındaki çocukların tıbbi muayenesiydi. Bazı okullarda yatılı kalan çocuklara, tıbbi bakım verilse de yarım gün gelen gündüzlü öğrencilere böyle bir bakım sağlanamıyor; cilt ve göz hastalıkları kolayca bulaşyordu. Dr. Graff, YDYK'nın okullarda kısa bir süre için bile olsa tıbbi denetim yapmasının bir örnek teşkil edip çok büyük faydalar sağlayacağını düşünmüştü.¹⁸

Dr. Graff, 1920 Nisan ayı boyunca maddi yardımların, Umumi Dispansere yapılan olağan bağış dışında, Yedikule'deki Ulusal Rum Hastanesine süt, Yedikule'deki Ulusal Ermeni Hastanesine çarşaf ve süt bağışi ile sınırlı olduğunu belirtmişti. Dr. Graff'a göre Ermeni Kızılhaçı hâlihazırda yapmakta olduğu çalışmalara ek olarak, bu hastanenin yükünü de üstlenmeye karar verdiğinden daha fazla bağış ve yardım gerekmektedir. Özellikle hasta çocukların iyileştirilmesi ve hastalıkların önlenmesi için daha fazla tıbbi çalışmaya ihtiyaç duyulmuştu. Mart ayında Wellesley Kolejinin özel bağışi ile İstanbul'da başlatılan çalışmalar daha da genişletilmiş; Samatya, Balat, Hasköy, Üsküdar ve Ortaköy'de bebek klinikleri için kullanılabilir odalar bulunmuştu. Bu merkezlerde misafir hemşireler kliniklerdeki çalışmalara yardımcı olmak, evdeki vakaları takip etmek, annelerin tedavilerinin yürütülmesine yardımcı olmak ve onlara basit hijyen kurallarını öğretmek amacıyla görevlendirilmişti. İstanbul'da bu çalışmaya başlayan YDYK hemşireleri, nisan ayı içerisinde kırk vakayı ziyaret ederek erkek, kadın ve çocuklara yönelik üç yüz seksene yakın tedavi uygulamıştı.¹⁹

2. Yedikule (Kanada) Veremli Çocuklar Hastanesi

2.1. Yedikule (Kanada) Veremli Çocuklar Hastanesinin Açılışı

Yetim çocuklar arasında veremin gelişmesini önlemek için bakım ve uygun tedaviye duyulan büyük ihtiyaç,²⁰ Yedikule Kapısı'nın hemen ötesinde eski şehir surlarının hemen dışında²¹ veremli çocuklar için²² bir Verem Hastanesi kurularak karşılanmaya çalışılmıştı. Bu amaçla YDYK veremli çocuklar için Yedikule'de, trahomlu çocuklar için Boyacıköy'de bir hastane açmıştır. Bu hastaneler kapsam olarak ulusal olup sadece İstanbul'a yönelik değildi. Kanada fonları tarafından desteklenen "Yedikule (Kanada) Veremli Çocuklar Hastanesi" YDYK'nın resmî belgelerinde, 1902 Burgaz Ada'da ve 1906'da Hamidiye Etfal Hastanesinde faaliyete geçen çocuk sanatoryumları bilinmediği için, alanının Türkiye'deki ilk hastanesi kabul edilmiştir. Hastane oldukça donanımlı olup önemli bir ihtiyacı karşılamıştı. Türkiye'de o dönemde verem oldukça yaygın olduğundan özellikle yoksul halkın yetersiz beslenen çocukları ve savaş yetimleri bu hastalığı kolayca kapmıştı.²³

Uygun konaklama yerlerinin nerede bulunabileceği konusu bir süre problem olmuştur. Durumun umutsuz görünmeye başladığı bir zamanda sorumlu Rum cemaati, kısa bir süre önce İstanbullu zengin bir Rum tüccarı olan Mavrokordato Bey'in maddi yardımlarıyla, şehrin Rum toplumu için inşa edilen Yedikule Balıklı Rum Hastanesinin ek binasını YDYK binalara bir çeki düzen verilmesi şartıyla, iki yıllık bir süre için kira ödemededen devredilmesi önerisiyle ortaya çıkmıştır.²⁴ Yedikule'de bulunan bin yataklı Balıklı Rum Hastanesi eski şehrin Bizans surlarının

¹⁸ *The Acorne*, 5 June 1920, Vol.II, No.22, 3; *The Orient*, 21 April 1920, Vol.VII, No.21, 205.

¹⁹ *The Acorne*, 12 June 1920, Vol.II, No.23, 3.

²⁰ *The Orient*, 23 June 1920, Vol.VII, No.30, 292.

²¹ *Near East Relief*, "Near East Hospital for Children with Tuberculosis in Yedikule Constantinople", 6 November 1920, Vol.II, No.44, 1.

²² *The Acorne*, "Hospital for Tubercular Children", 3 July 1920, Vol.II, No.26, 2.

²³ *Near East Relief*, 7 January 1921, Vol.III, No.1, 1.

²⁴ *The Orient*, 7 July 1920, Vol.VII, No.32, 311.

dışında yer almakta olup YDYK'nın en büyük hastanesiydi. Bu hastane Rum Ortodoks Kilisesinin desteğiyle kurulduğu 1753'ten beri yoksul hastalar için hizmet vermekteydi. Rusya ve Anadolu'dan gelen çok sayıda hasta ve mülteciyi kabul eden İstanbul'daki tek yerleşik hastaneydi. Ne yazık ki birçok doktor ve hemşire tifüs hastalığına yakalanarak hayatını kaybetmişti. Yoksul Kadınlar ve Çocuklar Komisyonundan Bayan Caris E. Mills'in tavsiyesi üzerine, en fazla sayıda hastanın bakılabileceği bu hastanede, bir mülteci servisinin kurulmasına karar verilmiştir.²⁵

Balıklı Rum Hastanesinde Mavrokordato tarafından verem sanatoryumu olarak tasarlanan Mavrokordato Hastanesi binaları, savaş yıllarında kışla olarak kullanılması nedeniyle harap durumdaydı.²⁶ Yenileme işi ilk başta tahmin edilenden daha uzun sürüp daha maliyetli olmuştu. Tamirat için harcanan üç bin liraya modern bir mutfak ve çamaşırhane de dâhil edilerek Kanada Fonuna muhteşem bir tesis kazandırılmıştır.²⁷ Kanada halkının verdiği paralarla ve yardım için katkıda bulunulan fonla Mayıs 1920'de yaklaşık yüz çocuk için bir tüberküloz hastanesi kurulmuştur.²⁸

Ülkelerinin savaş sırasındaki kayıplarına rağmen, Kanada halkı YDYK'ya para bağışında bulunmuştur. Bu paranın bir kısmının İstanbul'da yardım çalışmalarında bulunan iki Kanadalı, Dr. MacCallum ve Dr. McNaughton tarafından harcanması istenmiştir. Böylece Kanada halkı tarafından bağışlanan Kanada Yakın Doğu Yardım Fonundan yetmiş üç bin yedi yüz elli Türk lirası kaynak ayrılmıştır. Adı geçen fon; Adana, İzmir ve Bursa'nın yardım fonlarına da destek olmuştur.²⁹ Kanada Fonu'nun kısmen İstanbul'da kullanılacağı haberi basında yer almış ve veremin başlangıç aşamalarında olduğu tespit edilen çok sayıda çocuğun bilimsel olarak tedavi edileceği bilgisi de verilmiştir.³⁰

1 Temmuz 1920 Perşembe günü Dominyon Günü'nde*, Amerikan YDYK'nın yönetimi altında vereme yakalanan azınlık çocuklarının (Rum, Ermeni ve Yahudi)³¹ tedavisi için Yedikule'de kurulan Kanada Veremli Çocuklar Hastanesinin resmî açılışı gerçekleştirilmiştir. Açılışa İstanbul'daki Amerikan kolonisinin büyük bir kısmının yanı sıra şehrin birçok sakini de katılmıştı.³² Açılış töreni için gelecek çok sayıda misafiri İstanbul Yardım Birimi Başkanı Dr. J. P. McNaughton karşılamıştı. Misafirlerin çok sıcak olmayan güzel bir havada demiryolu üzerindeki Yedikule İstasyonu'na inip motorlu taşıtlarla hastaneye ulaştırılması için çeşitli düzenlemeler yapılmıştı.³³

Kurumu görmeye gelen konuklara binalardan birinin geniş verandasında ikramlar verilmiş, günün anısına kısa konuşmalar yapılmıştır. Davetliler bu girişimden ve yapılan işin verimli bir şekilde yürütülmesinden övgüyle söz etmişlerdir. Rahip Hovsep Cedcizyan, Amerikalıların Ermenilere yaptıklarına duydukları minnettarlığı ifade ederken aynı şekilde

²⁵ Esther Pohl Lovejoy, *Women Physicians and Surgeons, National and International Organization: Twenty Years With The American Women's Hospitals, A Review* (Livingston, New York: Livingston Press, 1939), 139.

²⁶ Nuran Yıldırım, "Near East Hospital for Tubercular Children Yedikule", *İstanbul'un Sağlık Tarihi*. İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No. 55-10. İstanbul: Ajansfa, 2010, 104.

²⁷ *The Orient*, 7 July 1920, 311.

²⁸ *Near East Relief*, "Two Years' Near East Relief Medical Work in Constantinople", 13 August 1921, Vol.III, No:32, 3.

²⁹ *Near East Relief*, "The Canadian Fund", 18 June 1921, Vol.III, No.24, 4; *Near East Relief*, 6 November 1920, 3.

³⁰ *The Orient*, 23 June 1920, 292.

* Dominion Day (Dominyon Günü), Britanya ülkelerinde millî bayram olarak kutlanır. Kanada'da 1 Temmuz, 1982 yılına kadar Dominyon Günü olarak kabul edilmiştir. Bunun sebebi 1 Temmuz 1867 tarihinde İngiliz Krallığı'nın, bugünkü Kanada'nın kökeni olan dört eyaletten oluşan federasyona yerel yönetim hakkı vermesiydi. 27 Ekim 1982 tarihinde alınan kararla bu uygulamaya son verildi ve 1 Temmuz Kanada Günü olarak yeniden isimlendirildi. Erişim Tarihi: 2 Şubat 2023, <https://www.canada.ca/en/canadian-heritage/services/canada-day-history.html>, Erişim Tarihi: 2 Şubat 2023, <https://tr.wikipedia.org/wiki/Dominyon>

³¹ Criss, *İstanbul Under*, 57.

³² *The Acorne*, "Hospital for Tubercular Children", 2.

³³ *The Orient*, 7 July 1920, 311.

Yunan Ekümenik Patrikhane Protosyngelosu, Archimandrite Athenagoras da şükranlarını sunmuştu. Yahudi yardımının başkanı Bay Barzillai, kuruma yardımda bulunanlara teşekkür ederken Tuğamiral Mark L. Bristol girişimle ilgili övgü dolu sözler sarf etmişti. Dr. McNaughton hastanenin açılışına yönelik atılan adımların yanı sıra buna duyulan ihtiyaç hakkında kısa bir değerlendirme yapmış ve son olarak Rahip W. MacCallum dualar okutmuştur. Açılıştaki hazır bulunanlar arasında Tuğamiral ve Bayan Bristol, Albay ve Bayan J. P. Coombs, Dr. W. W. Peet, Boston South End House'dan Bay ve Bayan Woods, Ermeni Kızılhaç Başkanı Bayan Stambollian, kurucunun oğlu ve Rum Hastanesinin hamisi Bay Mavrogordato bulunmaktaydı. Davetliler daha sonra tesisin tamamını gezmiştir.³⁴

İstanbul Yardım Birimi Başkanı Dr. J. P. McNaughton, hastaneye yapılacak başvuruların, burayı her açıdan örnek bir kurum hâline getirmek için gösterilen çabanın karşılığını fazlasıyla vereceğini ifade etmiştir. Kanada'nın Sarnia kentinden YDYK üyesi olan Bayan Emma M. Wood bu işin sorumluluğunu üstlenerek başhemşire olarak atanmış olup³⁵ yanında Rum, Ermeni ve Ruslardan oluşan yedi stajyer görevlendirilmişti.³⁶

Şehirde halk sağlığı hemşireliği yapan Bayan Frances Mc Quaide, Bayan Wood'un yanında ikamet edecekti. Sağlık Komitesinin başkanı olarak seçilen Dr. Graff'a göre Kanadalıların hediyesi olan Yedikule'deki Rum Hastanesinin verem öncesi çocuklara yönelik iki binası, aileler için en büyük nimet olacaktı. Dr. Graff ilerlemiş veremin tedavi edilebileceği bir yerin henüz bulunmadığını, bu vakaların tedavisi için sadece Rumların özel bir düzenlemesi olduğunu fakat Ermenilerin Büyükkada'da yeni başlayan vakalarla büyük bir başarıyla ilgilendiğini ifade etmişti.³⁷

Gelen ziyaretçilerin sunduğu başlıca hizmetlerden biri, ailelerin şehirdeki sağlık kuruluşlarıyla temasa geçmesini sağlamak olmuştur. Bu bağlamda İstanbul ve Arnavutköy'deki Amerikan kliniklerinin yanı sıra, Yunan ve Ermeni Kızılhaç kliniklerinden ve çeşitli hastanelerden de yararlanılmıştır. Birinci yılın sonunda, sadece hasta çocuklar değil, aynı zamanda iyi bebeklerin muhafaza edileceği altı mahallede İstanbul'da Wellesley Kolejinin hediyesi olan sosyal yardım istasyonları organize edilmişti.³⁸

2.2. Sayısal Verilerle Yedikule (Kanada) Veremli Çocuklar Hastanesindeki Sağlık Hizmetleri

YDYK belgelerinden anlaşıldığına göre yaz ve sonbahar aylarında çocuklar geniş verandalarda beslenerek, uyuyarak ve bahçelerde oynayarak âdeta açık havada yaşamışlardı. Hastanenin sorumlusu Miss Wood tarafından binalar hızla onartılmış, ekipman temin edilmiş ve hastane çocuk hastalar için hazır hâle getirilmişti.³⁹

Binaların restorasyonunun ardından İstanbul'daki yardım birimi başkanı Dr. McNaughton ve hastanenin doktoru Dr. Graff hangi hastaların kabul edileceğine karar vermişlerdir.⁴⁰ Hastane ilk açıldığı zaman altmış yatak olarak planlanmış fakat yaz ayı geldiğinde ihtiyacın büyümesine bağlı olarak sundurmalar aynı anda doksan çocuk konaklayana kadar ilave yataklarla doldurulmuştu.⁴¹ Hastane yetmiş beş ile yüz yatak kapasitesine sahip olup yaz aylarında daha fazla sayıda kişiye yer sağlamak için çadırlar kullanılmıştı. Alınan karara göre sadece tedavi

³⁴ *The Orient*, 7 July 1920, 311; *The Acorne*, "Hospital for Tubercular Children", 2.

³⁵ *The Orient*, 23 June 1920, 292; *Near East Relief*, "U.S. Sailors Play Santa Claus to Yedikule Near East Hospital", 31 December 1920, Vol.II, No.52, 1-2; *Near East Relief*, 28 May 1921, Vol.III, No.21, 1

³⁶ *The Orient*, 23 June 1920, 292; *The Acorne*, "Hospital for Tubercular Children", 2; *Near East Relief*, "First Tubercular Hospital for Children", 15 July 1922, Vol.IV, No:28, 2.

³⁷ *The Acorne*, 5 June 1920, 3; *The Acorne*, "Hospital for Tubercular Children", 2.

³⁸ *The Acorne*, 5 June 1920, 3.

³⁹ *The New Near East*, December 1920, Vol.VI, No:3, 23.

⁴⁰ Yıldırım, *A İstanbul'un Sağlık Tarihi*, 104.

⁴¹ *The New Near East*, December 1920, 23; *Near East Relief*, 6 November 1920, Vol.II, No.44, 3; *Near East Relief*, "Near East Hospital for Children With Tuberculosis in Yedikule Constantinople", 2.

olasılığı bulunan başlangıç aşamasındaki yeni verem vakaları kabul edilecekti.⁴² Buradan da hastalığı ilerlemiş hastaların kabul edilmeyip iyileşme ihtimali yüksek hastaların kabul edildiği anlaşılmaktadır.

İstanbul'daki YDYK Yetimhanesi Müdürü Miss Glee Hastings, geçmişte yetersiz beslenen veremli çocuklara bakım hizmeti verenlerden, hastanenin ne kadar önemli olduğuna şahit olduklarını öğrendiğini belirtmiştir. İstanbul'daki en önemli çalışmalarından birinin bu hastane olduğuna inanan Hastings, Miss Wood'un başarısından dolayı tebrik edilmesi gerektiğini dile getirmiştir.⁴³ İngilizlerin yardımına değinen Hastings, hastanenin açılışından bugüne kadarki beş ay boyunca İngiliz hastanesinin çocuklara dört ücretsiz yatak verdiğini ifade etmiştir. Sürekli dolu olan bu yataklar; operasyonlar, alçılar, pansumanlar ve laboratuvar tahlilleri için kullanılmıştır.⁴⁴

Hastaneye kabul edilen hasta sayısı 1920 yılının temmuz ayı raporlarına göre ortalama elli dört olmuştur. Fakat hasta sayısı giderek artmıştır. Örneğin ağustos ayında seksen dört hasta, eylül ayında doksan hasta kabul edilmiştir. Eylül ayı itibarıyla yirmi dört hasta iyileşip taburcu olmuştur.⁴⁵ Taburcu olan hastaların yerine hemen bir başka çocuk için başvuru alınmıştır.⁴⁶ Bu istatistiki bilgiler hastaneye yatan hastalara aittir. Bunun dışında normal muayene olup hastaneye yatışı yapılmayan veya tedavisi ayakta verilenler bunun dışındadır.

YDYK belgelerine göre hastane giderek artan büyük bir başarı göstermiştir. Hastanede doksan yatak sürekli dolmuş, hastalar sağlıklı bir şekilde evlerine veya yetimhanelerine gönderilmiştir. Hastane Şubat 1921 tarihinde yüzden fazla yatan hastaya hizmet vermiştir. Böylece tam doluluk oranının üzerine çıkmıştır. Başvuran hasta sayısının fazla olmasından ekipman için gerekli fonların sağlanması durumunda ilave yatakların konacağı belirtilmiştir.⁴⁷

Mart 1921 tarihine gelindiğinde çocukların büyük çoğunluğunun normal hastane bakımına da ihtiyacı olduğu tespit edilmiştir. Bu nedenle yirmi hasta çocuk çeşitli sürelerle cerrahi veya tıbbi tedavi uygulanan İngiliz veya Amerikan hastanelerine yerleştirilmiştir. Bu hastanelerde tedavi edilen çocuklar taburcu edilir edilmez tekrar Yedikule'deki hastaneye sevk edilmiştir. Nisan 1921 kayıtlarına göre sadece on çocuk hastaneye kabul edilmiştir. Aynı tarihte hastalardan on dokuzu taburcu edilmiş, toplam yüz beş vaka tedavi edilmiştir.⁴⁸ Nisan ayında sadece on yatış gerçekleşmesinin nedeni muhtemelen hastanenin dolu olmasından dolayı her başvurunun kabul edilmemesi olmasından olsa gerektir.

Hastanenin başhemşiresi Emma M. Wood'un hastanenin Mayıs 1921 tarihine ait raporundan hastane ile ilgili bazı istatistiki bilgilere ulaşmak mümkün. Örneğin bu tarihte hastanede yatan hastaların yattığı gün toplam iki bin dört yüz altmış yedi gündür.⁴⁹ Daha önce bahsedildiği gibi belgelerden hastanenin yatak sayısının yetmiş beş ile yüz arasında olduğu anlaşılmaktadır. Bu yatak sayıları düşünüldüğünde bir aylık yatan hastaların yattığı gün olan iki bin dört yüz altmış yedi gün sayısından hastanenin doluluk oranının yüksek olduğu anlaşılmaktadır.

Mayıs ayı içerisinde hastaneye on dört yeni vaka yatmıştır. Yatan hastalardan mayıs ayında on sekizi taburcu edilmiştir. Tedavi edilen vaka sayısı doksan dokuz olup günlük

⁴² *The Acorne*, "Hospital for Tubercular Children", 2.

⁴³ *Near East Relief*, 6 November 1920, 3.

⁴⁴ *The Orient*, 17 November 1920, Vol.VII, No:51, 508; *Near East Relief*, "Near East Hospital for Children with Tuberculosis in Yedikule Constantinople", 1.

⁴⁵ *Near East Relief*, 6 November 1920, 3.

⁴⁶ *Near East Relief*, "Near East Hospital for Children With Tuberculosis in Yedikule Constantinople", 1.

⁴⁷ *Near East Relief*, "Yedi Koule Near East Hospital For Tubercular Children is Overcrowded With Patients", 4 February, 1921, Vol.III, No.5, 3.

⁴⁸ *Near East Relief*, "American Sailors Gave The Yedi Koule Near East Hospital A Happy Easter", 14 May 1921, Vol.III, No.19, 1.

⁴⁹ *Near East Relief*, "Near East Hospital for Tubercular Children", 11 June 1921, Vol.III, No.23, 2.

ortalama hasta sayısı seksendir. Mayıs ayı içerisinde hastanede bazı tadilatlar yapıldığına raporunda dikkat çeken Wood, verandaların örülmesiyle beraber daha fazla çocuğun tüm yıl boyunca tehlikesiz bir biçimde yataktan ve kapılardan uzak kalacağını belirtmiştir. Ayrıca çatı katlarına su kaynağı temini için tanklar yerleştirildiğini de ilave etmiştir.⁵⁰ Buradan da hastanenin giderek fiziksel durumunda iyileştirmeler yapıldığı anlaşılmaktadır.

Temmuz 1921 tarihi itibarıyla tedavi edilen vaka sayısı yüz sekiz olmuştur. Amerikan YDYK çalışanlarından Dr. Graff, temmuz ayı içinde Amerika'dan aldığı bir bağışla hastaneye yüz beş liralık bir hediye vermiştir. Bu para bazı sakat çocuklara yardım etmek maksadıyla kullanılmıştır. Bunun yanında temmuz ayı içinde beş çocuğa seksen altı lira karşılığında ortopedik ayakkabı ve diş teli verilmiştir. Bu çocuklardan ikisi ağır akut infantil omurga felcine bağlı felç vakalarıydı. Hastalardan biri ameliyat için İngiliz Hastanesine gönderilmiş olup bu esnada Binbaşı Dr. Gunn çocuğun bacağına bir tendon yerleştirmişti. Çocuk dört ay boyunca yatakta tedavi edildikten sonra Yedikule Hastanesine geri gönderilmişti. Burada her gün masaj tedavisi uygulanan çocuğa ortopedik destek takılmış ve yürümesi sağlanmıştı. Diğer vaka ise zor yürümeye çalışan, çok zayıflamış küçük bir çocuktur. Kaynaklarda geçen bilgilere göre hastanede üç aydır tedavi gören hasta çocuğa ortopedik bir ayakkabı verilerek normal yürümesi sağlanmış ve nihayet mutlu annesiyle birlikte eve dönmek için hastaneden ayrılmıştı. Diğer üç vaka, kalça kemiklerinde ileri derecede verem olan çocuklardı. Onlara özel olarak yapılan ayakkabılar verilmiş; iki tanesi koltuk değneklerinden kurtulmuş ve biri taburcu edilerek okulu geri dönmüştü.⁵¹

Ekim ayında İstanbul'da YDYK'nın bünyesindeki tıp bölümleri toplamda yirmi iki bin dört yüz yetmiş altı hasta muayene etmiş ve bu hastalara tedavi uygulamıştı. Bu hastaların üç bin iki yüz kırk dördü, yani yaklaşık yüzde on dördü, Yedikule Veremli Çocuklar Hastanesinden hizmet almıştır. Bu hastalara bir Amerikalı, iki yerli doktor, dört Amerikalı ve yirmi dokuz yerli hemşire tarafından sağlık hizmeti verilmiştir. Yedikule'deki bu hastanede ve Boyacıköy'deki Trahom Hastanesinde toplam üç yüz otuz altı yatak sürekli olarak çocuklarla dolmuştur. Bu hastanelerdeki hemşireler, hasta çocukların bulunduğu yoksul mahallelerdeki iki bin doksan iki hastanın evine, hasta ziyareti gerçekleştirmiş ve bunlara tedavi hizmeti vermiştir. Bunun yanında ziyaretler esnasında annelere çocukların bakımı konusunda eğitim de verilmiştir.⁵² Dr. Graff'a göre anneler artık Yedikule'deki Veremli Çocuk Hastanesinin değerini biliyor ve çocuklarını getiriyorlardı. Ayrıca oluşturulan vaka komitesi hasta kadınları ve mültecileri tespit ve tedavi etmek için şehrin dört bir tarafına dağılmıştı.⁵³

Yedikule Yakınoğu Veremli Çocuklar Hastanesinde tedavi edilen ve korumaya alınan veremli çocuklardan sık sık YDYK'ya teşekkür mektupları gelmiştir. Örneğin Karabed Seferyan'dan deneyimlerini yazması rica edildiğinde, hastaneden yazdığı mektupta, YDYK'ya derin minnettarlığını ifade etmiştir.⁵⁴

YDYK kayıtlarındaki yorumlara göre tedavi altına alınan çocuklar kısa zaman içerisinde iyileşmişti. Sadece kirli, dar sokakları ve kalabalık odaları bilen çocuklar ilk kez bir kır bahçesinde oynama fırsatı bulmuş, iyi pişmiş ve besleyici yemeklerden yemiş, sıcak banyoların keyfini çıkarmış ve geceleri temiz beyaz küçük yataklarda uyuma fırsatı bulmuştu. Gündüzleri bahçede oyun evleri inşa eden çocuklar bazen de verandalarda sepetler örerek vakit geçirmişti. Yaz ve sonbahar aylarında açık havada vakit geçiren çocuklar, yemeklerini geniş verandalarda

⁵⁰ *Near East Relief*, "Near East Hospital for Tubercular Children", 11 June 1921, Vol.III, No.23, 2.

⁵¹ *Near East Relief*, "June Work in The Yedi Koule Near East Hospital For Tubercular Children", 2 July 1921, Vol.III, No.25-26, 3.

⁵² *Near East Relief*, "Near East Relief Medical Work in Constantinople For October", 19 November 1921, Vol.III, No.46, 1.

⁵³ *Near East Relief*, "Extracts From Constantinople Unit Medical Report", 14 May 1921, Vol.III, No.19, 1.

⁵⁴ Mektup içeriği için bkz. *Near East Relief*, "Letter of Appreciation From a Child in Yedikoule Tubercular Hospital", 12 March 1921, Vol.III, No.10, 3.

yemiş, açık sundurmalarda uyumuş ve bahçede oyunlar oynamıştı.⁵⁵ Belgelerdeki istatistikî verilerden anlaşıldığı üzere hastane önemli bir ihtiyaca cevap vermiştir. Zira hastanenin, sayısı yetmiş beş ile yüz arasında olduğu anlaşılan yatakları genelde dolu olmuştur. Yine bakıldığında hastanenin verdiği hizmetler giderek artmıştır.

2.3. Yedikule (Kanada) Veremli Çocuklar Hastanesinde Gerçekleştirilen Sosyal Etkinlikler

Hastanedeki çocukları mutlu edebilmek ve daha hızlı iyileşmelerini sağlayabilmek için çeşitli sosyal etkinlikler icra edilmiştir. 1920 yılının mayıs ayında hastanede Noel kutlamaları yapılması planlanmıştı. Bu plan kapsamında Amerikalı denizcilerin Noel günü için bir çocuk evlat edinip ona hediyeler vermesi de planlanmıştı. Pera'daki St. Anne Yetimhanesi'nde hediyelerle dolu bir Noel ağacı süslenecekti. Bunun yanında çeşitli yetimhanelerde neredeyse her gün Noel ağaçları bulunacaktı. Kutlamalarda Noel ağaçları Amerikalılar tarafından yetimhanelere getirilmişti. Ermeni yetimler o sabahın erken saatlerinde YDYK personelinin evlerinde İngilizce "Kutsal Gece" ve "Amerika" şarkılarıyla serenat yapmışlar, Türk yetimler ise hastaneye bir Noel ağacı getirerek iyi niyetlerini göstermişlerdi.⁵⁶

Amerikan denizcileri, YMCA çalışanları ve YDYK çalışanlarının ortak Noel etkinliği hastanede büyük bir coşkuya sahne olmuştu. Amerikan denizcileri Noel Baba oyunu oynamış, çocukları psikolojik olarak rahatlatmıştı. İncelenen belgelerdeki yorumlara göre Amerikalı denizcilerin nezaket ve çabası sayesinde çocuklar en mutlu yılbaşını yaşamıştı. 24 Aralık 1920 tarihinde cuma öğleden sonra, birkaç Amerikan Denizcisi Noel kutlaması için büyük bir kamyonla hastaneye gelmişti. Amerikan Genç Hristiyan Erkekler Birliği temsilcilerinden Bay Nelson Poe ve Bayan Ruth Shaw, oyuncak yapımı için bir kulüp kurmuştu. Denizciler Kulübü hasta çocukların her birine oyuncak yapacak ve çorap doldurma oyunu oynayarak çocukları eğlendirecekti. YDYK Amerikan denizcilerine, Bayan Ruth Shaw'a, Amerikan Genç Hristiyan Erkekler Birliğine ve Amerikan Denizciler Kulübü Genel Sekreteri Bay Nelson Poe'ya çocuklara mutlu bir Noel yaşattıkları için teşekkürlerini sunmuştu.⁵⁷

7 Haziran 1921 tarihinde akşam saat 20.30'da Amerikan Denizciler Kulübünün himayesindeki Robert Kolej Hisar oyuncularını; New Theatre, Lesser Riding Academy, British GHQ'da "The Great Divide" adlı oyunu sunmuşlardır. Bu eğlencenin amacı hastaneye ve Bay Mark L. Bristol'un Rus yetimlerle yaptığı çalışmalara fon sağlamak olarak açıklanmıştır.⁵⁸ Bay Nelson Poe, 17 Haziran tarihli mektubunda adı geçen oyundan elde edilen gelirin yüz lirasının birkaç sakat çocuğun tedavi edilmesi için hastaneye bağışladığını duyurmuştur.⁵⁹ Emma M. Wood'un ilettiği bilgilere göre; Amerikalı denizcilerin bağışladıkları parayla bahçeler çiçeklerle donatılmış, çocuklar kendi sebze bahçelerini kurma fırsatı bulmuşlardır.⁶⁰

Amerikan Denizciler Kulübü hastanedeki yetimlere yiyecek, giyecek, süt ve eğlence için düzenli yardımlarda bulunmakta, yetimleri evlat edinmekteydiler.⁶¹ Hastanedeki çocuklar kendilerine müzik kutusu ve şeker hediye eden Amerikan Denizciler Kulübüne mektupla şiir yazarak teşekkür etmişlerdir. Bu şiir şöyledir:⁶²

"Amerikalı denizciler!
Bize yaşattığınız her şey için minnettarız

⁵⁵ *Near East Relief*, "Near East Hospital for Children With Tuberculosis in Yedikule Constantinople", 3.

⁵⁶ *Near East Relief*, "Merry Xmas To The Near East Workers In The Field and to The Near East Workers In America", 25 December 1920, Vol.II, No.51, 1.

⁵⁷ *Near East Relief*, "U.S. Sailors Play Santa Claus to Yedikule Near East Hospital", 1-2; *The Orient*, 5 January 1921, Vol.VIII, 1.; *Near East Relief*, "Armenian Children Serenade Americans With "Holy Night" and "America", 31 December 1920, Vol.II, No.52, 1.

⁵⁸ *Near East Relief*, "The Great Divide Presented By The Hissar Players", 4 June 1921, Vol.III, No.22, 4.

⁵⁹ *Near East Relief*, "June Work in The Yedi Koule Near East Hospital For Tubercular Children", 3.

⁶⁰ *Near East Relief*, "American Sailors Gave The Yedi Koule Near East Hospital A Happy Easter", 1.

⁶¹ *Near East Relief*, "The Great Divide Presented By The Hissar Players", 4.

⁶² *Near East Relief*, "Yedi Koule Children Thank The American Sailors", 19 November 1921, Vol.III, No.46, 1.

Bize getirdiğiniz şekerler için teşekkür ederiz
Ve bizi sevindiren ve mutlu eden müzik için
Yaşasın, yaşasın, Amerikalı denizciler
Umut ediyoruz
Tekrar geleceksin
Saygılarımızla
Yedikule Yakın Doğu Hastanesindeki Tüm Çocuklar”

Hastanedeki kız çocuklarda, Amerikan Denizcilere hitaben minnettarlıklarını ifade eden mektuplar kaleme almışlardı. Örneğin bunlardan biri şu şekildedir:

“Sevgili Denizci Kardeşler,
Bizi her ziyaret ettiğinizde bize büyük mutluluk veriyorsunuz. Bize getirdiğiniz şekerler çok tatlıydı. Her zaman şekerlerin hayalini kuruyoruz. Lütfen, müzik kutusu için minnettarlığımızı ve teşekkürlerimizi kabul edin. Geçen pazartesi grubunuzdan memnuniyetle keyif aldık. Müziği çok seviyoruz. Bizim için çok keyifliydi. Küçük kız kardeşlerin”⁶³

Mayıs 1921 tarihinde hasta çocukları ziyarete gelenler arasında, çocukların hepsine şeker getiren American Bible House’dan (Amerikan İncil Evi) Bayan Eleanor Ketchum ve Josephine Dana da bulunuyordu. Robert Kolejinden Bayan Paul Harrison Dike ve Amerikan Genç Hristiyan Erkekler Birliğinden iki genç Ermeni Hanım, kız hastaların her birine güzel giyimli bir bebek ve her erkek çocuğa ilgi çekici bir oyuncak hediye etmişti. Bay Nelson Poe’dan gelen bir mektupta, Amerikan denizcilerinin Yedikule’deki yetimler için Mark L. Bristol Kampı’nda bir gezi düzenlemek istedikleri ifade edilmişti.⁶⁴

Hastanede Amerikan denizcileri, YMCA ve YDYK çalışanlarının zaman zaman düzenledikleri etkinliklerle hasta çocuklar eğlenceli dakikalar geçirmiştir. Bu kurumlardan gelenler aynı zamanda buradaki yetimleri de evlat edinerek topluma ve sıcak bir yuvaya kavuşturmuştur. Amerikan YDYK tarafından 1920 yılında açılan Yedikule (Kanada) Veremli Çocuklar Hastanesi, incelenen belgelere göre dönemin yaygın hastalığı olan veremle mücadelede önemli bir rol oynadığı tespit edilmiştir. Hastanenin ne zaman kapandığı hakkında tarafımızdan yapılan araştırma neticesinde herhangi bir malumata rastlanmamıştır.

Sonuç

Tarihî süreç içerisinde insanoğlu salgın ve bulaşıcı birçok hastalıkla mücadele etmiştir. Bunlardan biri olan verem, dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi Osmanlı coğrafyasını da etkilemiştir. Bu nedenle 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarından itibaren hastalıkla mücadele için, başta veremle mücadele dernekleriyle, çeşitli sağlık kurumlarıyla pek çok önlem alınmaya çalışılmıştır.

Osmanlı İstanbul’unda veremle mücadele için kurulan birçok sağlık kurumu arasında azınlıklar ve Müslüman olmayanların kurup işlettiği hastaneler de bulunmuştur. Amerikan kurumları özellikle ihtiyaç bulunan alanlarda hastane, yetimhane, okul gibi kurumlar oluşturarak, muhtaç insanlarla bağlarını güçlendirmek suretiyle onların sempatisini kazanmıştır. Board Misyoner Teşkilatı bünyesinde faaliyet gösteren “Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi” veya Osmanlı kaynaklarındaki adıyla “Amerikan Şark-ı Karib Muavenet Heyeti”nin en önemli hedef kitlesinin başında bakıma muhtaç hâldeki çocuklar gelmiştir.

Bu bağlamda “Mavrokordato Verem Hastanesi”nde, YDYK’nın denetimi altında Yedikule Kanada Veremli Çocuklar Hastanesi faaliyete geçirilmiştir. Hastane o dönemde türünün ilk örneklerinden biri olarak bilinmesinden önem arz etmiştir. Hastanenin faaliyetlerinden Amerikan YDYK desteğiyle çıkarılan “The Acorne”, “The Orient”, “Near East Relief”, “The New Near East” gibi süreli yayınlarda bahsedilmiştir. Ağırlıklı olarak bu kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, hastane 1920 yılında açıldığında yoğun bir ilgi

⁶³ *Near East Relief*, “Yedi Koule Children Thank The American Sailors”, 1.

⁶⁴ *Near East Relief*, 11 June 1921, 2.

görmüştür. Zira o yıllarda İstanbul'da verem oldukça yaygındır. Hastanede veremle ilgili tüm vakalar modern yöntemlerle tedavi edilmiştir. Ayrıca hastanede sık sık çocuk hastaların psikolojilerine iyi gelecek ve daha hızlı iyileşmelerini sağlayacak sosyal etkinlikler organize edilmiştir.

Hastane çalışanlarının raporlarına bakıldığında vereme sağlıklı barınma koşullarının, yetersiz beslenmenin, psikolojik sıkıntıların, kısacası kötü yaşam koşullarının sebep olduğu üzerinde durulmuştur. Özellikle İstanbul'da sık sık çıkan yangınların, bunun yanında dönem itibarıyla İstanbul'un mülteci akınına uğramasının barınma sorununa yol açtığı, bununda veremin yayılmasını tetiklediğine dikkat çekilmiştir. Hastane açıldığı andan itibaren giderek artan bir yoğunluğa ulaşmıştır. Hastanenin verdiği hizmetlerde giderek artmıştır. Bu durum belgelerdeki istatistiki verilere de yansımıştır. Hastanenin yatak sayısıysa yetmiş beş ile yüz arasında olduğu anlaşılmıştır. Hastanenin yatak doluluk oranıysa genelde tama yakındır. Zira zaman zaman ek yataklar ilave edilmiştir.

Kaynakça

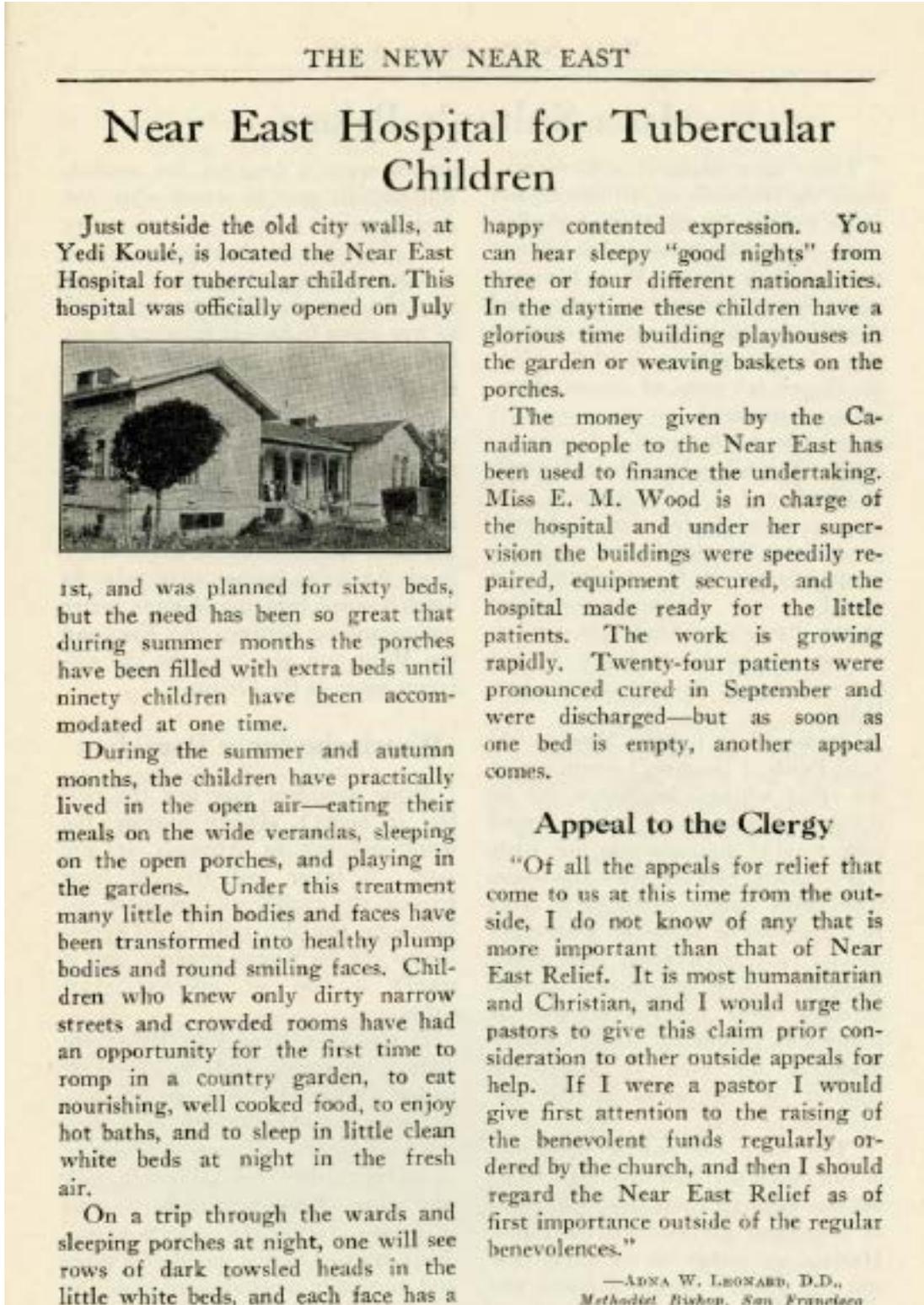
Telif Eserler: Kitap, Makale ve Ansiklopedi Maddeleri

- “American Sailors Gave The Yedi Koule Near East Hospital A Happy Easter” Near East Relief 14 (1921): 1.
- “Armenian Children Serenade Americans With "Holy Night" and “America” Near East Relief 31 (1920):1.
- “Extracts From Constantinople Unit Medical Report” Near East Relief 14 (1921): 1.
- “First Tubercular Hospital for Children” Near East Relief 15 (1922):2.
- “Hospital for Tubercular Children” The Acorne 3 (1920): 2.
- “June Work in The Yedi Koule Near East Hospital For Tubercular Children” Near East Relief 2 (1921):3.
- “Letter of Appreciation From a Child in Yedikoule Tubercular Hospital” Near East Relief 12 (1921): 3.
- “Merry Xmas To The Near East Workers In The Field and to The Near East Workers in America” Near East Relief 25 (1920): 1.
- “Near East Hospital for Children with Tuberculosis in Yedikule Constantinople” Near East Relief 6 (1920): 2-3.
- “Near East Hospital for Tubercular Children” Near East Relief 11(1921): 2.
- “Near East Relief Medical Work in Constantinople For October” Near East Relief 19 (1921):1.
- “The Canadian Fund” Near East Relief 18 (1921):4.
- “The Great Divide Presented By The Hissar Players” Near East Relief 4 (1921): 4.
- “Two Years’ Near East Relief Medical Work in Constantinople” Near East Relief 13 (1921): 3.
- “Two Years’ Near East Relief Medical Work in Constantinople” Near East Relief 13 (1921): 3.
- “U.S. Sailors Play Santa Claus to Yedikule Near East Hospital” Near East Relief 31 (1920): 1-2.
- “Yedi Koule Children Thank The American Sailors” Near East Relief 19 (1921): 1.
- “Yedi Koule Near East Hospital For Tubercular Children is Overcrowded With Patients” Near East Relief 4 (1921): 3.
- Ar, Bilge. “İşgal İstanbul’unun Kentsel Dönüşümünü Beyaz Ruslar Üzerinden Okumak” *Yıllık: Annual of Istanbul Studies* 1 (2019): 101-122.

- Artvinli, Fatih. “Verem Savaşı Hemşire Okulu, Erenköy Sanatoryumu ve Dispanserler: Muazzez Yazıcıoğlu ile Bir Sözlü Tarih Çalışması” *Yeni Tıp Araştırmaları* 23 (2017): 57-89.
- Barış, Yusuf İzzettin. “Dünyada Tüberküloz ’un Tarihi” *Konuralp Tıp Dergisi* 3(2) (2010): 1-4.
- Barton, James L. *Story Of Near East Relief (1915-1930)*. New York: The Macmillan Company, 1930.
- Criss, Nur Bilge. *İstanbul Under Allied Occupation 1918-1923*. Boston-Köln: Brill-Leiden, 1999.
- Etker, Şeref. “İstanbul’un İlk Verem Savaşımı Derneği: Ligue contre la Tuberculose (Phthisie pulmonaire) de Constantinople”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 21(2) (2020): 225-247.
- Gökgöz, Fatma Sena. “Osmanlı Devleti’nde Nefes Kesen Düşman: Verem” *Türk Tarihinde Salgınlar ve Afetler*, ed. Musa Şamil Yüksel, Hasan Işık, Ankara: Astana Yayınları, 2021:55-70.
- İpek, Nurdan. “Selanik ve İstanbul’da Seçkin Yahudi Bankerler (1850-1908)”, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2011.
- Johnson, Clarence Richard. *Constantinople Today; or, The Pathfinder Survey of Constantinople; A Study in Oriental Social Life*. New York: The Macmillan Company, 1922.
- Karayaman, Mehmet. “İzmir Verem Mücadele Cemiyeti Tarafından Yayınlanan Sıhhi Cidal-Sıhhat Dergisi” *Türkiye Klinikleri* 18 (3) (2010):140-152
- Kuzuca, İlknur Genç. Şahinoğlu, Serap, Acıduman, Ahmet. “Verem Mücadelesinde Sosyal Yardım Kurumları” *Lokman Hekim Dergisi* 9 (3) (2019): 337-348.
- Lovejoy, Esther Pohl, *Women Physicians and Surgeons, National and International Organization: Twenty Years With The American Women’s Hospitals, A Review*. Livingston New York: Livingston Press, 1939.
- Özer, Sevilay. “Türkiye’de 1923-1950 Yılları Arasında Verem” *Turkish Studies* 15(4) (2020): 867-883.
- Sakarya, Sema Özgür. “İzmir İli Tüberküloz Hastalarının Verem Savaş Dispanserlerinde Kayıtlılık Oranları ve Etkileyen Etmenler” Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2008.
- Tuna, Serkan. “Türkiye Ulusal Verem Savaşı Derneği” *Atatürk Ansiklopedisi*, Erişim Tarihi: 26 Şubat 2024, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/turkiye-ulusal-verem-savasi-dernegi/?pdf=5556>
- Yıldırım, Nuran. “Osmanlı Devleti’nde Göğüs Hastalıkları ve Verem” Nuran Yıldırım, Mahmut Gürkan, *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*, ed. Muzaffer Metintaş. İstanbul: Türk Toraks Derneği, Aves Yayıncılık, 2012, 5-52.
- Yıldırım, Nuran. Gürkan, Mahmut. *Türk Göğüs Hastalıkları Tarihi*, ed. Muzaffer Metintaş. İstanbul: Türk Toraks Derneği, Aves Yayıncılık, 2012.
- Yıldırım, Nuran. *İstanbul’un Sağlık Tarihi: Sağlık Teşkilatı-Salgınlar Bulaşıcı Hastalıklar ve Mücadele- Koruyucu Sağlık Kurumları-Hastaneler-Tıp Eğitimi*. İstanbul Üniversitesi İstanbul 2010 Avrupa Kültür Başkenti Projesi No. 55-10. İstanbul: Ajansfa, 2010.
- Warren, Peter. The Evolution of the Sanatorium: The First Half-Century, 1854-1904”, Erişim Tarihi:20Haziran2024,https://web.archive.org/web/20160224210032id_/http://www.cbmh.ca:80/index.php/cbmh/article/viewFile/1239/1230
- <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC6319124/> (Erişim Tarihi 20 Haziran 2024).
- <https://sekinmimari.com/wp-content/uploads/2024/01/eski-odalar.pdf> (Erişim Tarihi 20 Haziran 2024).

EKLER

EK-1. Amerikan Yakın Doğu Yardım Komitesi yayınlarından
The New Near East dergisindeki bir haberde hastanenin fotoğrafı.⁶⁵

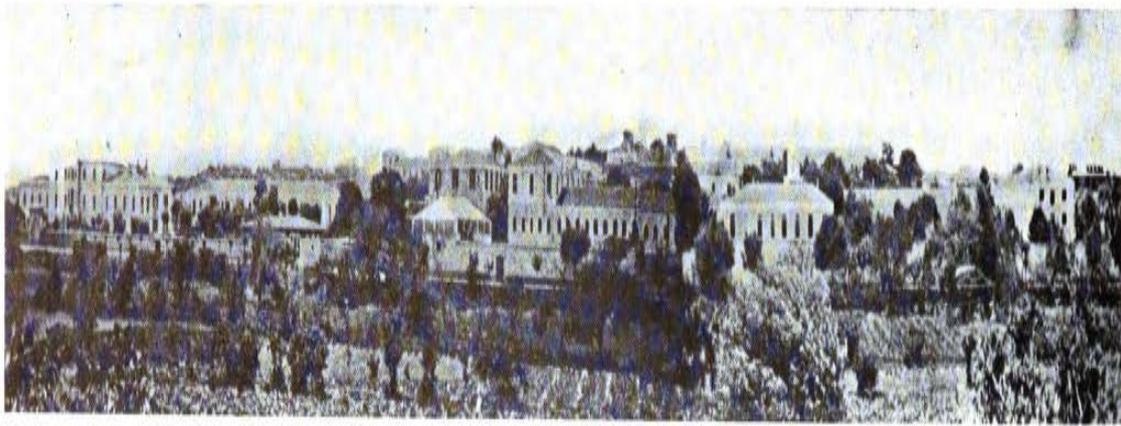

⁶⁵ The New Near East, December 1920.

EK-2. Yedikule Veremli Çocuklar Hastanesi⁶⁶

EK-3. Yedikule Veremli Çocuklar Hastanesi⁶⁷

Buildings and grounds of the Yedi Koule Hospital (1,000 beds), Istanbul (Constantinople), Turkey.

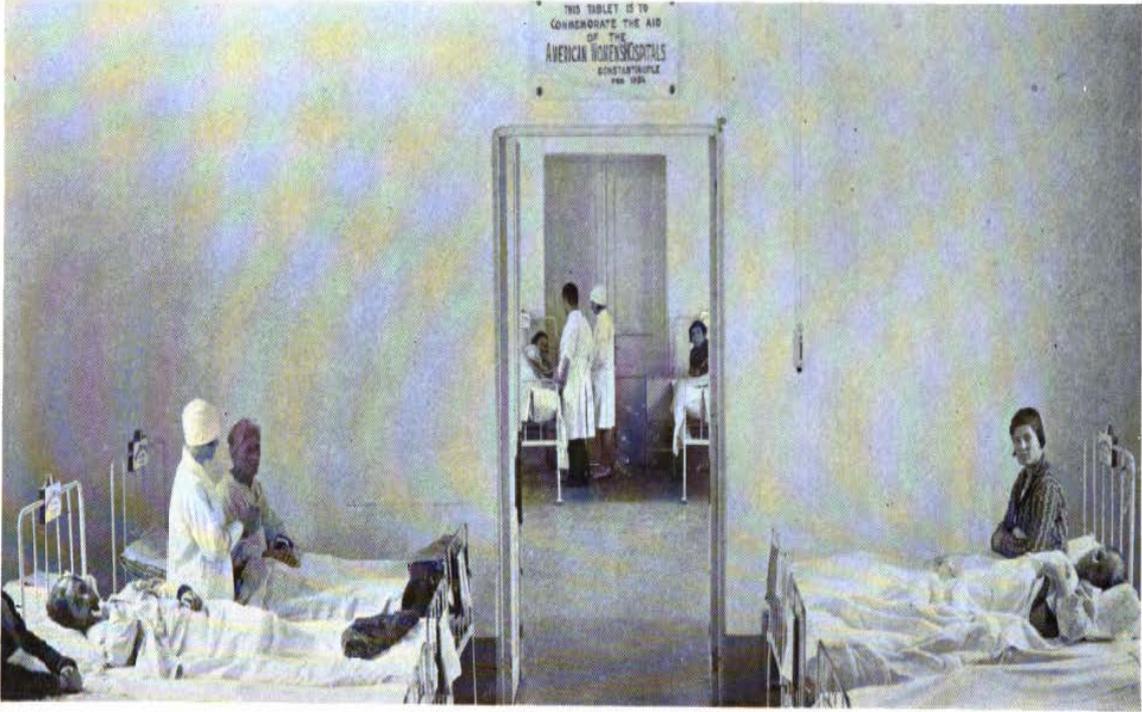
(Yedikule Hastanesi Binaları ve Arazisi (1000 yataklı)* İstanbul, Türkiye)

⁶⁶ Yıldırım, *İstanbul Sağlık Tarihi*, 106.

⁶⁷ Lovejoy, *Women Physicians and Surgeons, National and International Organization*, 121.

* Hastanenin yatak sayısı çalışmada bahsedildiği gibi yetmiş beş ile yüz arasındadır. Resimdeki bin yatak sayısı pek mümkün değildir.

EK-4. Yedikule Veremli Çocuklar Hastanesinde Mülteciler için A. W. H. Koğuşları⁶⁸

A.W.H. Wards for Refugees in the Yedi Koule Hospital, 1923-34.

⁶⁸ Lovejoy, *Women Physicians and Surgeons, National and International Organization*, 140.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 12.08.2024
Kabul/Accepted: 07.10.2024
DOI: 10.17822/omad.1532148

Atf/Citation: Turbic, Enes. "1908 Annexation of Bosnia in the Serbian Press". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 575-598.

Enes TURBIC

(Dr. Öğr. Üyesi), Trakya Üniversitesi / Türkiye, enesturbic@trakya.edu.tr, 0000-0003-2871-9044

1908 Annexation of Bosnia in the Serbian Press

Sırp Basınında Bosna'nın İlhakı (1908)

Abstract: This study delves into the Serbian press's role during the Bosnian annexation crisis in 1908, a pivotal episode in Balkan and European history. Following the provisions of the Treaty of Berlin (1878), Austria-Hungary's occupation of the Bosna Vilayet and subsequent administrative control set the stage for a protracted legal and political conflict. The crisis reached its zenith in the autumn of 1908 when Austria-Hungary unilaterally annexed Bosnia and Herzegovina (BiH), provoking a formidable reaction across Europe particularly in Belgrade. Serbia, perceiving BiH as a historic territory of paramount significance, emerged as one of the staunchest opponents of Vienna's actions. This resistance was fervently articulated in the Serbian press from August 1908 to March 1909, with leading newspapers such as *Politika*, *Mali Žurnal*, *Pravda*, and *Carigradski Glasnik* playing a central role in shaping public sentiment. This study aims to analyze the impact of the Serbian press on national opinion during the annexation crisis, examining the portrayal of domestic and international news, the coverage of protests and demonstrations in Belgrade and other Serbian cities, the movements of Chetnik detachments, mobilization announcements, and political statements. By scrutinizing these elements, the research seeks to illuminate the state of Serbian public opinion at the close of 1908 and throughout 1909 and assess the significance of the annexation for Serbian politics and national identity. The findings reveal that the Serbian press exerted substantial influence, inciting vigorous public reactions, sharp protests, and demands for military engagement.

Key Words: Bosnia and Herzegovina, annexation, Austria-Hungary, Balkans, Serbian press

Öz: Bu çalışma, 1908 Bosna Hersek ilhak krizi sırasında Sırp basınının rolünü incelemektedir. İlhak krizi, Balkanlar ve Avrupa tarihi açısından dönüm noktası niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Berlin Antlaşması'nın (1878) hükümlerine göre, Avusturya-Macaristan'ın Bosna Vilayetini işgal etmesi, ardından bu bölgede idari kontrolü sağlaması, uzun süreli bir hukuki ve siyasi çatışmanın zeminini hazırlamıştır. Kriz, 1908'in sonbaharında Avusturya-Macaristan'ın Bosna Hersek'i tek taraflı olarak ilhak etmesiyle zirveye ulaşmış, bu durum Avrupa genelinde, özellikle Belgrad'da büyük bir tepkiye yol açmıştır. Bosna Hersek'i tarihi olarak büyük öneme sahip bir bölge olarak gören Sırbistan, Viyana'nın eylemlerine karşı en kararlı muhaliflerden biri olarak öne çıkmıştır. Bu direniş, Ağustos 1908'den Mart 1909'a kadar Sırp basınında yoğun bir şekilde dile getirilmiş, *Politika*, *Mali Žurnal*, *Pravda* ve *Carigradski Glasnik* gibi önde gelen gazeteler kamuoyunu şekillendirmede merkezi bir rol oynamıştır. Bu çalışmanın amacı, Sırp basınının ilhak krizi sırasında ulusal görüş üzerindeki etkisini analiz etmektir. Bu bağlamda, yerel ve uluslararası haberlerin sunumu, Belgrad ve diğer Sırp şehirlerinde gerçekleşen protestolar ve gösteriler, Çetnik birliklerinin hareketleri, seferberlik ilanları ve siyasi açıklamalar incelenmiştir. Çalışma, 1908'in sonu ve 1909 yılı boyunca Sırp kamuoyunun durumunu, ilhakin Sırp siyaseti ve ulusal kimliği üzerindeki önemini aydınlatmayı amaçlamaktadır. Bulgular, Sırp basınının önemli bir etkiye sahip olduğunu, kamuoyunu şiddetli tepkilere, keskin protestolara ve savaş ilanı taleplerine yönlendirdiğini ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bosna Hersek, ilhak, Avusturya-Macaristan, Balkanlar, Sırp Basını

Introduction

The Austro-Hungarian annexation of BiH in the autumn of 1908 culminated in the imposition of complete Austro-Hungarian dominion over the country. The annexation was not an isolated event but rather the culmination of Vienna's long-term strategic agenda. The origins of this plan can be traced to the mid-19th century, with the 1878 occupation serving merely as a preliminary phase in the establishment of comprehensive Austro-Hungarian authority over BiH. Resolving the legal status of BiH was of significant strategic import for Vienna. Among the

other Vienna's foremost strategic objectives were the curtailment of Serbian political influence in BiH and the facilitation of Austria-Hungary's invasions into the southern Balkans.¹

Austria-Hungary had contemplated the annexation of BiH on several occasions before 1908. As early as 1869, General Wagner, the governor of Dalmatia, advocated for the initiation of annexation preparations. Following the occupation, Austria-Hungary began implementing measures that foreshadowed the annexation: on December 20, 1879, BiH was integrated into the state customs system, leading to the abolition of Ottoman currency. Further consolidating its control, Austria-Hungary abolished foreign consular privileges in BiH on February 22, 1880, and imposed compulsory military service on October 5, 1881. These actions, contravening the Istanbul Agreement of 1879, progressively steered BiH towards annexation.²

With the endorsement of some major European powers, Austria-Hungary was able to legitimize its plan for the annexation of BiH. This support is documented in the correspondence of Count Kalnoky, the Austro-Hungarian ambassador in Petrograd, which was addressed to the Monarchy's Foreign Minister Haymerle. In a letter dated September 7, 1880, Kalnoky articulates this matter with particular emphasis, stating: *If the Turkish (Ottoman) rule ends (in Bosnia), what can this country be? It can only be Austro-Hungarian beatissimamente* ("sacred possession"), *to whom the Treaty of Berlin gave unlimited rights of occupation.*⁴

In 1882, the prospect of annexing BiH was revisited by Austria-Hungary. Hungarian politicians proposed a division of the territory, advocating for the annexation of the Banja Luka region by Hungary, while suggesting that Sarajevo, Mostar, Travnik, and Tuzla be ceded to Austria. However, the proposal faced resistance from the Austrian government, leading Emperor Francis Joseph to reject it.⁵ A similar scheme resurfaced during the Cretan Crisis of 1896 when Austria-Hungary sought to exploit the Ottoman Empire's vulnerabilities and internal distractions. Despite these efforts, the annexation of BiH remained unrealized. The year 1908, marked by an internal crisis and a change of government within the Ottoman Empire, presented a timely opportunity for Austro-Hungarian intervention.

1. The Annexation of Bosnia (1908): A Turning Point in Balkan Politics

1.1. Echoes of Annexation: The Balkan and European Implications

The annexation of BiH was officially announced in the early hours of October 7, 1908. The proclamation, issued in both Latin and Cyrillic alphabets, was made public in Vienna and subsequently printed in Budapest. On that same day, the announcement was affixed to all government buildings, schools, hospitals, and post offices throughout BiH.⁶ On the occasion of this event, the Sarajevo City Council convened a formal session. Following this meeting, all city representatives attended a formal reception hosted by the Head of State and the Civil Adlatus.⁷

The political representatives of the Bosniaks were informed of the impending annexation declaration before October 7. The planned meeting of the largest Bosniak political organization

¹ In scholarly discourse, the term "Drag nach dem Osten" refers to strategic endeavors aimed at extending Austrian-Hungarian influence. This strategy encompassed not only the consolidation of control over the Western Balkans but also facilitated Austria-Hungary's incursion into Southeastern Europe. See: Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke: 1908-1918*, (Belgrade: Zavod za udžbenike Beograd, 2011): 10.

² Kosta Milutinović, "Prvi pokušaj aneksije Bosne i Hercegovine i Vojvodina", in *Zbornik za društvene nauke XII*, ed. Vladimir Stipetić (Novi Sad: Matica Srpska, 1956): 101-102.

³ Austro-Hungarian Monarchy.

⁴ Ferdo Hauptmann, *Austrougarska politika, Trojecarski savez i tajna konvencija sa Srbijom godine 1881*, in *Godišnjak Istorijiskog društva Bosne i Hercegovine*, IX, ed. Anto Babić (Sarajevo: Istorijisko društvo Bosne i Hercegovine, 1958): 64.

⁵ Iljas Hadžibegović, Mustafa Imamović, *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske vladavine*, in *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*, ed. Ibrahim Tepić, (Sarajevo: Bosanski kulturni centar, 1998): 277.

⁶ Archive of Bosnia and Herzegovina, Ministry of Finance (ZMF), Pr. BH, No: 1570/1908.

⁷ "Svečana sjednica grad. zastupstva", *Hrvatski Dnevnik*, no. 230 (October 8th, 1908): 1.

MNO⁸ in Sarajevo was thwarted. Following this setback, a meeting was scheduled to take place in Slavonki Brod.⁹ Nonetheless, this meeting was also hindered by the authorities. Noticing the impossibility of acting politically in BiH and the region, the leadership of MNO decided to travel to Budapest.¹⁰ The purpose of the trip is rooted in Budapest's historical significance as the location where support for Bosniak demands was sought during 1906 and 1907. During the train journey to Budapest, MNO and SNO¹¹ representatives held a joint session.¹²

A few days after the announcement of the annexation, on October 11, a short proclamation was issued by the representatives of the MNO and the SNO. The proclamation highlights that since 1878, Bosnians have struggled to confront and reconcile with the realities of occupation and Austro-Hungarian administration. Demands for autonomy are also reiterated in the proclamation.¹³

Apart from the Bosniaks, Serbs also contemplated the annexation with great disappointment. The SNO leadership hoped to organize a new congress that would prevent the unilateral conquest policy of the Monarchy. This political organization also relied on the support of Russia. Although a minority of Serbian politicians¹⁴ exhibited a measured response to the annexation, indicating a form of passive acceptance, the overwhelming majority of Serbs expressed considerable dissatisfaction. In contrast to Muslims and Orthodox Christians, Catholics of Croatian descent welcomed the annexation. This phenomenon is particularly evident in the press. Croats also repeated their demands from 1878 of Bosnian's annexation to the Kingdom.¹⁵

In the Austrian part of the Monarchy, both the press and the parliament¹⁶ expressed support for the annexation of BiH as well as the independence of Bulgaria.¹⁷ On the other hand, the Hungarian political opposition criticized this move because it believed that Hungarian interests were threatened by this move and that the dualistic spirit of the monarchy was cast into doubt. Germany also endorsed the annexation, a development that was anticipated given its alliance with the Monarchy since 1879.¹⁸ France, Italy, Russia, and Serbia, on the contrary, were dissatisfied with this move by Vienna. France was displeased with the annexation but tried to avoid the tightening of relations with Austria-Hungary. Italy, a neighbor, also expressed dissatisfaction with the expansion of the monarchy.¹⁹ Austria-Hungary, although an Italian ally at the time, was still Italy's rival in the Balkans. Italy's dissatisfaction stems from the fact that, as early as 1887, it had reached an understanding with Austria-Hungary stipulating that any alterations to the status of the Balkans would be addressed through a bilateral agreement between the two countries. As anticipated, Russia expressed dissatisfaction with this action by Francis Joseph. However, due to its internal challenges, it was compelled to refrain from escalating tensions with Austria-Hungary. The Ottomans also expressed their displeasure. The Ottomans voiced their discontent, leading to a boycott of Austro-Hungarian goods. Additionally, a significant protest against the Austro-Hungarian annexation of BiH was organized in the Fatih district of Istanbul, attracting approximately 50,000 participants.²⁰

⁸ Bosnian: Muslimanska narodna organizacija-MNO; Muslim (Bosniak) People's Organization.

⁹ Croatian territory.

¹⁰ "Put u Budimpeštu", *Musavat*, no. 42 (October 15th, 1908): 1.

¹¹ Serbian: Srpska narodna organizacija- SNO; Serbian People's Organization.

¹² See: "Sjednica MNO-a", *Musavat*, no. 42 (October 15th, 1908): 1.

¹³ "Madžari i aneksija", *Hrvatski Dnevnik*, no. 229 (October 7th, 1908): 4.

¹⁴ Serbs from Bosnia and Herzegovina.

¹⁵ This signified the incorporation of Bosnia and Herzegovina into the Kingdom of Croatia and Slavonia.

¹⁶ Bosnian: Carevinsko vijeće.

¹⁷ "Budimpešta", *Hrvatski Dnevnik*, no. 226 (October 5th, 1908): 1.

¹⁸ See: Vasilije Krestić, *Istorija srpske štampe u Ugarskoj: 1791-1914*, (Novi Sad: Matica srpska, 1980): 103.

¹⁹ Andrej Mitrović, *Prodor na Balkan Prodor na Balkan: Habsburška monarhija i Balkansko poluostrvo 1867-1914* (Belgrade: Istraživački centar za društvene nauke, 1984), 11.

²⁰ "Bosanskohercegovački muslimani u Carigradu", *Carigradski glasnik*, no. 46 (November 14th, 1908): 1-2.

Serbia strongly reacted to this move by Vienna and the already difficult situation caused by the Pig War was further complicated.²¹ Radical groups in particular, especially Chetnik²² divisions and formations as well as volunteers expressed dissatisfaction which led to large protests throughout Serbia, mostly in Belgrade. The Serbian parliament also experienced significant turbulence. Minister Milovanović's²³ speech in December 1908 provided valuable insight into Serbia's perspective on the annexation as well as the broader strategies of the Monarchy. *By annexing Bosnia, pushing Serbia away from the Adriatic Sea, and preventing our unification with Montenegro, Austria-Hungary is imposing a life-and-death struggle on Serbia and its people in the near or distant future*, Milovanović stated.²⁴ The Serbian assembly demanded the autonomy of BiH under the sovereignty of the Ottoman sultan.²⁵

1.2. The Serbian Press at the Dawn of the 20th Century

Printing technology was introduced to Europe in the early 17th century, marking a pivotal advancement in the dissemination of knowledge and the transformation of cultural and intellectual life across the continent. The inception of the Serbian press can be traced back to 1768, when the first Serbian magazine, *Slavensko-Serbski Magazin*, was published in Venice. This seminal work was edited and published by the distinguished figure Zaharije Stefanović Orfelin, marking a significant milestone in the cultural and intellectual history of the Serbian people.²⁶ The aforementioned Serbian magazine was printed in a printing house owned by the Greek Dimitrios Theodosius. Orfelin's 96-page magazine was published only once.²⁷ The first newspaper to be printed in Serbia was *Novine Srbske*, which commenced publication in 1834 in the city of Kragujevac. This publication represented a foundational moment in the development of Serbian journalism and the broader dissemination of information in the region.²⁸

Before the 1880s, the Serbian press was predominantly composed of political papers serving as the mouthpieces of specific political parties, with financial backing from these political factions. Consequently, the broader public interest was often neglected. However, post-1880s, there emerged a shift in the press landscape with the advent of newspapers funded by private individuals, which catered to a more diverse audience beyond the confines of narrow political affiliations.²⁹ The development of the Serbian press was significantly advanced by the introduction of single-issue sales and street colportage. In the 1890s, new evening papers began to emerge which, despite their political affiliations, were designed to appeal to a broader readership. At the dawn of the 20th century, certain Serbian newspapers expanded their readership beyond national borders, garnering audiences in regions and countries such as Southern Hungary, Croatia, and Bosnia and Herzegovina. In this context, official statistics from the period provide a detailed overview of the geographical reach and influence of these publications.

²¹ The Pig War or (Customs War), was a trade war between Austria-Hungary and Serbia from 1906 to 1908 during which the Habsburgs unsuccessfully imposed a customs blockade on Serbian pork. See: Stevan K. Pavlowitch, *A History of the Balkans: 1804-1945* (Longman, 1999); Robin Okey, *The Habsburg Monarchy: From Enlightenment to Eclipse* (Macmillan, 2001).

²² Serbian: Četnici.

²³ Milovanović was a Serbian politician, diplomat, writer, and constitutional lawyer, who served as the 45th Prime Minister of Serbia.

²⁴ For the speech in the parliament, see: Dimitrije Popović, *Izvoljski i Erental: diplomatske uspomene iz aneksione krize*, (Belgrade: Izdavačka knjižarnica G. Kona, 1927): 40.

²⁵ In the realm of diplomacy, Serbia undertook additional strategic maneuvers. During the crisis, Serbian Prime Minister Nikola Pašić traveled to Petrograd to engage in negotiations with the leaders of the Russian Empire.

²⁶ Milica Kisić, Branka Bulatović, *Srpska štampa: 1768-1995* (Belgrade: Medija centar, 1996): 11; Also see: *Dva veka srpskog novinarstva*, ed. Mihailo Bjelica (Belgrade: Institut za novinarstvo, 1992).

²⁷ Svetislav Šumarević, *Štampa u Srba do 1839* (Belgrade: Zadruga profesorskog društva, 1936): 38.

²⁸ Milica Kisić, Branka Bulatović, *Srpska štampa: 1768-1995* (Belgrade: Medija centar, 1996): 15.

²⁹ Jovan Skerlić, *Istorijski pregled srpske štampe 1791-1911* (Belgrade: Srpsko novinarsko udruženje, 1911): 71.

Year	Number of copies of newspapers sent from Serbia abroad	Number of copies of newspapers sent to Serbia from abroad
1904	69.408	403.868
1905	50.920	387.966
1906	51.806	337.052
1907	63.741	399.522
1908	120.709	481.610
1909	125.830	-

The annexation of BiH was subject to meticulous scrutiny by the Serbian press throughout the late summer and continued to be closely examined during the autumn and winter of 1908.³⁰ In 1908, Belgrade, the capital of Serbia, was home to 23 daily newspapers. Each day, a total of 24,000 copies of the three daily newspapers (*Politika*, *Pravda*, and *Mali Žurnal*) were sold. According to statistical data derived from the 1905 population census, Belgrade had a population of 80,747 inhabitants.³¹ It can be inferred that, in comparison to other capitals in the Balkans, Belgrade was the smallest. For instance, during the same period, Sofia had a population of 83,000, while Bucharest's population stood at 290,000. It is also noteworthy that, at that time, Belgrade had a population of only 3,000 greater than that of Zagreb. The newspapers *Politika* and *Pravda* began publication in 1904. *Politika*, with Vladislav Ribnikar as its initial owner and editor, and *Pravda*, the organ of the progressive youth political organization, owned by Pavle Marinković and edited by S. Petrović, were both established during this period.³² *Mali Žurnal*, which commenced publication in 1894, and *Carigradski Glasnik*, which began in 1895, were also among the most significant Serbian newspapers of that era. From this, one can infer that during the kingdom period, the Serbian press was instrumental in shaping both political and social dynamics. Newspapers and periodicals not only mirrored significant developments such as political transitions, social reforms, and international relations but also actively influenced these processes through their reporting and editorial perspectives. Branka Bulatović, who dealt with the Serbian press in her analyses, asserts that the press in the Kingdom of Serbia functioned both as a mirror and a catalyst for political and social change, highlighting the substantial role newspapers played in shaping public opinion and interacting with the political and social structures of the time.³³

2. Serbian Press and the Annexation of BiH in August 1908

In August³⁴ 1908, several weeks before the annexation of BiH, the most widely circulated Serbian newspapers extensively examined the legal status of BiH, characterizing it as an internal matter of the Ottoman Empire.³⁵ Possible constitutional changes in this Balkan country as well

³⁰ For more detailed information on the Serbian press from the beginning of the 20th century, see: Milica Kisić, Branka Bulatović, *Srpska štampa: 1768-1995* (Belgrade: Medija centar, 1996): 32-33.

³¹ Državna štamparija Kraljevine Srbije, *Prethodni rezultati popisa stanovništva i domaće stoke u Kraljevini Srbiji 31 decembra 1905 godine* (Belgrade: Izdanje uprave državne statistike, Državna štamparija Kraljevine Srbije, 1906): 10.

³² For documentation related to censorship and control of the press, as well as reports on the activities and influence of the media at that time see: Fond Ministarstva unutrašnjih poslova Arhiva Srbije (Fund of the Ministry of Internal Affairs Archives of Serbia).

³³ Bulatović, Branka, *Srpska štampa*, (Belgrade: Udruženje novinara Srbije, 1991): 65.

³⁴ According to the Julian calendar. According to the Gregorian calendar, these dates cover the period from mid-August to mid-September. Serbia employed the Julian calendar as its civil calendar until the year 1919. This practice persisted until the adoption of the Gregorian calendar, which marked a significant shift in the country's chronological framework.

³⁵ On the first day of August 1908, the 31st issue of *Carigradski Glasnik*, a newspaper published in Serbian and Cyrillic, characterized the Bosnian Question as the most pressing among the numerous internal issues facing the Ottoman Empire. It is noteworthy that this publication recognized BiH as part of the Sultan's domain, despite the fact that administrative control over the region had been fully vested in the Austro-Hungaria since the autumn of 1878. The same newspaper continues in a very long and detailed analysis: *The gendarmerie administration kills the spirit of the people in the name of civilization and culture. The new constitution would be a problem due to the general situation in BiH*. See: "Bosna i Hercegovina", *Carigradski Glasnik*, no. 31 (August 1st, 1908): 1-2.

as possible cantonization were also considered during this period.³⁶ In this context, *Politika* in issue no. 1631 reported, based on reliable sources, that Vienna's provision of constitutional freedoms in BiH was notably restricted, applying only to district-level areas. *Politika* further asserts: *Thus, six districts would have some kind of cantonal self-government.*³⁷ The cantonal administrations and the administrative framework proposed in 1908 were ultimately realized in 1995 with the Dayton Agreement, and the post-Dayton structure of BiH is conceived along similar lines.

The potential goals of the Austro-Hungarian administration in BiH were also analyzed by the Serbian press.³⁸ During this period, there was specific mention of the potential drafting of a constitution for BiH, as well as concerns about a possible uprising by Bosnians and Herzegovinians in reaction to these changes. Additionally, Serbian newspapers conducted a detailed analysis of the conditions in BiH, with particular emphasis on the perceived pressure exerted by Austria-Hungary on the Serbian population.³⁹

During this period, the term "annexation" was explicitly introduced, for the first time, in mid-August 1908. A few days later, the Serbian press brought news about the annexation of BiH on its front pages. In addition, at the end of August, *Politika* published an article called "Annexation".⁴⁰ *Vienna's desire is annexation. Vienna is looking to find ways to make these wishes come true. There are two roads: by force or grace. The first one has been a long time coming. With the help of agents provocateurs, a revolution should be provoked, which would be suppressed. The second path is also being made due to the sudden political transitions in Turkey.*⁴¹ *This is Vienna's main weapon*, as noted by *Politika*.⁴²

Within this timeframe, Serbian newspapers reported on news from Vienna concerning the Young Turks, highlighting that such reports had created turmoil within Vienna's political circles. Initially, *Politika* published the text of a Viennese newspaper from Paris under the title "Young Turks and Bosnia".⁴³ This proclamation underscores the movement's ambition to

³⁶ One of the foremost newspapers in Belgrade, *Politika*, provides a detailed analysis of the constitutional and legal status of BiH. The publication observes a renewed period of inactivity among official Viennese circles that had previously advocated for the adoption of a new constitution in the region. *Politika* reports that on August 1, 1908, Viennese newspapers suggested that Bosnians, particularly the Orthodox population, were prepared for a new phase in their political development. However, this sentiment was concurrently met with criticism from Austrian authorities. *Politika* further elucidates that: *It's written that the Serbs are barbaric and a pestilence should be sent against them.* See: "Bosanski ustav", *Politika*, no. 1631 (August 2nd, 1908): 1.

³⁷ "Bosanski ustav", *Politika*, no. 1631 (August 2nd, 1908): 1.

³⁸ According to Serbian newspapers, Vienna's plans for Bosnia and Herzegovina did not encompass the establishment of a parliament. One of the underlying reasons for this omission was Austria-Hungary's apprehension that such a parliamentary institution might serve as a forum for deliberating contentious issues, including the legal status of BiH. *Politika* asserts that: *The parliament would have to resolve the question of sovereignty of "Serbian lands". To avoid this, Austria-Hungary will partly give BiH a constitution. It will be given within the limits of the district autonomies.* According to *Politika's* analysis, Austria-Hungary's objective is to pacify the Bosnian populace and project a favorable image to European powers, while simultaneously seeking to preclude any intervention by the Ottoman Parliament in the matter. *Politika* further articulates that: *The people will calm down at least a little, and it will appear to Europe that they are reconciled to their fate. The intention of the Turkish parliament to request a constitution for BiH will be suppressed.* See: "Bosanski ustav", *Politika*, no. 1631 (August 2nd, 1908): 1.

³⁹ "Ustav u Bosni", *Politika*, no. 1631 (August 2th, 1908): 1; "Bosansko-Hercegovski Parlament", *Politika*, no. 1633 (August 4th, 1908): 1; "Bosna i Nastić", *Politika*, no. 1634 (August 5th, 1908): 1.

⁴⁰ "Bosansko-Hercegovski Parlament", *Politika*, no. 1633 (Ağustos 4th, 1908): 1.

⁴¹ The term *Turska* (in Serbian) / *Türkiye* is used by Serbian Press.

⁴² "Bosansko-Hercegovski Parlament", *Politika*, no. 1633 (Ağustos 4th, 1908): 1.

⁴³ In a declaration by an influential figure within the Young Turk movement, it was asserted that upon the reassembly of the Ottoman Parliament, a proposal would be put forth advocating for the restoration of BiH to Ottoman rule. *Politika* articulates: *The Vienna Deutsches Volksblatt reports from Paris that the Young Turks reliably expect to have a large majority in the new Ottoman parliament. One of the most influential leaders of the Young Turks, who is still in Paris, told our correspondent that as soon as the parliament meets, the Young Turks will submit a proposal to take the administration of BiH out of the hands of the Habsburgs and to put these provinces back under Turkish rule.* See: "Mladoturci i Bosna", *Politika*, no. 1636 (August 7th, 1908): 3; On August 12, *Politika* reported

reassert Ottoman sovereignty over territories that had been lost, reflecting a broader agenda of territorial reclamation and political revitalization within the Empire. Following this news, *Politika* featured a substantial article titled "One Turkish Denial and the Bosnian Question" in its issue no. 1644, dated August 15.⁴⁴ In the subsequent analysis, *Politika* intriguingly examines the maneuvers of the Young Turks regarding BiH, interpreting them as potentially indicative of a strategic bluff. *This denial cannot give the Austrians any satisfaction. If the Young Turks, as it seems, spread the news themselves, which they are now denying, they did so because of the moral effect it should have and to see how the matter will be received in European opinion, Politika contends.*⁴⁵

Serbian newspapers also provided commentary on the conference of the SNO and the session of the Austro-Hungarian government in Vienna.⁴⁶ By mid-September 1908, *Politika* published articles speculating about significant potential changes in the Balkans and anticipated the possibility of impending conflict.⁴⁷

During this period, Serbian newspapers meticulously tracked Belgrade's political stance, which rejected the Austro-Hungarian administration and advocated for autonomy in BiH under the Sultan. The Austro-Hungarian administration was consistently criticized as a detrimental force contributing to the decline of Bosnian society and impeding the progress of its local population. The press adeptly analyzed Austria-Hungary's objectives, making accurate predictions about its intentions. Additionally, it offered a thorough examination of the situation in BiH, portraying Serbs as victims of the regime's policies.

3. Serbian Press and the Annexation of BiH in Early September 1908

Throughout September 1908, the Serbian press continued to monitor developments in the Austrian press. This is exemplified by an interview with Dr. Bärnreuther, a member of the Austrian Parliament, who offered commentary on the positions of German representatives within the Austrian Parliament concerning potential constitutional changes in BiH.⁴⁸ In addition

that the pronouncement by the Young Turks, originating from Paris, had provoked considerable consternation in Vienna. In issue no. 1641, *Politika* elucidated that Austria-Hungary intended to devise a comprehensive response to the declarations and objectives of the Young Turks. According to the publication, this response was to be executed through a dual strategy: either by implementing a constitution or by formally proclaiming annexation. This strategic dilemma reflects Austria-Hungary's desire to maintain control over BiH in the face of the Young Turks' aspirations for Ottoman restoration. See: "Aneksija i Turska", *Politika*, no. 1641 (August 12th, 1908): 1.

⁴⁴ The report indicates that the Young Turks Committee has repudiated both the news disseminated by certain European newspapers and the statement attributed to an unnamed member of the Committee. This statement allegedly pertained to the Ottoman Empire's demand for the return of BiH from the Great Powers. *Politika* states that: *All the Austrian newspapers had previously threatened to break off all relations with the Ottomans if such an issue was even attempted. According to them, this issue is an internal issue of the Monarchy. Now some newspapers bring with satisfaction the first denial, which means the first concession in the relations between the two empires, which will have constant reasons for similar misunderstandings.* See: "Jedan turski demant i bosansko pitanje", *Politika*, no. 1644 (August 15th, 1908): 1.

⁴⁵ "Jedan turski demant i bosansko pitanje", *Politika*, no. 1644 (August 15th, 1908): 1.

⁴⁶ In issue no. 1648, *Politika* reported that the main board of the Serbian National Organization (SNO) convened a conference to which all prominent Serbian figures were invited. This gathering aimed to consolidate Serbian political influence and coordinate a unified response to the evolving political landscape. *Politika* writes: *At that conference, it will be announced that on behalf of the Serbian people in BiH, the introduction of a constitution is requested as an urgent need of the people. Serbs distance themselves in advance from the approved constitution and election law.* Another prominent Belgrade newspaper, *Pravda*, provided coverage of the SNO meeting, highlighting that the SNO extended invitations to several distinguished individuals, notably including Jefanović and Šola. This strategic move underscores the SNO's intent to engage influential figures in deliberations crucial to shaping the Serbian political agenda. See: "Bosanci za ustav", *Politika*, no. 1648 (August 19th, 1908): 1; "Srpska narodna organizacija za ustav", *Pravda*, no. 227 (August 20th, 1908): 1.

⁴⁷ "Miriše barut!", *Politika*, no. 1660 (August 31th, 1908): 1. *We must not welcome our enemies with tambourines in hand, We must welcome them as our ancestors welcomed Germanic aggressors on the Vistula*, states *Politika*.

⁴⁸ On September 1, in issue no. 239, *Politika* published a news item titled "Introduction of the Constitution," featuring an interview with the parliamentarian Dr. Bärnreuter. In the interview, Bärnreuter discussed the likelihood that the

to the Vienna press, the Serbian and Belgrade newspapers also closely monitored the activities and decisions of Austro-Hungarian statesmen. In this context, *Politika* issue no. 1667 features an article detailing a meeting between Izvolzky and Aehrenthal. *Two statesmen discussed the situation in Turkey, the open proclamation of the constitution, the Pazar Sanjak, and Bosnia*, *Politika* reports. The paper also notes that public opinion cannot ascertain with certainty whether the two statesmen discussed BiH. Nonetheless, given the prevailing circumstances, Serbia must prepare for the possibility of the most serious developments.⁴⁹

The Serbian press also maintained a close watch on the activities of the inhabitants of BiH, particularly Serbs and Bosniaks, as well as on events occurring within the region.⁵⁰ In addition to covering events in BiH, the Serbian press also scrutinized the statements made by Serbian military officials.⁵¹ In mid-September, the Serbian press intensified its critique of the Austrian press through extensive and detailed analyses. Notably, *Mali Žurnal* engaged in a protracted response to the writings and allegations of Austrian newspapers, fostering in-depth discussions about the Berlin Treaty.⁵² *Two events, in particular, gave rise to this situation: the persistent assertion that Austria intended to annex Bosnia and the equally persistent assertion that Bulgaria was completing large and far-reaching preparations to become a kingdom. Both events would be a direct violation of the Berlin Treaty*, *Politika* remarked.⁵³

During this period, the Serbian press also published analyses concerning the Young Turks and their stance on potential changes in BiH.⁵⁴ Serbian newspapers also disseminated articles from other European press outlets, notably including favorable reports from the Russian press, such as those from *Novoye Vremya*. On September 16, *Politika* reported on developments related to BiH, which were under discussion by Austro-Hungarian delegations and had elicited significant reaction in the Russian press.⁵⁵ *The English, Turkish, Italian, and French press stood up against Austria's aspirations to poll BiH. It is becoming an unquestionable fact that Austria*

Germans would, with the necessary prudence, favorably consider the constitutional aspirations of the Bosnians. He emphasized that the implementation of self-government in the occupied provinces must be unconditional, as it is crucial to ensure that the influence of other powers is not perceived. See: "Uvođenje ustava", *Pravda*, no. 239 (September 1st, 1908): 1.

⁴⁹ "Izvolzki i Erental", *Politika*, no. 1667 (September 6th, 1908): 1. *Mali Žurnal* also covers the meeting between Izvolzky and Aehrenthal in Buhlava. The paper reports that the two statesmen exchanged views on the broader European situation and the developments within the Ottoman state, where a radical shift had taken place. See: "Bečki Communiqué", *Mali Žurnal*, no. 247 (September 4th, 1908): 2.

⁵⁰ On September 5, *Carigradski Glasnik* reported on a memorandum dated August 25. According to the newspaper, envoys representing both Bosniaks and Serbs presented their memorandums to Burian. See: "Bosna i Hercegovina", *Carigradski Glasnik*, no. 36 (September 5th, 1908): 1; On September 17, *Politika* reported news from BiH, indicating that the government had prohibited the SNO from convening in Sarajevo prior to the assembly of the Austrian delegations. *If the meeting was allowed, everyone would believe that Austria wants to resolve the issue of the constitution by agreement with Bosnians, but banning the assembly shows the exact opposite*, *Politika* comments. See: "Uoči ustava", *Politika*, no. 1677 (September 17th, 1908): 1; In issue no. 261, dated September 18, *Mali Žurnal* reports on a meeting between Izvolzky and Titoni, focusing on discussions regarding railway projects in the Balkans.

⁵¹ *Politika* reports a statement from a Serbian officer, who expresses a firm conviction that Austria will not relinquish BiH or Sanjak in the manner that is anticipated. See: "Austrija zastrašava", *Politika*, no. 1665 (September 5th, 1908): 1.

⁵² *Mali Žurnal* states: *Austrians, oppressors of BiH are talking about some charity towards Serbia. Nobody is afraid of you. If one bullet is fired at Belgrade, in three days a revolution would break out among all the Slavs in your country*. See: "Velika hajka protiv Srbije", *Mali Žurnal*, no. 249 (September 6th, 1908): 1.

⁵³ "Berlinski ugovor", *Politika*, no. 1678 (September 18th, 1908): 1

⁵⁴ *Politika* also addresses the Ottoman perspective, reporting that Ali Ahmet Riza, a leading figure among the Young Turks and editor of *Mesveret*, was interviewed by the Press. During this interview, Riza articulated the Young Turks' desire to preserve the status quo in BiH, aiming to prevent any form of annexation. See: "Mladoturci i Austrija", *Politika*, no. 1671 (September 11th, 1908): 1.

⁵⁵ "Rusi o Bosni", *Politika*, no. 1676, September 16th, 1908, p. 1; *Novoje Vremja* reported that the situation involved altering the status quo and breaching the Berlin Treaty. Additionally, *Slovo* discussed the intention to annex BiH, noting that the Geshov conflict in Istanbul was orchestrated to support this agenda, alongside an offer to Bulgaria to vote in favor of the kingdom.

can abnormally attempt annexation without seeking any consent of the Great Powers or the signatory states of the Berlin Treaty. This can be seen from the writing of English newspapers, including those close to the English government, *Politika* observes.⁵⁶

3.1. Reactions of the Serbian Press to Protests Against the Annexation and the Demonstrations in Belgrade

3.1.1. Reactions in Serbia

In the latter half of September, *Politika* persistently featured reports that strongly criticized the Monarchy. *The Serbian nation is going through one of the most critical moments*, *Politika* asserts. The same paper further claims that the Monarchy is threatening to plunder BiH.⁵⁷ *Nowadays there is not a single person in Serbia who does not think that Serbia must go to war against Austria if it starts to carry out its intention to annex BiH. It seems that even Ottomans will not allow Monarchy and Bulgaria to steal its land.*⁵⁸ *Politika* also publishes notable patriotic texts suggesting that the Serbian people are prepared to rise against the Monarchy and its ambitions.⁵⁹

At the end of September, *Politika* reported from Sarajevo on the declaration of the annexation, adding information about Vienna's plans to imprison all prominent figures in BiH.⁶⁰ *Pravda* also analyzes the annexation, issuing a call for war.⁶¹ *Only war is being preached in coffee houses. We will go to war. If it was led by Serbia alone, then that too would be a foregone defeat, but it is led by Montenegro and Bosnia. The war will be both regular and irregular. There will be large armies and small divisions, regular regiments, and guerrillas*, *Pravda* asserts in the 1685th issue.

Other Belgrade newspapers also voiced their protests against the act of annexation. In an article entitled "Open Questions," *Samouprava*, the organ of the Radical Party and the government's semi-official newspaper, asserts that the "Bosnian issue" is, in any case, more significant and consequential for Serbia than it is for the Monarchy. In an article titled "Annexation of BiH," the newspaper *Srpska Zastava*, an organ of the People's Party, emphasizes that composure and sound judgment are needed now more than ever.⁶²

In its 1685th issue, *Politika* informs its readers that the Serbian government has sent a formal note to all major powers protesting the annexation. In the note, the government highlights the Monarchy's efforts to unilaterally terminate the Berlin Treaty, thereby threatening Serbia's interests. The Serbian government concludes by demanding appropriate compensation for the country.⁶³ It also reports on the Chetniks, who fought in Serbia and Macedonia, and their decision to resist Austria, which is threatening to occupy two of the most beautiful "Serbian lands." *The Chetniks will hand over to the government their resolution that they passed at last night's meeting, and tomorrow they may head towards the Drina*, *Politika* writes.⁶⁴ *Politika* also

⁵⁶ "Bosna i delegacije", *Politika*, no. 1680 (September 20th, 1908): 1

⁵⁷ "Beogradani, otadžbina je u opasnosti", *Politika*, no. 1683 (September 23rd, 1908): 1

⁵⁸ "Srbija se oruža", *Politika*, no. 1684 (September 24th, 1908): 1.

⁵⁹ "Srbija se oruža", *Politika*, no. 1684 (September 24th, 1908): 1.

⁶⁰ On the same day. See; "Proglas aneksije", *Politika*, no. 1684 (September 24th, 1908): 3; The Monarchy undertook this action by mobilizing all of its resources, including opening all its casemates and filling them with significant figures. In Sarajevo and Mostar, all prominent local leaders and newspaper editors were detained. See: "Hapšenja u Bosni", *Politika*, no. 1685 (September 25th, 1908): 1.

⁶¹ "Proklamacija za aneksiju Bosne i Hercegovine", *Pravda*, no. 282 (September 24th, 1908): 1.

⁶² "Srpska štampa protiv aneksije", *Mali Žurnal*, no. 268 (September 24th, 1908): 1. *Pravda* writes in its article titled "A Warning for the Times" that, should the annexation of BiH occur, Serbia will find itself in a perilous situation.

⁶³ "Protest srpske vlade", *Politika*, no. 1685 (September 25th, 1908): 2.

⁶⁴ "Komite napred! ", *Politika*, no. 1685 (September 25th, 1908): 2; *Politika* also reports on the enrollment in the *Legion of the Thousand*, a unit comprised of students, young clerks, and merchants. This organization, which was limited to just one thousand volunteers, was designated to be the first to be deployed to the battlefield.

commented on reports concerning a group of Macedonian Chetniks who expressed a desire to join the volunteers.⁶⁵

Serbian newspapers also provided detailed reports from BiH. They conveyed news from the *Berlin Tageblatt*, which reported that significant riots had erupted in Sarajevo. According to these reports, the Austrian authorities were concealing the disturbances and suppressing newspaper coverage of the events.⁶⁶ *Mali Žurnal* reports on an uprising in Trebinje, noting that many Austrians from Herzegovina fled to Sarajevo in response.⁶⁷ In issue 1688, *Politika* provides a detailed account of the situation in BiH and Sarajevo, reporting widespread public dissatisfaction.⁶⁸

On September 30, the Serbian National Assembly, for the first time since the annexation, discussed its rights in BiH, as asserted by Serbian politicians. On September 27, the Montenegrin government in Cetinje protested the annexation, declaring it a breach of the Berlin Treaty. *In response to the news of the annexation, Montenegrins threw stones at the windows of the Austrian representative's office*, as reported by *Politika* in its 1688th issue.

3.1.2. The Demonstrations in Belgrade

The annexation of BiH also triggered large-scale protests in Serbia and Montenegro beginning in early October 1908. Significant demonstrations were organized in Belgrade, Cetinje, Smederevo, and Šabac. On September 23rd, *Politika* called upon all citizens of Belgrade to attend a large public meeting, which was subsequently organized on the same day.⁷⁰ The same newspaper reports that a second rally was held later that evening at the Knez Monument, where young people, merchants, and officials had planned to assemble.⁷¹ In a detailed analysis, *Politika* reports that 20,000 Belgraders assembled at the initial meeting, calling for war. *Politika* states: *At 3 pm, there were 20 thousand people in front of the National Theater and around the Prince Mihailo monument. The President of the Belgrade municipality Vulović opened the meeting with a short speech, which immediately elected him as president. Vulović suggested that merchants Milorad Pavlović, Kosta Raznić, Toša Mihailović, David Simić, and Bešion Buli be elected as a vice president.*⁷²

In issue 268, *Mali Žurnal* provides an analysis of the large public meeting held at Prince Mihailo Square. The newspaper also reports on protests by Belgraders in front of the monument and the National Theater, noting that all shops in Belgrade were closed in solidarity.⁷³

⁶⁵ "Legija smrti", *Politika*, no. 1685 (September 25th, 1908): 3; *Mali Žurnal* reports on a proclamation issued by a group of Chetnik division.

⁶⁶ "Demonstracije u Sarajevu", *Politika*, no. 1686 (September 26th, 1908): 2. *The Monarchy press now admits that the situation in BiH is very serious. In several larger towns, people began to crowd the streets, while demonstrations against the annexation broke out.* See: "Demonstracije u BiH", *Politika*, no. 1686 (September 26th, 1908): 2.

⁶⁷ "Ustanak u Hercegovini", *Mali Žurnal*, no. 272 (September 28th, 1908): 1; *Mali Žurnal* reports that an uprising has erupted in Trebinje, prompting many Austrians from Herzegovina to flee to Sarajevo. In issue 1688, *Politika* provides a detailed account of the situation in BiH and Sarajevo, indicating that the local populace is experiencing significant dissatisfaction. See: "Prvi dan aneksije u Bosni", *Politika*, no. 1688 (September 28th, 1908): 1. "U Bosni vri", *Politika*, no. 1689 (September 29th, 1908): 3.

⁶⁸ "Demonstracije u Sarajevu", *Politika*, no. 1686 (September 26th, 1908): 1.

⁶⁹ According to the Julian calendar. Beginning of October according to the Gregorian calendar.

⁷⁰ "Veliki narodni miting", *Politika*, no. 1683 (September 23rd, 1908): 1.

⁷¹ "Jučerašnje manifestacije", *Politika*, no. 1683 (September 23rd, 1908): 2.

⁷² "Miting", *Politika*, no. 1684 (September 24th, 1908): 2; On the same day, *Politika* adds that the Serbian government protested with all major powers against the Austro-Hungarian annexation. "Protest Srbije", *Politika*, no. 1684 (September 24th, 1908): 3; Also see about the protest: "Kraljevina Srbija protiv aneksije", *Mali Žurnal*, no. 269 (September 25th, 1908): 1; *Pravda* also provides information about the protest in its 282nd issue. See: "Jučerašnji miting", *Pravda*, no. 282 (September 24th, 1908): 1-2.

⁷³ According to *Mali Žurnal*, approximately 10,000 individuals gathered at the monument. This significant turnout reflects the event's considerable public interest and the monument's symbolic importance within the community; "Beograd protiv aneksije", *Mali Žurnal*, no. 268 (September 24th, 1908): 2. In the same issue, *Mali Žurnal* reported that a large crowd assembled in front of the National Theater, displaying tricolors. Notably, alongside the Serbian

Additionally, the paper features a speech by Vedislav Vulović, the president of the Belgrade municipality, who addressed the crowd from the balcony of the National Theater.⁷⁴ Similarly, *Politika* covers student protests occurring in the center of Belgrade and at Kolarac.⁷⁵

In addition to Belgrade, protests were also organized in Cetinje. On September 25, *Politika* reports that a substantial meeting took place in Cetinje, where a resolution was adopted affirming that Serbia and Montenegro would unite in defense of Serbian rights. Beyond Belgrade, similar protests were held in Kragujevac, Šabac, and Smederevo.⁷⁶

3.2.1. European Responses to the Annexation and Their Reflections in the Serbian Press

In its September 22 issue (no. 1682), *Politika* published an extensive analysis examining the situation within Austria-Hungary, the potential annexation of BiH, and the broader European reactions to these developments. The newspaper also reported on the gathering of Francis Joseph's parliaments, where a decision was to be made regarding the implementation of the annexation. Furthermore, *Politika* observes that both the Serbian government and the Austrian press lack reliable information regarding this matter.

The next important analysis is the question of the Great Powers' acceptance. Regarding the Western European press, *Politika* underscores claims concerning the declaration of the annexation. Its detailed analysis reveals that while Austria-Hungary is intent on executing the annexation, its ability to do so remains uncertain. The primary issue is the question of which country BiH should belong to, followed by the crucial matter of the Great Powers' acceptance of the annexation. *Russia has no intention of allowing annexation, as it would allow its old rival to take root in the Balkans. Italy also cannot let go of its rival and does not agree to change the situation in the Balkans, even if it receives some compensation*, *Politika* reports. Regarding the English press, *Politika* highlights that Britain is expected to oppose the annexation. *France, which is not directly interested, will join Russia and England. Turkey cannot allow a large province to be wrested. The Young Turks cannot allow this because it would mean the collapse of their regime*, *Politika* commented. On the same day, the newspaper further assesses the military capacity required for the annexation, noting that Austria-Hungary currently maintains only 35 army battalions in BiH.⁷⁷ In this manner, the Serbian press scrutinized the preparedness of the Austro-Hungarian army to withstand potential resistance, particularly armed opposition, that might arise from a unilateral declaration of annexation.

flags, a prominent Turkish flag was also present. By approximately 3 p.m., the gathering had swelled to around 20,000 individuals, reflecting the event's significant mobilizing power and the complex interplay of national and transnational symbols in the public sphere. See: "Dolazak sveta", *Mali Žurnal*, no. 268 (September 24th, 1908): 2.

⁷⁴ *Brothers, this suffering country is doomed to survive terrible events. We must defend Serbia. This did not and cannot be good for Austria. Our thoughts came true. Today or tomorrow, Austria will annex Bosnia. Austria's gluttony brought us together to protest, which is our duty. After Vulović, Ljuba Davidović, a retired minister and former president of the National Assembly of Serbia, took the floor.* See: "Vulovićeva reč", *Mali Žurnal*, no. 268 (September 24th, 1908): 2.

⁷⁵ On September 25, at 8 a.m., male and female students from all high schools attended a meeting. By 9 a.m., a crowd of 3,000 to 4,000 young individuals had assembled in front of Prince Mihailo's monument. Later, at 4 p.m., a significant youth meeting was jointly convened near Kolarac by all student clubs of the university. This sequence of events underscores the active engagement of the youth in civic matters and their ability to mobilize in substantial numbers for collective action. "Veliki omladinski miting", *Politika*, no. 1685 (September 25th, 1908): 3.

⁷⁶ "Kragujevac", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 3; *Mali Žurnal* reported that an anti-annexation protest took place in Šabac on September 25th at 3:00 p.m., attracting approximately 5,000 participants. This demonstration highlights the widespread opposition to annexation within the region and reflects the populace's commitment to voicing their political dissent through organized public gatherings. See: "Šabac protiv aneksije", *Mali Žurnal*, no. 272 (September 28th, 1908): 1; 26 In September, a protest organized by school youth took place in Smederevo. This event exemplifies the active political engagement of the younger generation and their willingness to participate in civic discourse and express their perspectives on contemporary issues. See: "Smederevo protiv aneksije", *Mali Žurnal*, no. 274 (September 30th, 1908): 2.

⁷⁷ "Vojska u Bosni", *Politika*, no. 1682 (September 22th, 1908): 2.

The following day, *Politika* extended its analysis to Bulgaria, scrutinizing its political landscape and condemning Ferdinand for negotiating an agreement with Vienna that was perceived as antagonistic to Belgrade. The newspaper accused Bulgaria of violating the Berlin Treaty and reassured the public that the Ottomans would declare war on Bulgaria should it seek independence. In this context, *Politika* also reported on the Ottoman mobilization in response to the evolving geopolitical situation.⁷⁸ On the same day, *Politika* reported that the official announcement of the annexation of BiH was scheduled for October 7.⁷⁹ In contrast, *Mali Žurnal* reports that the Austro-Hungarian parliaments are set to conduct a special deliberation on BiH before reaching any final decision.⁸⁰

In September, *Politika* focused its attention on the English press, reflecting its vigorous opposition to the actions of Vienna. The newspaper highlighted the English press's robust critique of Austro-Hungarian maneuvers, underscoring its significant role in shaping public discourse on the issue. *All the English press wrote against Austria's act. The English press writes in such a tone that Serbia can count on the sympathy of the great English people as soon as it goes to war against Austria*, as *Politika* emphasizes. The newspaper also referenced specific articles from the most widely circulated English newspapers. *The Morning Post emphasizes that by annexing Bosnia, Austria-Hungary did something far worse than any country had ever done in the darkest times of the Middle Ages. The Standard says that the annexation of BiH must not be allowed. The Daily Chronicle writes that Austria is an ugly European. The Times writes that the annexation of Bosnia will undoubtedly raise questions that can be very dangerous for European peace and have great and serious consequences*, *Politika* commented.⁸¹

Other Serbian newspapers, notably *Mali Žurnal*, also tracked developments reported by the English press. This newspaper provided extensive analyses and covered a range of reports from leading British publications. *Mali Žurnal* specifically highlighted that the British government was unlikely to acknowledge any power's right to breach the Treaty of Berlin without the consent of the other signatories, particularly the Ottoman Empire. *Therefore, England would not recognize the Kingdom of Bulgaria or the annexation of Bosnia until the Ottomans and other powers recognized it*.⁸² Simultaneously, *Politika* underscores that prior to the announcement of the annexation reaching London, the British government had already reminded Austria-Hungary of its obligations under the Treaty of London (1871), to which Austria-Hungary was a signatory.⁸³ *Accordingly, the English ambassador in Vienna announced that the British government would not allow violations of the Berlin Treaty or any changes to its text without the prior consent of the other powers*.⁸⁴

⁷⁸ "Ratni izgledi", *Politika*, no. 1684 (September 24th, 1908): 2. On the same day, *Politika* brings the news that the annexation will be announced on October 8. *Mali Žurnal*, on the other hand, writes that the Austro-Hungarian parliaments will hold a special discussion on Bosnia, but not on annexation, but on internal land administration. On the same day, *Politika* reported that the formal announcement of the annexation was scheduled for October 8. In contrast, *Mali Žurnal* indicated that the Austro-Hungarian parliaments would conduct a special session focused on BiH, not to address annexation, but rather to discuss issues concerning internal land administration. This divergence in reporting highlights differing emphases on political developments and their potential implications. See: "Aneksije", *Politika*, no. 1684 (September 24th, 1908): 2. "Bosansko pitanje", *Mali Žurnal*, no. 268 (September 24th, 1908): 1.

⁷⁹ "Aneksije", *Politika*, no. 1684 (September 24th, 1908): 2.

⁸⁰ Not on annexation but on internal land administration. See: "Bosansko pitanje", *Mali Žurnal*, no. 268 (September 24th, 1908): 1.

⁸¹ "Šta veli Engleska?", *Politika*, no. 1684 (September 24th, 1908): 2.

⁸² "Izjava engleske vlade", *Mali Žurnal*, no. 268 (September 24th, 1908): 3.

⁸³ It is explicitly stipulated that no country shall contravene the provisions of the treaty without first securing the consent of all signatory powers. This requirement underscores the collective agreement and mutual assent that underpin the treaty's implementation and enforcement.

⁸⁴ "Engleska protiv aneksije", *Politika*, no. 1686 (September 26th, 1908): 1. *Mali Žurnal* further reports that the British government notified the Austro-Hungarian representative in London upon receipt of a communication from the

At the beginning of October, *Mali Žurnal* also remarked on the intense indignation expressed by England regarding Austria-Hungary's actions. *Neither the government nor the press misses a single opportunity not to condemn and protest against the illegal act of Austria. In his speech, Secretary of State Gray said that Europe wants disarmament, but it cannot be expected that spending on weapons will be reduced because Austria-Hungary and Bulgaria have brazenly shown how treaties can be trampled even without the consent of the other signatory powers.*⁸⁵ The same publication further notes that the English press has been unrelenting in its severe criticism of Austria-Hungary for its actions, and has similarly reproached Bulgaria with harsh condemnation.

In addition to monitoring the political reactions in England, the Serbian press also closely tracked developments in France. *Some newspapers report from Paris that the relevant political circles will not allow the annexation. In this regard, France has joined forces with England, Russia, and Italy, as highlighted by Mali Žurnal in issue no. 268.*⁸⁶ *Mali Žurnal* further reports the French government's firm rejection of the annexation.⁸⁷ *Negotiations are underway in Paris between the French Minister of Foreign Affairs and representatives of England, Serbia, Russia, Italy, and Greece on the Eastern Question and the program for the international conference, as reported by Mali Žurnal.*⁸⁸

During this period, the Serbian press levied considerable criticism against Russia's position and political maneuvers. *The Serbian press was disappointed by Russia's weak resistance. Political circles and the Russian government agreed to the annexation, but the Tsar did not, writes Mali Žurnal.*⁸⁹ *Politika* reports on the Serbian student protests taking place in Moscow. *In Moscow, Serbian students held an assembly where it was decided to protest against the annexation. At the same time, the government in Serbia and Cetinje was informed by telegraph that the Serbian students were ready to give their lives for the good of the fatherland.*⁹⁰ Nonetheless, certain Russian newspapers have published vehement critiques of the annexation, a development that *Politika* duly reports. *Novoje Vremja* calls the annexation a criminal crime. *Slovo* writes that Austria will declare annexation and that Prince Ferdinand is participating in it, recognizing the annexation, analyzes *Mali Žurnal*.⁹¹ *Carigradski Glasnik* reported that the situation had become increasingly complex, leading Russian newspapers to concentrate their coverage on BiH.⁹² Additionally, *Pravda* conveyed that the Russian government publication *Rossiia* had denounced the annexation as a significant breach of the Berlin Treaty. *This violation is considered by Russia as the reason why it does not adhere to the agreement.*⁹³

In addition to monitoring developments in England, France, and Russia, the Serbian press also meticulously tracked the unfolding events within the Ottoman Empire. *Grand Vezir Kamil*

Austro-Hungarian government regarding the annexation. The British government unequivocally stated that it could not, and would not, endorse any actions that would contravene the Berlin Agreement. It emphasized that no modifications to the agreement could be sanctioned without the consent of all signatory powers, thereby reaffirming the necessity of collective approval for any changes. See: "Odgovor Engleske na notu Austrougarske vlade", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 1. *Mali Žurnal* also reported *Reuters* news about the telegraphic announcement of the English government. See: "Engleska protiv aneksije", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 1.

⁸⁵ "Engleska protiv Austrije", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 2.

⁸⁶ "Držanje Francuske", *Mali Žurnal*, no. 268 (September 24th, 1908): 1.

⁸⁷ "Because it cares about the progress of constitutional of the Ottoman Empire", *Mali Žurnal* states. See: "Držanje Francuske", *Mali Žurnal*, no. 268 (September 24th, 1908): 3.

⁸⁸ "Dogovaranje u Parizu", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 2.

⁸⁹ "Držanje Rusije", *Mali Žurnal*, no. 268 (September 24th, 1908): 3.

⁹⁰ "Za rat!", *Politika Gazetesi*, no. 1685 (September 25th, 1908): 2.

⁹¹ "Ruska štampa o aneksiji", *Mali Žurnal*, no. 269 (September 25th, 1908): 2.

⁹² On September 13, the Russian newspaper *Novoje Vreme* analyzed BiH and the situation in this country since the transition of the Vienna Treaty. See: "Bosna i Hercegovina", *Carigradski Glasnik*, no. 39 (September 26th, 1908): 3.

⁹³ "Rusija o aneksiji", *Pravda*, no. 264 (September 26th, 1908): 3.

Pasha claimed that there could be no talk of negotiations between Ottomans and the Monarchy on the annexation. Turkey will ask for Bosnia back, as reported by *Mali Žurnal*.⁹⁴ *Pravda* reports that an Austrian deputy submitted a formal note regarding the annexation of BiH to the Sublime Porte. According to *Pravda*, the note references both the Berlin Treaty and the Turkish Convention, which pertain to the occupation of BiH and the Sanjak.⁹⁵ *Mali Žurnal* also reports significant public outrage towards Austria-Hungary. *Many newspapers no longer hide their justified anger against the biggest Balkan enemy. The newspaper Millet is especially fierce, which points out that Europe has trembled before the Turks twice so far. The Turks came under Vienna and their grandchildren will fight with the same courage.*⁹⁶ The Serbian press reported that, at its most recent session, the Council of Ministers resolved to postpone the formal declaration of BiH's annexation and Bulgaria's independence by two or three days. This delay was strategically intended to gauge the reactions of the major powers, particularly the Ottomans, regarding the forthcoming decisions.⁹⁷

Throughout October, the Serbian press consistently underscored Montenegro's supportive stance towards Serbia. *Montenegro expressed its attitude towards annexation and made some moves. It is known that according to Article 29 of the Berlin Treaty, Austria has the right to keep its police in the Montenegrin coastal cities of Bar and Ulcinj and that Montenegro may not build a railway except in agreement with Austria. Montenegro now declares that the obligations no longer apply to it when Austria tears up the Berlin Treaty, Politika reports.*⁹⁸ According to the Belgrade press, public sentiment in Cetinje mirrors that of Belgrade, with Montenegrins resolutely opposed to any proclamation of the annexation of BiH. *If Austria annexes Bosnia, Serbia will enter the war at the same time, followed by Montenegro, Politika writes.*⁹⁹ Foreign newspapers report that Montenegrin Prince Nikola dispatched a communication to King Petar, indicating that upon the Serbian army's crossing of the Drina River, he would advance into Herzegovina with his forces, as detailed by *Mali Žurnal*.¹⁰⁰

The Serbian press meticulously tracked developments within Austria-Hungary, with Belgrade newspapers noting that, before the commencement of the delegation session, there was a marked divergence of opinions among the delegates concerning the annexation of BiH. *There is especially indignation among the South Slavic delegates who vigorously protested what was mentioned in the proclamation because the appeal was proclaimed also concerning some rights that the Hungarians assert in Bosnia, Mali Žurnal writes.*¹⁰¹ On September 27 in Vienna, the Austrian delegations for foreign affairs continued their deliberations on the annexation issue. *Mali Žurnal* highlights that Delegate Šusterić, representing the South Slav faction, expressed support for the annexation, asserting that its progression would serve both the interests of the South Slavs and the strategic objectives of the monarchy and the dynasty.¹⁰²

In addition to the developments in Austria-Hungary, the Serbian press also closely monitored Italian newspapers, which reported extensively on the annexation and its ramifications for the Balkans. *Tribune* examined the unfolding events, asserting that they would not disrupt the peace. *L'Italie* critiqued the actions of Austria and Bulgaria, suggesting that these moves merely reconfigured existing arrangements rather than introducing entirely new

⁹⁴ "Ćamil paša o bosanskom pitanju", *Mali Žurnal*, no. 268 (September 24th, 1908): 3.

⁹⁵ Sanjak of Novi Pazar.

⁹⁶ "Raspoloženje u Carigradu", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 2.

⁹⁷ "Držanje Turske", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 2; *Mali Žurnal* reports that the Ottoman government dispatched a formal note requesting the convening of a conference. This diplomatic initiative reflects the Ottomans' intent to engage in formal negotiations and address pertinent issues through a structured deliberative process. See: "Turska protestvuje", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 3.

⁹⁸ "Prvi korak Crne Gore", *Politika*, no. 1685 (September 25th, 1908): 2.

⁹⁹ "Crna Gora i rat", *Politika*, no. 1683 (September 23th, 1908): 1.

¹⁰⁰ "Knez Nikola kralju Petru", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 1.

¹⁰¹ "Delegacije o aneksiji", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 1.

¹⁰² "Delegacije o aneksiji", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 2.

dynamics, and emphasized that recent agreements among the Great Powers provided a guarantee for maintaining peace. *Reggione* supported this view, arguing that Austrian actions merely formalized what had already been in practice. In contrast, *Osservatore* contended that Bulgaria's actions, while seemingly assertive, were effectively orchestrated by the Monarchy, which was the primary violator of the Berlin Treaty through its annexation of BiH. *Popolo Romano* further argued that these actions fundamentally altered the Eastern Question and arbitrarily breached the signed agreements, although it posited that these issues had likely been the subject of prior diplomatic discussions among European statesmen.¹⁰³

3.2.2. Repercussions of the Proposed European Congress in the Serbian Press

Immediately following the annexation, the Serbian press disseminated rumors and reports regarding the potential convening of a European congress to address the issue of BiH. On September 25, *Politika* analyzed the Russian diplomatic correspondence. This note, delivered to the Serbian Minister of Foreign Affairs, conveyed Russia's disapproval of Austria's breach of the Berlin Treaty through the annexation of BiH. Additionally, it revealed that the Russian government had proposed a conference of the Great Powers to resolve the matter.¹⁰⁴

The following day, *Politika* reported that a Congress of the Great Powers was scheduled to convene.¹⁰⁵ On September 28, *Politika* published a comprehensive analysis of the forthcoming Congress of the Great Powers. Drawing from diplomatic sources, the newspaper provided crucial insights into the congress's agenda. According to *Politika*, the congress is indeed set to take place; however, it is anticipated that the adverse effects stemming from the annexation of BiH will remain unaddressed. The analysis reveals that Britain has consented to the congress under the condition that the agenda is established in advance, a stance echoed by Rome.¹⁰⁶ This arrangement suggests that the congress will primarily aim to solidify the new status quo in Bosnia and Herzegovina, thus reinforcing the territorial changes imposed by the annexation. In compensation, Montenegro is expected to be granted permission to navigate the Adriatic Sea under its own flag, while Russia is to be granted unobstructed passage from the Black Sea to the Mediterranean. Additionally, Serbia is set to gain the right to establish a railway connection to the Adriatic Sea. *Politika* concludes that, amid these developments, the sole positive outcome for Serbia is the acquisition of the right to construct the Adriatic railway.¹⁰⁷

4. Responses to the Bosnian Annexation: The Serbian Press from November 1908 to March 1909

Throughout October, Serbian newspapers persistently covered developments from Istanbul and other Serbian cities, focusing particularly on the ongoing demonstrations. By mid-October, *Politika* reported on the widespread protests against Austria-Hungary within the Ottoman Empire, with particular emphasis on the significant demonstrations in Istanbul. Additionally, the newspaper highlighted the widespread boycott of Austro-Hungarian goods within the country.¹⁰⁸ The same newspaper also reports on the protests against Bulgarian goods that occurred in Thessaloniki.¹⁰⁹ Furthermore, *Carigradski Glasnik* provides an in-depth

¹⁰³ "Talijanska štampa o aneksiji", *Mali Žurnal*, no. 271 (September 27th, 1908): 2.

¹⁰⁴ "Kongres velikih sila", *Politika*, no. 1685 (September 25th, 1908): 2.

¹⁰⁵ "Kongres velikih sila", *Politika*, no. 1686 (September 26th, 1908): 1. The congress would discuss the amendment of the Berlin Treaty, states *Politika*.

¹⁰⁶ Rastović Aleksandar, *Štampa Velike Britanije o Srbiji za vreme aneksije Bosne i Hercegovine*, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, 69/70 (2004), p. 119-136.

¹⁰⁷ See: "Program kongresa", *Politika*, no. 1688 (September 28th, 1908): 1; *Many of our despondents think that Europe will give us a congress of great powers. Fortunately, there are not many such cowards in our country, but unfortunately, the current government also belongs to that type. The congress will indeed take place, but that congress will not improve the desperate situation that Serbia was brought into by annexation. We claimed it from the beginning and we have now received confirmation in the very attitude of the Great Powers.*

¹⁰⁸ "Turci protiv Austrije", *Politika*, no. 1691 (October 1st, 1908): 1.

¹⁰⁹ "Turci protiv Austrije", *Politika*, no. 1695 (October 5th, 1908): 2.

account of the ongoing demonstrations in Belgrade.¹¹⁰ *Mali Žurnal* further emphasizes the women's demonstrations held in front of the Prince Mihailo Monument in the Serbian capital, whereas *Carigradski Glasnik* provides a detailed account of the broader manifestations occurring within the same city.¹¹¹ In addition to the coverage of Belgrade, *Mali Žurnal* reported on the protests occurring in Soko Banja. Furthermore, *Politika* provided updates from BiH, detailing the proclamations made by Bosnian politicians at the outset of October.¹¹²

In mid-October, the press coverage was predominantly centered on Austro-Hungarian diplomatic activities. During this period, *Politika* reported that Pallavicini¹¹³, the Austro-Hungarian representative in Istanbul, had commenced negotiations with the Ottoman authorities regarding the formal recognition of the annexation. Additionally, the newspaper highlighted that the Russian government was in the process of preparing a formal note on the matter.¹¹⁴ During this period, Serbian newspapers continued to provide updates on the prospect of a potential international conference. Detailed analyses were conducted regarding the proposed annexation program and the strategic objectives of the Great Powers. However, by mid-November, *Politika* reported that the anticipated conference would not be convened.¹¹⁵ *Politika* attributes the failure to convene the conference to Russia's insistence on listing the issue of BiH as a distinct item on the agenda. Austria-Hungary, foreseeing that such a request would not be accommodated, opposed this proposal, thus contributing to the ultimate dissolution of the conference plans.¹¹⁶

Throughout November, according to the Julian calendar¹¹⁷, Serbian newspapers persistently covered Serbian resistance to Austro-Hungarian policy. In addition to reporting on Serbian opposition, these newspapers also detailed the stances of Italy, Russia, Ottomans, and France against the Austro-Hungarian annexation and broader strategic moves. Concurrently, in mid-November, the Italian Parliament engaged in an extensive debate regarding its policy in the Balkans, with a particular focus on the recent annexation.¹¹⁸ During the same period, *Pravda* reported on Alibeg Firdus's¹¹⁹ departure to Istanbul. Concurrently, *Carigradski Glasnik* provided extensive coverage of BiH in issues 45, 46, and 47, offering detailed accounts of the annexation and its severe repercussions.¹²⁰

In December, newspapers maintained their focus on the widespread opposition to the annexation. *Politika*, in issue no. 1752, reported on a speech delivered by Géza Polónyi in the Hungarian Parliament, where he vocally opposed the annexation.¹²¹ During the budget debate in the Hungarian Parliament, Lajos Holo, a prominent member of the Hungarian Independent Party, delivered a notable speech that was prominently featured in the press. In his address, Holo expressed strong opposition to the annexation of BiH, reported by *Politika* in issue no.

¹¹⁰ "Srbija protiv aneksije", *Carigradski Glasnik*, no. 40 (October 3rd, 1908): 2.

¹¹¹ "Srpkinje protiv aneksije", *Mali Žurnal*, no. 287 (October 13th, 1908): 1; "Srbija protiv aneksije", *Carigradski Glasnik*, no. 42 (October 17th, 1908): 2.

¹¹² "Proklamacija Bosanaca", *Politika*, no. 1694 (October 4th 1908): 1; For news about the rebellion, see: "Bosanci se bune", *Mali Žurnal*, no. 281 (October 7th, 1908): 3; For news about the protests in Sokobanja, see: "Sokobančani protiv aneksije", *Mali Žurnal*, no. 282 (October 8th, 1908): 2.

¹¹³ Marquess Johann von Pallavicini was an Austro-Hungarian nobleman and diplomat, notably serving as ambassador.

¹¹⁴ Declaring that Russia does not recognize the annexation. See: "Završetak bojkota", *Politika*, no. 1699 (October 9th, 1908): 1; "Rusija protiv aneksije", *Politika*, no. 1712 (October 22th, 1908): 1; "Rusija ne priznaje aneksiju", *Mali Žurnal*, no. 296 (October 22th, 1908): 1.

¹¹⁵ *Politika* in issues no. 1682, 1693, 1696, 1710; *Mali Žurnal* in issue no. 277, *Pravda* in issues no. 282, 289.

¹¹⁶ "Autonomija Bosne", *Politika*, no. 1717 (October 27th, 1908): 2.

¹¹⁷ Mid-November to mid-December.

¹¹⁸ "Titoni i aneksija", *Politika*, no. 1722 (November 1st, 1908): 1.

¹¹⁹ Bosniak politician, leader of MNO organization.

¹²⁰ "Aliaga Firdus u Carigradu", *Pravda*, no. 301 (November 3rd, 1908): 1. *Politika* emphasized that the Turks were against annexation, but so were the French and the Russians. See: "Francuska i aneksija", *Politika*, no. 1735 (November 14th, 1908): 1; Rusi protiv aneksije, *Politika*, no. 1737 (November 16th, 1908): 1.

¹²¹ "Protiv aneksije", *Politika*, no. 1752 (December 1st, 1908): 1.

1753. Meanwhile *Carigradski Glasnik* published a series of articles detailing the boycott of Austro-Hungarian goods in the Ottoman Empire as well as the ramifications of the annexation of both BiH and Serbia. In December 1908, the press also resumed coverage of the ongoing negotiations. *Politika* and *Mali Žurnal* reported that Austria-Hungary had proposed a compensation of 2.5 million lira to the Ottomans, an offer which was subsequently rejected.¹²²

At the outset of January 1909, *Politika* reported that Austria-Hungary and the Ottoman Empire were on the verge of reaching a nearly final agreement.¹²³ According to *Politika*, in issue no. 1783, following the conclusion of negotiations with the Ottoman Empire, the Austro-Hungarian Monarchy extended an offer to enter into discussions with Serbia. However, *the news about the agreement is wrong, the negotiations between Austria and the Ottomans are still ongoing. The Council of Ministers does not want to easily agree to all points of the agreement*, *Politika* writes on January 5, 1909.

Another significant Belgrade publication, *Pravda*, also provides an analysis of the ongoing negotiations, observing that the negotiators are endeavoring to broker a peaceful resolution between Serbia and the Austro-Hungaria.¹²⁴ On January 7, in issue No. 7, the same newspaper reports that several prominent Viennese newspapers have confirmed the signing of the protocol regarding the Turkish-Austrian agreement in Istanbul on January 5. This protocol was subsequently dispatched to the Viennese government for ratification. The report further notes that the negotiations have concluded, and Vienna is now preparing to issue an ultimatum to Belgrade.¹²⁵ In issue no. 1825, dated February 14, *Politika* provides a detailed account of the Turkish-Austrian agreement, noting that while Russia has consented to the terms, Serbia remains opposed.

Following a period of extensive and inconclusive reports regarding numerous negotiations, *Politika*, in issue no. 1842 dated March 3, reported that Serbia had submitted a formal response to the Austro-Hungaria, explicitly rejecting the recognition of the annexation.¹²⁶ The rejection of the agreement and refusal to acknowledge the annexation prompted a series of definitive actions by Vienna. Accordingly, on March 6, *Politika* reported the mobilization of the Austro-Hungarian army. Following several days of heightened diplomatic tension, a settlement was reached between Russia and the Ottomans, and an agreement was also finalized between Britain and Austria. Consequently, on March 19, in issue no. 1858, *Politika* conveyed to the Serbian public that Serbia would ultimately acquiesce to the annexation. In its commentary, *Politika* remarked that the issue was resolved, with Serbia acknowledging the annexation.¹²⁷ The Serbian government's decision to formally recognize the Austro-Hungarian annexation of BiH marked a significant shift in regional diplomatic dynamics and brought an end to the intensive media coverage and public debate surrounding the annexation.

With the Serbian government's recognition of the Austro-Hungarian annexation of BiH, the news coverage and public discourse surrounding the issue effectively subsided. This decision marked a significant turning point in the Balkan political landscape and signaled the end of a period of heightened regional tension and diplomatic maneuvering.

¹²² "Bojkoti", *Carigradski Glasnik*, no. 49 (December 5th, 1908): 1. "Odbijen predlog", *Mali Žurnal*, no. 368 (December 30th, 1908): 1.

¹²³ "Još nije završeno", *Politika*, no. 1782 (January 2nd, 1909): 1.

¹²⁴ "Sporazum između Srbije i Austrougarske", *Pravda*, no. 5 (January 5th, 1909): 1.

¹²⁵ "Tursko-austrijska pogodba završena", *Pravda*, no. 39 (February 8th, 1909): 1; "Austrougarska šalje ultimatum Srbiji", *Pravda*, no. 40 (February 9th, 1909): 1.

¹²⁶ "Nova situacija", *Politika*, no. 1842 (March 3rd, 1909): 1.

¹²⁷ "Svršeno je", *Politika*, no. 1858 (March 19th, 1909): 1.

Conclusion

The annexation of BiH in 1908 was a significant political event that provoked intense reactions in the Serbian press, holding the attention of the public and politicians until its diplomatic resolution in the spring of 1909. This crisis further strained the already tense relations between Austria-Hungary and Serbia, sparking a wave of nationalist sentiment in both societies. Serbian journalists and intellectuals seized the opportunity to criticize the imperialist ambitions of Austria-Hungary while simultaneously calling for the unity of the Balkan nations against a common enemy. The issue of the annexation of BiH not only tested the diplomatic capacities of European powers but also reshaped the political landscape of the Balkans, laying the groundwork for future conflicts in this turbulent region.

The recognition of annexation came after a series of complex negotiations and diplomatic efforts involving major European powers. Initially, Serbia had staunchly opposed the annexation, leveraging international support and regional discontent to resist the Austro-Hungarian consolidation of BiH. The Serbian press, including notable newspapers, had played a crucial role in articulating and amplifying this opposition, reflecting broader national sentiments and contributing to the discourse on Balkan geopolitics.

However, as meticulously documented in newspaper reports, the diplomatic landscape underwent a significant transformation in early 1909. The mobilization of the Austro-Hungarian army, combined with the strategic agreements reached between major powers such as Russia, Ottomans, and Britain, altered the dynamics of the conflict. The successful negotiation of these agreements by Vienna, which included concessions to Ottomans and compromises with other European powers, eventually compelled Serbia to reconsider its position.

Between August 1908 and March 1909, the Serbian press was singularly preoccupied with the unfolding events in BiH. This period was marked by a concentrated focus on several key aspects: the parliamentary situation within BiH, the potential consequences of annexation, the state of the Serbian community and its responses, as well as the political maneuvers of Serbian politicians. The discourse extended to include the actions and official political objectives of the Serbian government. Major Serbian newspapers, such as *Politika*, *Pravda*, and *Mali Žurnal*, which were published in Belgrade, prominently featured coverage of BiH during the annexation crisis. Similarly, Serbian newspapers based abroad also dedicated significant coverage to developments in BiH. This extensive media coverage reflected the centrality of the BiH issue in Serbian public life and the pervasive impact of the annexation crisis on Serbian political and social discourse.

Additionally, the Serbian press provided its readers with comprehensive analyses and reports from major European capitals, including London, Vienna, Istanbul, Paris, Petrograd, and Rome. Notably, however, the Serbian press scarcely covered developments from Berlin. This omission can be attributed to Berlin's unequivocal support for Vienna's political maneuvers regarding the annexation of BiH. The alignment of Berlin with Vienna's stance significantly diminished the perceived relevance of German perspectives in the Serbian press's narrative, thereby limiting the coverage of news emanating from Berlin.

Since early August 1908, when rumors and reports regarding the potential annexation of BiH began to circulate, the Serbian press persistently criticized Austria-Hungary and its policies. The press framed Austria-Hungary's actions as an assault on the autonomy and dignity of the Bosnian people, characterizing the annexation as a severe imposition of authoritarian control that oppressed and subjugated the local population. This relentless critique by the Serbian media cultivated a deeply negative perception of Austria-Hungary among its readers, establishing a narrative of imperial overreach and injustice that resonated throughout the latter part of the summer and into the autumn of 1908.

The Serbian press responded to news emanating from Vienna regarding the alteration of BiH's legal status with substantial skepticism and criticism. The media portrayed the Austro-Hungarian administration in BiH as an exemplar of poor governance, highlighting its alleged shortcomings and failures. In addition, the Serbian press accused the local Bosnian government and administrative bodies of systematic mistreatment of Serbs, particularly targeting their political representatives and parties. Attacks on the Serbian National Organization (SNO), as the predominant and most influential political faction among the Serbs in the region, were especially criticized. The press's portrayal thus reinforced a narrative of administrative incompetence and political disenfranchisement, contributing to the broader perception of the annexation as an act of oppressive misrule.

In its August editions, the Serbian press explicitly highlighted the significance of Istanbul in the context of the Bosnian Question, underscoring that BiH remained under the sultan's sovereignty. Concurrently, during August and September, the Serbian press rigorously examined and critiqued the stances of the Great Powers, particularly those of London, Petrograd, and Paris. The analysis clearly articulated a deviation from any potential endorsement of the annexation by these capitals, reflecting a deep-seated skepticism regarding the international legitimacy and political implications of Austria-Hungary's actions in the region.

Consequently, following the announcement of the annexation, the Serbian press provided its readers with detailed accounts of the perspectives held by the British, Russian, French, and Turkish governments concerning the annexation. Each issue prominently featured the opposition of the Great Powers to Austria-Hungary's actions, alongside a critical examination of Bulgarian policies. During this period, the Serbian press meticulously documented the daily responses from Turkish, French, Italian, and British media outlets in their opposition to the annexation. In reaction to the vitriolic critiques from Austrian newspapers, the Serbian press mounted vigorous rebuttals, offering extensive historical analyses that traced conflicts as far back as the Slavic-Germanic disputes on the Vistula River.

Following the announcement of the annexation, the Serbian press meticulously chronicled and reported on the protests occurring in Belgrade, Šabac, Smederevo, and Cetinje, providing daily updates on these demonstrations. Concurrently, the press disseminated a range of unverified and often erroneous reports regarding uprisings within BiH. It also covered the mobilization of Chetnik units prepared to intervene in Bosnia, as well as the formation of student-led militias, both of which served to bolster national morale among the Serbian populace. Additionally, the Serbian media fervently reported on the prospects of a forthcoming European congress, emphasizing the anticipated support of the Great Powers for Serbia and thereby reinforcing the country's political and diplomatic aspirations.

At the dawn of 1909, the Serbian press experienced a notable shift in its coverage. With the initiation of direct negotiations between the major European powers, reports on the prospect of a congress began to diminish, giving way to more focused analyses of the diplomatic dialogues between Austria-Hungary and the Ottoman Empire. The conclusion of these negotiations was met with palpable disillusionment in Belgrade's media. By March, this sense of discontent deepened as negotiations between Serbia and Austria-Hungary commenced, revealing the extent of frustration felt by Serbian reporters. The formal recognition of the annexation by Serbia marked a significant turning point in the press's engagement with the Bosnian issue. The once vigorous and daily reporting on BiH gradually subsided, reflecting the broader shift in political focus. This reduction in coverage underscored a transition from intense nationalistic fervor to the pragmatic realities of a diplomatic settlement.

The Serbian press played a pivotal role in shaping public opinion throughout the crisis. Its extensive and often sensationalized reporting had galvanized public sentiment, fostering an atmosphere ripe for outrage and demands for decisive action. By mobilizing popular support

and articulating vehement critiques of both Austria-Hungary and the international community, the press significantly influenced the Serbian public's responses and expectations. In summary, while the end of the annexation crisis marked a decline in the press's daily scrutiny, the period demonstrated the profound impact of media on national consciousness and political dynamics in early 20th-century Serbia.

The cessation of reporting on the annexation underscores the profound impact that political agreements and the delicate equilibrium of power exert on the shaping of both regional and international discourse. This transition from active resistance to formal recognition highlights the fluid and dynamic nature of diplomatic relations, illustrating how international negotiations can profoundly influence national policies and public sentiment.

Bibliography

1. Archive Sources

Arhiv Bosne i Hercegovine (ABiH- Archive of Bosnia and Herzegovina), Fond: Ministry of Finance, Department of Bosnia and Herzegovina (ZMF BH), Presidential Files [Pr.] No. 1570/1908.

"Svečana sjednica grad. zastupstva", *Hrvatski Dnevnik*, No: 230, October 8, 1908.

"MNO", *Musavat*, No: 42, October 15, 1908.

"Sjednica", *Musavat*, No: 42, October 15, 1908.

"Madžari i aneksija", *Hrvatski Dnevnik*, No: 229, October 7, 1908.

"Budimpešta", *Hrvatski Dnevnik*, No: 226, October 5, 1908

"Bosanskohercegovački muslimani u Carigradu", *Carigradski Glasnik*, No: 46, November 14, 1908.

Prethodni rezultati popisa stanovništva i domaće stoke u Kraljevini Srbiji 31 decembra 1905 godine, Izdanje uprave državne statistike, Državna štamparija Kraljevine Srbije, Belgrade 1906.

"Bosna i Hercegovina", *Carigradski Glasnik*, No: 31, August 1, 1908

"Bosanski ustav", *Politika*, No: 1631, August 2, 1908

"Bosansko-Hercegovački Parlament", *Politika*, No: 1633, August 4, 1908

"Bosansko-Hercegovački Parlament", *Politika*, No: 1633, August 4, 1908

"Bosansko-Hercegovački Parlament", *Politika*, No: 1633, August 4, 1908

"Bosna i Nastić", *Politika*, No: 1634, August 5, 1908

"Mladoturci i Bosna", *Politika*, No: 1636, August 7, 1908

"Aneksija", *Politika*, No: 1640, August 11, 1908

"Aneksija i Turska", *Politika*, No: 1641, August 12, 1908

"Bosanski list u Carigradu", *Politika*, No: 1643, August 14, 1908

"Naša braća Bosanci i Hercegovci", *Carigradski Glasnik*, No: 33, August 15, 1908

"Jedan turski demant i bosansko pitanje", *Politika*, No: 1644, August 15, 1908

"Jedan turski demant i bosansko pitanje", *Politika*, No: 1644, August 15, 1908

"Aneksija", *Politika*, No: 1644, August 15, 1908

- "Za aneksiju", *Politika*, No: 1646, August 17, 1908
- "Bosanci za ustav", *Politika*, No: 1648, August 19, 1908
- "Hapšenje u Bosni", *Politika*, No: 1649, August 20, 1908
- "Pojačanje vojske u Bosni i u sandžaku", *Politika*, No: 1651, August 22, 1908
- "Burijan putuje", *Politika*, No: 1653, August 24, 1908
- "Iz srpskog sveta", *Mali Žurnal*, No: 242, August 30, 1908
- "Revizija Berlinskog ugovora", *Politika*, No: 1656, August 27, 1908
- "Memorandum Burianu", *Politika*, No: 1657, August 28, 1908
- "Ljudožderi u Bosni", *Politika*, No: 1657, August 28, 1908
- "Ustav u Bosni", *Politika*, No: 1657, August 28, 1908
- "Miriše barut!", *Politika*, No: 1660, August 31, 1908
- "Uvođenje ustava", *Pravda*, No: 239, September 1, 1908
- "Bečki Communiqué", *Mali Žurnal*, No: 247, September 4, 1908
- "Izvoljski i Erental", *Politika*, No: 1667, September 6, 1908
- "Bosna i Hercegovina", *Carigradski Glasnik*, No: 36, September 5, 1908
- "Austrija zastrašava", *Politika*, No: 1665, September 5, 1908
- "Velika hajka protiv Srbije", *Mali Žurnal*, No: 249, September 6, 1908
- "Novo o aneksiji", *Politika*, No: 1670, September 10, 1908
- "Austrija odsupa", *Politika*, No: 1670, September 10, 1908
- "Mladoturci i Austrija", *Politika*, No: 1671, September 11, 1908
- "Rusi o Bosni", *Politika*, No: 1676, September 16, 1908
- "Uoči ustava", *Politika*, No: 1677, September 17, 1908
- "Bosna u delegacijama", *Politika*, No: 1677, September 17, 1908
- "Bosna i delegacije", *Politika*, No: 1680, September 20, 1908
- "Berlinski ugovor", *Politika*, No: 1678, September 18, 1908
- "Izvoljski i Titonije", *Mali Žurnal*, No: 261, September 18, 1908
- "Talijani i aneksija Bosne", *Politika*, No: 1681, September 21, 1908
- "Beograđani, otadžbina je u opasnosti", *Politika*, No: 1683, September 23, 1908
- "Srbija se oruža", *Politika*, No: 1684, September 24, 1908
- "Proglas aneksije", *Politika*, No: 1684, September 24, 1908
- "Hapšenja u Bosni", *Politika*, No: 1685, September 25, 1908
- "Proklamacija za aneksiju Bosne i Hercegovine", *Pravda*, No: 282, September 24, 1908
- "Zavera protiv Srbije", *Mali Žurnal*, No: 268, September 24, 1908
- "Srpska štampa protiv aneksije", *Mali Žurnal*, No: 268, September 24, 1908
- "Protest srpske vlade", *Politika*, No: 1685, September 25, 1908

- "Komite napred! ", Politika, No: 1685, September 25, 1908
- "Novi dobrovoljci", Politika, No: 1685, September 25, 1908
- "Legija smrti", Politika, No: 1685, September 25, 1908
- "Dobrovoljci", Mali Žurnal No: 271, September 27, 1908
- "Srpska vojska traži rat", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Demonstracije u Sarajevu", Politika, No: 1686, September 26, 1908
- "Demonstracije u BiH", Politika, No: 1686, September 26, 1908
- "Ustanak u Hercegovini", Mali Žurnal, No: 272, September 28, 1908
- "Prvi dan aneksije u Bosni", Politika, No: 1688, September 28, 1908
- "U Bosni vri", Politika, No: 1689, September 29, 1908
- "Crna Gora protiv aneksije", Mali Žurnal, No: 272, September 28, 1908
- "Veliki narodni miting", Politika, No: 1683, September 23, 1908
- "Jučerašnje manifestacije", Politika, No: 1683, September 23, 1908
- "Miting", Politika, No: 1684, September 24, 1908
- "Protest Srbije", Politika, No: 1684, September 24, 1908
- "Kraljevina Srbija protiv aneksije", Mali Žurnal, No: 269, September 25, 1908
- "Jučerašnji miting", Pravda, No: 282, September 24, 1908
- "Beograd protiv aneksije", Mali Žurnal, No: 268, September 24, 1908
- "Dolazak sveta", Mali Žurnal, No: 268, September 24, 1908
- "Vulovićeva reč", Mali Žurnal, No: 268, September 24, 1908
- "Izbor predsednika", Mali Žurnal, No: 268, September 24, 1908
- "Veliki omladinski miting", Politika, No: 1685, September 25, 1908
- "Miting na Cetinju", Politika, No: 1685, September 25, 1908
- "Kragujevac", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Šabac protiv aneksije", M. Žurnal, No: 272, September 28, 1908
- "Smederevo protiv aneksije", Mali Žurnal, No: 274, September 30, 1908
- "Rat ili mir?", Politika, No: 1682, September 22, 1908
- "Vojska u Bosni", Politika, No: 1682, September 22, 1908
- "Može li se sprečiti aneksija Bosne?", Politika, No: 1683, September 23, 1908
- "Ratni izgledi", Politika, No: 1684, September 24, 1908
- "Aneksije", Politika, No: 1684, September 24, 1908
- "Bosansko pitanje", Mali Žurnal, No: 268, September 24, 1908
- "Šta veli Engleska?", Politika, No: 1684, September 24, 1908
- "Izjava engleske vlade", Mali Žurnal, No: 268, September 24, 1908
- "Engleska protiv aneksije", Politika, No: 1686, September 26, 1908

- "Odgovor Engleske na notu Austrougarske vlade", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Engleska protiv aneksije", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Držanje Engleske", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Engleska o aneksiji", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Držanje Francuske", Mali Žurnal, No: 268, September 24, 1908
- "Dogovaranje u Parizu", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Držanje Rusije", Mali Žurnal, No: 268, September 24, 1908
- "Za rat!", Politika, No: 1685, September 25, 1908
- "Ruska štampa o aneksiji", Mali Žurnal, No: 269, September 25, 1908
- "Bosna i Hercegovina", Carigradski Glasnik, No: 39, September 26, 1908
- "Rusija o aneksiji", Pravda, No: 264, September 26, 1908
- "Times i austrijske intrige", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Car Ferdinand izdajnik", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Izvoljski o aneksiji", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Ćamil paša o bosanskom pitanju", Mali Žurnal, No: 268, September 24, 1908
- "Aneksija Bosne", Pravda, No: 262, Özel Sayı, September 25, 1908
- "Raspoloženje u Carigradu", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Držanje Turske", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Turska protestuje", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Prvi korak Crne Gore", Politika, No: 1685, September 25, 1908
- "Crna Gora i rat", Politika, No: 1683, September 23, 1908
- "Knez Nikola kralju Petru", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Delegacije o aneksiji", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Delegacije o aneksiji", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Talijanska štampa o aneksiji", Mali Žurnal, No: 271, September 27, 1908
- "Kongres velikih sila", Politika, No: 1685, September 25, 1908
- "Kongres velikih sila", Politika, No: 1686, September 26, 1908
- "Program kongresa", Politika, No: 1688, September 28, 1908
- "Turci protiv Austrije", Politika, No: 1691, October 1, 1908, s. 1
- "Turci protiv Austrije", Politika, No: 1695, October 5, 1908
- "Srbija protiv aneksije", Carigradski Glasnik, No: 40, October 3, 1908
- "Srpkinje protiv aneksije", Mali Žurnal, No: 287, October 13, 1908
- "Srbija protiv aneksije", Carigradski Glasnik, No: 42, October 17, 1908
- "Sokobanjčani protiv aneksije", Mali Žurnal, No: 282, October 8, 1908
- "Proklamacija Bosanaca", Politika, No: 1694, October 4, 1908

- "Bosanci se bune", Mali Žurnal, No: 281, October 7, 1908
 "Završetak bojkota", Politika, No: 1699, October 9, 1908
 "Rusija protiv aneksije", Politika, No: 1712, October 22, 1908
 "Rusija ne priznaje aneksiju", Mali Žurnal, No: 296, October 22, 1908
 "Autonomija Bosne", Politika, No: 1717, October 27, 1908
 "Titoni i aneksija", Politika, No: 1722, November 1, 1908
 "Aliaga Firdus u Carigradu", Pravda, No: 301, November 3, 1908
 "Francuska i aneksija", Politika, No: 1735, November 14, 1908
 Rusi protiv aneksije, Politika, No: 1737, November 16, 1908
 "Protiv aneksije, Politika, No: 1752, December 1, 1908
 "Bojkoti", Carigradski Glasnik, No: 49, December 5, 1908
 "Odbijen predlog", Mali Žurnal, No: 368, December 30, 1908
 "Još nije završeno", Politika, No: 1782, January 2, 1909
 "Sporazum između Srbije i Austrougarske", Pravda, No: 5, January 5, 1909
 "Tursko-austrijska pogodba završena", Pravda, No: 39, February 8, 1909
 "Austrougarska šalje ultimatum Srbiji", Pravda, No: 40, February 9, 1909
 "Nova situacija", Politika, No: 1842, March 3, 1909
 "Svršeno je", Politika, No: 1858, March 19, 1909

2. Other Sources

- Bulatović, Branka, *Srpska štampa*, Udruženje novinara Srbije, Belgrade 1991.
- Hadžibegović, Ilija, Imamović, Mustafa, *Bosna i Hercegovina u vrijeme Austrougarske vladavine, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do Drugog svjetskog rata*, ed. Ibrahim Tepić, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1998.
- Hauptmann, Ferdo, *Austrougarska politika, Trojecarski savez i tajna konvencija sa Srbijom godine 1881, Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, ed. Anto Babić, IX, Sarajevo 1958.
- Kisić Milica, Bulatović Branka, *Srpska štampa 1768-1995*, Belgrade, Media center, 1996.
- Krešić, Vasilije, *Istorija srpske štampe u Mađarskoj: (1791-1914)*, Matica srpska, Novi Sad 1980.
- Milutinović, Kosta, *Prvi pokušaj aneksije Bosne i Hercegovine i Vojvodina, Zbornik za društvene nauke XII*, ed. Vladimir Stipetić, Matica Srpska, Novi Sad 1956.
- Mitrović, Andrej, *Prodor na Balkan: Srbija u planovima Austro-Ugarske i Nemačke: 1908-1918.*, Zavod za udžbenike Beograd, Belgrade 2011.
- Popović, Dimitrije, *Izvoljski i Erental: diplomatske uspomene iz aneksione krize*, Izdavačka knjižarnica G. Kona, Belgrade 1927.
- Rastović, Aleksandar, *Štampa Velike Britanije o Srbiji za vreme aneksije Bosne i Hercegovine, Zbornik Matice srpske za istoriju*, 69/70 (2004), p. 119-136.
- Skerlić, Jovan, *Istorijски pregled srpske štampe 1791-1911*, Srpsko novinarsko udruženje, Belgrade 1911.
- Šumarević, Svetislav, *Štampa u Srba do 1839.*, Belgrade: Zadruga profesorskog društva, Belgrade 1936.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 24.08.2024
Kabul/Accepted: 14.10.2024
DOI: 10.17822/omad.1538070

Atf/Citation: Kaplan, Hasan. "A Hitherto Unknown Ghazal by Muhibbi and Şemsi's Takhmis to This Ghazal". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 599-613.

Hasan KAPLAN

(Doç. Dr.), Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi / Türkiye, h1982kaplan@hotmail.com, 0000-0003-1290-7219

A Hitherto Unknown Ghazal by Muhibbi and Şemsi's Takhmis to This Ghazal

Muhibbî'nin Bilinmeyen Bir Gazeli ve Şemsi'nin Bu Gazele Tahmisi

Abstract: In Ottoman literature, the poets' *divans* do not include all of the poems written by the poets for various reasons. Miscellanies represent a significant repository of poems that are not included in the *divan*, as well as providing insights into poets who do not have a *divan*. It is possible to find unknown poems or poets in some archival documents, in addition to miscellanies. One of the aforementioned archival materials is registered in number TS.MA.e 324/27 at Ottoman Archives Topkapı Palace Museum, the Directorate of State Archives. The document includes 41 *ghazals*, 1 *takhmis*, 4 *kit'as* and 1 couplet written by 8 poets. This document, containing 18 *ghazals* of Muhibbî and *nazires* written after his poems, has some parallels with the *nazire* miscellany compiled by Mehmed İzzî probably in the 16th century. There exist 13 *nazires* written by Bākî (d. 1600) to Muhibbî's (d. 1566) poems in the document authenticating the miscellany compiled by Mehmed İzzî and including unknown poems of the poets such as Dā'î (d. ?), Halîl (d. ?), and Şemsi (d. 1580). The document also includes a *nazire* competition reported by Gubārî (d. 1566). What makes the document relevant to this study is that it includes a poem not included in the *Divan* of Muhibbî (Suleiman the Magnificent) published by both Ak and, Yavuz and Yavuz, and a *takhmis* written on his poem by a poet under the pen name Şemsi. This paper examines whether the poem in question is by Muhibbî or not, and then elaborates on which Şemsi this *takhmis* might belong to. This paper, consequently, reveals that the poem is by Muhibbî and the one who wrote a *takhmis* on Muhibbî's poem is the 16th century poet İsfendiyarzâde Ahmed Şemsi Pasha.

Key Words: Archival documents, Suleiman the Magnificent, Muhibbî, *Divan*, Şemsi, *nazire*, *takhmis*

Öz: Osmanlı edebiyatında çeşitli sebeplerle şairlerin divanlarına girmeyen şiirler vardır. Mecmualar bu şiirlere ve divan sahibi olmayan şairlere dair önemli bir kaynaktır. Mecmuaların yanı sıra bazı arşiv belgelerinde de bilinmeyen şiirlere veya şairlere ulaşmak mümkündür. Söz konusu arşiv belgelerinden biri Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi Topkapı Sarayı Müzesinde TS.MA.e 324/27 numarada kayıtlıdır. Belgede 8 şaire ait toplam 41 gazel, 1 tahmis, 4 kıta, 1 beyit yer almaktadır. Muhibbî'nin (Sultan Süleyman) 18 gazelini ve şiirlerine yazılan nazireleri içeren bu belge, Mehmed İzzî tarafından muhtemelen 16. yüzyılda tertip edilen nazire mecmuasıyla bazı paralellikler içermektedir. Mehmed İzzî'nin tertip ettiği mecmuayı doğrulayan ve Dā'î (öl. ?), Halîl (öl. ?), Şemsi (öl. 1580) gibi şairlerin bilinmeyen şiirlerini içeren belgede Bākî'nin (öl. 1600) Muhibbî'ye (öl. 1566) yazdığı 13 naziresi mevcuttur. Belge Gubārî'nin (öl. 1566) bildirdiği bir nazire müsabakasını da içermektedir. Belgeyi bu çalışmanın konusu yapan ise Muhibbî'nin hem Ak hem de Yavuz ve Yavuz tarafından yayımlanmış *Divan*'ında yer almayan bir şiirini ve bu şiire Şemsi mahlaslı bir şair tarafından yazılmış tahmisi içermesidir. Bu çalışma söz konusu şiirin Muhibbî'ye ait olup olmadığını incelemekte, ardından bu tahminin hangi Şemsi'ye ait olabileceği üzerinde durmaktadır. Bu makale sonucunda şiirin Muhibbî'ye ait olduğu ve bu şiire tahmis yazan kişinin 16. yüzyıl şairlerinden İsfendiyarzâde Ahmed Şemsi Paşa olduğu ortaya konmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Arşiv belgeleri, Kanunî Sultan Süleyman, Muhibbî, *Divan*, Şemsi, *nazire*, tahmis

Introduction

Biographies of poets (*tezkire*) and annexes of the *Şakā'iku'n-nu'māniyye* are the main sources of reference regarding a poet's life and works in Ottoman literature studies. In addition to them, archival documents can also be considered among the main reference sources because they contain some important information for every period of the Ottoman literature.

The archival material is an important source for the literary history of the 16th century - largely based on the anecdotes in the collection of biographies of poets (*şu'arâ tezkiireleri* in Ottoman language). A review of the limited number of notebooks and documents belonging to this century could greatly enrich the information obtained so far, as well as correct the erroneous outcomes reached because of the insufficient sources.¹

The archival document consisting of 23 pages with file no 324 and folder no 27 registered in the fund of the Ottoman Archives-Topkapı Palace Museum TS.MA.e, Directorate of State Archive is significant for containing the *nazire* poems belonging to Sultan Süleyman who wrote under the pen name Muhibbî. The document includes a total of 41 *ghazals*, 1 *takhmis*², 4 *kit'as*³ and 1 couplet written by 8 poets. The document has the characteristics of a *nazire*⁴ miscellany. In the 21 pages, firstly the *ghazal* of Muhibbî is inserted and then the *nazire* poem given under the model poem. The document includes 18 *ghazals* by Muhibbî. Muhibbî's *ghazal* ending with the *radif* "aynna" is repeated on pages 3, 5 and 22; *radif* "ister" on pages 4 and 19.

Muhibbî's *ghazals* are introduced through some expressions sounding like both pray and praise such as "ğazel-i pâdişâh-ı 'âlem-penâh (p.1)" [The *ghazal* of the Sultan, where everyone can safely seek refuge], "halleda'llâhu hilâfete hü kâ'ilihi (p.2, p.14)" [May God make the caliphate of the one who said this eternal], "hullidet hilâfete hü kâ'ilihi (p.4)" [May God make the caliphate of the one who said this eternal], "ğazel-i pâdişâh-ı 'âlem-penâh sellemehu'llâh (p.5)" [The *ghazal* of the Sultan, where everyone can safely seek refuge. May God grant him peace], "muğatta'ât-ı hazret-i Sultân Süleymân Hân sellemehu'llâh (p.9)" [Hazrat Sultan Süleyman's *kit'as*. May God grant him peace], "medde'allâhu subhâne ve te'âlî zille kâ'ilihi (p.20)" [May almighty God prolong the shadow/life of the one who said that].⁵ As for other poets, in some cases, only the name of the poet was mentioned, while in others, the name was accompanied by additional expressions. In the first page, Halîl's (d. ?) poem was presented only under the title of "*nazire*" while, in the second one, under the title of "*nazire-i Hall*" [Halîl's *nazire*]. Dâ'î's (d. ?) *nazire* poem on Muhibbî's is entitled under the title of "ed-dâ'î'l-ğakîr" [poor Dâ'î] on page 4. Şâhî's *ghazal* was presented under the title of "Şâhî mağlaşlı şehzâde Bâyezîd" [Şehzade/Prince Bâyezîd under the pen name Şâhî] on page 8. However, Bâkî's *nazire* to Muhibbî's was introduced only under the title Bâkî instead of mentioning Muhibbî. In addition, there are poems written without titles. On pages 3 and 7, Muhibbî's poems and a *nazire* by Nevâlî (d. ?) were given without titles. In a total of eight pages, no introductory titles were used for Muhibbî's poems and Bâkî's *nazires*.

Various explanations as well as introductory titles have been used for some poems in the document. On page 6, firstly the statement "şübhem var diyü buyurduğunuz ğazel budur ki kuluñuza meger sultânüm 'inâyet itmişsiz yazıcı şöyle der ikisi bile dîvânunuzda meştürdür sultânüm a'lemdür" [My Sultan, this is the *ghazal* you said you had doubts about, and you have been kind to your servant. The scribe says that both *ghazals* are in your *Divan*, but my Sultan knows best] was explained and then Muhibbî's *ghazal* was given:

Hem-demüñ dünyâda bir gül yüzlü cānān oldı tüt
Mağremüñ tün gün meh ü ħurşîd-i rağşān oldı tüt

¹ İsmail Erünsal, *The Archival Sources of Turkish Literary History*, ed. Cemal Kafadar and Gönül Alpay Tekin, (Harvard: The Department of Near Eastern Languages and Literatures Harvard University, 2008), 38.

² A poetic composition of five stanzas, or in stanzas of five distichs or hemistichs.

³ A fragmentary piece of poetry of two or more distichs.

⁴ *Nazire* is a similar poem written by a poet, generally in the same prosody, rhyme and *radif* as another poet's poem. A similar, parallel or imitative poem.

⁵ On the first page, an approach suitable for the servant-sultan relationship was displayed while presenting Halîl's *nazire*. Although the poet's name was not mentioned, it was emphasized by using the title "*nazire*" that the poem is a *nazire* on Muhibbî. Page 4 clearly shows the relationship between the sultan and the servant. While presenting Sultan Süleyman's poem, the expression of pray "hullidet hilâfete hü kâ'ilihi" [May God make the caliphate of the one who said this eternal] was used. Presentation of Dâ'î -who wrote a *nazire* to a poem of Sultan Süleyman- as "ed-dâ'î'l-ğakîr" [poor Dâ'î] shows this sensitivity.

On page 9, there are three poems with two couplets written in Persian under the title “muḳaṭṭa‘āt-ı ḥazret-i Sulṭān Süleymān Ḥān sellemeḥu’llāh” [Hazrat Sultan Süleyman’s *kit‘as*. May God grant him peace].⁶ The edited version of Turkish *Divan* does not include any of these poems. Only one of them is included in Muhibbī’s Persian *Divan*, edited by Coşkun Ak:⁷

باز درین شب تا سحر آه و فغان آورده ام
عالم کون و مکان را دل بجان آورده ام
من که دانم لطف تو افزون تر است از جرم من
از کنه شرمنده رو بر آستان آورده ام

Bāz der-īn şeb-tā-seher āh o figān āverdeem
‘Ālem-i kevn o mekānrā dil be-cān āverdeem

Men ki dānem lotf-i to efzūnter est ez-corm-i men
Ez-goneh şermende-rū ber-āsītān āverdeem (p.9)

One of the poems, different in wording but similar in meaning, was recorded among the *ruba‘is* in Ak’s and Kasım Gelen’s editions:⁸

اگر مجرم رحمت تو مرا کم مکن
درین جهان چو کس بی خطایی نیست
اگر بخشی و اگر عتاب کنی
بغیر درگاه تو مرا پناهی نیست

Eger mocrimem raḥmet-i to merā kem mekon
Der-īn cihān çü kes-i bī-ḥaṭāyī nīst

Eger baḥşī ve eger ‘itāb konī
Be-ğayr-i dergāh-ı to merā penāhī nīst (p.9)

اگر مجرم رحمتت کم مکن
که در دهر نبود کسی بی گناه
کرم بخشی و کر نمایی عتاب
بجز آستانت ندارم پناه

Eger mücrimem raḥmetet kem mekün
Ki der dehr nebūd kesī bī-günāh

Kerem baḥşī vü ger nümāyī ‘itāb
Be cüz āsītānet nedārem penāh (*Ruba‘i* 5)

The poem below is not included in Ak’s edition, but it is included in Gelen’s master thesis.⁹

⁶ Sultan Süleyman (Muhibbī) composed the majority of his poetry in Turkish. But he also wrote Persian poems. Muhibbī’s Persian poems were first edited by Kasım Gelen, based on four manuscripts, in his master thesis. Kasım Gelen, “Kânûnî Sultan Süleyman’ın Farsça Dîvanı” (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi), 25-30. The latter edition was published by Coşkun Ak using two manuscripts of Muhibbī’s Persian *Divan*. Coşkun Ak, Muhibbī Farsça Divan Metin Çeviri (Ankara: Nobel Yayıncılık, 2006). Benedek Péri informs us about a new manuscript of Muhibbī: “An unnoticed manuscript of Muhibbī’s divan has been discovered in Israel, which besides containing the Sultan’s Turkish poems includes some of his Persian pieces as well. The volume is preserved in the Yahuda Collection of the National Library of Israel (Yahuda Ar. Ms. 1065).” Benedek Péri. “The Persian Imitation Gazels (Nazires) of Kanuni Sultan Süleyman “Muhibbi” (1520–1566) as They are Preserved in a Hitherto Unnoticed Early Copy of his Divan” Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi ASOBİD 5 (2019): 98.

⁷ Ak, Muhibbī Farsça Divan, 56.

⁸ Ak, Muhibbī Farsça Divan, 52; Gelen, Kânûnî Sultan Süleyman’ın, 56.

⁹ Gelen, Kânûnî Sultan Süleyman’ın, 59.

جرم بی حد و عظیمست کنه
نومید نباشی که کریمست اله
حاشا که زرحمت تو محروم شوم
که گفته ام بصدق لا اله الا الله

Corm bī-ḥadd o ‘azīmet gonāh
Nevmīd nebāšī ki kerīmet ilāh

Hāṣā ki zi-rahmet-i to maḥrūm şevem
Ki gofteem be-şıdḳ lā ilāhe illa ‘llāh (p.9)

The following explanation was given under the poems: “Sa‘ādetlü sultānum bu rubā‘iyyāt ehl-i ‘irfān mābeyninde bir mertebe maḳbūldur ki vird yirine oḳurlar.” [My prosperous Sultan, these *rubā‘is* are so esteemed among the people of wisdom that they recite them as a daily practice.]

On page 15, the text of the *ghazal* beginning with “Gülşen-i kūyī baña bāğ-ı irem gibi gelür / Haḳ naşīb eyler-ise aña irem gibi gelür” and Bākī’s *nazire* on this *ghazal* are included. After the ending of Bākī’s poem, the following couplet was written in a different script from the calligraphies of the poems: “Dirler Muhibbī şī‘rini kuş diline beñzer hemān / Fehm eylemez ma‘nāsını her kim Süleymān olmadı”. This couplet is the *makta*¹⁰ couplet of the *ghazal* number 3318 in the *Divan* edited by Kemal Yavuz and Orhan Yavuz.¹¹

In the document, only a poem of Muhibbī is not included on page 6. Under the title of “Şehzade/Prince Bāyezīd under the pen name Şāhī”, there is a *ghazal* with *radif* “eylesün”, which is also included in Filiz Kılıç’s edition of Şāhī’s *Divan*.¹²

Ehl-i ‘ışḳa eydüñüz gelsün tazallüm eylesün
Ol şehüñ dīvānı var ḫālin tekellüm eylesün

While presenting the poems in the document, Muhibbī’s poem was first given as a model poem, and a *nazire* was placed under the poem. Muhibbī’s *ghazal* beginning with “Delü dīvānedür göñlüm anı şanmañ ki pend ister / Göreldeñ zülf-i zencirin taḳup boynuma bend ister” (G 550) is included on both pages 4 and 19. This *ghazal* was described as a *nazire* by both Bākī and Dā‘ī. Likewise, Muhibbī’s *ghazal* beginning with “Beñzeyelden gözlerüm yaşı şarābuñ ‘aynına / Yandı miñnetle ciger döñdi kebābuñ ‘aynına” also appears on three different pages. Bākī, Gubārī and Nevālī wrote *nazires* on this *ghazal*. The *matla*¹³ couplets of the model poems and their *nazires* are as follows:

	Model Poem	Nazire Poem
1	Muhibbī, p.1, Divan G 2984 .-.-./.-.-./.-.- Görüp zülfünde ḫālūñ düşdüm aḡa Ṭutulır murḡ dāneyle duzāḡa	Halil, p.1 .-.-./.-.-./.-.- İrişdi büy-ı zülfeynüñ dimāḡa Nesim-i sünbülün mi esdi bāḡa
	Muhibbī, p.2, Divan G 697 .-.-./.-.-./.-.- Od bıraḳdı cānuma bir gül yüzi gül-nār nār Bende çekdi göñlümi bir zülf-i ‘anber-bār bār	Halil, p.2 .-.-./.-.-./.-.- Göñlüme ‘ışḳuñ şalaldan ey ruḫı gül-nār nār Yandı cismüm küllī oldı ma‘den-i envār-vār
3	Muhibbī, p.3, p.5, p.22, Divan G 3148 .-.-./.-.-./.-.- Beñzeyelden gözlerüm yaşı şarābun ‘aynına Yandı miñnetle ciger döñdi kebābun ‘aynına	Nevālī, p.3 .-.-./.-.-./.-.- La‘l-i nābuñ kim şehā beñzer şarābuñ ‘aynına Gözlerüm aña nazar döñdi ḫabābuñ ‘aynına
		Bākī, p.22, Divan G 472

¹⁰ The last couplet of a *ghazal*.

¹¹ Kemal Yavuz ve Orhan Yavuz, Muhibbī Divanı Bütün Şiirleri (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016).

¹² Filiz Kılıç, Şehzade Bayezid Şāhī Hayatı ve Divanı (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000).

¹³ The first couplet of a *ghazal*.

		-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Var ise geldi şarâb-ı la'l-i nâbuñ 'aynına Kim görünmez bâde-i gülgün habâbuñ 'aynına Gubârî, p.5 -. - - / -. - - / -. - - / -. - - Bağmağa pîr-i muğân her dem şarâbuñ 'aynına Câmdan 'aynek ider gördüm habâbuñ 'aynına
	Muhibbî, p.4, p.19, Divan G 550	Dâ'î, p.4
4	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Delü dîvânedür gönüm anı şanmañ ki pend ister Görelen zülfi zencîrin taçup boynına bend ister	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Şaçı 'ışkıyla şanmañ dil-i dîvâne pend ister Gam-ı hecri geçüp câna aşılmğa kemend ister Bâkî, p.19, Divan G 143 -. - - / -. - - / -. - - / -. - - Gönül bir rind-i 'âlem-süz şüh-ı şeh-levend ister Ki 'aşk odına yakmağa dil ü cândan sipend ister
	Muhibbî, p.7, Divan G 1184	Nevâlî, p.7
5	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Âhumuñ her dem hevâsı küyuñ içre esmedür Lîk çeşmüñ hışm idüp aydur ki baña esme dir	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Zâl-i çarha mâh-ı nev şanma ki zerrîn vesmedür Hâncer almış yanına kârî 'öm(ü)rler kesmedür
	Muhibbî, p.11, Divan G 1166	Fevrî¹⁴, p.11
6	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Derün-ı sînede bağrum ser-â-ser pâralanmışdur Anuñçün gözlerüm yaşı kızıl kana boyanmışdur	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Gözüm dünyâyı görmez dil firâk odına yanmışdur Bunuñ âhı göge anuñ yaşı kana boyanmışdur
	Muhibbî, p.12, Divan G 3263	Bâkî, p.12, Divan G 519
7	-. - - / -. - - / -. - - Dögünüp def çağırur her nefes nây Nedür dünyâ için bu hü u bu hây	-. - - / -. - - / -. - - Kömaz serkeşlîgin bu nefes-i hod-rây Müdârâ eylesen vay itmesen vay Bâkî, p.12, Divan G 516 -. - - / -. - - / -. - - Görinmez dâğdan cismüm ser-â-pây Beni yakmağa cânâ kalmadı cây
	Muhibbî, p.13, Divan G 1389	Bâkî, p.13, Divan G 211
8	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Niçe demler inleyüp nâ gibi kıldum ben nefes Hamdu lillâh kim vişâl-i yâre buldum dest-res	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Pür-hevâdur ney gibi 'ışkuñla tab'-ı pür-heves Derd-i dilden bâ-haber 'âlemdede yok bir hem-nefes
	Muhibbî, p.14, Divan G 1178	Bâkî, p.14, Divan G 136
9	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Şorma 'ışkuñ hâletin Mecnûna bir dîvânedür Açma 'ışkuñ sırrını Ferhâda kim bigânedür	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Hün-ı dil mey kâse-i ser anda bir peymânedür 'İşret-âbâd-ı mağabbet bir 'aceb meyhânedür
	Muhibbî, p.15, Divan G 1136	Bâkî, p.15, Divan G 146
10	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Gülşen-i küyî baña bâğ-ı irem gibi gelür Hağ naşîb eyler-ise aña irem gibi gelür	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Yârdan cevr ü cefâ luğf u kerem gibi gelür Gayrdan mihr ü vefâ derd ü elem gibi gelür
	Muhibbî, p.16, Divan G 1175	Bâkî, p.16, Divan G 148
11	-. - - / -. - - / -. - - Baña dildârun cefâsı hoş gelür Nitekim ğayra vefâsı hoş gelür	-. - - / -. - - / -. - - İllere mihr ü vefâsı hoş gelür Bendeye cevr ü cefâsı hoş gelür
	Muhibbî, p.17, Divan G 2766	Bâkî, p.17, Divan G 398
12	-. - - / -. - - / -. - - Perî misin ya âdem ey melek-hû Seni görmege muhtâc halk kamu	-. - - / -. - - / -. - - Kıyâm itdi çemende yâre karşı Çenâr u 'ar'ar u şimşâd kamu
	Muhibbî, p.18, Divan G 3139	Bâkî, p.18, Divan G 438
13	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Sebze-i hağtun gören dir la'l-i cânân üstine	-. - - / -. - - / -. - - / -. - - Düşse zülfinden 'arağ ruhsâr-ı cânân üstine

¹⁴ The poem is included in Hasan Yılmaz's doctoral thesis, which has not been defended yet, titled "Fevrî, A 16th Century Poet, and his Divan (Review-Text)". Manisa Celal Bayar University, Supervisor: Prof. Dr. Ramazan Ekinci.

	Hzırdur san sāye şalmış āb-ı hayvān üstine	Güyyā şebnem düşer gül-berg-i handān üstine
14	Muhibbī, p.20, Divan G 930 ----/----/--- Olur bu dīde dīdāruñla pūr-nūr Olur bu sīne esrāruñla mesrūr	Bākī, p.20, Divan G 132 ----/----/--- Cemālūñ āfītābından alup nūr Meh-i tābāna döndi cām-ı billūr
	Muhibbī, p.21, Divan G 699 ---/---/---/---/--- Dil la‘l-i lebbūñ yādına hūnīñ ciger geçer Göster yüzüñi dīdede şāhib-nazar geçer	Bākī, p.21, Divan G 134 ---/---/---/---/--- Cüy-ı fenāyī halk birer ikişer geçer Bah-ı belādan ehl-i tecerrüd yüzer geçer
16	Muhibbī, p.23, Divan G 734 ---/---/---/---/--- Göñlümi alan ol yüzi gül çeşmi aladur Cānumı diler ki gāmzesi baña havāledür	Bākī, p.23, Divan G 84 ---/---/---/---/--- Gülgün kabāsı ol şanemün şanki lāledür Cism-i laṭifī lāle-i hamrāda jāledür

As the table indicates, 16th century poets such as Bākī, Dā‘ī, Fevrī, Gubarī, Halīl, and Nevālī imitated Muhibbī’s *ghazals*. While Dā‘ī, Fevrī, Gubarī each wrote one *nazire* in response to Muhibbī, Halīl and Nevālī wrote two *nazires* each. The highest number of *nazires* belongs to Bākī with 13 *nazires* on 12 different *ghazals* of Muhibbī. A miscellany compiled by Mehmed İzzī also includes the *nazires* written in response to Muhibbī.¹⁵ The miscellany consisting of eleven pages and registered in Izmir National Library 952, authenticates the document numbered TS.MA.e 324/27 in terms of the *nazires*. In the miscellany, there exist *nazires* to Muhibbī by poets such as Cenābī, Me‘ābī, Sehābī, Sıdkī in addition to Bākī, Dā‘ī, Fevrī, Halīl, Nevālī and Şemsi. One *nazire* for each by Dā‘ī and Fevrī, two *nazires* by Halīl and Nevālī, and six *nazires* by Bākī in the miscellany are also mentioned in the aforementioned archival document. However, poems of Gubarī, the competition of *nazire*, 7 *ghazals* belonging to Bākī - *nazire* to Muhibbī- are not found in the miscellany compiled by Mehmed İzzī.

All of the *nazire* poems in the document have the same *radif* as the model poems have. As regards prosody, only Bākī’s *nazire* on *ghazal* 734th of Muhibbī is in a different prosody from the model poem. While the model poem is in the prosody “mef‘ülü mefā‘ilü mefā‘ilü fe‘ülün”, the *nazire* is in the prosody “mef‘ülü fā‘ilätü mefā‘ilü fā‘ilün”.

Muhibbī’s *ghazal* beginning with “Delü dīvānedür göñlüm anı şanmañ ki pend ister / Görelden zülfi zencirin taqup boynına bend ister” was written by both Dā‘ī and Bākī. Muhibbī’s most popular *ghazal* was his poem streting with “Beñzeyelden gözlerüm yaşı şarābuñ ‘aynına / Yandı miñnetle ciger döndi kebābuñ ‘aynına”. Bākī, Gubarī, and Nevālī each wrote a *nazire* on this poem. What makes these *nazires* interesting is that all three poems are based on a competition of *nazire*. On page 5, Muhibbī’s *ghazal* was given under the title “ğazel-i pādīşāh-ı ‘ālem-penāh sellemehu’llāh” [The *ghazal* of the Sultan, where everyone can safely seek refuge. May God grant him peace], and then the *kit‘a* in which Gubarī invited poets to the competition of *nazire* was included.¹⁶

¹⁵ Cemal Bayak, “Mehmed İzzī’nin Muhibbī’nin Şiirlerine Yazılan Nazireler Mecmuası” Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 11/4 (2016), 207-242.

¹⁶ In the aforementioned document, Gubarī’s *kit‘a* was given under the title “Kıṭ‘a-i da‘vā-yı Ğubarī budur” [This is Ğubarī’s *kit‘a* on the competition]:

Ey Ğubarī pādīşāh-ı ‘ālemün bu şi‘rine
Dimesün kimse nazire diyüp aña irelüm
Biz çalışduk kâdir olmaduk haḳıḳat tek hemān
Pey-rev olup hürmen-i şi‘rinde hüşe direlüm
Pādīşāhun her ki bu şi‘rine söylerse nazir
Pādīşāh elli filori virdi aña virelüm

Kaplan examines the relationships of the poets participating in the competition with each other and with Sultan Süleyman. He gives informations about the competition and evaluates the poems written at the competition of *nazire*, taking into account the functions of the *nazire*. Hasan Kaplan, “Bir Yarışma Olarak Nazire: 16. Yüzyılda Ödüllü Bir Nazire Müsabakası” KÜLTÜR Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi 5 (2022): 35-60.

Bākī wrote 13 *nazires* on 12 different *ghazals* of Muhibbī. The poet wrote two *nazires* on Muhibbī's *ghazal* beginning with "Dögünüp def çağırur her nefes nāy / Nedür dünyā için bu hüy u bu hāy".¹⁷

In the document, there is a poem not included in the *Divan* of Muhibbī, which was published by Ak in 2006, and Yavuz and Yavuz in 2016, and a *takhmis* based upon this poem.¹⁸ In this paper, I discuss the authenticity of the poem attributed to Muhibbī and publish the *takhmis* on that poem by Isfendiyyarzāde Ahmed Şemsi Pasha.

1. The Poem of Muhibbī and Its Relationship with Other Poems

The poem registered in the name of Muhibbī in the archival document is as follows. Şemsi has made *takhmis* on the poem of Muhibbī.

‘Ālemi geşt eyledüm cev̄r ü cefāsız yār yok
Māh-rūlar çok velī mihr [ü] vefāsı var yok

Āh kim seng-i cefādan oldı dil mülki hārāb
‘Āşıkuñ göñli şınkđur yapmağa mi‘mār yok

Bāğ-ı hūsne çeşm [ü] ebrūsı ne yüzden girdi kim
Cennet içre kad hamīde didiler bir mār yok

Gözlerin nāz uyhusından açmağa yokđur mecāl
Şimdi bildüm ‘āşıkā hīç devlet-i bī-dār yok

Lebleri dār-ı şifāsından buyurmazsa cevāb
Ölürüm bu derd-ile derdā aña tīmār yok

İstedi bir çāre bu bī-çāre vaşla bulmadı
Dünyede fikr eyledüm benden beter nā-çār yok

¹⁷ In a letter by Bākī, addressed to Sultan Süleyman and kept in the Topkapı Palace Treasury Archive with the number E.6687, Bākī refers to his *nazires* on a poem of the Sultan. This document is crucial in terms of revealing the imitative interactions between Bākī and Sultan Süleyman. In the letter, after declaring his respect for the Sultan, Bākī states that he wrote two *nazires* on one of the Sultan's *ghazals*. The poet explained the reason for this situation on the page margin as follows: "Yenilen oyuna doymaz" [The defeated cannot get enough of the game]. Considered in the context of the tradition of *nazire*, this statement is not intended to surpass the model poetry of Bākī's attitude in poetry, but to present his insufficiency against literary competence in poetry. The main goal of Bākī is to gain the Sultan's approval by flattering his poetic aspect. By writing a *nazire* to the poem of Muhibbī, Bākī has tried to glorify the poetic aspect of the Sultan and also to show his own poetic power. Hasan Kaplan, "Bākī-İktidar Münasebeti ve Bu Münasebete Çok Yönlü Bir Bakış" Es-seyf ve'l-kalem: Şiir ve Kültürel İktidar içinde, ed. M. Esat Harmancı-Muhammet Kuzubaş-Mehmet Özdemir ve Gülçin Tanrıbuyurdu (Ankara: İKSAD Global Yayıncılık, 2021), 47-96. It is seen that Bākī continued this attitude with the two *nazires* included in the document and written on Muhibbī's *ghazal* beginning with "Dögünüp def çağırur her nefes nāy / Nedür dünyā için bu hüy u bu hāy".

¹⁸ According to Ak's and Yavuz and Yavuz's editions, Muhibbī composed around 3122 or 4118 poems. Unexplored manuscripts of Muhibbī's *Divan* may contain additional poems. The quantity of Muhibbī's poems may increase with the exploration of further divans, manuscripts, collections and archival documents. For Muhibbī's unnoticed poems, see Beyhan Kesik, Zehra Pehlivan ve Emre Şengül, "Bir Şiir Mecmuasından Hareketle Muhibbī'nin Yayınlanmamış Şiirleri" International Journal of Language Academy 3/1 (2015): 361-373; Kamil Ali Gıynaş, "Üç Nazire Mecmuasından Hareketle Muhibbī'nin Dīvānında Bulunmayan Şiirleri" Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 7/29 (2014): 399-440. For some observations and notes regarding the manuscripts of Muhibbī's *Divan*, see Christiane Czygan, "Masters of The Pen: The Divans of Selimi and Muhibbi". In *1516 The Year That Changed the Middle East* (Beirut: AUB University Press, 2021), 111-133; Christiane Czygan, "The Ottoman Ruler Poet Sultan Süleyman I, His Third Divan, and His Reception beyond the Palace Walls". In *Rulers as Authors in the Islamic World. Knowledge, Authority and Legitimacy* (Leiden: Brill, 2024), 547-560. "A significant number of unexplored poem collections remain only in Turkey. Moreover, recent investigations of mecmu'as (magazines) brought further poems by Muhibbī to light. Therefore, it seems that we are only beginning the process of discovering Muhibbī's unpublished poems, and there is a high probability that further findings will transform our current understanding of his poetry." Christiane Czygan, "Was Sultan Süleyman Colour-Blind? Sensuality, Power and the Unpublished Poems in the Third Dīvān (1554) of Sultan Süleyman I", In *An Iridescent Device: Premodern Ottoman Poetry* (Göttingen: Bonn University Press, 2018), 197.

Gülşen-i hüsnünde ço kılsun Muhibbî nâleler
Gülşen içre dime kim bülbül tek âh u zâr yok

Muhibbî's poem consists of seven couplets. The poem is written in aruz prosody "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün". In the *ghazal*, "yok" is *radif*, and "-âr" is a rhyme. It is seen that *radif* makes sense as one of the form characteristics of poetry for Muhibbî's *Divan*. Namely, the number of poems written with this *radif* -in the section "harfü'l-kaf" of the *ghazals* in the *Divan*- is 22. There are two *ghazals* in Muhibbî's *Divan* having the same prosody, rhyme and *radif* as this *ghazal*:

Zülf-i şeb-rengün gibi 'âlemde bir tarrâr yok
Çeşm-i mestüñe müşâbih dünyede sehâr yok (G 1582/1)

'Âlem içre kıl nazar iy dil cihânda yâr yok
Aña beñzer kim cihânda bir gül-i bî-hâr yok (G 1585/1)

The number of the common words (var / yâ) forming the rhyme between the first *ghazal* and the *ghazal* not included in the *Divan* number is two. In the second *ghazal*, the number of common words (var / yâr / tîmâr / mâr) forming rhyme is four.

Some expressions in this *ghazal*, bearing similarities to proportional phrases and dreams in his other poems, provide important information suggesting that the *ghazal* may belong to Muhibbî.

'Âlemi geşt eyledüm cev̄ ü cefâsız yâr yok
Mâh-rûlar çok velî mihr [ü] vefâsı var yok

With the expression "geşt eyledüm" [I travelled] in the first couplet, Muhibbî states that he had travelled throughout the world but could not find a lover without much effort. This expression was mentioned 7 times in the *Divan*. In three of them, as in the relevant poem, it was prioritised in the form of "Âlemi geşt eyledüm" [I travelled the world] at the beginning of the *misra* ' "Âlemi geşt eyledüm bir yâr-i şadîk görmedüm (G 3000/4)". The statement "mâh-rûlar çok velî" [There are many moon-faced lovers but] in the second *misra* ' of the poem is also included in another *ghazal* (G 863/5) of the poet.

Muhibbî repeats the meaning of this couplet in another poem. In the aforementioned couplet, the poet says that he has travelled throughout the world, but there was no lover having torture and cruelty; although there were many moon-faced beauties, there was no lover having love and friendship. The following couplet of the poet has the same meaning. The poet did not see love and friendship; but suffered torment and oppression. Saying that the lover has love and friendship is just a word:

Görmedüm mihr ü vefâ çekdüm velî cev̄ ü cefâ
Var diyen mihr ü vefâsı dilberün bir söz imiş (G 1462/4)

In the second couplet of the *ghazal*, the poet says that the property (country) of the heart was devastated by the torment stone of the lover; there was no architect who could mend the wounded heart of the lover:

Âh kim seng-i cefâdan oldu dil mülki harâb
'Âşıkun gönli şınıkdur yapmağa mi 'mâr yok

In the couplet, "seng-i cefâ" [punishment stone] is explained as the cause/perpetrator of the devastation of the heart. This phrase has been mentioned 43 times in the poet's *Divan*. "Seng-i cefâ" has destroyed the property of the heart. The "dil mülki" [heart land] and the "dil mülkinin harap olması" [the ruin of the land of heart] also appear in other poems of Muhibbî. The poet has used the expression "dil mülki harâb" [the land of heart is ruined] 7 times (G 144/1, 193/1, 213/1, 669/2, 1045/2, 2208/2, 3485/3). In the *Divan*, the statement "şınık gönül" [wounded heart] occurs in a couplet (G 267/4).

In the fourth couplet of the *ghazal*, a lover who cannot open their eyes from a deep sleep is depicted. Because of the lover who is exhausted, the admirer has realized that there is neither happiness for him nor good luck.

Gözlerin nâz uyhusından açmağa yoğdur mecâl
Şimdi bildüm 'âşıka hiç devlet-i bî-dâr yoğ

Three expressions in this couplet are also found in other poems of Muhibbî. The poet defines "naz uyhusı" [sleep of coyness/sleep taken from luxury and indolence, deep sleep], which he includes in the couplet, as an act of the lover 7 times in his *Divan*. Muhibbî explains the truth he realized in the statement "şimdi bildüm" [now, I realized], which he prioritises at the beginning of the second *misra*'. The poet uses this expression at the beginning of the *misra*' in 13 couplets in his other poems. In one of his couplets, Muhibbî tells about a lover whose eyes were bleary from deep sleep: "Gözleri nâz uyhusından şöyle mağmûr oldu kim (G 3400/3)". In the related *misra*' (Gözlerin nâz uyhusından açmağa yoğdur mecâl), Muhibbî, who ascribes not having to open his eyes from his deep sleep to the beloved, has also attributed the action to the narcissus in another *misra*' in the same syntax: "Gözlerini açmağa yoğdur mecâli nergisüñ (G 1078/3)" [The narcissus has no strength to open his eyes].

The fifth couplet of the poem bears similarities with many of the other poems in Muhibbî's *Divan*, not only in words, but also in terms of meaning, imagination and fiction.

Lebleri dâr-ı şifâsından buyurmazsa cevâb
Ölürüm bu derd-ile derdâ aña tîmâr yoğ

The poet saw the lover's lips as a *şifahane*/healing place. If the lover does not respond to the admirer from these lips/does not meet needs of the lover, the admirer will die from this disease, and unfortunately the lover will be no cure for his problem. Muhibbî repeats this meaning through the same phrase in the following couplet:

Leblerüñ dâru's-şifâsından dil-i bîmâruma
İy tabîb-i cân neden göndermedüñ bir kez cevâb (G 158/4)

The lover, who is the doctor of the soul, has not sent a response/healing from the healing place of her lips to the sick heart of the admirer. In the following couplet, it is emphasised that the soul and heart of the admirer are sick, the lover is told to heal the admirer from the lips, which is the place of healing, and the lips are a medicine for the admirer:

Dil ü cân hasta olmuşdur lebüñ dâru's-şifâsından
Buyur şâfi cevâb olsun aña çün leblerüñ emdür (G 773/2)

The following couplets existing in Muhibbî's *Divan* are also related to the couplet in respect of words and meaning:

Leblerüñ dâru's-şifâsından cevâb ister gönül
İy tabîb-i dil olursa olmasun tîmârsuz (G 1263/3)

Leblerüñ dâr-ı şifâsında yatur hasta gönül
Bir cevâb eyle benüm derdüme gel dermân ol (G 1981/5)

Çeşm-i mestidür bugün bîmâr iden 'âşıqları
Hasretâ derdâ dirîgâ derdümüñ tîmârı yoğ (G 1584/2)

Two expressions from the sixth couplet of the *ghazal* are in relation with other poems of Muhibbî. The poet has used the expression "fîkr eyle-" [think] in this poem 3 times and the expression "benden beter" [worse than me] 4 times in his other poems.

İstedi bir çâre bu bî-çâre vaşla bulmadı
Dünyede fîkr eyledüm benden beter nâ-çâr yoğ

In the last couplet of the *ghazal*, “gülşen-i hüsn” [beauty’s rose garden] draws attention as a place, while the groans of the poet are highlighted as an action in this place; the lover was asked not to say that only the nightingale was groaning and screaming in the rose garden. In the couplet, it is seen that the poet matches himself with the nightingale:

Gülşen-i hüsnünde ko kılsun Muhibbî nâleler
Gülşen içre dime kim bülbül tek âh u zâr yok

This couplet like the fifth couplet of the *ghazal* shows similarities with other couplets in the poet’s *Divan* with regard to words, meaning and imagination. The first *misra’* (Gülşen-i hüsnünde ko kılsun Muhibbî nâleler) [Let Muhibbî moan in the rose garden of her beauty] of the poem is repeated exactly in the following couplet. In the related *misra’*, it is seen that the poet pairs himself with the nightingale:

Gülşen-i hüsnünde ko kılsun Muhibbî nâleler
Böyle bir bülbül gerekdür sen gül-i ra’nâ-y-ıçun (G 2434/5)

The following couplets in the Muhibbî’s *Divan* are also related to the sixth couplet of the *ghazal* as regards wording and meaning.

Ağlasam âh eylesem bülbülleyin olmaz ‘aceb
Gülşen-i hüsn içre gül tek verd-i handānuñ görüp (G 182/1)

Muhibbî gülşen-i hüsnüne karşı
Ko olsun dem-be-dem bülbül gibi zâr (G 593/5)

Gülşen-i hüsnine karşı iy dil artur nâleni
Dimesünler bülbül-i şüridenüñ feryadı yok (G 1635/4)

Gülşen-i hüsninde yârün gıceler tâ şubha dek
Bülbül-i şüride gibi âh u zâr itsem gerek (G 1818/4)

Gülşen-i hüsnine karşı giceler bülbül gibi
Tâ seher nâlân oluban âh u zâr itsem gerek (G 1806/7)

Gülşen-i hüsnine karşı nâle feryād eyleyüp
Bülbül-i güzârı iy dil cümle hāmūş eylegil (G 1997/3)

İy Muhibbî gülşen-i hüsnine karşı nâleler
İñleyüp tâ şubha dek bülbül gibi feryāda gel (G 2026/5)

It is clear that Muhibbî’s *ghazal* existed in the document in relation to other poems in his *Divan* in respect of language and expression, wording and meaning. The poem belongs to Muhibbî.

2. Takhmis by Şemsi

A poet using the pen name Şemsi wrote a *takhmis* on Muhibbî’s *ghazal* in question, which is not included in the published version of Muhibbî’s *Divan*. Biographical sources, such as TEİS (Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü) [The Dictionary of Names in Turkish Literature], inform us that there were seven poets who used Şemsi as pen name in the 16th century. The poems of five of them can only be found in the poets’ *tezkires* or in miscellanies. We have the *Divans* of Şemseddin Sivasî and Isfendiyarzāde Şemsi Pasha both living in the 16th century and using the same pen name Şemsi. Şemseddin Sivasî is the founder of the Şemsiyye branch of Halvetî order in the 16th century. This poet has mostly religious-sufistic/mystical monuments. In this respect, there is a possibility that Şemsi who made a *takhmis* on the *ghazal* of Muhibbî is Isfendiyarzāde Ahmed Şemsi Pasha. Şerife Ördök, who wrote his biography in TEİS, gives the following information:¹⁹

¹⁹ For a detailed biography see <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/semsi-isfendiyarzade-semsi-ahmed> (18.09.2024)

He was born in Bolu. The poet, whose real name is Ahmed, used the pen name Şemsî. He was a member of Isfendiyarids (Isfendiyar dynasty) -one of the Anatolian principalities- and was the grandson of Isfendiyarids Kızıl Ahmed Bey and the son of Mirza Mehmed Pasha. Ahmed Şemsî grew up in Enderun²⁰ together with his older brother Mustafa. Ahmed Şemsî, a skilled hunter like the other members of his family, and joined the close circle of Süleyman the magnificent, who was very interested in hunting, while he was still in Enderun. After serving as a *müteferrik*/miscellaneous palace officer, he started to work as a *rikâb agha*/overseer. In 1548, he was promoted to the cavalryman *agha* mission. During this position, he participated in the expedition against the Safavids in company with the Grand Vizier Rüstem Pasha. He served in the entourage of Sultan Süleyman during the Nakhjivan campaign. After returning from the expedition, he was appointed to *Beglerbeg*/Grand Seigneur of Damascus in 1555. Later, he became the Beglerbeg of Anatolia and Rumelia. Ahmed Şemsî Pasha, who participated in the Sigetvar expedition of Sultan Süleyman as Rumelia Beglerbeg, was sent ahead by the sultan to besiege Sigetvar. After the death of the Sultan and the conquest of the castle, he was charged with the conquest of Babocsa.

As soon as Selim II acceded to the throne, he appointed Ahmed Şemsî Pasha as a *musahib*/companion. Ahmed Pasha, with the title of vizier, served as a *musahib* until the end of the reign of Selim II. He continued to serve as companion in the period of Murad III. He accompanied the sultan during his huntings and day-trips. Ahmed Şemsî Pasha died on March 5, 1580.

Ahmed Şemsî Pasha, who wrote poems in Turkish and Persian, has a *Divan* written in Turkish. His *Divan* was edited in a dissertation by Mehmet Akkaya.²¹ According to this thesis, there exists in the *Divan*, which consists of 4 *kasides*, 482 *ghazals*, 2 *mathnavies*, 6 *nazms*, 12 *mukhammases*, 15 *murabba's*, 8 *kit'as*, 6 *ebced*/gematria and a poem entitled "Baharname" which includes 15 *ghazals*.

Sultan Süleyman has an important place in the formation of the literary personality of Şemsî. Şemsî, who was in the inner circles of the sovereign, imitated many poems of the Sultan, who wrote poems under the pen name Muhibbî. The poet's *Divan* clearly illustrates this situation. Akkaya, who edited poet's *Divan*, evaluated the following poems as a *nazire* between Muhibbî and Şemsî.²²

‘Işık ara cânın revân itmekdür ‘âşık pîşesi
Bundan özge ‘âlem içre yok durur endîşesi (Muhibbî, G 3227/1)

Çeşmümün her sâde-rû görse göz itme pîşesi
Kâkül-i yâre tolaşmak gönlümüñ endîşesi (Şemsî, G 463/1)

Nişân-ı kavş-i Rüstemden beter ol dilberün kaşı
Hâdeng-i gamzesin atsa gelür bir yirlere başı (Muhibbî, G 3469/1)

N’ola akşa Kızılbaşuñ gözinden kan-ile yaşı
Çıkardı nîzemüz havf-ile bağrında Kızılbaş (Şemsî, G 405/1)

‘Işık âteşiyle dil eridüp bağı yağını
Gam tekyesinün eyledi rüşen çerâgını (Muhibbî, G 3441/1)

Her kim ki gördi ol güzelün gül yañağını
‘Işık odı ile yakdı hemân dil çerâgını (Şemsî, G 419/1)

Yâre dil gönder nihânî anı cânuñ tuymasun
Hâlünü takrîr eyle kim zebânüñ tuymasun (Muhibbî, G 2604/1)

Yolına cân virdüğün setr eyle cânân tuymasun
Şöyle cân vir kim yolında n’eydügin cân tuymasun (Şemsî, G 289/1)

²⁰ A special school within the Ottoman Palace.

²¹ Mehmet Akkaya, "Şemsî Paşa Divânı" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992).

²² Akkaya, Şemsî Paşa Divânı, 62-63.

Leylî-i zülfün dil-i Mecnûmî şeydâ eyledi
‘İşk zencirin taķup boynuma rüsvâ eyledi (Muhibbî, G 3475/1)

Nâvek-i ğamzeñ tenümde dîde peydâ eyledi
Hüsnuñi bî-çâre dil andan temâşâ eyledi (Şemsî, G 428/1)

Şemsî also demonstrated his affection for the Sultan Süleyman by writing a *musammat ghazal* (or *murabba’*) with the *radif* “Süleymānum”:

İy Yūsuf-ı Ken‘ānum yoluna fedâ cānum
‘Ālemleri sultānum seyr eyle Süleymānum (G 241/1)

There are three *ghazals* of Şemsî and the *nazire* on Muhibbî’s poems in the *nazire* miscellany compiled by Mehmed İzzî.²³ Two of them exist in the poet’s published *Divan*. Mehmed İzzî recorded that one of these *ghazals* was a *nazire* to which poem of Muhibbî:

Baña dermān iderseñ kıl demidür
Beni rüsvâ iden ‘ışkuñ ğamıdur (Muhibbî, G 1176/1)

Hilāl iden beni hecrüñ ğamıdur
Gözüm yaşına rahm eyle demidür (Şemsî, G 62/1)

Even though they were placed in the miscellany, the other two *ghazals*, though not specified as a *nazire* to which of Muhibbî’s poem, must be a *nazire* to Muhibbî. The examination of the *Divan* of Muhibbî in this light reveals that there are *ghazals* in the same prosody, rhyme and *radif* as the two poems of Şemsî:

Yine aldandı gönül bir güzelüñ pâresine
Rahm idüp urmadı merhem dil ü cān yarasına (Muhibbî, G 3021/1)

Nazar itmezse n’ola yār o bî-çâresine
Derd ile ağlamadan ğayrı anuñ çâresi ne (Şemsî, G 384)

There are seven *ghazals* in the *Divan* of Muhibbî having the same prosody, rhyme and *radif* as well as the *ghazal* included in the *nazire* miscellany of Mehmed İzzî but not in the *Divan* of Şemsî. The couplet “Cebhesin mâha yüzün hürşide teşbîh eyleme / Gice gündüz Şemsiyâ anlar zevâl üstindedür” [O Şemsî! Do not compare the beloved’s forehead to the moon, nor their face to the sun. The moon and the sun are forever destined to disappear night and day] in Şemsî’s *ghazal* evokes the couplet “Yüzüne kimdür ki teşbîh eyleye mihr ü mehi / Zîra bunlar gice vü gündüz zevâl üstindedür (G 957/3)” [Who can compare the moon and the sun to your face? For the moon and the sun are destined to leave their places during night and day and disappear] of Muhibbî in terms of wording and meaning. In this respect, this *ghazal* can also be evaluated as a *nazire* to Muhibbî:

Çeşm-i ‘ayyārun dem-â-dem mekr ü āl üstindedür
Mest olup hançer dutup elde cidāl üstindedür (Muhibbî, G 957/1)

Cımdür ey ğonce-fem zülfüñ cemāl üstindedür
Râ kaşuñ şol medde beñzer kim hilāl üstindedür (Şemsî)

The poems above show the literary relationship between Şemsî and Muhibbî. Şemsî’s *nazire* on some poems of Muhibbî, the sources which manifest specifically the closeness between the Sultan and the poet, and the *takhmis* in the document suggest that the poems could be written by this Şemsî. Evidence leading us to this conclusion is the *nazire* miscellany compiled by Mehmed İzzî, which includes three *ghazals* of Şemsî written as a *nazire* to Muhibbî because this miscellany contains the *nazires* to Sultan Süleyman and includes some of the *nazire* poems to Muhibbî in the document in question. Indeed, there is no objection to

²³ Bayak, “Mehmed İzzî’nin”, 216.

accepting this *takhmis* quoted below as the poem of Ahmed Şemsi Pasha. This *takhmis* is not included in Şemsi's *Divan* edited by Akkaya.

- . - - / - . - - / - . - - / - . -

*Bir benüm gibi çemende 'andelîb-i zâr yok
Gülşeni gezdüm seniñ gibi gül-i bî-hâr yok
'Aşık-ı dil-hasteye rahm idici dildâr yok
'Âlemi geşt eyledüm cevri ü cefâsız yâr yok
Mâh-rûlar çok velî mihr [ü] vefâsı var yok*

*Tâze bir maḥbûba meyl itdi gönül ḥâlüm ḥarâb
Ruḥları ḥurşîd-i 'âlemdür cebîni mâh-tâb
Kimse aḥvâlüm bilür yok yâr ise 'âlî-cenâb
Âh kim seng-i cefâdan oldı dil mülki ḥarâb
'Aşıkun gönli şınıkdur yapmağa mi'mâr yok*

*Müdde'î kûy-ı dil-ârâya ne yoldan vardı kim
Ḥâk-i pâyma ne vech-ile yüzini sürdi kim
Ol perî ruḥsâr dildârı görenler dirdi kim
Bâğ-ı ḥüsne çeşm [ü] ebrûsı ne yüzden girdi kim
Cennet içre kad ḥamîde didiler bir mâr yok*

*Bir güneş yüzli firâkımdan hilâl oldum hilâl
Yoğ-imiş 'âlemde bildüm hergiz imkân-ı vişâl
Ḥüsine maḡrûr olup ol dilber-i şâhib-cemâl
Gözlerin nâz uyḥusından açmağa yokdur mecâl
Şimdi bildüm 'aşıkâ hîç devlet-i bî-dâr yok*

*Var ṭabîbüm virme luṭf it cânı şîrîne 'azâb
Okudum ben derd-i 'uşşâka devâ yazmaz kitâb
Bî-mecâlüm 'illet-i hicrân-ile ḥâlüm ḥarâb
Lebleri dâr-ı şifâsından buyurmazsa cevâb
Ölürüm bu derd-ile derdâ aña tîmâr yok*

*Gül mi kaldı gülşen-i dehr içre âḥır şolmadı
Bülbül-i 'aşık mı kaldı baḡrına kan ṭolmadı
Dâmen-i cânâna yüz sürmek müyesser olmadı
İstedi bir çâre bu bî-çâre vaşla bulmadı
Dünyede fikr eyledüm benden beter nâ-çâr yok*

*Kimse koçmuş yokdur ol mâhı meḡer kim hâleler
Dişlemiştir la'l-i lebin yokdur meḡer tebhâleler
Şemsiyi men' iddiler çün zâhid-i şad-sâleler
Gülşen-i ḥüsnuñde ko kılsun Muḥibbî nâleler
Gülşen içre dime kim bülbül tek âh u zâr yok²⁴*

Conclusion

Archival documents are important sources of information for every period of Ottoman literature. This paper introduced an archival document, kept in Topkapı Palace Museum, including a number of *nazires* modelled on Muhibbî's poems.

There are several aspects that distinguish this archival document as valuable. The document authenticates the miscellany compiled by Mehmed İzzî and contains the poems written to Muhibbî as a *nazire* when evaluated together with this miscellany. With reference to

²⁴ BOA, TS.MA.e. 324/27, p.10

the document, 13 additional poems of Bākī are included in his published *Divan* as *nazires* on Muhibbī's (Süleyman's) poems, in addition to the *kasides* that Bākī presented to Sultan Süleyman and the *ghazals* he wrote for the Sultan. The document contains information on the competition of *nazire* and three poems by different poets, which were produced as a result of the competition. On page 10 of the document, the *takhmis* which is attributed to a poet known by the pen name Şemsî, was written to a *ghazal* of Muhibbī, which was not included in Muhibbī's printed *Divans*. The *ghazal* by Muhibbī was subject to a comparative analysis with other *ghazals* in his *Divan* in terms of form, vocabulary, meaning and imaginative aspects. Consequently, it was determined that the *ghazal* belonged to Muhibbī.

There are seven poets having the pen name Şemsî, a contemporary of Muhibbī, in Ottoman literature. The important indicators we have, about which Şemsî wrote the aforementioned *takhmis*, are the *Divan* by Isfendiyarzâde Ahmed Pasha under the pen name Şemsî and the miscellany of Mehmed İzzî containing the address to Sultan Süleyman. When both indicators are evaluated, it is clear that the *takhmis* was written by Ahmed Şemsî Pasha. As a result, through a thorough analysis of an archival document, this paper revealed hitherto unpublished and unknown poems of Muhibbī and Şemsî, thereby demonstrating the significance of archival sources for the history of literary studies.

Bibliography

- Ak, Coşkun. Muhibbî Dîvânı. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1987.
- Ak, Coşkun. Muhibbî Farsça Divan Metin Çeviri. Nobel Yayıncılık 2006.
- Akkaya, Mehmet, “Şemsî Paşa Divânı” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1992.
- Bayak, Cemal. “Mehmed İzzî'nin Muhibbî'nin Şiirlerine Yazılan Nazireler Mecmuası” Turkish Studies International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic 11/4 (2016): 207-242.
- Czygan, Christiane. “Was Sultan Süleymân Colour-Blind? Sensuality, Power and the Unpublished Poems in the Third Dîvân (1554) of Sultan Süleymân I”. In *An Iridescent Device: Premodern Ottoman Poetry*, 183-205. Göttingen: Bonn University Press, 2018.
- Czygan, Christiane. “Masters of The Pen: The Divans of Selimi and Muhibbi”. In *1516 The Year That Changed the Middle East*, ed. Abdulrahim Abu-Husayn, 111-133. Beirut: AUB University Press, 2021.
- Czygan, Christiane. “The Ottoman Ruler Poet Sultan Süleyman I, His Third Divan, and His Reception beyond the Palace Walls”. In *Rulers as Authors in the Islamic World. Knowledge, Authority and Legitimacy*, ed. Maribel Fierro, Sonja Brentjes, Tilman Seidensticker, 547-560. Leiden: Brill, 2024.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi (TS. MA.e)*, Dosya No: 324, Gömlek Nu: 27.
- Erünsal, İsmail. Türk Edebiyatı Tarihinin Arşiv Kaynakları. ed. Cemal Kafadar-Gönül Alpay Tekin, Harvard: Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 2008.
- Gelen, Kasım, “Kânûnî Sultan Süleyman'ın Farsça Dîvânı” Yüksek Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.
- Gıynaş, Kamil Ali. “Üç Nazire Mecmuasından Hareketle Muhibbî'nin Dîvânında Bulunmayan Şiirleri” Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi 7/29 (2014): 399-440.
- Kaplan, Hasan. “Bâkî-İktidar Münasebeti ve Bu Münasebete Çok Yönlü Bir Bakış”. *Es-seyf ve'l-kalem: Şiir ve Kültürel İktidar* içinde, ed. M. Esat Harmancı-Muhammet Kuzubaş-

Mehmet Özdemir ve Gülçin Tanrıbuyurdu, 47-96. Ankara: İKSAD Global Yayıncılık, 2021.

Kaplan, Hasan. "Bir Yarışma Olarak Nazire: 16. Yüzyılda Ödüllü Bir Nazire Müsabakası" *KÜLTÜR Türk Dili ve Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* 5 (2022): 35-60.

Kesik, Beyhan, Zehra Pehlivan ve Emre Şengül. "Bir Şiir Mecmuasından Hareketle Muhibbî'nin Yayımlanmamış Şiirleri" *International Journal of Language Academy* 3/1 (2015): 361-373.

Kılıç, Filiz. Şehzade Bayezid Şâhî Hayatı ve Divanı. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000.

Küçük, Sabahattin. Bâkî Dîvânı. Ankara: TDK Yayınları, 1994.

Ördek, Şerife. "Şemsî, İsfendiyar-zâde Şemî Ahmed Paşa". *Türk Edebiyatı İsimler Sözlüğü*, 2014. <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/semsi-isfendiyarzade-semsi-ahmed>

Péri, Benedek. "The Persian Imitation Gazels (Nazires) of Kanuni Sultan Süleyman 'Muhibbi' (1520–1566) as They are Preserved in a Hitherto Unnoticed Early Copy of his Divan" *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi ASOBİD* 5 (2019): 95-120.

Yavuz, Kemal ve Orhan Yavuz. Muhibbî Dîvânı Bütün Şiirleri. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2016.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 16.05.2024
Kabul/Accepted: 17.09.2024
DOI: 10.17822/omad.1485492

Atıf/Citation: Muşmal, Hüseyin ve İrem Gürbüz. "Hilkat Garibeleri: Osmanlı Toplumunda Doğum Anomalisi ile Dünyaya Gelenler". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 615-644.

Hüseyin MUŞMAL

(Prof. Dr.), Selçuk Üniversitesi / Türkiye, hmusmal@selcuk.edu.tr, 0000-0002-3137-0069

İrem GÜRBÜZ

(Dr. Öğrencisi), Selçuk Üniversitesi / Türkiye, iremgurbuz90@hotmail.com, 0000-0001-8866-9953

Hilkat Garibeleri: Osmanlı Toplumunda Doğum Anomalisi ile Dünyaya Gelenler

Hilkat Garibeleri: Those Born with Birth Anomalies in Ottoman Society

Öz: Günümüzde olduğu gibi Osmanlı toplumunda da doğum anomalisiyle (doğuştan gelen bedensel farklılıklarla) dünyaya gelen insanların bulunduğu bilinmektedir. Osmanlı arşivlerinde yaptığımız taramalarda bu türden rahatsızlıklara dair bazı belgeleri tespit etmek mümkün olmuştur. Konuyla ilgili belgeler, genellikle doğum anomalisiyle dünyaya gelenlerin görünümünün olağan dışı olarak görülmesi neticesinde bu kişilerin durumlarını anlatan çeşitli içeriklere sahiptir. Belgelerin az bir kısmı ise doğum anomalisine sahip kişilerin geçimlerini sağlayabilmeleri için maddi olarak devlet tarafından himaye edilmelerini içerir. Buradan hareketle elde edilebilen örnekler üzerinden devletin ve toplumun bu konudaki algı ve tutumlarını incelemek mümkündür. Osmanlı toplumunda bedensel farklılıkları bulunan insanlar veya hayvanlar için genellikle "Hilkat Garibesi" ifadesi kullanılmıştır. Toplum tarafından şaşkınlıkla karşılanırsa da bu insanların durumu hilkatten yani yaratılıştan görülmüş ve böyle yorumlanmıştır. Dolayısıyla hem kullanılan tabirler hem de onlara karşı sergilenen yaklaşımlardan hareketle Osmanlı toplumunda anormal doğumların Allah'ın varlığı ve onun kudretiyle izah edilmeye çalışıldığı söylenebilir. Bu bakış açısının temelinde Türk toplumunun kültürel değerleri ve İslam inancının bulunduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anormal Bedenler, Fiziksel Ayrımlılıklar, Doğum Anomalisi, Ucube, Osmanlı

Abstract: In the Ottoman society, as is the case in contemporary times, it is known that individuals born with birth anomalies (congenital physical differences) existed. Through scrutiny of Ottoman archives, it has been possible to identify some documents pertaining to such conditions. These documents typically contain various content describing the circumstances of individuals born with birth anomalies, often due to the perception of their appearances as unusual. A small part of the documents include the fact that people with anomalies of birth are materially protected by the state so that they can earn a living. Consequently, it is possible to examine the perceptions and attitudes of both the state and society regarding this issue based on the examples that can be obtained. In the Ottoman society, individuals or animals with physical differences were generally referred to as "Hilkat Garibesi". Although perceived with astonishment by the society, the condition of these individuals was interpreted as being inherent, originating from creation (hilkat). Therefore, it can be argued that in the Ottoman society, abnormal births were attempted to be explained by the existence of Allah and His power, based on both the terminologies used and the attitudes displayed towards them. At the core of this outlook lie the cultural values of Turkish society and the Islamic faith.

Key Words: Abnormal Bodies, Birth Anomalies, Freak, Physical Differences, Ottoman

Extended Abstract

In the Ottoman society, individuals or animals with physical differences were generally referred to as "Hilkat Garibesi". Although perceived with astonishment by the society, the condition of these individuals was interpreted as being inherent, originating from creation (hilkat). In contrast, in Europe, physical differences in humans and animals were described with terms such as "freak" or "monster," implying oddity, monstrosity, or something to be marvelled

at. The difference in the perspective of Eastern and Western societies regarding individuals born with congenital anomalies is evident even in the naming of such occurrences. While deemed peculiar by Ottoman society, the condition of these individuals was perceived as inherent, originating from creation, unlike contemporary European countries. Therefore, it can be argued that in the Ottoman society, abnormal births were attempted to be explained by the existence of Allah and His power, based on both the terminologies used and the attitudes displayed towards them. However, it cannot be said that these individuals were fully embraced by society. In some segments of society, albeit exceptional, such types of birth events were considered ominous and even seen as harbingers of potential future misfortunes. Furthermore, it is understood that mothers who give birth to individuals with birth anomalies were also perceived as being in a position of responsibility.

In the Ottoman context, individuals with physical differences were not generally viewed as a punishment from the Creator. On the contrary, it is known that the Ottoman State provided patronage to “hilkat garibesi” individuals, especially those such as dwarfs, hunchback, deaf and mute persons, who began to be employed in the palace from the 15th century onwards. The patronage of “defective” bodies, with limited means to support themselves, both within and outside the palace, can be associated with the sultan’s compassion and desire to perform acts of charity. However, this situation likely does not stem solely from their suitability for palace tasks or the desire to provide patronage out of compassion. These “defective” bodies, which are taken into the palace as an indicator of compassion and generosity with interest and curiosity, are also used as an important tool that symbolizes the excellence of the sultan. In addition, as seen in examples, individuals born with congenital anomalies were initially granted salaries primarily due to their inability to work based on their physical differences or because their family’s financial situation was poor, making it impossible for them to support themselves. Despite these practices in the Ottoman Empire, in Early European society, such individuals were considered ominous and were often used as exhibits in circuses or shows. The marginalization in Europe was so severe that not only were living individuals used as entertainment and commodities for trade, but even the exhibition of anomalous bodies, whether stillborn or deceased shortly after birth, was deemed permissible. However, in Turkish society, there are no known examples of individuals of this kind being exhibited in circuses. Nevertheless, in the available examples, it is observed that animals born as “hilkat garibesi” were exhibited. In addition, babies and animals born or died shortly after birth in anomaly towards the end of the XIX century were kept in the fanus and brought to Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane. They were used both in medical courses and exhibited in the anatomy museum established within the educational institution (mektep). In this way, they contributed to the development of medicine. As a result, the cause of the formation of anomalies is understood; thus, the marginalization of people born with anomalies of birth has decreased day by day.

In Ottoman society, despite occasionally being likened to non-human entities due to their forms and appearances, individuals born as “hilkat garibesi” were evaluated in a fundamentally humane and compassionate manner, a perspective that cannot be compared with the Western world. At the core of this outlook lie the cultural values of Turkish society and the Islamic faith. It can be argued that from this perspective, individuals with abnormal physical characteristics are believed to have received them from Allah, and as the world is seen as a place where humans are tested, it is believed that if they show patience and fortitude, they will be rewarded in the afterlife. Even in pre-Islamic Turkish society, it is known that the rights of individuals with congenital or acquired disabilities were safeguarded by customary law and that these individuals were protected. This aspect ingrained in Turkish culture was further strengthened by the acceptance of Islam, a religion based on tolerance and compassion that does not perceive physical differences as deficiencies. Thus, a practice based on individual solidarity emerged, ensuring the rights of individuals in cases of illness, old age, or various disabilities, and providing protection for those who were unable to sustain themselves financially or spiritually.

Giriş

İnsanoğlu, genellikle eski tarihlerden itibaren birbirine benzer olan bazı şeyleri “normal” olarak kabul ederken bu benzerliklerin dışında kalanları ise “anormal” olarak tanımlamıştır. Döneme ve topluma göre değişkenlik göstermekle birlikte bu durum kimi zaman bir insan, kimi zaman bir bitki veya bir hayvan, kimi zaman da cansız bir varlık için söz konusu olmuştur. Genel çerçevede ifade etmek gerekirse canlı veya cansız varlıklarda gözle görülür şekilde bulunan farklılıklar, alışılmadık dışında olması sebebiyle toplum tarafından yadırganmış yani anormal kabul edilmiştir. Anormal kabul edilen varlıklar, toplumlarda geçmişten günümüze süregelen yadırganıcı ve aşağılayıcı bir düşünce ve davranışın odak noktası da olmuştur. Bunlar arasında, özellikle beden üzerinden yapılan normal ve anormal ayrımı, “bedenin kusursuz olması gerektiği” veya “ideal bedene ulaşma” düşüncesi ile her dönemde ve her kültürde yer edinmiştir.¹

Bedenin normal dışı olarak tanımlanmasında “eylem hareketi” ve “estetik” şeklinde iki koşul rol oynamıştır.² Örneğin postmodern toplumda genç, esnek, hijyenik ve formda bir vücut ile pürüzsüz ve parlak bir cilde sahip olmak şeklinde birçok açıdan ele alınan ideal ve kusursuz beden imgesi normal olarak kabul edildiğinde, bunun dışındaki farklılıklar bir kusur olarak görülmüş ve farklılıkları bulunan kişilerin anormal bir bedene sahip olduğu algısı ortaya çıkmıştır.³ Nitekim vücuttaki uzuvların fazla veya eksik olması ya da farklı bir boyutta bulunması, uzuvların veya bir organın kaza sonucu kaybedilmesi ile ciltte çeşitli renk ve şekillerde lekeler rastlanması gibi bedensel farklılıklar, anormal beden yapısı olarak nitelendirilmiş ve bu türden bedensel özelliklere sahip kişiler ötekileştirilmiştir.⁴

Anormal beden yapısı, bir diğer ifade ile bedensel farklılıklar yukarıda da değinildiği üzere doğuştan (anomali, genetik ve hormonal bozukluklar vb.), istem sonucu (estetik ameliyatlar, dövme vb.) veya istem dışı (kaza, cezalandırma vb.) olarak meydana gelebilmektedir. Bedensel farklılıklar geniş bir konuyu ihtiva etmesine karşılık burada yalnızca insanoğlunun müdahalesi dışında gerçekleşen doğum anomalileri (doğuştan gelen bedensel farklılıklar) üzerinde durulacaktır. Doğum anomalisi genel olarak kafa gelişiminin olmaması (anensefali), kafadaki nöral dokunun fitikleşmesi (ensefalosel), yaş ve boya göre normalden daha küçük kafa yapısına sahip olunması (microsefali), kafatasının anormal bir şekilde yayvanlaşması veya uzaması (skafosefali), kol ve bacakların bir kısmının veya tamamının yokluğu (meromalia / amelia), çift cinsiyetlilik (hermafroditizm), doğuştan sünnetlilik (hipospadlas), kamburluk, yapışık ikizlik, kromozom anomalileri (Down sendromu, Edwards sendromu, Patau sendromu vb.), perdeli ayak sendromu, yarı damak veya yarı dudak gibi rahatsızlıkları; ayrıca cücelik (dwarfism) ve devlik (gigantism) gibi hormonal bozuklukları da içermektedir. Esasında hem dış görünüşü etkileyen hem de dış görünüşte herhangi bir değişikliğe neden olmayan onlarca doğum anomalisi ve hormonal bozukluk bulunmaktadır.⁵

Arşivlerde yaptığımız taramalarda bu türden rahatsızlıklara dair bazı belgeleri tespit etmek mümkün olmuştur. Konuyla ilgili vesikalarda, genellikle doğum anomalisiyle dünyaya gelenlerin görünümünün olağan dışı olarak karşılanmasından dolayı bu kişilerin durumlarının anlatılarak merkezin bilgilendirildiği görülmüştür. Bunun yanı sıra anomalili bireylerin sahip oldukları farklılıklardan mütevellit geçimlerini sağlamalarının zor olacağı dile getirilerek devletten maddi yardım talebinde bulunduğu anlaşılmıştır. Öte yandan Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi gazete ve dergilerinde yayımlanan yazılar hem okur sayısının artırılması

¹ Zeynep Tunçel, “Bedensel Ötekileşme” (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2018), 5, 11.

² Dilara Topuklular, “Batı Tiyatrosunda Deforme Bedenin Bir Komedi Unsuru Olarak Yolculuğu: Commedia Dell’arte Tiyatrosu, Ucube Gösterileri, Jacques Lecoq’un Bufon Tiyatrosu” (Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, 2018), 6.

³ Yaşar Çabuklu, *Toplumsalın Sınırında Beden* (İstanbul: Kanat Yayınları, 2004), 102.

⁴ Tunçel, “Bedensel Ötekileşme”, 7, 11, 12; Topuklular, “Batı Tiyatrosunda Deforme Beden”, 6.

⁵ Detaylı bilgi için bk. Hicran Çavuşoğlu, *Çocuk Sağlığı Hemsireliği C. I-II*. (Ankara: Sistem Ofset Baskı, 2022).

hem de Allah'ın varlığı ile kudretinin hatırlatılması için kullanılmıştır. Buradan hareketle elde edilebilen örnekler üzerinden kısmen de olsa devletin ve toplumun bu konudaki algı ve tutumları incelenebilmiştir. Çalışmamızın temel kaynaklarını, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi'ndeki belgeler teşkil etmiştir. Ayrıca çalışmada Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi'nde yayımlanan bazı gazete haberleri ile dergi yazılarından da faydalanılmıştır. Osmanlı Dönemi'ni konu alarak "Hilkat Garibeleri" üzerine birtakım çalışmalar yapıldığından makalede, daha önce yapılan bu yayınlardan da yararlanılmıştır. Bahsi geçen yayınlardan ilki Yavuz Selim Karakışla'ya ait olup "Arşivden Bir Belge: Konya'da İki Başlı, Dört Elli ve Dört Ayaklı Bir 'Hilkat Garibesi'"⁶ adıyla 2001 yılında neşredilmiştir. Makalede yazar, genel olarak simetrik ve asimetrik yapışık ikizlerin özelliklerini açıklamıştır. Ayrıca XIX. yüzyıl sonlarında Konya'nın Akseki kazası İbradı kasabasında yapışık şekilde doğan iki kız çocuğu hakkındaki yazışmalardan bahsederek söz konusu belgelerin fotoğraf ve transkripsiyonlarına yer vermiştir. Ayrımlılıkları bulunan bireyler üzerine hazırlanan bir diğer çalışma İbrahim Yılmazçelik tarafından kaleme alınmıştır. Yılmazçelik, "Sivaslı Bir Çocuğun Feryadı: Çift Cinsiyetli Mehmed Hadice'nin Dilekçesi"⁷ ismiyle yayımladığı makalesinde, anomalili bir çocuğa dair merkezle vilayet arası yapılan yazışmaları irdelemiştir. Buna koşut olarak bu anomaliye sahip bireylerle ilgili fıkıhta yer alan hükümleri dile getirmiştir.⁸

İsimlerine değinilen makalelerin yanı sıra konuyla ilgili Ebru Aykut'un hazırlayıp sunduğu iki bildirisi bulunmaktadır. Bunlardan ilki "Hilkat Garibeleri: Freaks, Medicine, and Representation in the 19th Century Ottoman Empire"⁹ adıyla 7-11 Ekim 2014 tarihlerinde Budapeşte'de düzenlenen bir sempozyumda, ikincisi ise "Geç Osmanlı Toplumunda 'Acayip' Bedenler: Hilkat Garibeleri, Modern Tıp ve 'Kusurlu' Nesiller"¹⁰ ismiyle 26 Mayıs 2016 tarihinde Institut Français d'Études Anatoliennes'te (IFEA) sunulmuştur. Yazarın sözlü sunumlarının yanı sıra yazılı bir çalışması mevcut olup burada, Osmanlı tıbbının gelişiminde önemli bir paya sahip olan anomalili bebeklere ve hayvanlara değinilmiştir.¹¹ Konuyla ilgili bir diğer çalışma Hüseyin Muşmal ve İrem Gürbüz tarafından hazırlanmıştır. Yazarların "Tevellüd-i Acâib: Osmanlı Devleti'nde Yapışık İkizler"¹² ismiyle kaleme aldıkları makale, 2021 yılında yayımlanmıştır. Çalışmada yapışık ikizliğin nasıl meydana geldiğinden ve tarihteki ünlü yapışık ikizlerin kısa hayat hikâyelerinden söz edildikten sonra Osmanlı'daki örnekleri incelenmiştir. Son olarak yine Ebru Aykut tarafından "Anatomical Things at the Juncture of Commerce and Science in the Late Ottoman Empire"¹³ adıyla bir makale kaleme alınmış ve bu çalışma ile literatüre önemli bir katkı sağlanmıştır.

⁶ Yavuz Selim Karakışla, "Arşivden Bir Belge: Konya'da İki Başlı, Dört Elli ve Dört Ayaklı Bir 'Hilkat Garibesi'" *Toplumsal Tarih* 85 (2001): 17-19.

⁷ İbrahim Yılmazçelik, "Sivaslı Bir Çocuğun Feryadı: Çift Cinsiyetli Mehmed Hadice'nin Dilekçesi" *Toplumsal Tarih* 233 (2013): 82.

⁸ Bahsi geçen çalışmanın yanı sıra çift cinsiyetli bireyler hakkında, İslam hukukunda yer alan hüküm ve uygulamalara dair iki araştırma çalışması daha bulunmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Hilâl Duman, "İslâm Hukukunda Hünsâ (Çift Cinsiyetliler)" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, 1 (2002): 295-318; İlyas Çalışkan, "İslam Hukukunda Çift Cinsiyetliler (Hünsâ)" (Yüksek Lisans Tezi: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2011). Benzer şekilde İslam hukuku açısından yapışık ikizlerin evliliğini irdeleyen bir makale hazırlanıp yayımlanmıştır. Detaylı bilgi için bk. Mahsum Aslan, "İslam Hukuku Açısından Yapışık İkizlerin Evliliği" *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2022): 70-86.

⁹ Ebru Aykut, "Hilkat Garibeleri: Freaks, Medicine, and Representation in the 19th Century Ottoman Empire" *21st Cípio Symposium (October 7-11)* (2014): sy.

¹⁰ Ebru Aykut, "Geç Osmanlı Toplumunda 'Acayip' Bedenler: Hilkat Garibeleri, Modern Tıp ve 'Kusurlu' Nesiller" *Institut Français d'Études Anatoliennes (IFEA)*, (2016): sy.

¹¹ Ebru Aykut, "Mekteb-i Tıbbiye Numunehanesi'ndeki Anatomi Koleksiyonları ve Teratolojik Numuneler" *Toplumsal Tarih* 311 (2019): 42-47.

¹² Hüseyin Muşmal ve İrem Gürbüz, "Tevellüd-i Acâib: Osmanlı Devleti'nde Yapışık İkizler" *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 8, 20 (2021): 117-149.

¹³ Ebru Aykut, "Anatomical Things at the Juncture of Commerce and Science in the Late Ottoman Empire" *European Journal of Turkish Studies* 32 (2022): 1-51.

Bahsi geçen çalışmalar dışında, bireylerin doğuştan veya sonradan edinilen farklılıklarına karşı Osmanlı saray ve toplumundaki algı ve yaklaşımın nasıl olduğunu gösteren bazı eserlere de ulaşılmıştır. Saray içerisinde cüceler, sağır ve dilsizler ile hadımların ayrımlılıklarından ne şekilde faydalandığına dair bize önemli bilgiler veren bu çalışmalardan ilki; Santurî Ali Ufkî Bey'e aittir. Ali Ufkî Bey'in XVII. yüzyılın sonlarına doğru Topkapı Sarayı'ndaki izlenimlerini aktardığı eseri, günümüzde *Albertus Bobovius Ya Da Santuri Ali Ufkî Bey'in Anıları: Topkapı Sarayı'nda Yaşam*¹⁴ adı ile neşredilmiştir. Zikredilen çalışmaların bir diğeri ise Hasan Basri Karadeniz tarafından *İşaret Dili (Osmanlı Saray Sakinlerinin Konuştuğu Özel Lisan)*¹⁵ ismiyle kaleme alınıp yayımlanmıştır. Bu çalışmalar haricinde doğrudan Osmanlı Dönemi'nde hilkat garibelerini konu alan bir çalışmaya şimdilik tesadüf edilmemiştir. Çalışmamızda, doğum anomalisi ile dünyaya gelenlerin Osmanlı toplumu tarafından nasıl algılandığı ve devletin bu tür vakalarda ne tür bir muamelede bulunduğu sorgulanacaktır. Bu çerçevede "Osmanlı toplumunda Avrupa'daki çağdaşları gibi anormal doğumlara karşı bir ötekileştirme var mıydı?", "Toplumun bakış açısını oluşturan ve etkileyen unsurlar neydi?", "Hayatta kalanların şartlarının kolaylaştırılması adına yapılan faaliyetler var mıydı?" "Batı dünyasında olduğu gibi sirk ve panayırarda anormal bedenler teşhir edilerek eğlence ve ticaret aracı olarak kullanılıyor muydu?" gibi sorulara da cevap aranacaktır.

1. Anormal Bedenlerin Adlandırılması

Osmanlı Devleti'nde anormal doğumlar ve hormonal bozukluklar nedeniyle bedensel farklılıkları bulunan insanlar veya hayvanları tanımlamak amacıyla şaşmak anlamına gelen Arapça "aceb"¹⁶ kökünden türetilmiş *acîb / acâîb / acîbe* (insanı şaşırtan şey / şeyler)¹⁷ veya *ucube* (görünüşü şaşkınlık veren kimse ya da şey)¹⁸ kelimeleri kullanılmaktadır. Bu çerçevede terim olarak "Toplumda, görünüşü şaşkınlık ve her zaman rahatsızlık verici olan, daima ciddi anomaliler, hem de talihsiz anomaliler gösteren bir varlıktır. Gözlerimizle görmemize rağmen dile getiremediğimiz ve ancak parmağımızla işaret ederek gösterdiğimiz şeydir." şeklinde tanımlanan *ucube* veya *acîbe* deyişi tamamen bir türe dâhil edilemeyen şeye, yani ortak bilginin ötesine işaret etmektedir.¹⁹ Bütün bunların yanı sıra bedensel farklılıklar karşısında, "yadırganan, tuhaf ve şaşılacak şey" anlamlarındaki yine Arapça *garîb / garâib / garîbe*²⁰ kelimelerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bunlar belgelerde bazen *acâibü'l-mahlûkât* (acayip varlıklar / yaratıklar)²¹, *acâibetü'l-hilkat* (yaratılıştan acayip)²², *sûret-i acîbe*²³ veya *eşkâl-i garâbet*²⁴ ile *hilkat garîbesi* (yaratılıştan tuhaf)²⁵ gibi pek çok farklı şekillerde

¹⁴ Santurî Ali Ufkî Bey, *Albertus Bobovius Ya Da Santuri Ali Ufkî Bey'in Anıları: Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Bertkay (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004).

¹⁵ Hasan Basri Karadeniz, *İşaret Dili (Osmanlı Saray Sakinlerinin Konuştuğu Özel Lisan)* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017).

¹⁶ Şemseddin Sami, *Kamus-i Türkî* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019), 23; Muallim Nâcî, *Lügat-i Nâcî*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021), 21.

¹⁷ Şemseddin Sami, *Kamus*, 23-25; Muallim Nâcî, *Lügat*, 21.

¹⁸ Şemseddin Sami, *Kamus*, 1269; Muallim Nâcî, *Lügat*, 759.

¹⁹ Pierre Acent, *Ucube Bedenlerin Fenomenolojisi*, çev. Ersel Topraktepe (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010), 24, 27; Vesile Yılmaz Anatca, "Paralimpik Alan'ın Sosyolojik Açısından İncelenmesi" (Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2019), 53.

²⁰ Şemseddin Sami, *Kamus*, 367-368; Muallim Nâcî, *Lügat*, 179.

²¹ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun (HAT)*, Dosya No.: 363, Gömlek No.: 20138, Tarih: 17 Şaban 1248 (8 Ocak 1833); "Acâ'ib Mahlukat", *Maarif* 2, 40 (13 Nisan 1308): 220.

²² BOA, *Dâhiliye Mektubi Kalemî Evrakı (DH. MKT)*, Dosya No.: 1844, Gömlek No.: 91, Tarih: 20 Zilkade 1308 (27 Haziran 1891).

²³ BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, Dosya No.: 1294, Gömlek No.: 96984, Tarih: 30 Zilkade 1316 (11 Nisan 1899).

²⁴ BOA, *Cevdet Dâhiliye (C. DH)*, Dosya No.: 2, Gömlek No.: 84, Tarih: 26 Safer 1252 (12 Haziran 1836).

²⁵ BOA, *DH. MKT*, 951/76, Tarih: 25 Safer 1323 (1 Mayıs 1905); BOA, *DH. MKT*, 2181/3, Tarih: 10 Zilkade 1316 (22 Mart 1899); Muallim Nâcî, *Lügat*, 241.

zikredilmektedir.²⁶ Ancak gerek Osmanlı Dönemi'nde ve gerekse XX. yüzyılda benzer hadiseleri ifade etmek üzere kullanılan yaygın tabir, genellikle "Hilkat Garibesi" olmuştur.²⁷

Osmanlı arşiv belgelerinde karşılaştığımız bütün bu tabirler Avrupa'da ötekileştirilen bedenler için XVIII. yüzyıldan sonra kullanılan *freak* (acayip, ucube, şaşılacak şey)²⁸ kelimesinin anlamına karşılık gelmektedir. Kullanımı ve tanımı kişiye ve zamana göre değişkenlik gösterse de *freak* kelimesinin yanı sıra anormal sayılan bedenler için Avrupa'da *cruosities* (tuhafliklar), *freaks of nature* (doğanın ucubeleri), *rarities* (nadireler), *oddities* (gariplikler), *eccentrics* (eksantrikler, acayıpler), *wonders* (harikalar), *marvels* (olağanüstü şeyler), *nature's mistakes* (doğanın hataları), *strange people* (garip insanlar), *prodigies* (mucizeler), *lusus naturae* (doğa harikası) ve canavarlar anlamına gelen *monsters* kelimesinin kullanıldığı bilinmektedir.²⁹ Avrupa'da, insanlardaki ve hayvanlardaki farklı bedenlerin ötekileştirilmesinde *freak* tabirine göre daha erken dönemlerde kullanılmaya başlanan *monster*;³⁰ tuhaf ve ürkütücü görünen şey, ucube, canavar veya canavarımsı (hayvan ve insan arası bir karışım) beden anlamındaki olup kelimenin uyarı anlamına gelen "moneo" ya da ortaya çıkarmak manasındaki "monstro" kelimelerinden türetildiği düşünülmektedir. Antik Çağ'dan beri Avrupa'da doğum anomalili bedenlerin nitelendirilmesinde kullanılan bu tabir için Robert Bogdan, belirttiği her iki kökenin hangisinden gelirse gelsin "monster" kelimesinin anormal doğumların kötü bir işaret olduğuna dair eski bir inancı yansıttığını söylemektedir.³¹

Özellikle yapışık ikizler gibi uzunca bir müddet kötülüğe hamledilen şekil bozukluğuna Avrupa'da *double monster* (çifte canavar)³² denilmesi, R. Bogdan'ın açıklamasına örnek teşkil etmektedir. Ancak bu ifadeye karşılık gelen bir kelimeye, konuyla ilgili taranan herhangi bir Osmanlı arşiv malzemesinde tesadüf edilmemiştir. Muhtemelen bu durum Doğu ve Batı arasındaki kültürel farklılıklar ve dinî etkilerden kaynaklanmaktadır.³³ Zira Osmanlı

²⁶ Bunlara ilaveten Hüseyin Muşmal ve İrem Gürbüz tarafından 2021 yılında yayımlanan bir çalışmada doğum anomalileri arasında bulunan yapışık ikizlerin Osmanlı arşiv belgelerinde "'hükm-i hafiyeyi ilahiye ve esrâr-ı garibe-i sübhâniyeden', 'heyet-i garibeden', 'acâib ve garib bir heyet', 'acâibü'ş-şekil', 'garâib-i hilkattan', 'hilâfi âde müvelledât' ve 'bir veled-i acâib' gibi yadırgayıcı anlam içeren ifadelerle" nitelendirildiği de belirtilmektedir. Muşmal ve Gürbüz, "Tevellüd-i Acâib", 133.

²⁷ "Hilkat garibesi – İki başlı, üç kollu, sekiz parmaklı doğum", *Vakit*, 6 Mayıs 1930, 2; "4 ayaklı, 4 elli hilkat garibesi doğdu", *Milliyet*, 5 Mart 1966, 1.

²⁸ Fahir İz ve H. C. Hony, *An English-Turkish Dictionary*, (Oxford: At The Clarendon Press, 1975), 167; Resuhi Akdikmen ve Ekrem Uzbay vd., *Langenscheidt's Standard Dictionary of the English and Turkish Languages* (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993), 204.

²⁹ Robert Bogdan, *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit* (London: The University of Chicago Press, 1998), 6.

³⁰ İz ve Hony, *Dictionary*, 279; Akdikmen ve Uzbay vd., *Langenscheidt's Standard Dictionary*, 341; Buna rağmen Konya Hastanesi'nde 1936 yılında bir başlı dört elli, dört ayaklı bir hilkat garibesi doğurmuş; kadından bahseden muhabir "Çocuk hakiki bir monstr'dır." demiştir. "Dört elli, dört ayaklı. – Konya doğumevinde bir hilkat ucubesi doğdu", *Akşam*, 25 Teşrinievvel 1936, 8. Bu durum Tanzimat Dönemi, hatta Lale Devri'nden itibaren Batı ile olan yakın ilişkilerden ortaya çıkmıştır. Şöyle ki Lale Devri ile birlikte Osmanlı, idari, iktisadi, siyasi vb. alanların yanı sıra kültürel ve sosyal açıdan Batı'nın tesiri altında kalmıştır. Böylelikle Batı toplumlarında çok erken devirlerde görülen ve emperyalizm ile birlikte şiddeti artan "ötekileştirme" durumu, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Anadolu'da da görülmeye başlamıştır. Muhabirin kullandığı bu ifade de muhtemelen bu hadisenin bir yansımasıdır. Detaylı bilgi için bk. Hatice Aydın, "Bizans Kaynağı Theophanes Confessor'un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013), 122; Ali Artun, *Müze ve Modernlik, Tarih Sahneleri – Sanat Müzeleri I* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012): 205-213; Ali Artun, *Mümkün Olmayan Müze* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2017): 127-150; Gözde Mulla, "Evrensel Sergilerde Nadire'ler Olarak Sergilen İnsanlar" *Sanat Yazıları* 40 (2019): 203-214; Çabuklu, *Bedenin Farklı Halleri* (İstanbul: Kanat Yayınları, 2006): 97-98; Yılmaz Anatca, "Paralimpik Alan", 29.

³¹ Bogdan, *Freak Show*, 286; Denys Montandon, "The Unspeakable History of Thoracopagus Twins' Separation" *ISAPS News* 9, 3 (2015): 46.

³² Montandon, "The Unspeakable History", 46.

³³ Anomalili kişilerin doğumlarının Bizans yıllıklarına kaydedildiği görülmektedir. Bizans Dönemi'nde tarihçiler bu tür canlıların dünyaya gelmesinin şehirler için hayra alamet olmadığını iddia etmektedir. Aydın, "Bizans Kaynağı", 122. Antik Yunan ve Roma'da da benzer bir düşüncenin hâkim olduğu, doğum anomalili kişilerin ülke dışına çıkarılması, denizde boğularak veya yakılarak öldürülmesi gibi envaiçeşit uygulamalara müracaat etmişler;

toplumunda kişilere bedensel farklılıkları üzerinden incitici ve aşağılayıcı lakap takılmasının yasaklandığı; ayrıca her kim ve her nasıl olursa olsun karşıdaki kişiye hoşgörülü ve merhametli davranılmasının tavsiye edildiği İslam dinine inanılmaktadır.³⁴ Örneğin; Abese suresinin ilk on iki ayetinde geçen şu ifadeler durumu belirgin bir şekilde izah etmektedir: “(Peygamber) Yüzünü ekşitti ve döndü. Kendisine âmâ geldi, diye. Ne bilirdin, belki o temizlenecek? Veya öğüt bekleyecek de öğüt ona fayda verecek. Ama buna ihtiyaç hissetmeye gelince, sen ona yöneliyorsun. Onun temizlenmemesinden sana ne? Ama sana can atarak gelen, Allah’tan korkarak gelmişken, sen onunla ilgilenmiyorsun. Hayır hayır, sakın. Çünkü o Kur’ân bir öğüttür. Artık dileyen onu düşünür.”³⁵

Ayette belirtilen bu emirden sonra Hz. Muhammed’in bedensel farklılıkları olan bireylere daha fazla önem verdiği ve yeteneklerine göre işler verip üretkenliklerini teşvik ettiği, böylece onları topluma kazandırdığı bilinmektedir.³⁶ Diğer taraftan Kamuran Şimşek, engellilik tarihi üzerine yaptığı doktora tez çalışmasında; Kur’an’da geçen engellilik ifadelerinin bedensel farklılıkları tanımlamak için kullanıldığını yani bu ifadelerin bireyleri aşağılamak, küçümsemek, hor görmek veya dışlamak için olmadığını söylemektedir.³⁷ Dolayısıyla Osmanlı toplumunda ortaya çıkabilecek ötekileştirmenin önünde dinin bir engel oluşturmuş olduğu söylenebilir. Ayrıca İslam öncesi Türk toplumunda doğuştan veya sonradan meydana gelebilecek engellilik durumlarında insanların haklarının töreyle güvence altına alındığı ve bu kişilerin himaye edildiği de bilinmektedir.³⁸ Bu nedenle bedensel farklılıkları bulunan bireyler, muhtemelen Türk toplumunda süregelen bu uygulamaların neticesi olarak, Batı toplumlarında olduğu gibi insanlar arasında ciddi ayrımlara neden olan aşağılayıcı bir isimlendirmeye maruz kalmamıştır.

2. Dinî ve Toplumsal Açından Anormal Bedenler

Birinci başlıkta ifade edilenlerin yanı sıra anormal kabul edilen bedenleri tanımlamak için yoğun olarak “hilkatinde / hilkaten ...”³⁹ veya “hilkat garîbesi” gibi ifadelerin kullanılması bu tabir üzerine bizi düşünmeye sevk etmektedir.⁴⁰ Çünkü Batı’da doğum anomalilerini betimlemek için kullanılan kelimeler arasında benzer bir tabire şimdilik rastlanmamıştır.⁴¹ Dolayısıyla insanların veya hayvanların yaratılıştan, yani doğuştan tuhaf olduğu anlatılan bu tabir ile Osmanlı toplumunda henüz oluşum nedenleri bilinmeyen anormal doğumların Allah’ın varlığına ve onun kudretine olan atıfla izah edilmeye çalışıldığı söylenebilir.⁴² Özellikle bu hususta, Sivas valisi tarafından 3 Mart 1899 tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderilen bir arzuhâlde vilayet dâhilinde bulunan çift cinsiyetli bir çocuğun ahvalinin beyan edilmesinin ardından “Gerçi Avrupa’ya bu gibi havârika mahlûkâtın maîşeti teşhir ile te’min edilmiş ise de

böylelikle ülkenin, ülke yöneticisinin ve toplumun üzerindeki uğursuzluğun savuşturulduğuna inanmışlardır. Detaylı bilgi için bk. Asuman Coşkun Abuagla, “Antik Yunan ve Roma’da Görülen Bir Anomali: ‘Çift Cinsiyet’ Tarihsel ve Etimolojik Bir Bakış” *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 4, 2 (2020):186-227. Babil-Asur çivi yazılı tabletlerinde de toplumda görülen anomalilerin kötü bir alamet olarak zikredildiği bilinmektedir. John Bruce Beckwith, “Congenital Malformations: from superstition to understanding” *Virchows Arch* 461 (2012): 609-619.

³⁴ Bu konudaki ayet ve hadisler için bk. Hucûrat, 49/11; Müslim, *Birr*, 23, 77; Tirmizî, *Sıfatü’l-kyâme*, 48.

³⁵ Abese, 80/1-12.

³⁶ Yakup Çiçek, “İslam’ın Engellilere Bakışı”, *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri (5-6 Nisan 2012)* içinde (İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Yayınları, 2012), 51-52; Kamuran Şimşek, “II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti’nde Engelliler ve Engelli Politikası” (Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2017), 9-10.

³⁷ Şimşek, “Engelliler ve Engelli Politikası”, 12.

³⁸ Detaylı bilgi için bk. Ömer Çanak, “İslam Öncesi Türk Toplum Hayatında Engellilik”, *Engellilik Tarihi Yazıları* içinde, ed. Ayşe Resa Aydın, İshak Keskin vd. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınevi, 2020), 71-77.

³⁹ Örneğin Halep vilayetinde birbirine yapışık şekilde doğan iki kuzunun her ikisinin “hilkatlerinde hem erkek ve hem dişi alâmeti bulunduğu”, yani yaratılışları gereği çift cinsiyetli oldukları, bir nevi rahatsızlık gibi gördükleri belirtilmektedir. “Garîbe-i Hilkat”, *İkdam*, 26 Şevval 1317, 3.

⁴⁰ Bir belgede “el ve ayakları ma’dum olarak tevellüd etmiş olan Kara Hasan oğlu Ahmed” “bikes ve bivaye-i malûl (özürlü, hastalıklı)” olarak nitelendirilmektedir. BOA, *BEO*, 3186/238881, Tarih: 11 Şevval 1325 (17 Kasım 1907).

⁴¹ Avrupa’da bedensel farklılıkları bulunan kişiler hakkında kullanılan tabirler için bk. Bogdan, *Freak Show*, 6.

⁴² Aykut, “Anatomical Things”, 2.

âlem-i İslâmiyette Garâib-i hilkat teşhir yerine vesîle-i takdîsi olagelmekte” şeklinde yapılan izahat bu görüşümüzü desteklemektedir.⁴³ Bunun yanı sıra hermafrodit, çift cinsiyetlilik veya hünsa olmak üzere üç farklı şekilde isimlendirilen bu doğum anomalili bireylerin ibadetlerini nasıl yapacaklarından miras paylaşımına, hatta karşı cinsle olan ilişkilerine kadar fıkhîta yer eden pek çok hüküm ve açıklamadan da bu kanıya varmak mümkündür.⁴⁴ Muhtemelen erken Osmanlı Dönemi’nde anormal bedenlerin oluşum nedenlerinin anlaşılması ve bedensel bozukluklara engel olunması veya tedavi edilmesi ihtimal dâhilinde bulunmadığından ilahi bir teslimiyetle anomalili bireylerin toplumdaki varlıkları böylece hem kabul edilmiş hem de ötekileştirilmelerine bir parça da olsa ket vurulmuş olmalıdır. Daha XVII. yüzyılda Evliya Çelebi gezdiği yerlerde gördüğü hilkat garibelerini detaylı bir şekilde tasvir etmiş ve şaşkınlıklarının sonunda “Allah dilediğini yapar.” ayetini not düşerek, söz konusu durumun hilkatten olduğu düşüncesiyle vaka Allah’ın takdiri ve kudretine atfedilmiştir.⁴⁵

İslam dini, farklılıkları bulunan insanların ötekileştirilmesine her ne kadar ket vurmuş olsa da Kur’an’da geçen “Allah, onu hangi şeyden yarattı? Az bir sudan (meniden). Onu yarattı ve ona ölçülü bir şekil verdi.”⁴⁶, “Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık.”⁴⁷, “Gökleri ve yeri hak ve hikmete uygun olarak yarattı. Sizi şekillendirdi ve şekillerinizi de güzel yaptı...”⁴⁸; “Sonra onu şekillendirip ona ruhundan üfledi. Sizin için iştme, görme ve idrak duygularını yarattı...”⁴⁹, “Biz ona iki göz, bir dil, iki dudak vermedik mi?”⁵⁰ şeklindeki ayetler; insanın yaratılırken beden bütünlüğü ve orantısallığının olduğu, ancak bu koşulları sağlamayan kişilerin yine Allah’ın takdiriyle vücuda geldiği düşüncesini doğurmaktadır. Bununla birlikte toplumda oldukça azınlık bir kesimi oluşturan anormal bedene sahip kişiler kendilerini normal kabul edilen kişilerden ayırmakta ve bu durum onların kendilerini “neden bu şekilde doğdukları”, “neden başlarına böyle bir olayın geldiği” veya “bu durumun geçmişte yaptıkları hataların karşılığında kendilerine bir ceza olarak mı verildiği, yani dinî bir mesaj mı olduğu” yönünde sorgulamalarına da sebep olmaktadır.⁵¹ Öte yandan Osmanlı Dönemi gazetelerinde anomalili bir bireyden bahsedilirken “...ibretnü-mâ-yı maksat zuhur olmuş”⁵² şeklinde sarf edilen sözler toplumda bu tür bir inanışın belli belirsiz var olduğunu göstermektedir. Bu düşünceden hareketle İslamiyet’i kabul eden toplumlarda anormal beden yapısına sahip bireylerin doğuştan veya sonradan meydana gelen bedensel farklılıklarının Allah’tan geldiğine,

⁴³ BOA, *İrade Maliye (İ. ML)*, Dosya No.: 31, Gömlek No.: 28, Tarih: 24 Zilkade 1316 (5 Nisan 1899).

⁴⁴ Yılmazçelik, “Sivaslı Bir Çocuğun Feryadı”, 82.

⁴⁵ Yeliz Özay, “Evliyâ Çelebi’nin Acayip ve Garip Dünyası” (Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2012), 145. Hilkat garibeleriyle ilgili yazılara yer veren bir Osmanlı dergisinde, yüzünde dört gözü olan bir adam konu edilmiştir. Bu anomalili bireyin görünüşünden dolayı ürpertici bulunduğu ve bu sebeple çevresinde sohbet edip görüşebileceği kimsenin kalmadığı aktarılmıştır. Ayrıca bu yazının sonunda hayret ve bir teslimiyet ifadesi olarak “Sübhânü’l-hallâkü’l-azîm” (Yaratanın büyüklüğü) notu düşülmüştür. Bu ibare ile ayrımlılığa sahip kişinin, Allah’ın varlığı ve onun takdiri sonucunda dünyaya geldiğinin ifade edilmeye çalışıldığı anlaşılmıştır. “Acâ’ib Mahlukat”, *Maarif* 2, 40 (13 Nisan 1308): 220. 1835 senesinde Takvim-i Vekayi’de yayımlanan bir haberde “Bikudret-i teala mukaddemce Aydın tarafında iki ağızlı ve bir göz üzerinde iki dişli bir koyun zuhur itmiş...” şeklinde sarf edilen sözler aynı duruma bir başka örnek teşkil etmektedir. “Garâib”, *Takvim-i Vekayi*, 12 Rebiyülahir 1251, 2. Benzer şekilde Nazilli kazasının Hamzalı köyünde dünyaya gelen yapışık ikizlerden birinin göğsünde bulunan doğum lekesi, yine Allah’a ithaf edilerek “...iznillah ay yıldız alameti bulunduğu...” biçiminde dile getirilmiştir. BOA, *İrade Dâhiliye (İ. DH)*, Dosya No.: 510, Gömlek No.: 34711, Tarih: 22 Muharrem 1280 (9 Temmuz 1863). Bir diğer benzer örnek için bk. BOA, *Cevdet Belediye (C. BLD)*, Dosya No.: 67, Gömlek No.: 3341, Tarih: 20 Cemaziyevvel 1190 (7 Temmuz 1776).

⁴⁶ Abese, 80/18-19.

⁴⁷ Tîn, 95/4.

⁴⁸ Tegabün, 64/3.

⁴⁹ Secde, 32/9.

⁵⁰ Beled, 90/8-10.

⁵¹ Şûrâ suresinin 30. ayetinde geçen “Başınıza gelen herhangi bir musibet kendi ellerinizle kazandıklarınız yüzündendir. Bununla beraber Allah yine de çoğunu affeder.” ile Nisâ suresinin 123. ayetinde zikredilen “...Kim kötü bir iş yaparsa, onunla cezalandırılır...” şeklindeki ifadelerden insanoğlunun, karşılaştığı zorlukları “Allah’ın verdiği bir ceza” olarak algılamasına sebep olmaktadır. Detaylı bilgi için bk. Nisâ, 4/123; Şurâ, 42/30.

⁵² “Garâib”, *Takvim-i Vekayi*, 23 Rebiyülahir 1252, s. 3.

dünyanın insanoğlunun sınındığı bir yer olarak görülmesinden dolayı sabır ve metanet gösterip Müslümanlığa uygun iyi bir hayat sürdürdükleri takdirde ahirette bunun mükâfatını alacaklarına inanılmaktadır. Bu bakımdan din, farklılıkları bulunan bireylerin ve onların ailelerinin durumu kabullenmelerini, bununla yaşamayı öğrenmelerini ve bir hayat felsefesi edinmelerini sağlayarak onlara nasihatlerde bulunmakta ve yol göstermektedir.⁵³

Bedensel farklılıkların ötekileştirilmesi hususunda Avrupa'daki kadar belirgin çizgiler olmasa da Osmanlı'da bu durumun mevcudiyetinden bahsedilebilir. Osmanlı arşiv belgelerinden tespit edebildiğimiz kadarıyla dış görünüşünde gözle görünür farklılıkları bulunan canlıların Osmanlı toplumunda "öteki beden" olarak sınıflandırılmasının yanı sıra bireyin tek başına hayatını idame ettiremeyecek durumda bulunması da bu ötekileştirmede bir aşamayı oluşturmaktadır. Bedensel farklılıkları bulunan bireyler Osmanlı'da mutlak şekilde kötü bir alametin habercisi olarak görülüyorlardı ama toplumda tam anlamıyla benimsenmedikleri de aşikârdı.⁵⁴ Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin gezdiği gördüğü yerlerde karşılaştığı kişilerden hareketle, bazı "acayip ve garip" anlatıların kahramanı olarak ucube bedenlere *Seyahatname*'sinde yer vermesi, Osmanlı toplumunun fiziksel "öteki" konusundaki algı ve tepkilerini kısmen de olsa görebilmemizi sağlamaktadır. Evliya Çelebi, "acayip ve / veya garip" başlığı altında kelimenin gerçek anlamıyla "ucube" diyebileceğimiz üç beden anlatımına yer vermektedir. Bunlardan ikisinin doğum anomalisi olan hilkat garibeleri, diğersinin ise aşırı çirkin bir çehre olduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵ Evliya Çelebi, Şebinkarahisar'da bir berber dükkânının önünde gördüğü dokuz yaşlarındaki bir çocuğun fiziksel özelliklerini "*Diğer ve mine'l-acâ'ib-i sun'-ı Huda*" başlığı altında anlatır. Burada muhtemelen skafosofali denilen hastalığa sahip olan bu hilkat garibesi tüm ayrıntılarıyla tasvir edilmektedir.⁵⁶ Evliya Çelebi'nin ucube bedeni

⁵³ Çiçek, "İslam'ın Engellilere Bakışı", 42, 44; Şimşek, "Engelliler ve Engelli Politikası", 7-8.

⁵⁴ İki gözünü yumup iki gözünü açık tutabildiği söylenen dört gözlü bir adamla ilgili bir haberde "Çehresine bir kere bakanın bir daha yanına uğramak istemediği kendisi de kimseyle pek ülfet etmediği" ifadesine yer verilmiştir. "Acâ'ib Mahlukat", *Maarif* 2, 40 (13 Nisan 1308): 220. Maraş'ta Ağyar köyü ahalisinden Veli Osman oğlu Ali'nin Emine (18 yaş) ve Ayşe (16 yaş) adlı kızlarının sakal ve bıyıklarının çıktığı, bu sebeple durumun hekim ve bir heyet tarafından müşahade edildiği belirtilmiştir. Maraş Mutasarrıflığı tarafından "keyfiyet ahvali garibeden görünmüş" olduğundan merkez durumdan haberdar edilmiştir. BOA, *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.) MKT. MHM*, Dosya No.: 410, Gömlek No.: 33, Lef 3, Tarih: 18 Safer 1285 (10 Haziran 1868). Benzer şekilde başı bulunan, ancak kolları omuzlarından itibaren olmayan bir çocuk ölü olarak doğmuş ve hadise bir jurnal ile merkeze iletilmiştir. BOA, *Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.) MKT. NZD*, Dosya No.: 317, Gömlek No.: 2, Tarih: 16 Zilhicce 1276 (5 Temmuz 1860). Diğer taraftan "Sakallı kadın" olarak şöhreti duyulmuş olan Annie Jones Eliot ile ilgili bir yazıda "Hilkatda bazen garibelere tesadüf olunur. ... Sakallı kadın!... Ender değildir. Ötede berüde tesadüf olunur. Fakat kadınlarda görülen sakal yahut bıyık erkekleri bıyık altından güldürür" denilmektedir. Bu örnekler doğum anomalili bireyler ile hormonal bozukluklara sahip kişilerin tamamen benimsenmediğini göstermektedir. "Garâib-i Hilkat – Sakallı Kadın", *Maarif* 23 (16 Kânunusani 1307): 366. Annie Jones Eliot'un *Maarif Dergisi*'nde yayımlanan resmi ve dergiye düşülen başlık için bk. Ek 1.

⁵⁵ Özay, "Evliyâ Çelebi", 145.

⁵⁶ "Sâni'-i Ezel hikmet-i kudretin izhâr için bu gulâma bir baş halk etmiş kim Âd [u] Semûd kavminden berü eyle bir baş meğer Akkirmân'da Salsal'in başı halk olmuş ola. Ol kadar büyük başdır kim gûyâ Adana kabağı ve Van lahanası ve husrevânî küp kadar var ve gerdeni ol kadar rakikdir kim gûyâ kol kalınlığıdır. Bu nahif gerden bu kellem seri dutmağa iktidârı olmaduğundan iki aded çatal çubuğun çatallarına keçeler sarup ma'sûmun kellesinin iki cânibine çatal ağaçları destek edüp dayamışlar. Ağaçların uçları demir temrenli yire sancmışlar, durup gulâmın kellesin ol çatal ağaçlar zabt eder. Yohsa bir vech ile ol devletlü başı ol gerden-i nahif dutmak mümkün değildir. Ol gulâm ensesin berber dükkânına dayayup geleni geçeni temâşâ edüp tebessüm etmededir. Bu kelleye kelle-püş ve kalpak ve gulpüş ve sarık ve kavuk-ı terpüş olamadığından mutâfârlarda dokunmuş bir güne at çulundan kâr-ı gazâlî bir güne at tobrası gibi çuldan başına bir arakıyye etmişler. Tâ bu mertebe kazan kadar kellesi var. Kaşları iki parmak enli ördek zülüfû gibi büklüm büklüm siyâh kaşı tâ kulaklarına dek varmış ve kulakları yine benî Âdem gûşu gibi ammâ Kürd kavmi çarığı kadarlar. Ve gözleri; uğu kuşu gibi müdevver elâ gözleri var, gayet büyükdür. Ve kirpikleri, tîr-i müjgân gibi siyâh kirpikleri var. Ve burnu, asma bir güne minkârı var kim gûyâ Mora patıcamı kadar var. Nefes alup verdikçe sakağı olmuş bârgîr burnu gibi burnunun kılâğları varup gelirdi. Ve ağzı ol kadar vâsi'dir kim dehânın küşâde etse bir karış açılıp bir hürde karpuzu hora geçirüp tenâvül ederdi. Ammâ hikmet-i Hudâ yine otuz iki dişi vardır. Lâkin iki dişi dudaklarından aşağı üst çenesinden sarkmış, iki dişi aşağı çenesinden yukarı dudağından taşra çıkmış dişleri var. Dördü dahi sivri, keskin dişlerdir. Ve dudakları la'l-gündir ammâ gayet şütürlüdür. Dâ'imâ ağzından salyârı akar ve dâ'imâ halka güle güle bakar. Tatarî ve Kalmağî çehre-i kebîri var. Saçı kıvrak Arab geysuları gibi kıvrık saçlıdır. Kolları ve sinesi yine sekiz yaşında ma'sûm gövdesi gibidir.

anlatırken, çocuğun başının orantısız büyüklüğünü “Adana kabağı”, “Van lahanası”, “Husrevanî küp” veya “kazan”lara benzettiği görülmektedir. Çocuğun burnu Mora patlıcanına benzetilmekte, ayrıca daha önemlisi nefes alıp vermayla “sakağı” olmuş “beygir” burnu gibi burun kıllarının dışarı çıktığı ifade edilmektedir. Hatta bir küçük karpuzu alacak kadar büyük olan ağız “deve” dudaklarına, kulaklara kadar sarkan kaşlar “ördek zülfü”ne, kulaklar da Kürtlerin ayakkabısına benzetilmektedir. Burada dikkat çekici olan özellik, bu orantısız başın benzetmelerinde nesnelere, sebze ve hayvanların kullanılarak durumun insan dışındaki bir varlıkla izah edilmesi ve bu şekilde insandan farklılığının vurgulanmasıdır.⁵⁷ Yaşar Çabuklu bu husus için “...ucube müphem niteliğiyle gündelik hayatta kurulmuş olan ikili karşıtlıklar sistemini tehdit ediyor, ‘aradaki’ bölgede var olup tekinsizlik yaratıyordu.” diyerek farklı nesnelere veya hayvanlara benzetilen çocukların insan / hayvan karşıtlığına, sakallı kadın ve hermafroditlerin erkek / kadın karşıtlığına, cücelerin çocuk / yetişkin karşıtlığına, devlerin insan / tanrı karşıtlığına meydan okuduğunu; böylece kendilikle ötekilik arasındaki sınırı muğlaklaştırıp endişe yarattığını izah etmiştir. Buna koşut olarak da toplumda “ucube” algısının bilinçli bir şekilde oluşturulduğunu, yani anormalliğin kurgulandığını söylemiştir. Kısaca izahat vermek gerekirse buldukları coğrafyadaki toplumun üstünlüğünü kanıtlamak isteyen ülkeler, bir politika güderek diğer herkes ve her şeyi “anormal” tanımlamasına tabi tutmuştur.⁵⁸

Evliya Çelebi’nin aktardığı bu XVII. yüzyıla ait örnekte görülen insan dışı unsurlara dair benzetmelere sonraki yüzyıllarda da rastlanmıştır. Örneğin Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımlanan bir habere göre Halep’te doğan bir erkek çocuğun burnunun altında ördek gagası gibi bir et parçası olduğu ve gözlerinin de ördek gözüne benzediği ifade edilmiştir.⁵⁹ XX. yüzyılın ilk yarısına ait gazete haberlerinde ise Türkiye’de dünyaya gelen hilkat garibelerinin “bir insan yavrusundan başka her şeye benzeyen”, “yarısı insan, yarısı hayvan”, “mahlûk”, “kurbağa”, “kedi kulaklı”, “dana”, “maymun”, “orangutan maymunu” ve “fok balığı” gibi insan dışı canlılara benzetilmeye devam edildiği görülmüştür.⁶⁰ Evliya Çelebi hilkat garibesini anlattığı başlıkta “sun’-ı Huda” tamlamasını kullanması; onu tasvir ederken de “Sâni’-i Ezel hikmet-i kudretin izhâr için” ifadesiyle başlayıp “Allah ne dilerse yapar” ayetiyle bitirmesi dikkate alınırca burada anlatılan ucube bedeninin algılanmasında, Allah’ın takdiri ve gücünü göstermek için yaratıldığına dair bir bakış açısını görmek mümkündür. Nihayet Osmanlı toplumunda bulunan bu bakış açısının, yaratılışında hiçbir suçu olmayan “ucubeyi” dışlama durumunu değil, kaygıyla karışık güçlü bir şaşkınlığı ve bir çeşit merhamet duygusunu yansıttığı da söylenebilir. Yine de anlatımda açıkça görüldüğü gibi burada “ucubeyi” dünyaya getiren anne sorgulanmıştır. Evliya Çelebi “ucube” bedeni sorgularken ilahi ve dünyevi olmak üzere iki yönlü bir bakış açısı geliştirerek durumu açıklama arayışına girmiştir. İlki bunun, sorgulanamaz ilahi bir sonuç olduğu üzerinedir. İkincisi ise bu bedenlerin birer mucize değil, bir anneden doğan şekli bozuk insanlara ait olduğu ile ilgilidir.⁶¹ Bununla birlikte XX. yüzyılın başlarına ait örneklerde de hilkat garibesi dünyaya getiren kadınlarla ilgili bazı değerlendirmelere rastlamak mümkündür.⁶² Bu konudaki gazete haberlerinde bu kadınların

Ammâ parmakları incecik ve ayakları nâne çöpü gibi bir ma’sûm idi. Âyet: Allah ne dilerse yapar.” Detaylı bilgi için bk. Özay, “Evliyâ Çelebi”, 145.

⁵⁷ Özay, “Evliyâ Çelebi”, 146.

⁵⁸ Çabuklu, *Bedenin Farklı Halleri*, 98-99.

⁵⁹ Necdet Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi* (1278 / 1862 – 1286 / 1869) (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018): 469.

⁶⁰ “Bir Hilkat Garibesi”, *Son Posta*, 5 Mayıs 1932, 1; “Konya’da bir hilkat garibesi doğdu”, *Akşam*, 25 Haziran 1932, 3; “Yarısı insan, yarısı hayvan!”, *Akşam*, 21 Eylül 1932, 6; “İki başlı dört ayaklı bir çocuk”, *Vakit*, 17 Temmuz 1933, 6; “Bir hilkat garibesi”, *Haber*, 9 Eylül 1936, 1, 4; “Eskişehir’de bir hilkat garibesi”, *Son Posta*, 26 Mayıs 1938, 5; “İki hilkat garibesi – Yalnız kafası 4 kilo, elleri 6, ayakları 7 ve 8 parmaklı, gözsüz 2 çocuk doğurdu”, *Akşam Postası*, 6 Ağustos 1940, 2; “Gözlerinin tepesinde bir hilkat garibesi”, *Akşam*, 20 Ekim 1952, 5; “Uşak’ta 2 hilkat garibesi doğdu”, *Milliyet*, 9 Mart 1961, 1. Fok balığına benzetilen anomalili bebeğin fotoğrafı için bk. Ek 2.

⁶¹ Özay, “Evliyâ Çelebi”, 151.

⁶² Mardin’in Reşmil köyünde 1933 yılında Hakkı isminde bir köylünün karısı bir hilkat garibesi doğurmuştur. Bir insan yavrusundan başka her şeye benzeyen garibeyi büyük müşkülâtle doğuran kadın ağır surette hasta

isimlerine genellikle yer verilmezken onların güçlkle doğum yaptığı, bedbaht ve talihsiz oldukları ise özellikle ifade edilmektedir.⁶³ Hilkat garibesi dünyaya getiren kadınların kendilerini bu durum karşısında pek iyi hissettikleri de söylenemez.⁶⁴ Toplum tarafından iyi karşılanmayan bu durumla muhatap olmanın yarattığı psikolojik sıkıntının yanında hayatta kalan çocuğun büyütülmesi konusunda yaşanacak süreç de kendisi açısından son derece zor olacaktır.⁶⁵

3. Statü Sembolü Olarak Anormal Bedenler

Bedensel farklılıklarla doğan bireylerin haklarının İslam öncesi Türk toplumunda töreyle himaye altına alındığı hatta engelli statüsündeki bazı bireylerin çeşitli işlerde istihdam edildiği, çalışamayacak durumda olanlara da devletin yardım ettiği bilinmektedir. Bu hususla ilgili Ömer Çanak, İbni Fadlân'ın Oğuzlar içerisinde karşılaştığı bir kumandanı örnek vermektedir. Tarhan adındaki bu kumandanın, diğer kumandanlar arasında en akıllı ve en ileri gelen kişi olduğunu ancak bu kumandanın kör, topal ve çolak olduğunu aktarmakta; verdiği bu bilgilerin yanı sıra engelli statüsündeki bireylerin toplumda soyutlanmayarak tecrübelerinden faydalandığını söylemektedir.⁶⁶

Türk kültüründe yer edinen bu husus, bedensel farklılıkları bir eksiklik olarak görmeyen, ayrıca hoşgörü ve merhamete dayalı bir din olan İslamiyet'in kabulüyle de pekiştirilmiştir. Nitekim Osmanlı'da hastalık, yaşlılık ve çeşitli engel durumlarında kişinin hakları vasilik kurumu adı altında güvence altına alınmış, hayatını maddi ve manevi olarak idame ettiremeyecek durumda olanların da himayesi adına bireysel dayanışmaya dayalı bir uygulamaya gidilmiştir.⁶⁷ Ayrıca tıptaki gelişmelere bağlı olarak sağlık kurumları ile sosyal güvenlik ve bakım hizmeti veren çeşitli kurumların teşekkülünden önce vakıfların da yardıma muhtaç kişilerin himaye edilmesinde etkin rol oynadığı bilinmektedir.⁶⁸ Dolayısıyla bir Türk-İslam devleti olan Osmanlı'da engellilik veya engellilikten daha ciddi bir anomali gösteren bireyleri hem İslamiyet hem de Türk kültüründen aldığı, aynı zamanda da dönemin şartlarına bağlı olarak geliştirdiği kurum ve uygulamalarla himaye etmeye çalıştığı söylenebilir.

Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında toplumda anormal kabul edilen bedenlere karşı sergilenen düşünce ve davranışlar hakkında çok fazla bilgi bulunmamasına rağmen bedensel

yatmaktadır. Ancak bu garibenin dünyaya gelişi köyde muhtelif dedikodulara sebep olmuş, bilhassa ihtiyarlar, bu hadiseyi istikbalde fevkalade vakaların olacağına yorumlamışlardır. "İki Başlı Dört Ayaklı Bir Çocuk Doğdu", *Son Posta*, 16 Temmuz 1933, 1.

⁶³ "Bir hilkat garibesi", *Haber*, 9 Eylül 1936, 1, 4; Bir başlı dört elli, dört ayaklı bir hilkat garibesi doğurmuş kadından bahseden muhabir "Fakat çok büyük ıstırap çeken kadının böyle bir ucube dünyaya getirmiş olmasından dolayı daha fazla teessür duymaması için adını yazmıyorum." demektedir. "Dört elli, dört ayaklı. – Konya doğumevinde bir hilkat ucubesi doğdu", *Akşam*, 25 Teşrinievvel 1936, 8.

⁶⁴ Tarsus Yenice bucağına bağlı Baltalı köyünde garip bir doğum olmuştur. Köy halkından bir kadın birkaç gün önce belinden aşağısı tamamen kıllarla kaplı ve üst tarafı da maymunu andıran bir hilkat garibesi dünyaya getirmiştir. Böyle bir çocuğu dünyaya getirmekten üzülen anne ile baba, aile efradıyla anlaşarak bu hilkat garibesini öldürmüşlerdir. Bunun üzerine ilgili makamlar tahkikata başlamışlardır. "Garip bir doğum", *Ulus*, 18 Mart 1948, 2. Yeni Konya Gazetesi'nin bir haberine göre Konya'nın Yediler Mezarlığı'nda hilkat garibesi bir çocuk bedeni bulunmuş, başlarda cinayete kurban gitmiş olabileceği düşünülen bebeğin yapılan incelemeler neticesinde ölü doğduğu anlaşılmıştır. Bunun üzerine çocuğu doğuran anneye ve doğumu yaptıran ebeye ulaşılmıştır. Aslen Aksaraylı olan annenin Konya'da misafir olduğu evde doğum yaptığı, komşulardan utandığı için anomali bebeğin cesedini mezarlığa bıraktığı öğrenilmiştir. "Yediler mezarlığında bulunan çocuk cesedinin esrarı...", *Yeni Konya*, 15 Eylül 1958, 1.

⁶⁵ Bitlis'te Devlet hastanesinde tek gözlü, tek kulaklı, burunsuz olmak üzere başı 55 cm çapında bir kız çocuğu dünyaya getiren kadın, iki saat sonra ölen çocuğun durumunu öğrenince ağladığı ve "İyi ki öldü." dediği ifade edilmektedir. "Bir kadın, Hilkat Garibesi doğurdu", *Milliyet*, 14 Aralık 1962, 3.

⁶⁶ Çanak, "Engellilik", 74-75; İbn Fadlân, *İbn Fadlan Seyahatnamesi*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995): 43.

⁶⁷ Detaylı bilgi için bk. Hüseyin Muşmal ve İrem Gürbüz, "Osmanlı'da Vasilik Kurumu: Konya Örneği", *Turkish Studies* 13, 16 (2018): 199-236.

⁶⁸ Mehmet Sait Doğan, "Vakıf Medeniyetimize Sosyal Siyaset ve Sosyoloji Açısından Bir Yaklaşım" *Istanbul Journal of Sociological Studies* 34 (2011): 10-11, 14.

farklılıkları bulunan bireylerden çalışabilecek durumda olanların istihdam edildiği anlaşılmaktadır. Özellikle cüce ve dilsizler gibi hilkat garibelerinin XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı sarayında istihdam edilmeye başladığı bilinmektedir.⁶⁹ Nitekim A. Ezgi Dikici de bedensel farklılıkları bulunan bireylerin sarayda soytarılıkla istihdam edilme geleneğinin eskilere dayandığını ve bu hususun evrensel olduğunu söylemektedir. Başka saraylarda olduğu gibi Osmanlı sarayında da soytarılık yapanların yalnızca bedensel farklılıklara sahip kişiler olmadığı, bedensel farklılıkları bulunanların ise tek görevlerinin soytarılık olmadığı saray dilsizleri ve cücelerinin farklı hizmetlerde buldukları görülmektedir.⁷⁰ Osmanlı sarayında dilsizlerinin siyasi idamları gerçekleştirme (cellatlık), çeşitli sebeplerle saraydan ayrılan padişaha refakat etme, haremdeki olayların padişaha iletilmesinde istihbaratçılık yapma, padişaha hizmet edecek içoğlanlarına işaret dilini öğretme ve gizli konularda haberleşmeyi sağlama gibi görevleri de bulunmaktadır. Bu görevlerin bazılarında dilsizlere cücelerin de eşlik ettiği bilinmektedir. Bunların yanı sıra dilsiz ve cüceler; işaret diliyle padişahla muhabbet ederek, taklalar atıp birbirleri ile dövüşerek veya ustaca taklitler yaparak sultanı eğlendirmekle de mükelleflerdir.⁷¹ Dolayısıyla birçok işte kendilerinden istifade edilen bu hilkat garibeleri için Santurî Ali Ufkî Bey, bir diğer adıyla Albertus Bobovius şu sözleri söylemektedir: “Özellikle hem dilsiz hem cüce hem de hadım iseler değerleri artar. Padişaha sunulabilecek en nadide armağan bu üç güzel niteliğe sahip birini bulmaktır. Bir gün söz konusu özelliklerden hiçbiri eksik olmayan birisine rastlandı ve üzerine derhal en değerli kaftanlar giydirilip padişahın ve valide sultanın musahibi oldu; sarayın bütün bölümlerinde serbestçe dolaşabiliyordu”⁷²

Santurî Ali Ufkî Bey’in dile getirdiği bu ifadeler bedensel farklılıkları bulunan bireylerin saray içi görevlendirmelerde taşıdığı ehemmiyeti vurgulamaktadır. Enid Welsford ise sirk ve panayır gibi eğlencelerde kullanılan soytarının bir tür günah keçisi görevi gördüğünü, saray soytarısının ise gözle görülen bedensel farklılığı sebebiyle hükümdarı nazardan koruduğunu ileri sürmektedir.⁷³ 1588 yılına ait bir mühimme defterinde Karahisar-ı Şarkî kadısına hitaben gönderilen bir hükümde “Nefs-i Karahisar’ın Kale Mahallesi’nde Hamza / Hasan? bin Derviş nâm emred oğlan mâderzâd tavaşi olub südde-i saadetimde istihdam olunmağa kabildir.” denerek doğuştan hadım olan şahsın İstanbul’a gönderilmesi ve herhangi biri buna engel olmak istese bile buyruğunun kati surette yerine getirilmesi emredilmiştir.⁷⁴ Bilindiği üzere hadımlık doğuştan gelen bir bedensel farklılık değildir. Aslında Arapça hizmetkâr anlamına gelen hadım kelimesi, saray hizmetkârlarının çoğunluğunun testisleri alınmış kişi olmasından dolayı “iğdiş” edilmiş manası kazanmıştır.⁷⁵ Bilhassa harem işlerinde görevlendirilecek kişilerin kadınlara ilgi duymasının önüne geçilmek istendiği için böyle bir uygulamaya gidilmiştir. İğdiş etmek İslam hukukunca uygun görülmediği ve bu işlemin gerçekleştirilmesi bazı sakınca ve sorunları da beraberinde getirdiğinden yukarıdaki örnekte saray hizmetkârlığı açısından doğuştan hadım olan gencin taşıdığı önem burada göz önüne çıkmaktadır. 1604 yılına ait bir başka mühimme kaydından ise saraydan ihraç edilen müteveffa Cüce Zeyrek Ağa’nın kardeşinin himaye edilmesi için Tiflis sancağında bir kişinin yanına gönderildiği ve emanet ettikleri kişinin yanından alınarak bu cücenin Dersaadet’e getirilmesinin istendiği anlaşılmaktadır. Hatta Maraş

⁶⁹ Şimşek, “Engelliler ve Engelli Politikası”, 49-72; Sarayda cüce ve dilsizlerin bulunduğu dair örnekler için bk. BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS. MA. d)*, Defter No.: 2013, Tarih: 29 Zilhicce 1063 (20 Kasım 1653), s. 2; BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e)*, Dosya No.: 262, Gömlek No.: 20, Lef 2, Tarih: 27 Safer 1168 (13 Aralık 1754).

⁷⁰ Ayşe Ezgi Dikici, “Saltanat Sembolü Olarak ‘Farklı’ Bedenler: Osmanlı Sarayında Cüceler ve Dilsizler” *Toplumsal Tarih* 248 (2014): 16-25; Dursun Ali Tökel, “Nabî’den Cüce Diliyle Yazılmış Bir Şiir”, *Beden Kitabı* içinde. ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015): 268-270.

⁷¹ Santurî Ali Ufkî Bey, *Topkapı Sarayı’nda Yaşam*, 29-30; Karadeniz, *İşaret Dili*, 223-224.

⁷² Santurî Ali Ufkî Bey, *Topkapı Sarayı’nda Yaşam*, 30; Karadeniz, *İşaret Dili*, 202-203.

⁷³ Enid Welsford, *The Fool: His Social and Literary History* (New York: Farrar&Rinehart, 1935): 55-75.

⁷⁴ BOA, Bab-ı Asafî Mühimme Defterleri (A. DVNSMHH. d), Dosya No.: 62, Gömlek No.: 427, Tarih: 2 Rebiyülahir 996 (1 Mart 1588), s. 189.

⁷⁵ Aydın Taneri, “Hadım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. XV içinde (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997) 1-3.

Beylerbeyine hitaben yazılan bu hükümde sözü edilen cüce yerine başka bir cücenin gönderilmemesi de tembihlenmiştir.⁷⁶ Bütün bu örnekler Ali Ufkî Bey'in de ifade ettiği gibi cüce, dilsiz ve hadımların Osmanlı sarayındaki yeri ve önemine işaret etmektedir.⁷⁷

Yukarıdaki örneklerin yanı sıra Rusçuk'taki Eski Sadrazam Çelebizâde Şerif Hasan Paşa'nın belgede "maktul kambur haseki" şeklinde nitelendirdiği kişinin eşyalarının içerisinden çıkan gümüşleri Darphâne-i Âmireye gönderdiğini ele alan bir belgeden cüce, dilsiz ve sağır ile doğuştan veya sonradan hadım olan "kusurlu" bedenler dışında kamburların da saray içindeki hizmetlerde görevlendirildiği anlaşılmaktadır.⁷⁸ Bu tür bedensel farklılıklara sahip kişilerin sarayda istihdam edilmeleri, muhtemelen yalnızca merhameten himaye altına alınmalarından veya saray içi işlere uygunluklarından kaynaklanmamaktadır. Bu hususla ilgili olarak Dikici; cüce ve dilsizlerin yükümlü oldukları görevler dışında saray içerisinde istihdam edilmelerinin veya padişahın yakınında bulundurulmalarının bir diğer mühim nedenini hükümdarın biricik ve özel oluşunun, öte yandan da onun olağanüstülüğünün vurgulanması için olduğunu, kısaca bedensel farklılıkları bulunanların bir statü sembolü olarak da işlev gördüğünü belirtmektedir.⁷⁹ Şöyle ki hükümdarların niteliklerine dair Kutadgu Bilig'e göre Türk yöneticilerinin akıllı, alçakgönüllü, anlayışlı, atılgan, bilgili, cesur, cömert, dürüst, erdemli, güvenilir, ihtiyatlı, sabırlı ve tok gözlü bir karaktere sahip olması gerektiğinden ve bu özellikleri taşımayanlardan "kut"un kaçacağından / alınacağından bahsedilmektedir. Bunların yanı sıra eserde "Beg saçı sakalı düzgün, yüzü güzel ve görkemli / Aynı zamanda adı ünlü ve orta boylu olmalı / Yüzünü gören bakınca onu sevmeli / İli, halkı ona bakıp güvenmeli"⁸⁰ şeklinde hükümdarların fiziksel özelliklerinden ve yönetilen kesim için bunun öneminden söz edilmektedir. Benzer şekilde Nizamülmülk'ün *Siyasetname* adlı eserinde padişahların güzel yüzlü, at binmede maharetli, çeşitli silahları kullanma becerisine ehil ve vâkıf; ayrıca muhtelif sanat türlerinde de yetkin olmasının beklendiği ifade edilmektedir.⁸¹ Bütün bunlar hükümdarların görsel güzelliği, bedensel bütünlüğü ve orantısallığı, güç ve kuvveti; genel çerçevede ise onun kusursuzluğu ile ilişkilendirilebilecek niteliklerdir. Dolayısıyla Dikici'nin görüşüne katılmakla birlikte bu hususun cücelik, kamburluk, sağırılık ve dilsizlik gibi yalnızca doğuştan gelen bedensel farklılıklar için geçerli olmadığı, hadımlık gibi farklılıklarla da padişahın kusursuzluğunun pekiştirildiği söylenebilir.

4. Merhamet ve Cömertliğin Göstergesi Olarak Anormal Bedenler

Bedensel farklılıkları bulunan bireyler; yeme, içme, giyinme, temizlenme gibi temel ihtiyaçlarını yerine getiremeyecek derecede bazı engellere sahip olabilmektedir. Bunları yapabilecek durumda olsalar bile bazılarının çalışarak maddi bir gelir etmesi mümkün olmamaktadır. Geçimlerini sağlayabilmeleri için kısıtlı imkânları bulunan "kusurlu" bedenlerin hem saray içinde hem de saray dışında himaye edilmesi öncelikle padişahın merhameti ve hayır işleme isteği ile ilişkilendirilebilir. Örneğin 9 Eylül 1790 tarihli bir belgede "Şitâ-i Hümâyün civarında köylü ve bikes olarak bir nefer cüce bulunub Enderûn-ı Hümâyün'da terbiye ve istihdâm için Dersaadet'e gönderildiği" ifade edilmekte; Rusçuk'taki kışla yakınlarında bulunan cücenin saraya gönderilmesinde Eski Sadrazam Hasan Paşa'nın aracı olduğu da açıkça belirtilmektedir.⁸² Bu durum bedensel farklılıkları bulunan bireylerin padişaha hediye

⁷⁶ BOA, A./DVNSMHH. d, 75/30, Tarih: 30 Rebiyülevvel 1013 (26 Ağustos 1604), s. 13.

⁷⁷ Romanya'dan Tekirdağ'a gelen göçmenler arasında bir hilkat garibesi olan Nail, on üç yaşında olduğu hâlde altı kilo ağırlığında ve 60 cm boyundadır. Romanya'da bir tiyatro kumpanyası Nail'i satın almak istemişse de ailesi vermemiştir. "13 yaşında, 60 santim boyunda, 6 kilo ağırlığında! – Bulgaristan'dan Tekirdağ'na gelen bir yaradılış garibesi", *Akşam*, 7 Temmuz 1935, 9.

⁷⁸ BOA, HAT, 179/8077, Tarih: 29 Zilhicce 1204 (9 Eylül 1790).

⁷⁹ Dikici, "Saltanat Sembolü Olarak 'Farklı' Bedenler", 19-20.

⁸⁰ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, çev. Ayşegül Çakan (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010): 169. Detaylı bilgi için bk. Büşra Koçak Macun ve Yasemin Kurtlu, "Kutadgu Bilig'e Göre Yönetici ve Nitelikleri" *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28 (2018): 60-96.

⁸¹ Nizamülmülk, *Siyasetname*, çev. Mehmet Kanar (İstanbul: Say Yayınları, 2017): 67.

⁸² BOA, HAT, 179/8077, Tarih: 29 Zilhicce 1204 (9 Eylül 1790).

edilebilecek değerli armağanlar arasında olmasının ötesinde sarayın bir hayır kurumu gibi işlev gördüğünü de göstermektedir. Bir nevi bu kişilerin saraya alınıp istihdam edilmesi dışarıda karşılaşılabilecekleri pek çok zorluktan onları korumak amacıyla da olabilir.⁸³

Padişahın ihsan ve inayetine yönelik bir diğer uygulama, saray dışındaki “kusurlu” bedenlerin maaşla himaye edilmesi şeklindedir. Örneğin 1696 senesinde Filibe kazasında kafadan bitişik olarak dünyaya gelen Harun adlı bir yapışık ikize mukataa gelirinden günlük 8 akçe maaş ödenmesine karar verilmiştir. Bu örnekler özellikle Orta Çağ Avrupa’sında “çifte canavar” olarak nitelendirilen ve kötülüğü sembolize ettiği düşünülen yapışık ikizlerin Osmanlı’da bir rahatsızlık olarak algılanmadığını, bu anomaliye sahip kişilerin kaderine terk edilmediklerini ve devletin hamiliğinin bir göstergesi olarak maddi anlamda koruma altına alındıklarını göstermesi bakımından önemlidir.⁸⁴ 1907 tarihli bir başka örneğe göre otuz yaşında olmasına rağmen beş altı yaşındaki bir çocuk cüssesinde kalan Cüce Fatıma’nın bu vücut ile geçimini sağlaması mümkün olmadığından ve kimsesi de bulunmadığından dolayı Hazine-i Celileden ödenmek üzere münasip miktarda maaş talebinde bulunulmuş, yapılan tahkikat neticesinde hükümdarın şefkatine ve merhametine layık olduğu anlaşılacak üzere yüz kuruş maaş tahsis edilmiştir.⁸⁵ Bu konudaki örnekleri artırmak mümkündür. 14 Eylül 1832 tarihinde Pasin-i Ulya nahiyesine tabi Hüsrevviran adlı köyde iki buçuk yaşlarında belinden dizlerine kadar vücudunun bütün kısımları tüyle kaplı olan bir erkek çocuğa yine “fakr-ı hâlîne ve sabî-i merkumun garâib hilkatına merhameten ve isticlab-ı hayr-ı dâilerine rağbeten cümle müstahak ve acziyet-i haklarında mebzul olan inâyet-i şahânedan olmak üzere sabî-i merkuma Erzurum Gümrüğünden mâhiye on beş guruş sadaka ve ihsan” buyrulmuştur.⁸⁶ Verdiğimiz bu örneklerden doğum anomalisi ile dünyaya gelen kişilere öncelikle bedensel farklılıkları, bu farklılıklara bağlı olarak geçimini çalışarak kendi başına temin edemeyecek olması ve son olarak da ailenin ekonomik durumunun kötü olması sebebiyle yardımda bulunulduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷

Arşivde karşılaştığımız belgeler arasında sürecin işleyişi ile ilgili en fazla bilgi edinebildiğimiz örnek ise Sivas vilayetinin Hoca Ali Çavuş Mahallesi’nde hünsâ (hermafrodit / çift cinsiyetli) olarak doğan bir çocuğa aittir. Mehmed Hadice adındaki bu çocuğun vücudunda

⁸³ Dikici, “Saltanat Sembolü Olarak ‘Farklı’ Bedenler”, 20.

⁸⁴ BOA, *İbnülemin Dâhiliye (İE. DH)*, Dosya No.: 12, Gömlek No.:1171 Tarih: 26 Zilkade 1107 (27 Haziran 1696); Muşmal ve Gürbüz, “Tevellüd-i Acâib”, 133.

⁸⁵ BOA, *BEO*, 3078/230806, Tarih: 4 Cemaziyevvel 1325 (15 Haziran 1907); Bir başka örneğe göre Medine’den İsmail Efendi adındaki bir cücenin âciz durumda olduğu ve kendisi gibi pek çok âcize yardımda bulunulduğu sebebiyle bahsi geçen cüceye Cidde Gümrüğünden veya başka bir yerden yüz kuruş maaş tahsis edilmesine karar verilmiştir. BOA, *İ. DH*, 83/4144, Tarih: 29 Zilhicce 1259 (20 Ocak 1844); Diğer bir örneğe göre “Yigirmi sene evvel tevellüd ittiği hâlde çocuk hâlinde kalan Kerime’nin gayet za’if ve muhtâc-ı muâvenet bir hâlde bulunduğundan ve kendüsünün şeyhûhet ve fakr-ı halinden bahisle idare ve iâşeleri için maaş tahsisi istirhamına dair Muhacir Abdürrahim imzasıyla virilmiş arzuhâlin irsaliyle ve bir garîbe-i hilkat olan mezbûrenin âfiyet-i cihân-kıymet hazret-i hilafetpenâhi hakikat-i muhtâc-ı merhamet ve inayet bulunduğu beyanıyla” Kosova vilayetinden sadarete gönderilen tahriratta, Cüce Kerime için gereğinin yapılması talep edilmiştir. BOA, *DH. MKT*, 951/76, Tarih: 25 Safer 1323 (1 Mayıs 1905); Yine geçimini sağlaması için kendisine maaş verilen Halil adlı bir cücenin vefatının ardından münhal kalan yüz yirmi kuruş maaşının başka bir kişiye tahsis edilmesi, padişahın anormal bedenleri himaye etme hususunun kuşkusuz doğru olduğunu göstermektedir. BOA, *BEO*, 730/54724, Tarih: 1 Şaban 1313 (17 Ocak 1896); Konuyla ilgili benzer örnekler için bk. BOA, *Ali Emiri Sultan Mehmed IV, (AE. SMM. IV)*, Dosya No.: 62 Gömlek No.: 7275, Tarih: 3 Rebiyülahir 1093 (11 Nisan 1682); BOA, *Meclis-i Vala (MVL)*, Dosya No.: 648, Gömlek No.: 81, Tarih: 5 Zilhicce 1279 (24 Mayıs 1863); BOA, *MVL*, 547/31, Tarih: 4 Cemaziyelahir 1284 (3 Ekim 1867).

⁸⁶ BOA, *HAT*, 363/20138, Tarih: 17 Şaban 1248 (8 Ocak 1833).

⁸⁷ Padişahın anormal bedenler için gösterdiği inayet ve ihsanı yalnızca sarayda istihdam etme, maaş veya sadaka vermekle kalmamıştır. Saruhan sancağında tımara mutasarrıf olan Muhammed Tahir adlı kişi “alil ve kasîr-ü’l-kâme cüce makûlesinden olduğu beyanla kendüye tekaüd inâyet buyurulmasını” talep etmiş; hekimbaşı tarafından muayene edilip durumun doğruluğu teyit edilince talebinin gerçekleştirilmesine kanaat getirilmiştir. BOA, *HAT*, 200/10203, Tarih: 17 Zilhicce 1205 (29 Ağustos 1791).

bulunan bedensel farklılıkları,⁸⁸ babasının vefat etmiş olması, yetim kalması, üstelik geçimini sağlayamayacak derecede fakir olan amcasının yanına sığınmış olması sebebiyle 21 Şubat 1899 tarihinde Sivas vilayetine kendi ağzından yazılmış bir arzuhâl gönderilerek *hilkat garibesi* olarak nitelendirilen bu çocuk için uygun miktarda maaş talebinde bulunulmuştur.⁸⁹ Yaklaşık on gün sonra Sivas Valisi tarafından Mehmed Hadice'nin tıbbi muayenesinden elde edilen teşhisin detaylarının, ayrıca maddi ve manevi durumunun anlatıldığı tahriratla çocuğun vücudundaki anomalileri gösteren ön ve arkadan çekilmiş fotoğraflar, Dâhiliye Nezaretine gönderilmiştir.⁹⁰ Dâhiliye Nezaretinden 22 Mart'ta Sadarete gönderilen evrakta ise "garâbet-i hilkatı ve fakr u zarûreti cihetiyle cidden merhamet-i seniyye-i senâveri olan şu masumun muhtacın tertibâtından münâsib miktar maaş tahsis" edilmesi talep edilmiş ve durum, padişaha hitaben yazılan bir arzuhâlle Sultan II. Abdülhamid'e bildirilmiştir.⁹¹ Neticede 13 Şubat 1900 tarihinden itibaren Mehmed Hadice'ye "*bâ kayd-ı hayat şehri yüz gurusu maaş*" tahsis edilmiştir.⁹² Bununla birlikte doğum anomalileri ile doğan çocukları ailenin bile çoğu zaman "kusurlu" gördüğü ve çocuğu kabullenmekte zorlandığı göz önünde alınırca yetim kaldığı için amcasına sığınan Mehmed Hadice'nin ne derecede şefkatli ve merhametli bir ortamda yetiştiği de merak konusudur.

Hem erkek hem de dişi üreme organına sahip olan ve kromozom yapısı bütün vakalarda farklılık gösterdiği için kendi içerisinde de sınıflandırılan çift cinsiyetlilerle ilgili Kur'an'da herhangi bir ifade geçmemektedir. Ancak erkek mi kadın mı olduğu belli olmayan bu kişiler için ortaya çıkan hukuki sıkıntıların giderilmesi açısından İslam âlimleri birtakım düzenlemeler yapmışlardır. Örneğin her iki cinsten birine yatkınlık gösteren veya hiçbirine bir meyletme durumu olmayan çift cinsiyetlileri *müşkil hünsâ* ve *gayr-i müşkil hünsâ* olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Lakin ilerleyen zamanlarda belirlenebilecek bu durum için çocuğa isim verme sorunu ortaya çıkmaktadır. Fıkıhta çocuk hakları arasında sayılan güzel isim verme durumu sebebiyle İslam âlimleri, çift cinsiyetli çocuklarda hem kız hem de erkek isimlerinin kullanılmasını öngörmüştür. Arşivde karşılaştığımız bu örnek de çift cinsiyetli çocuktan "Mehmed Hadice" ismiyle bahsedilmesi hususunu açıklamaktadır.⁹³ Yine miras paylaşımı, ibadetlerin yerine getirilmesi gibi konularda çift cinsiyetliler için birtakım hükümler bulunmakta ancak bu hukuki düzenlemeler konumuzun dışında yer almaktadır.⁹⁴

Şu hususu da belirtmek gerekir ki bu hukuki düzenlemeler çift cinsiyetli olarak doğan çocukların pratikte karşılaşacağı zorlukları gidermekte yeterli değildir. Bu gibi durumlarda ailesinin ve yakınlarının öznel seçimleri etkili olsa da maddi (mihir ve miras gibi) veya manevi

⁸⁸ Mehmed Hadice'nin vücudundaki bedensel farklılığı yalnızca erkek ve dişi üreme organlarına sahip olması değildir. "Altı yedi yaşlarında olduğu tahmin edilen bu çocuk Sivaslı Hevace Ali Çavuş Mahallesi ahalisinin ve Jandarma çavuşlarının müteveffâ Yusuf Çavuş'un sulbinden tevellüd idüb simaca güzel ve yakışıklı olduğu gibi zekâ ve istidatça da akranına faik görünür çocuğun sağ önünde ve sol arkadan kesb-i inbisat husyeyni arasına alet-i reculiyet yerine tebevül için bir fetha-i sagire bulunmasına nazaran hünsâ olduğu anlaşılıyor çocuğun efal-i hayatiyesi muntazam ve sıhhati müstakar ricalde olmağla beraber vücudunun birçok mahallinde camus kıllarına tamamıyla şâbb tüyler bulunmakta ve belinin ortasıyla zatı mahallerinde kıllar her yirmi günde serçe parmağı kadar uzamakta ve tereyağı vasıtasıyla azalaidiyse bile zaman içinde tekrar artmaktadır vücudunun her tarafında tüylü ve tüysüz ve irili ufaklı siyah benler bulunduğu gibi belinin arka cihetinin her iki tarafında dahi ayrı kılı iki büyük ur görülmektedir." şeklinde izah edilen durumdan çocuğun vücudunun bir kısmının uzun kıllar ve siyah benler ile kaplı bulunduğu ve boyutları farklılık gösteren birçok kitleye rastlandığı, dolayısıyla birden fazla anomaliye sahip olduğu anlaşılmaktadır. BOA, *İ. ML*, 31/28, Tarih: 24 Zilkade 1316 (5 Nisan 1899); Yılmazçelik, "Sivaslı Bir Çocuğun Feryadı", 83-84.

⁸⁹ BOA, *İ. ML*, 31/28, Lef 1, Tarih: 24 Zilkade 1316 (5 Nisan 1899).

⁹⁰ BOA, *İ. ML*, 31/28, Lef 2, Tarih: 24 Zilkade 1316 (5 Nisan 1899). Mehmed Hadice isimli çift cinsiyetli çocuğun anomalilerini gösteren fotoğraf için bk. Ek 3.

⁹¹ BOA, *İ. ML*, 31/28, Lef 3-4, Tarih: 24 Zilkade 1316 (5 Nisan 1899); BOA, *DH. MKT*, 2181/3, Tarih: 10 Zilkade 1316 (22 Mart 1899).

⁹² BOA, *DH. MKT*, 2336/84, Tarih: 25 Zilhicce 1317 (26 Nisan 1900); BOA, *DH. MKT*, 2302/13, 7 Şevval 1317 (8 Şubat 1900); BOA, *BEO*, 1294/96984, Tarih: 30 Zilkade 1316 (11 Nisan 1899).

⁹³ BOA, *DH. MKT*, 2336/84, Tarih: 25 Zilhicce 1317 (26 Nisan 1900).

⁹⁴ Detaylı bilgi için bk. Hilâl Duman, "İslâm Hukukunda Hünsâ", 295-318; Çalışkan, "İslam Hukukunda Çift Cinsiyetliler", 21-87.

faida elde etme sebebiyle bu seçimlere şüpheyle yaklaşılmaktadır.⁹⁵ Ayrıca kız ve erkek için farklı yaş grubunu ihtiva eden hidâne sürecinin bitiminde kız çocuklarının ev işlerini öğrenmesi veya hizmetçilik gibi işlerle uğraşarak aile bütçesine katkıda bulunması; erkek çocuklarının ise meslek edinebilmeleri için bir ustanın yanına verilmesi söz konusudur. Öte yandan eğitimlerinin veya askere alımlarının da bir sorun oluşturduğu ve bu tür durumların bireyin topluma kazandırılmasında risk teşkil ettiği aşikârdır. Antik Yunan ve Roma'da bu anomaliye sahip bireylerin tek cinsiyete dönüştürmek için ameliyat edildiğine dair bazı bilgiler bulunmaktadır.⁹⁶ Ne yazık ki bu konudaki kaynak ve bilgilerin kısıtlılığı nedeniyle bu hususta yeterli malumatımız yoktur. Mevcut belgeler ise bedensel farklılıkları bulunan kişilerin nasıl bir hayat sürdükleri, tıbbi olarak bir tedavinin mümkün olup olmadığı ve toplumun onları ne şekilde karşıladığı hakkındaki sorularımızı yanıtsız bırakmaktadır.

Doğum anomalisi içerisinde bulunan fakat ciddi anormallikler göstermeyen, kendini normal olarak tanımlayan kişilere de aynı şekilde maddi güvence sağlandığına dair örnekler mevcuttur.⁹⁷ Ancak yukarıda verdiğimiz örneklerden de anlaşılacağı gibi maddi yardım talepleri bedensel farklılıktan ziyade geçim sıkıntısından ileri gelmektedir. Nihayetinde taşıdıkları engeller geçimlerini temin etmeye imkân vermediği için devlet tarafından bu kişilere sahip çıkıldığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla geçim sıkıntısı çekmeyen kişilerin böyle bir talepte bulunmadığı da düşünülebilir. Bununla birlikte bu tür talepler arasında gecikmelerin olduğu ya da taleplere cevap alınmadığına da rastlanmaktadır. Örneğin İlbeyli nahiyесinin Kızılcakışla köyünde el ve ayakları olmayan Kara Hasan oğlu Ahmed'in ilk kez 19 Mayıs 1903 tarihinde maaş talebinde bulunduğu ancak dört yıl geçmesine rağmen herhangi bir netice elde edemediğini, üç çocuğu ve bir yaşlı annesi dışında kimsesinin olmadığını ve muhtaç durumda bulunduğunu belirterek ısrarla tekrarladığı yardım talebine karşılık verilmesini istemiştir.⁹⁸ Fakat arşivde yaptığımız taramalar neticesinde Kızılcakışlalı Ahmed'e maaş tahsisinin yapıldığına veya durumun reddedildiğine dair bir belgeye ulaşamadık. Bu husus daha ziyade Osmanlı'nın Tanzimat'ın ilanından sonraki dönemlerde yürüttüğü sosyal devlet politikası kapsamındaki yardım faaliyetleri ve buna bağlı olarak da yoksul halkın yardım isteklerinin (tev'em ve muhtacın maaşı gibi) artmasıyla ilişkili olabilir. Devletin içerisinde bulunduğu ekonomik sıkıntılar da dikkate alınırса fakirler için ayrılan yardım gelirleri yeterli gelmemeye başlamış ve yapılan ekonomik yardımlar aksamıştır.⁹⁹

Doğuştan gelen ve kalıtsal bir anomali türü olarak altışar veya daha fazla sayıda parmaklılık da vardır. Bu özelliklere sahip kişilerin durumu nesnelere tutmada veya yürümede herhangi bir engel teşkil etmiyorsa, onları yadırgayıcı anlam içeren ifadelerle nitelendirmek yerine rahatsızlığını anlatan bir lakapla tanımlandıkları görülmektedir.¹⁰⁰ Yine körlük, dilsizlik, sağırılık, topallık gibi rahatsızlıklarda, toplum bu anomali ve fiziksel rahatsızlıklara sahip kişileri *acâib* veya *garâib* olarak nitelendirmemiştir. Bedensel ötekileştirmede bu tür ifadelerin toplumlarda rol oynadığı yadsınmaz bir gerçek olsa da bu rahatsızlıkların kişilerin toplumdan tamamıyla soyutlanmasına neden olabilecek bir boyutta olmadığı anlaşılmaktadır.

⁹⁵ Yılmazçelik, "Sivaslı Bir Çocuğun Feryadı", 83.

⁹⁶ Coşkun Abuagla, "Antik Yunan ve Roma'da Görülen Bir Anomali", 186-227.

⁹⁷ Vidin Kalesi sakinlerinden İsmail adlı kişi, kolsuz olarak doğup ayaklarıyla yemek yiyip içmekte olduğundan geçimini sağlamadığını dile getirmiştir. Ayrıca kimsesiz olduğunu ve dilencilik yapmaya da bir türlü cesaret edemediğini söyleyerek maaş talebinde bulunmuştur. Bunun üzerine kendisine Niğbolu Mukataasından günlük 30 akçe maaş tahsis edilmiştir. BOA, *Cevdet Belediye (C. BLD)*, Dosya No.: 67, Gömlek No.: 3341, Tarih: 20 Cemaziyelevvel 1190 (7 Temmuz 1776). Diğer örnekler için bk. BOA, *BEO*, 2243/168201, Tarih: 13 Şevval 1321 (2 Ocak 1904); BOA, *Cevdet Maliye (C. ML)*, Dosya No.: 206, Gömlek No.: 8492, Tarih: 19 Rebiyülahir 1127 (24 Nisan 1715).

⁹⁸ BOA, *BEO*, 3186/238881, Tarih: 11 Şevval 1325 (17 Kasım 1907); BOA, *DH. MKT*, 713/35, Tarih: 27 Safer 1321 (25 Mayıs 1903).

⁹⁹ Hüseyin Muşmal ve İrem Gürbüz, "Tev'em Maaşı: Osmanlı Devleti'nde Çoğul Gebelikler ile Dünyaya Gelen Çocukların Himâyesi" *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 49 (2020): 279-280.

¹⁰⁰ "Yirmi Üç Parmaklı Bir Adam", *Maarif* 4, 99 (3 Haziran 1309): 232; "Yirmi Dört Parmaklı Adamlar", *Maarif* 5, 108 (5 Ağustos 1309): 63.

5. İlgi ve Merak unsuru olarak Anormal Bedenler

“Normal” kişiler genellikle, ötekileştirdikleri bireylerden kendilerini üstün görmekte, farklılıkları bulunan bedene karşı acıma, kibir, tikslenme ve kısmen korku gibi duygularla yaklaşmaktadır. Ayrıca bu duygularla harmanlanan ilgi ve merakın sonucunda kimi zaman dikkatli bir şekilde inceleyerek kimi zaman da gözlerini kaçırarak bireyi ötekileştirmektedir. Bedensel farklılığı bulunan bireyler ise genellikle toplumun çoğunluğunu oluşturan kesimin düşünce ve tutumu karşısında ezilmektedir. Bu durumda, ötekileştirilen kişilere karşı sergilenen davranış; onların vücutlarını gizlemeleri ve topluma karışmak yerine geri planda kalmalarına neden olmaktadır. Bu sebeple sahip oldukları vücut yapısını ve davranışlarını değiştirmek ve böylelikle toplumda kabul görebilecek şekildeki niteliklere ulaşmak için çaba gösterenlere de rastlanmaktadır. Esasen bu durum toplumdaki egemen sınıfın veya egemen toplumların güçlerini devam ettirebilmeleri için seçtikleri bir yöntem diye de düşünülebilir.¹⁰¹

Vesile Yılmaz Anatca, beden politikalarının kişinin doğduğu andan itibaren dayatılmaya başlandığını, yavaş yavaş hafızalara kodlandığını, özellikle oyuncaklar, halk anlatıları ve masallar ile atasözleri ve deyimlerde “mükemmel” ve “ideal” ölçülere sahip olunması gerektiğinin sürekli zikredildiğini söylemektedir. Örneğin halk anlatıları ve masallarda pürüzsüz, sağlıklı ve ideal beden iyilik ve güzellikle; hasta, sakat ve kusurlu bedenler de kötülükle bağdaştırılmıştır.¹⁰² Kısacası bedensel farklılıklara sahip bireylerin dış görünüşlerinin onların duygu ve kişilikleri ile örtüştüğüne dair bir algının varlığından bahsedilmektedir. Öte yandan masallarda veya gerçek hayatta yine bu tür kişilerin kusurunun zekâ ile göze hoş gösterildiği ve fenomenleştirildiği; aksi takdirde alay konusu olma, aşağılanma ve damgalanmaya maruz kaldıkları da ifade edilmektedir. Avrupa’da fenomenleşen öteki beden örneklerine sakallı kadınlardan, yapışık ikizlerden çok fazla örnek verilebilir.¹⁰³ Hatta bunların pek çoğu dünyaca ünlenmiş kişilerdir. Osmanlı toplumunda ise fenomenleştirme boyutunda bir “Hilkat Garibesi” ile karşılaşmamıştır. Bununla birlikte saray cüceleri ve dilsizlerin göze hoş görünmesi için bilgili ve zeki olmalarının yanı sıra taklit ve espri yeteneği gibi bazı niteliklere sahip olmalarının istenildiği söylenebilir.¹⁰⁴ Bu durumlar Orta Çağ’dan XX. yüzyıl ortalarına kadar Avrupa’da bir merak unsuru olan anormal bedenlerin benzer şekilde Osmanlı’da da ilgi çektiğini göstermektedir.¹⁰⁵

Anormal bedenlerin dikkat çekici olduğuna dair eski kayıtlarda bazı bilgilere rastlanmaktadır. Bu tür kişilerin doğumlarının Bizans yıllıklarına kaydedildiği görülmektedir.¹⁰⁶ Bunların Türk ve İslam toplumunda ilgi ve merak unsuru olduğuna dair en eski bilgiler de Memlükler dönemine aittir. Memlük tarih yazıcılığında doğa olaylarının, gelecek hakkındaki öngörülerin, insanlar ve hayvanlarda algılanan acayipliklerin, mucizevi gibi algılanan hadiselerin, sayıların ve harflerin anlamı ile sırrının anlatıldığı eserlerle karşılaşmaktadır. Daha ziyade okuyucunun dikkatini çekmek, ilgi uyandırmak veya ibret alınmasını sağlamak amacıyla yazıldığını bildiğimiz bu eserlerin, o dönemde de günümüzdeki gibi bir haber niteliği taşıdığını söylemek mümkündür. El-Acâib ve’l-Garâib şeklinde nitelendirilen bu eserlerde okuyucunun en çok ilgisinin çeken şeyler arasında ise insanlar, hayvanlar ve tabiat olaylarının olduğunu belirten Samira Kortantamer, Memlük tarihçiliği üzerine hazırladığı *Şemseddin eş-Şucâ’i’nin Târih el-*

¹⁰¹ Bogdan, *Freak Show*, VIII; Tunçel, “Bedensel Ötekileşme”, 11-16; Yılmaz Anatca, “Paralimpik Alan”, 29.

¹⁰² Kadriye Türkan, “Masallarda Bedensel Kusur”, *Beden Kitabı* içinde. ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015): 258. Bir halk anlatısına göre Halikarnas yakınlarında Anfinis(?) beldesinde bir musibet geleceği zaman başrahibenin sakalının çıkıp uzadığı ve belde ahalisinin bu musibet emaresinden sonra teyakkuz hâlinde hareket ettikleri rivayet edilmiştir. “Sakallı Kadınlar”, *Maarif* 2, 28 (20 Şubat 1307): 29. Bu tarz bir inanış, Antik Yunan ve Roma’dan sirayet eden kültürün bir yansımasıdır. Detaylı bilgi için bk. Coşkun Abuagla, “Antik Yunan ve Roma’da Görülen Bir Anomali”, 186-227.

¹⁰³ “Sakallı Kadınlar”, *Maarif* 2, 28 (20 Şubat 1307): 29; “Garâib-i Hilkat – Sakallı Kadın”, *Maarif* 23 (16 Kânunusani 1307): 366.

¹⁰⁴ Detaylı bilgi için bk. Karadeniz, *İşaret Dili*, 217-220.

¹⁰⁵ Dikici, “Saltanat Sembolü Olarak ‘Farklı’ Bedenler”, 17-18.

¹⁰⁶ Aydın, “Bizans Kaynağı”, 122.

Melik en-Nâsır Muhammed Kalavun es-Sâlihî ve Evlâdihi adlı eserinde bir kadının yaklaşık 5 ay süren gebeliğinin sonucunda 7 erkek ve 4 kız çocuğu doğduğundan ve Takîeddîn Ahmed bin 'Alî el-Makrîzî'nin *Kitâbes-Sulûk li-Ma'rifet Duvel el-Mulûk* isimli eserinde de farklı yapışık ikiz doğumlarından bahsetmelerinin nedenini okuyucuda merak uyandırıp ilgi çekmek olduğunu söylemektedir.¹⁰⁷ Tıpkı Memlûk tarihçiliğindeki el-Acâib ve'l-Garâib'ler gibi Avrupa'da da anormal bedenlerin konu edildiği çalışmalar mevcuttur. Daha çok hayal ürünü olan varlıkların konu edildiği ve bu varlıkların tasvirlerine yer verildiği eserlerin ilk örneklerini Ambroise Paré¹⁰⁸ ve Fortunio Liceti¹⁰⁹ vermiştir. Avrupa'da gerçeklik ile hayal üzerine kurgulanmış olan canavarımsı bedenler hakkında yazılan bu eserler toplumda o kadar fazla merak uyandırmıştır ki XVI-XVII. yüzyıllar arasında bu türde pek çok eser yazılmış ve bu dönem "olağanüstü varlıkların kitaplarının altın çağı" olarak isimlendirilmiştir.¹¹⁰ Buna ilaveten bahsi geçen yüzyıllar arasında toplumdaki adaletsizlik ve düzensizlik, okuma yazması iyi olmayan kesime doğum anomalileri üzerinden aksettirilmiş; bu konuları ihtiva eden ve düşük maliyetlerde satışa sunulan yayınlar ile halk arasında bir farkındalık yaratılmaya çalışılmıştır. Buna koşut olarak Batı toplumlarında "ötekileştirme"nin boyutu dolaylı olarak artmıştır.¹¹¹ Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde buna benzer bir durum söz konusu olmasa da gazete ve dergilerin okur sayısını artırmak için "Hilkat Garibesi / Garibeleri", "Acâib", "Garâib" ve "Garîbe" başlıklarını taşıyan birtakım doğum anomalisi haberleri çıkmıştır. XIX. yüzyıl sonlarında başlayıp XX. yüzyıl sonlarına kadar devam eden süreçte muhtemelen Allah'ın varlığının ve kudretinin gösterilmesi gayesiyle de dönemin süreli yayınlarında bu tür haber ve köşe yazılarına yer verilmiştir. Hatta zamanla bu vakaların azlığından olsa gerek Osmanlı Dönemi'nde yayımlanan gazetelerde okur sayısının düşmemesi için bu başlıkların altında çeşitli doğa hadiseleri ile o dönemin gizemli ve açıklanamayan olayları hikâyeye şeklinde anlatılmıştır.¹¹²

Kendisini normal olarak tanımlayanların bedensel farklılıkları bulunan bireylere karşı duydukları ilgi ve merak neticesinde XIX. yüzyılın ortalarından itibaren Avrupa'da birtakım gösteriler düzenlenerek anormal bedenler buralarda teşhir edilmeye çalışılmıştır.¹¹³ Bu hususa verilebilecek en iyi örnek vücutlarındaki şekil bozukluğundan dolayı doğdukları andan itibaren ötekileştirilen yapışık ikiz vakalarıdır. Tarihî süreçte ülke ülke, şehir şehir dolaştırılarak halka seyrettirilen ve böylece dünyaca ünlü olan pek çok yapışık ikiz bulunmaktadır.¹¹⁴ Bunların arasında en meşhuru, teratolojik literatürde yapışık ikizliğe adını veren "Siyam ikizleri" yani Chang ve Eng Bunker'dir. Bunker kardeşlerden sonraki süreç, anormal bedenlerin (cüceler, devler, sakallı kadınlar vb.) teşhirinin zirve noktasına ulaştığı bir dönemi teşkil etmektedir. Bu şekilde ayrımlılıkları bulunan kişilerin hem aileleri hem de kendileri büyük servet sahibi

¹⁰⁷ Samira Kortantamer, "Memlûk Tarihçiliğinde Bir Üslup unsuru: el-'Acâib vel-Garâib" *Tarih İncelemeleri Dergisi* 9, 1 (1994): 71-72.

¹⁰⁸ Ambroise Paré, *Opera Ambrosii Parei, Regisprimarii et Parisiensischirurgi* (Yy: ApudIacobum Du-Puys, 1582).

¹⁰⁹ Fortunio Liceti, *De Monstrorum Causis, Natura, et Differentiis* (Yy: Apud Paulum Frambottum, 1634).

¹¹⁰ Avrupa'da canavarımsı bedenlerden bahseden çalışmalar için bk. Beckwith, "Congenital Malformations", 609-19.

¹¹¹ Alan William Hugh Bates, "Good, Common, Regular, and Olderly: Early Modern Classifications of Monstrous Birth" *Social History of Medicine* 18, 2 (2005): 141-158; Muşmal ve Gürbüz, "Tevellüd-i Acâib", 135.

¹¹² Muşmal ve Gürbüz, "Tevellüd-i Acâib", 110. Fiziksel görünüşünde herhangi bir bozukluğa neden olmasa bile yeni doğan bir bebekte görülen neonatal ve natal dişler, şaşkınlıkla karşılanan bir hadise olduğu için "Garâib" başlığı altında Vekâyi-i Zabtiye'de yayımlanmıştır. "Garâib", *Vekâyi-i Zabtiye*, 28 Zilkade 1291, s. 2. Bu konudaki diğer örnekler için bk. "Garâib", *Takvim-i Vekayi*, 12 Rebiyülahir 1251, 2; "Garâib", *Takvim-i Vekayi*, 23 Rebiyülahir 1252, s. 3; "Garîbe", *Takvim-i Vekayi*, 23 Ramazan 1251, s. 4.

¹¹³ Yaşar Çabuklu, *Bedenin Farklı Halleri* (İstanbul: Kanat Yayınları, 2006): 95-97; Yılmaz Anatca, "Paralimpik Alan", 13.

¹¹⁴ 1935 yılına ait bir gazete haberinde "Tiyatrolar, sinemalar, at cambazhaneleri nerede bir hilkat garibesi varsa onları ele geçirip memleket memleket gezdirir, kendileri ile beraber onları da zengin ederler. Öyle ya söz temsili çifte kafalı adamı yahut altı bacaklı kadını, sekiz gözlü çocuğu kim görmek istemez. İşte bazılarının dünya üzerindeki saadetleri de bu suretle temin edilir. Eciş bücüş, çirkin, berbat bir şekilde doğmuş bir hilkat garibesi, o halde dünyaya gelmesi yüzünden milyoner gibi evreni gezer dolaşır, lordlar gibi yaşarlar." denmektedir. "Tabiatın yarattığı garip mahlûklar – Sakallı kadın, iki kafalı adam, ve yapışık kardeşler gayritabiliikleri yüzünden zengin oldular", *Cumhuriyet*, 25 Mayıs 1935, 7. Haber için bk. Ek 4.

olmuşlardır.¹¹⁵ Toplumlardaki bu ötekileştirme durumu öyle ciddi bir boyuttadır ki ölü olarak doğan veya doğduktan kısa bir süre sonra hayatını kaybeden anomalili bedenlerin teşhiri bile toplumlarda mübah görülmektedir.¹¹⁶ Hatta sirk ve panayırda sergilenen çocuklar üzerinden para kazanmak isteyen ailelerin, çocuklarının fiziksel ayrımlılığa sahip olması için birtakım müdahalelerde bulunduğu bilinmektedir.¹¹⁷ Dolayısıyla Avrupa’da doğaya aykırı kabul edilen bedenlerin bu şekilde eğlence ve ticaret aracı olarak kullanıldığını söylemek mümkündür.¹¹⁸

Elimizdeki örneklerde Türk toplumunda bu neviden insanların teşhir edildiğine dair bariz örnekler rastlanmamış, arşiv belgelerinde birkaç talebe tesadüf edilse de bunların reddedildiği görülmüştür.¹¹⁹ Ancak XVII. yüzyıl Osmanlı dünyasına dair önemli bilgiler veren Evliyâ Çelebi, Şebinkarahisar’da bir berber dükkânının önünde gördüğü sekiz-dokuz yaşlarındaki son derece büyük bir kafa yapısına sahip hilkat garibesi bir çocuğun babasına şaka yollu söylediği sözler bu açıdan manidardır: “*Ey imdi baba! İnşâallah bu ma’sûm büyüdükçe kellesi büyürse seninle bu evlâdın İslâmbol’a götürelim, cemî vüzerâ ve vükelâya ve a’yân-ı kibâra temâşâ etdirelim. Bir yılda iki bin guruş senin ve iki bin guruş benim*” deyü bu güne bir latîfe edüp bu ma’sûmu bu güne temâşâ etdik, ve’s-selâm.”¹²⁰

Evliya Çelebi’nin bu şekli bozuk bedenleri birer seyirlik aracı gibi görmesi de dönemin anlayışını yansıtmaya açısından dikkat çekicidir. Çelebi’nin şakayla karışık da olsa bu ucube bedeni İstanbul’a götürüp devlet büyüklerine izletip para kazanma hayalleri, dönemin seyirlik eğlenceleri arasında ucubelerin de yer aldığını göstermektedir. Ancak bunun Avrupa’daki gibi büyük bir organizasyonun parçası değil, bireysel uğraşlarla yerel çevrede gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.¹²¹ Ucube bedenlerin, insanların izlemekten keyif aldığı bir arzu nesnesi olması, ona bakışta ve toplum içinde kabul edişte bugünkünden farklı bir algının olduğunu gösterir. Evliya Çelebi’nin ve kendi döneminin zihniyetinin, “ucube bedenleri”, insanların bakmaktan haz duyacağı, bunun için para ödeyeceği eğlenceli seyirlikler olarak görmesinde, ucubelerle kendileri arasında “hiçbir ortak” taraf görmemeleri yani onları kısmen veya tamamen “öteki” olarak algılamaları durumu söz konusudur. Dolayısıyla buradan anlaşılmaktadır ki ucube, bir yandan Evliya Çelebi ve Osmanlı toplumu için kendilerine benzemeyen “öteki”dir, bir yandan da yaşamdan dışlanamayacak kadar önemli bir merak ve eğlence unsuru gibidir.¹²²

Doğum anomalisi ile dünyaya gelen bedenlerin diğer insanlar tarafından şaşkınlıkla karşılandığı ve durumun ilgi çekici bulunduğu bilinmektedir. İmparatorluğun her tarafından İstanbul’a iletilen şaşırtıcı olaylar, garip doğumlar ve hilkat garibelerine dair haberler öncelikle 1831 yılından itibaren Takvim-i Vekayi’de daha sonra diğer gazete ve dergilerde yer

¹¹⁵ “Garâib-i Hilkat – Sakallı Kadın”, *Maarif* 23 (16 Kânunusani 1307): 366.

¹¹⁶ Alan William Hugh Bates, “Conjoined Twins in the 16th Century” *Twins Research and Human Genetics* 5, 6 (2002): 521-528.

¹¹⁷ Macar cücelerinin reisi olarak nitelendirilen Jules Gont’un verdiği bilgilere göre varyetelerde gösteri yapması için aileler çocuklarının cüce olmasını istiyormuş. Bundan mütevellit çocuklarına yemek vermeyip ağır içkiler içirdikleri ve başlarına vurarak sunî cüce yetiştirmeye çalıştıklarını dile getiren Gont, bunun önlenmesi için devletin harekete geçip bazı kanunların çıkarılmasını talep etmiştir. “Cüceler kongresi toplanıyor – Macaristan’da 261, yer yüzünde 10 bin kadar cüce varmış”, *Akşam*, 25 Haziran 1936, 6.

¹¹⁸ BOA, *DH. MKT*, 1844/91, Tarih: 20 Zilkade 1308 (27 Haziran 1891); Tunçel, “Bedensel Ötekileştirme” 3; Muşmal ve Gürbüz, “Tevellüd-i Acâib”, 124.

¹¹⁹ Koçhisar’da 1952 yılında bir hilkat garibesi doğumu olmuş ve vaziyeti gören baba derhâl çocukları alıp Ankara’ya getirmiştir. Biri kız biri erkek olmak üzere karınlarından bitişik iki bacaklı yapışık ikizler Ankara Numune Hastanesinde gözetim altına alınmışlardır. Ankara’da o tarihlerde temsiller vermekte olan dünyanın en meşhur sirkî Medrano kardeşler, bu hilkat garibesi çocukları satın almak için teşebbüse geçmiş ve çocukların ailelerine büyük bir para teklif etmişlerdir. Fakat baba çok mutaassıp olduğundan, hilkat garibesi de olsa çocuklarını teşhir ettirmek için satamayacaklarını bildirmiştir. “Medrano yapışık ikizleri satın almak istiyor”, *Ulus*, 11 Ekim 1952, 1, 4.

¹²⁰ Özay, “Evliyâ Çelebi”, 149.

¹²¹ Aykut, “Anatomical Things”, 24.

¹²² Özay, “Evliyâ Çelebi”, 151-152.

bulmaya başlamıştır.¹²³ Hatta bu süreçte anomalili bebeklerin ve hayvanların Mekteb-i Tıbbiyede incelenmek ve numunehanede muhafaza edilmek hatta bir kısmının tıpkı Avrupa’da olduğu gibi mektep bünyesinde bulunan anatomi müzesinde sergilenmek üzere İstanbul’a gönderildiği anlaşılmıştır.¹²⁴ Özellikle XX. yüzyılda bu tür doğumların tıp âleminin incelemesi amacıyla hekimlerin isteğiyle zaman zaman muhafaza altına alındığı görülmüştür.¹²⁵ Bu durum süreç içerisinde tıp dünyasında ilerleme kat etmeyi ve bu anomalilerin oluşum nedenlerini anlayarak bazılarının tedavilerini yapabilmeyi bile sağlamıştır.¹²⁶ Bununla birlikte elimizdeki örneklerde doğum anomalisiyle dünyaya gelen ve hilkat garibesi olarak nitelendirilen bireylerin Avrupa’nın aksine Anadolu’da yaşayan aileler tarafından teşhir edilmek istenmemişse de; hayvanların Osmanlı’nın son yıllarında ve Cumhuriyet Dönemi’nin ilk zamanlarında teşhir edildiği görülmüştür.¹²⁷ Yine dünyanın dört bir tarafından doğum anomalili bebek ve hayvan cesetlerini kavanozlarla toplayarak müzelerde sergileyen veya bu anomalilerin fotoğraflarına

¹²³ Doğum anomalisi ile ilgili haberler yayımlayan Tasvir-i Efkâr Gazetesi için bk. Hayta, *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, 468-469.

¹²⁴ Aykut, “Mekteb-i Tıbbiye Numunehanesi”, 42-47; Muşmal ve Gürbüz, “Tevellüd-i Acâib”, 136-138.

¹²⁵ Örneğin “İzmir Memleket Hastanesinde garip bir doğum hadisesi olmuştur. Bir kadın birbirine yapışık ikiz doğmuş ve İzmir tababet âleminde büyük bir alaka uyandırmıştır. Çocuklar birbirlerine çok yapışık ve ölü olarak dünyaya gelmiştir. Çocuklar uzun uğraşlar sonucu annelerinin karnından alınabilmiştir. Annenin vaziyeti iyidir. Çocuklar bir hilkat garibesi olarak saklanacaktır.” “Birbirine Yapışık Kardeşler”, *Son Posta*, 21 Haziran 1934, 12; “Bakırköy Himaye-i Etfal doğum evinde bir kadın garip bir çocuk doğurmuştur. Çocuğun boyu 43 cm ağırlığı 1200 gramdır. Baş ve gövdesi normal boyda ancak elleri nispeten derecede büyüktür. Bacakları biri birine gömülmüş tek bir bacak halindedir. Altı parmaklı bir ayağı vardır. Kalça mafsalları sabittir. Bacak kalça kemiğine bir zaviye-i kaime şeklinde yapışmıştır. Çocuğun makadı kapalı olup tenasül azası yoktur. Ölü doğan çocuk üzerinde doktorlar fennî tetkikat yapmaktadır.” “Bir hilkat garibesi”, *Akşam*, 8 Teşrinisani 1934, 5; “Çalı köyünde Hüseyin’in karısı Fahriye müşkülâtlı bir hilkat garibesi doğurmuştur. Garibe dört ayaklı, dört elli, dört gözlü gayritabii cesim başlı bir erkek çocuktur. Başında olay müddeiumumiye haber verilmiş ve yapılan incelemede ölü doğan çocuğun hilkat garibesi olduğu anlaşıldığından bir muamele yapmaya lüzum görülmemiş ve hastaneye getirilmiştir.” “Bir hilkat garibesi”, *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1939, 7.

¹²⁶ Osmanlı Dönemi Maarif Dergisi’nde “...Bu hal bir ‘anomali’dir. Fakat vukuu enderdir. ‘Moray / Murray’ ve ‘Jebraldiz / Jeraldez’ müşâbih vakâyi getiriyorlar. Bu hâllerin esbabı nedir? Evvelce verilen malumattan gayri fazla bir şey denilemeyip ancak bu hâlin gerek müzekker ve gerek müenneslerde de bulunabileceği ilave ediliyor. Anomalilerin bu ittihâd ve silsile-i mahsusası büyük bir kaide arz eyler. Koyunların ve Durkheim cinsi boğaların boynuzları vesairesi cihetinden tesadüf olunan ahval-i garib de bu nevidendir. Herkes ‘Houdan’ (Fizan) tavuklarının cinsini tanıyabilir. İskeletleri tetkik ve tafahhus edilecek olursa fazla bir garibeye tesadüf edilemez. Hâl-i tabiiyenin aynıdır.” ile “...Malum ‘(Charles-Édouard) Brown-Séquard’ bu gibi çocukların bazı ahval-i garibesi sairelerine dahi tesadüf eylediğini beyan ediyor. Bu hâl sonradan bu su-i teşkil noktasına atfedilemez. Fransa Akademi-i Fenniyesi bu husus hakkında ihbar edilen garibelere dair tedkik-i malûmatta bulunmuştur. 1874 ve 75’te teşkil eden Antropoloji Heyeti hayli garâibât hakkında mübahasede bulunmuştur.” şeklinde sarf edilen sözler ile tıpta ilerleme sağlandığı ve bu tür ayrımlılıklara sahip bireylerin tıbbi olarak izahatının yapılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. “Yirmi Üç Parmaklı Bir Adam”, *Maarif* 4, 99 (3 Haziran 1309): 232. Tiran’da 19 yaşlarındaki İslam bin İsmail Aslan’ın ellerinde altışar parmak bulunduğundan ailesinden başka birinde bu anomalinin olup olmadığı araştırılmış olacak ki “bu garabet diğer ailesinin hiçbirinde mevcut olmadığı hâlde yalnız bu adamda bulunduğu” şeklinde durum dile getirilmiştir. Zikredilen bu sözler anomalilere karşı yaklaşımın değiştiğini ve tıpta gelişmeler olduğunu göstermektedir. “Garâib-i Hilkat – Yirmi İki Parmaklı Bir Adam”, *Maarif* 5, 120 (28 Teşrinievvel 1309): 254.

¹²⁷ Muşmal ve Gürbüz, “Tevellüd-i Acâib”, 137. Hamza isimli bir şahıs tarafından iki başı ve kurbağa ayağına benzer iki de ayağı bulunan bir balık tutulmuş ve bu balığın memlekete getirilmesi için her ne kadar ısrarcı olursa da müderris muavinleri tarafından balık tekrardan nehre bırakılmıştır. “Acâ’ib Mahlukat”, *Maarif* 2, 40 (13 Nisan 1308): 220. “Silifke’de dünyaya gelen 8 aylık dört kuyruklu bir kuzu ile iki başlı altı aylık iki kuyruklu bir keçi İzmir’e getirilerek şehirde teşhir edilmektedir.” “Hilkat garibesi”, *Yarın*, 26 Nisan 1930, 3; “İzmir’de Pınarbaşı’na bağlı Işıklar köyünde Mahmut Kâhya şahsın koyunlarından birisi iki başlı bir kuzu doğurmuştur. İki başlı her başın ayrı ayrı iki kulağı iki gözü ağız ve burunları olan sadece baş kısımları ense kökünde birleşerek tek gövde hâlinde bulunan hilkat garibesinin sahibi kuzuyu teşhir etmek üzere bir cambazhaneye satmıştır.” “İki başlı hilkat garibesi kuzu”, *Milliyet*, 21 Ocak 1955, 7; Tekirdağ’da bir cambaz tarafından ücret mukabilinde halka, iki kuyruklu, altı ayaklı, iki canlı bir öküz teşhir edilmektedir.” “Bir Hilkat Garibesi”, *Son Posta*, 24 Ağustos 1932, 4; “Elâzığ vilayeti İçme bucağı Sarıkamış Köyünde hilkat garibesi bir başlı, iki gövdeli, sekiz ayaklı, iki kuyruklu ve her iki gövdede de tenasül uzuvları bulunan bir çift buzağı dünyaya gelmiş ve ölmüştür. Çok sayıda meraklı tarafından görülmüştür.” “Hilkat garibesi – 2 gövdeli 8 ayaklı 2 kuyruklu buzağı”, *Akşam*, 17 Şubat 1955, 5.

yer veren ülkelerden de haberdar olunmuştur.¹²⁸ Hatta bazılarının tahnit edilerek sergilendiği öğrenilmiştir.¹²⁹ Nihayetinde bir taraftan Allah'ın hikmeti ve kudretinin bir yansıması, aynı zamanda bir merakın ve ilginin sebebi olan “hilkat garibeleri”, zaman içerisinde bu tür oluşumları anlama ve adlandırma isteğiyle tıbbi araştırmaların konusu hâline gelmiştir. Hilkat garibelerinin tıbbi olarak tanımlanmasıyla birlikte toplumdaki ilgi ve merak günbegün zayıflamıştır. XX. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, tıbbın gelişimine bağlı olarak güç kaybeden gösteri camiasında anomalili bireylerin ticari bir araç olarak kullanılmaları ortadan kalkmıştır.¹³⁰

Sonuç

Osmanlı toplumunda doğum anomalisiyle dünyaya gelen ve hilkat garibesi olarak nitelendirilen bazı insanların bulunduğu anlaşılmıştır. Sağ olarak dünyaya gelseler dahi pek çoğu sahip olduğu anomaliler nedeniyle kısa sürede vefat etmişlerdir. Konuyla ilgili mevcut bilgi ve belgelerin bir kısmı, bu kişilerin doğumlarının halk arasında olağan dışı bir durum olarak görülmesi amacıyla; ayrıca sahip oldukları şekil bozuklukları ile içinde buldukları zor koşullardan merkezin haberdar edilmesi gayesiyle hazırlanmışlardır. Bu konudaki belge ve bilgilerden yola çıkılarak bir istatistik vermek mümkün değilse de Osmanlı toplumunda farklı doğum anomalilerine sahip insanların görüldüğü, toplum içerisindeki durumlarının ve onlara karşı yaklaşımların ne olduğu sorgulanabilmektedir.

Doğum anomalisiyle dünyaya gelen insanlarla ilgili Osmanlı toplumunun bakış açısı onların isimlendirilmesinde dahi ortaya çıkmaktadır. Garip olduğu düşünülse ve acayip olarak görülse bile bu insanların durumunun çağdaş Avrupa ülkelerinin aksine Osmanlı toplumunda hilkatten, yani tıbbi izahattan uzak tamamen bir teslimiyet anlayışıyla yaratılıştan olduğu varsayılmıştır. Her ne kadar bu tarz hadiseler şaşkınlıkla karşılanırsa da bu hilkat garibeleri veya onları dünyaya getiren ebeveynleri toplum tarafından hakir görülmemiş ve aşağılanmamıştır. Hatta onların hayatlarının kolaylaştırılması ve geçimlerinin sağlanması adına, devlet tarafından çeşitli adımlar atılmış, içinde buldukları şartlar gözetilerek maişetleri temin edilmiştir. Avrupa'da ayrımlılıkları bulunan insan ve hayvanlar, genellikle sirklerde veya varyetelerde kullanılmış; hatta kavanozlar içerisinde özel bir sıvı ile saklanan kadavralar gerek gösterilerde gerekse müzelerde teşhir malzemesi olarak sergilenmiştir. Ancak Osmanlı'da bunun ticari bir araca dönüştürülmediği veya devlet müsaade etmediği için bir fırsatmış gibi değerlendirilemediği fark edilmiştir. Aksine Osmanlı'da anomalili bireylere saray çevresinde görev verildiği, onları himaye etme ve koruma temelli bir anlayışın hâkim olduğu anlaşılmıştır. Bu bakış açısı, Türk toplumunun kültürel değerlerine ve İslam inancına temellendirilebilmiştir. Bütün bunlara rağmen doğum anomalili bireyler toplum arasında bütünüyle kabul görmemiş, hayatta kalabilenler sahip oldukları fiziksel görünüşleri nedeniyle “öteki” bakış açısına maruz bırakılmışlardır. Bunda da en önemli etken Batı toplumlarında öteden beri yer edinen “ötekileştirme”nin Avrupa ile artan yoğun ilişkiler sırasında Osmanlı'ya da sirayet etmiş olmasıdır.

¹²⁸ Sakallı kadınlara dair Maarif Dergisi'nde kaleme alınan bir yazıda tarihte pek çok örneğinin olduğu ve “Stuttgart şehrinin garâib-i âleme mahsus müzesinde Bartle Krache isminde uzun ve gürh sakallı bir kadının yirmi beş yaşında ve daha ihtiyarlığında atmış iki kıt'a resmi bulunduğu” hususunda çeşitli rivayetlerden söz edilmiştir. “Sakallı Kadınlar”, *Maarif* 2, 28 (20 Şubat 1307): 29. Müzecilikle ilgili yapılan çalışmalarda “nadireler” olarak nitelendirilen ve bu nadirelerin bir kısmını teşkil eden doğum anomalili bebek ve hayvanların, Avrupa'daki özel koleksiyonlarda kendilerine yer bulduğu ifade edilir. Detaylı bilgi için bk. Mulla, “Evrensel Sergilerde Nadire”, 203-214; Aykut, “Anatomical Things”, 22-28; Müzelerde fanus içerisinde sergilenen fiziksel ayrımlılıklara sahip bebeklerin fotoğrafı için bk. Ek 4-5.

¹²⁹ “Balıkesir'e bağlı Balıklı köyünde bir kafalı üç kulaklı, yedi ayaklı bir kuzu doğmuştur. Koyuncu Mehmet'e ait olan ve ölü olarak doğan bu hilkat garibesinin iki kulağı birbirine bitişik ve âdeta huni gibidir. Ayaklarının üçü önde dördü arkadadır. Koyuncu Mehmed tarafından Gazi mektebine verilen bu hilkat garibesi mektepte tahnit edilmiştir.” “Hilkat garibesi – Bir kafalı, üç kulaklı yedi ayaklı kuzu”, *Akşam*, 4 Şubat 1935, 5.

¹³⁰ Bu konuda bk. Çabuklu, *Bedenin Farklı Halleri*, s. 103; Aykut, “Mekteb-i Tıbbiye Numunehanesi”, 42-47; Aykut, “Anatomical Things”, 2-3, 22-23.

Bununla birlikte onları dünyaya getiren ebeveynler arasında özellikle annenin sorgulanan konumda olduğu anlaşılmıştır. Nihayetinde bazı çevrelerce erkek veya kız olmasında olduğu gibi çocuğun sağlıklı veya sağlıksız dünyaya gelmesinde sorumlunun anne olduğu düşünülmüştür. Toplumun bazı kesimlerinde istisnai de olsa bu neviden doğum hadiselerinin uğursuz sayıldığı, kötü olayların habercisi olarak görüldüğü ve Kur'an'da yer alan ayetlerden dolayı bir cezanın sonucu olarak verildiğine inanıldığı da söylenebilir. Sonuç olarak dünyaya gelen hilkat garibeleri özellikleri dolayısıyla taşıdıkları şekilleri nedeniyle köpek, kurbağa ve maymun gibi insan dışı varlıklara benzetilerek tanımlanmışlarsa da Osmanlı toplumunda vakanın kendisi Batı dünyası ile mukayese edilemeyecek şekilde insani ve rahmani olarak değerlendirildiği anlaşılmıştır.

Kaynakça

1. Arşiv Malzemeleri

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):
- BOA, *Ali Emiri Sultan Mehmed IV (AE. SMMD. IV)*, Dosya No.: 62, Gömlek No.: 7275, Tarih: 3 Rebiyülahir 1093 (11 Nisan 1682).
- BOA, *Bab-ı Ali Evrak Odası (BEO)*, Dosya No.: 730, Gömlek No.: 54724, Tarih: 1 Şaban 1313 (17 Ocak 1896); 1294/96984, Tarih: 30 Zilkade 1316 (11 Nisan 1899); 2243/168201, Tarih: 13 Şevval 1321 (2 Ocak 1904); 3078/230806, Tarih: 4 Cemaziyelevvel 1325 (15 Haziran 1907); 3186/238881, Tarih: 11 Şevval 1325 (17 Kasım 1907);
- BOA, *Bab-ı Asaflı Mühimme Defterleri (A. DVNSMHH. d)*, Dosya No.: 62, Gömlek No.: 427, Tarih: 02 Rebiyülahir 996 (1 Mart 1588); 75/30, Tarih: 30 Rebiyülevvel 1013 (26 Ağustos 1604).
- BOA, *Cevdet Belediye (C. BLD)*, Dosya No.: 67, Gömlek No.: 3341, Tarih: 20 Cemaziyelevvel 1190 (7 Temmuz 1776).
- BOA, *Cevdet Dâhiliye (C. DH)*, Dosya No.: 2, Gömlek No.: 84, Tarih: 26 Safer 1252 (12 Haziran 1836).
- BOA, *Cevdet Maliye (C. ML)*, Dosya No.: 206, Gömlek No.: 8492, Tarih: 19 Rebiyülahir 1127 (24 Nisan 1715).
- BOA, *Dâhiliye Mektubi Kalemi Evrakı (DH. MKT)*, Dosya No.: 713, Gömlek No.: 35, Tarih: 27 Safer 1321 (25 Mayıs 1903); 951/76, Tarih: 25 Safer 1323 (1 Mayıs 1905); 1844/91, Tarih: 20 Zilkade 1308 (27 Haziran 1891); 2181/3, Tarih: 10 Zilkade 1316 (22 Mart 1899); 2302/13, 7 Şevval 1317 (8 Şubat 1900); 2336/84, Tarih: 25 Zilhicce 1317 (26 Nisan 1900);
- BOA, *Hatt-ı Hümayun (HAT)*, Dosya No.: 179, gömlek No.: 8077, Tarih: 29 Zilhicce 1204 (9 Eylül 1790); 200/10203, Tarih: 17 Zilhicce 1205 (29 Ağustos 1791); Dosya No.: 363, Gömlek No.: 20138, Tarih: 17 Şaban 1248 (8 Ocak 1833);
- BOA, *İbnülemin Dâhiliye (İE. DH)*, Dosya No.: 12, Gömlek No.: 1171, Tarih: 26 Zilkade 1107 (27 Haziran 1696).
- BOA, *İrade Dâhiliye (İ. DH)*, Dosya No.: 83, Gömlek No.: 4144, Tarih: 29 Zilhicce 1259 (20 Ocak 1844); 510/34711, Tarih: 22 Muharrem 1280 (9 Temmuz 1863).
- BOA, *İrade Maliye (İ. ML)*, Dosya No.: 31, Gömlek No.: 28, Tarih: 24 Zilkade 1316 (5 Nisan 1899).

- BOA, *Meclis-i Vala (MVL)*, Dosya No.: 648, Gömlek No.: 81, Tarih: 5 Zilhicce 1279 (24 Mayıs 1863); 547/31, Tarih: 4 Cemaziyelahir 1284 (3 Ekim 1867).
- BOA, *Sadaret Mühimme Kalemi Evrakı (A.) MKT. MHM*, Dosya No.: 410, Gömlek No.: 33, Tarih: 18 Safer 1285 (10 Haziran 1868).
- BOA, *Sadaret Nezaret ve Devair Evrakı (A.) MKT. NZD*, Dosya No.: 317, Gömlek No.: 2, Tarih: 16 Zilhicce 1276 (5 Temmuz 1860).
- BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TS. MA. d)*, Defter No.: 2013, Tarih: 29 Zilhicce 1063 (20 Kasım 1653).
- BOA, *Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TS. MA. e)*, Dosya No.: 262, Gömlek No.: 20, Tarih: 27 Safer 1168 (13 Aralık 1754).

2. Süreli Yayınlar

a. Dergiler

- “Acâ’ib Mahlukat”, *Maarif* 2, 40 (13 Nisan 1308): 220.
- “Garâib-i Hilkat – Sakallı Kadın”, *Maarif* 23 (16 Kânunusani 1307): 366.
- “Garâib-i Hilkat – Yirmi İki Parmaklı Bir Adam”, *Maarif* 5, 120 (28 Teşrinievvel 1309): 254.
- “Sakallı Kadınlar”, *Maarif* 2, 28 (20 Şubat 1307): 29.
- “Yirmi Dört Parmaklı Adamlar”, *Maarif* 5, 108 (5 Ağustos 1309): 63.
- “Yirmi Üç Parmaklı Bir Adam”, *Maarif* 4, 99 (3 Haziran 1309): 232.

b. Gazeteler

- “13 yaşında, 60 santim boyunda, 6 kilo ağırlığında! – Bulgaristan’dan Tekirdağı’na gelen bir yaradılış garibesi”, *Akşam*, 7 Temmuz 1935, 9.
- “Bir Hilkat Garibesi”, *Son Posta*, 5 Mayıs 1932, 1.
- “Cüceler kongresi toplanıyor – Macaristan’da 261, yer yüzünde 10 bin kadar cüce varmış”, *Akşam*, 25 Haziran 1936, 6.
- “Dört elli, dört ayaklı. – Konya doğumevinde bir hilkat ucubesi doğdu”, *Akşam*, 25 Teşrinievvel 1936, 8.
- “Dört elli, dört ayaklı. – Konya doğumevinde bir hilkat ucubesi doğdu”, *Akşam*, 25 Teşrinievvel 1936, 8.
- “Eskişehirde bir hilkat garibesi”, *Son Posta*, 26 Mayıs 1938, 5.
- “Garâib”, *Takvim-i Vekayi*, 23 Rebiyülahir 1252, s. 3.
- “Garâib”, *Vekayi-i Zabtiye*, 28 Zilkade 1291, s. 2.
- “Garîbe”, *Takvim-i Vekayi*, 23 Ramazan 1251, s. 4.
- “Hilkat garibesi – 2 gövdeli 8 ayaklı 2 kuyruklu buzağı”, *Akşam*, 17 Şubat 1955, 5.
- “Hilkat garibesi – Bir kafalı, üç kulaklı yedi ayaklı kuzu”, *Akşam*, 4 Şubat 1935, 5.
- “Hilkat garibesi – İki başlı, üç kollu, sekiz parmaklı doğum”, *Vakit*, 6 Mayıs 1930, 2.
- “İki hilkat garibesi – Yalnız kafası 4 kilo, elleri 6, ayakları 7 ve 8 parmaklı, gözsüz 2 çocuk doğurdu”, *Akşam Postası*, 6 Ağustos 1940, 2.
- “Tabiatın yarattığı garib mahlûklar – Sakallı kadın, iki kafalı adam, ve yapışık kardeşler gayritabiilikleri yüzünden zengin oldular”, *Cumhuriyet*, 25 Mayıs 1935, 7.

- “Yediler mezarlığında bulunan çocuk cesedinin esrarı...”, *Yeni Konya*, 15 Eylül 1958, 1.
- “İki Başlı Dört Ayaklı Bir Çocuk Doğdu”, *Son Posta*, 16 Temmuz 1933, 1.
- “Garâib”, *Takvim-i Vekayi*, 12 Rebiyülahir 1251, 2.
- “Garîbe-i Hilkat”, *İkdam*, 26 Şevval 1317, 3.
- “Hilkat garibesi”, *Yarın*, 26 Nisan 1930, 3.
- “Konyada bir hilkat garibesi doğdu”, *Akşam*, 25 Haziran 1932, 3.
- “Bir Hilkat Garibesi”, *Son Posta*, 24 Ağustos 1932, 4.
- “Yarısı insan, yarısı hayvan!”, *Akşam*, 21 Eylül 1932, 6.
- “İki başlı dört ayaklı bir çocuk”, *Vakit*, 17 Temmuz 1933, 6.
- “Bir hilkat garibesi”, *Akşam*, 8 Teşrinisani 1934, 5.
- “Birbirine Yapışık Kardeşler”, *Son Posta*, 21 Haziran 1934, 12.
- “Bir hilkat garibesi”, *Cumhuriyet*, 10 Temmuz 1939, 7.
- “Garip bir doğum”, *Ulus*, 18 Mart 1948, 2.
- “Gözlerinin tepesinde bir hilkat garibesi”, *Akşam*, 20 Ekim 1952, 5.
- “İki başlı hilkat garibesi kuzu”, *Milliyet*, 21 Ocak 1955, 7.
- “Uşak’ta 2 hilkat garibesi doğdu”, *Milliyet*, 9 Mart 1961, 1.
- “Bir kadın, Hilkat Garibesi doğurdu”, *Milliyet*, 14 Aralık 1962, 3.
- “4 ayaklı, 4 elli hilkat garibesi doğdu”, *Milliyet*, 5 Mart 1966, 1.
- “Bir hilkat garibesi”, *Haber*, 9 Eylül 1936, 1, 4.

3. Tetkik Eserler

- Akdikmen, Resuhi ve Ekrem Uzbay vd. *Langenscheidt’s Standard Dictionary of the English and Turkish Languages*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1993.
- Ancient, Pierre. *Ucube Bedenlerin Fenomenolojisi*. çev. Ersel Topraktepe. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Artun, Ali, *Müze ve Modernlik, Tarih Sahneleri – Sanat Müzeleri I*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.
- Artun, Ali, *Mümkün Olmayan Müze*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017.
- Aslan, Mahsum, “İslam Hukuku Açısından Yapışık İkizlerin Evliliği” *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20 (2022): 70-86.
- Aydın, Hatice, “Bizans Kaynağı Theophanes Confessor’un Kroniğinde Türkler: 284-813 (Açıklama, İnceleme, Değerlendirme)” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2013.
- Aykut, Ebru, “Anatomical Things at the Juncture of Commerce and Science in the Late Ottoman Empire” *European Journal of Turkish Studies* 32 (2022): 1-51.
- Aykut, Ebru, “Geç Osmanlı Toplumunda ‘Acayip’ Bedenler: Hilkat Garibeleri, Modern Tıp ve ‘Kusurlu’ Nesiller” *Institut Français d’Études Anatoliennes (IFEA)* (2016): sy.
- Aykut, Ebru, “Hilkat Garibeleri: Freaks, Medicine, and Representation in the 19th Century Ottoman Empire” *21st Ciépo Symposium (October 7-11)* (2014): sy.

- Aykut, Ebru, "Mekteb-i Tıbbiye Numunehanesi'ndeki Anatomi Koleksiyonları ve Teratolojik Numuneler" *Toplumsal Tarih* 311 (2019): 42-47.
- Bates, Alan William Hugh, "Good, Common, Regular, and Oldery: Early Modern Classifications of Monstrous Birth" *Social History of Medicine* 18, 2 (2005): 141-158.
- Bates, Alan William Hugh, "Conjoined Twins in the 16th Century" *Twins Research and Human Genetics* 5, 6 (2002): 521-528.
- Beckwith, John Bruce, "Congenital Malformations: From Superstition To Understanding" *Virchows Arch* 461 (2012): 609-619. erişim tarihi: 24 Şubat 2022, <https://doi.org/10.1007/s00428-012-1330-z>
- Bilmen, Ömer Nasuhî. *Kur'ân'ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. Ankara: Akçay Yayınları, 1991.
- Bogdan, Robert. *Freak Show: Presenting Human Oddities for Amusement and Profit*. London: The University of Chicago Press, 1998.
- Coşkun Abuagla, Asuman, "Antik Yunan ve Roma'da Görülen Bir Anomali: 'Çift Cinsiyet' Tarihsel ve Etimolojik Bakış" *Uluslararası Anadolu Sosyal Bilimler Dergisi* 4, 2 (2020): 186-227.
- Çabuklu, Yaşar. *Toplumsalın Sınırında Beden*. İstanbul: Kanat Yayınları, 2004.
- Çabuklu, Yaşar. *Bedenin Farklı Halleri*. İstanbul: Kanat Yayınları, 2006.
- Çalışkan, İlyas, "İslam Hukukunda Çift Cinsiyetliler (Hünsâ)" Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2011.
- Çanak, Ömer. "İslam Öncesi Türk Toplum Hayatında Engellilik", *Engellilik Tarihi Yazıları* içinde. ed. Ayşe Resa Aydın, İshak Keskin vd. 71-77. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2020. erişim tarihi: 11 Mart 2022, <https://doi.org/10.26650/B/AA09.2020.007.04>
- Çavuşoğlu, Hicran. *Çocuk Sağlığı Hemşireliği C. I-II*. Ankara: Sistem Ofset Baskı, 2022.
- Çiçek, Yakup. "İslam'ın Engellilere Bakışı". *Din, Felsefe ve Bilim Işığında Engelli Olmak ve Sorunları Sempozyumu Bildirileri (5-6 Nisan 2012)* içinde, 39-53. İstanbul: Sultanbeyli Belediyesi Yayınları, 2012.
- Dikici, Ayşe Ezgi, "Saltanat Sembolü Olarak 'Farklı' Bedenler: Osmanlı Sarayında Cüceler ve Dilsizler" *Toplumsal Tarih* 248 (2014): 16-25.
- Doğan, Mehmet Sait, "Vakıf Medeniyetimize Sosyal Siyaset ve Sosyoloji Açısından Bir Yaklaşım" *Istanbul Journal of Sociological Studies* 34 (2011): 9-28.
- Duman, Hilâl, "İslâm Hukukunda Hünsâ (Çift Cinsiyetliler)" *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6, 1 (2002): 295-318.
- Hayta, Necdet. *Tarih Araştırmalarına Kaynak Olarak Tasvîr-i Efkâr Gazetesi (1278/1862 – 1286/1869)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2018.
- İbn Fadlân. *İbn Fadlan Seyahatnamesi*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1995.
- İz, Fahir ve H. C. Hony. *An English-Turkish Dictionary*. Oxford: At The Clarendon Press, 1975.
- Karadeniz, Hasan Basri. *İşaret Dili (Osmanlı Saray Sakinlerinin Konuştuğu Özel Lisan)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2017.
- Karakışla, Yavuz Selim, "Arşivden Bir Belge: Konya'da İki Başlı, Dört Elli ve Dört Ayaklı Bir 'Hilkat Garibesi'" *Toplumsal Tarih* 85 (2001): 17-19.

- Koçak Macun, Büşra ve Yasemin Kurtlu, “Kutadgu Bilig’e Göre Yönetici ve Nitelikleri” *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 28 (2018): 60-96. erişim tarihi: 25 Ocak 2022, <https://doi.org/10.14520/adyusbd.302992>
- Kortantamer, Samira, “Memlûk Tarihçiliğinde Bir Üslup Unsuru: el-’Acâibvel-Garâib” *Tarih İncelemeleri Dergisi* 9, 1 (1994): 69-87.
- Liceti, Fortunio. *De Monstrorum Caussis, Natura, et Differentis*. Yy: Apud Paulum Frambottum 1634.
- Montandon, Denys, “The Unspeakable History of Thoracopagus Twins’ Separation” *ISAPS News* 9, 3 (2015): 46-49. erişim tarihi: 25 Ocak 2022, <https://denysmontandon.com/wp-content/uploads/2016/01/conjoined-twins.pdf>
- Muallim Nâci. *Lügat-i Nâci*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2021.
- Mulla, Gözde, “Evrensel Sergilerde Nadire’ler Olarak Sergilen İnsanlar” *Sanat Yazıları* 40 (2019): 203-214.
- Muşmal, Hüseyin ve İrem Gürbüz, “Osmanlı’da Vasîlik Kurumu: Konya Örneği” *Turkish Studies* 13, 16 (2018): 199-236. erişim tarihi: 25 Ocak 2022, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13829>
- Muşmal, Hüseyin ve İrem Gürbüz, “Tev’em Maaşı: Osmanlı Devleti’nde Çoğul Gebelikler ile Dünyaya Gelen Çocukların Himâyesi” *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 49 (2020): 261-291. erişim tarihi: 6 Haziran 2022, <http://sutad.selcuk.edu.tr/sutad/article/view/1598/1020>
- Muşmal, Hüseyin ve İrem Gürbüz, “Tevellüd-i Acâib: Osmanlı Devleti’nde Yapışık İkizler” *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 8, 20 (2021): 117-149. erişim tarihi: 10 Haziran 2022, <http://dx.doi.org/10.17822/omad.2021.184>
- Müslîm, Müslîm b. Haccâc. *Sahîh-i Müslîm ve Tercümesi*. çev. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: İrfan Yayınları, 1968.
- Nizamülmülk. *Siyasetname*. çev. Mehmet Kanar. İstanbul: Say Yayınları, 2017.
- Özay, Yeliz, “Evliyâ Çelebi’nin Acayip ve Garip Dünyası” Doktora Tezi, İhsan Doğramacı Bilkent Üniversitesi, 2012.
- Paré, Ambroise. *Opera Ambrosii Parei, Regisprimarii et Parisiensischirurgi*. Yy: ApudIacobum Du-Puys, 1582.
- Santurî Ali Ufkî Bey. *Albertus Bobovius Ya Da Santuri Ali Ufkî Bey’in Anıları: Topkapı Sarayı’nda Yaşam*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- Şemseddin Sami. *Kamus-i Türkî*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2019.
- Şimşek, Kamuran, “II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti’nde Engelliler ve Engelli Politikası” Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi, 2017.
- Taneri, Aydın. “Hadım”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. XV içinde, 1-3. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1997.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed. *Sünen-i Tirmizî*. erişim tarihi: 05 Haziran 2022, <https://ia802501.us.archive.org/4/items/2213SunenITirmizi/2213Sunen-i-Tirmizi.pdf>
- Topuklular, Dilara, “Batı Tiyatrosunda Deforme Bedenin Bir Komedi Unsuru Olarak Yolculuğu: Commedia Dell’arte Tiyatrosu, Ucube Gösterileri, Jacques Lecoq’un Bufon Tiyatrosu” Yüksek Lisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi, 2018.

- Tökel, Dursun Ali. “Nabî’den Cüce Diliyle Yazılmış Bir Şiir”. *Beden Kitabı* içinde. ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, 267-274. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.
- Tunçel, Zeynep, “Bedensel Ötekileşme Üzerine Görsel Çözümler” Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2018.
- Türkan, Kadriye. “Masallarda Bedensel Kusur”. *Beden Kitabı* içinde. ed. Emine Gürsoy Naskali, Aylin Koç, 253-266. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.
- Welsford, Enid. *The Fool: His Social and Literary History*. New York: Farrar&Rinehart, 1935.
- Yılmaz Anatca, Vesile, “Paralimpik Alan’ın Sosyolojik Açından İncelenmesi” Doktora Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2019.
- Yılmazçelik, İbrahim, “Sivaslı Bir Çocuğun Feryadı: Çift Cinsiyetli Mehmed Hadice’nin Dilekçesi” *Toplumsal Tarih* 233 (2013): 82-85.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. çev. Ayşegül Çakan. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

4. İnternet Kaynakları

- Peter The Great’in Nadireleri (1714), *Kunstkamera Müzesi*, St. Petersburg/Rusya. erişim tarihi: 25 Ocak 2022, <https://bit.ly/2N5I2Nl>
- Anatomi ve Embriyoloji Sergisi (1994), *Vrolik Müzesi*, Amsterdam/Hollanda. Erişim tarihi: 25 Ocak 2022, <http://bit.ly/2NtQIPS>

Ekler

Ek 1: Annie Jones Elliot'un Maarif Dergisi'nde yayımlanan resmi ve dergiye düşülen başlık ["Garâib-i Hilkat – Sakallı Kadın", *Maarif* 23 (16 Kânunusani 1307): 366].

Ek 2: Köpek, kurbağa ve maymun gibi hayvanlara benzetilen anomalili bebek örneği. ["Bir hilkat garibesi", *Haber*, 9 Eylül 1936, 1].

Ek 3: Çift cinsiyetli Mehmed Hadice'nin anomalilerini gösteren fotoğrafı [BOA, *İ. ML*, 31/28].

Ek 4: Panayır ve sirklerde çeşitli gösteriler yaptırılıp ticari bir amaç için kullanılan anomalili bireyler. [“Tabiatın yarattığı garib mahlûklar – Sakallı kadın, iki kafalı adam, ve yapışık kardeşler gayritabiilikleri yüzünden zengin oldular”, *Cumhuriyet*, 25 Mayıs 1935, 7].

Ek 4: Müzelerde fanus içerisinde sergilenen fiziksel ayrımlılıklara sahip bebeklerin fotoğrafı [Peter The Great'ın Nadireleri (1714), *Kunstkamera Müzesi*, St. Petersburg/Rusya. erişim tarihi: 25 Ocak 2022, <https://bit.ly/2N5I2NI>].

Ek 5: Özel sıvılar içinde cam fanuslarda ve vitrinlerde sergilenen anomalili bebekler [Anatomi ve Embriyoloji Sergisi (1994), *Vrolik Müzesi*, Amsterdam/Hollanda. Erişim tarihi: 25 Ocak 2022, <http://bit.ly/2NtQIPS>].

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 13.07.2024
Kabul/Accepted: 28.08.2024
DOI: 10.17822/omad.1515847

Atf/Citation: Hayat, İlker. "Bursalı Hasan Hâtif Külliyyatına Doğru: Yeni Bulunan Nüshaların Mevcut Neşirlere Katkısı Üzerine". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 645-667.

İlker HAYAT

(Dr.), Türkiye, ilkerhayat@gmail.com, 0000-0003-1392-0503

Bursalı Hasan Hâtif Külliyyatına Doğru: Yeni Bulunan Nüshaların Mevcut Neşirlere Katkısı Üzerine*

Towards Bursalı Hasan Hâtif's Kulliyat: On The Contribution Of Newly Discovered Copies To Existing Editions

Öz: Kaynaklarda Serrâc-zâde, Egerci-zade, Semerci-zâde ünvanıyla anılan 18. yüzyıl şairlerinden Hasan Hâtif Efendi, Bursalıdır. Tezkirelerde şairin mürettep bir divanı olduğu bilgisi verilip ardından şiirinden örneklere yer verilse de diğer eserleriyle ilgili bilgi bulunmamaktadır. Hâtif ile ilgili yapılan çalışmalarda şairin hayatı ve eserleriyle ilgili, tezkirelerde yer almayan bilgiler gün yüzüne çıkmaya başlamış ve gerek eserleri gerekse hayatı hakkındaki bilgiler daha da genişlemiştir. Böylece şairin *Dîvân*, *Esmâü'l-Hüsnâ*, *Üç 'Arûs* ve *Üç Dâmât* ve *Seyahatnâme* olmak üzere dört eseri ortaya çıkarılmıştır. Hâtif ile ilgili neşirler, tek nüsha olarak bilinen ve "müellif hattı" olduğu ifade edilen Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı ASL 94-98'de kayıtlı bir nüsha üzerinden yapılmıştır. Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde şairin külliyyatını ihtiva eden yeni yazma nüshalara ulaşılmıştır. Bu nüshalar, şairin hayatıyla ve sanatıyla ilgili yeni bilgileri gün yüzüne çıkarmış ve eldeki tek nüshanın "müellif hattı" nüsha olduğu bilgisini tartışmaya açmıştır. Bu makale, tarafımızca doktora tezi olarak hazırlanan Hâtif külliyyatı neşrinin yeni nüshalarının bilim dünyasına duyurulması amacıyla kaleme alınmıştır. Makalede, şairin tezkirelerde yer alan biyografisine yer verdikten sonra bu bilgiler, Hâtif'in eserleri üzerinden yeniden değerlendirilmiştir. Son olarak da bu yeni nüshaların var olan neşirlere ne gibi katkılar sunduğuna dair örnekler verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Divan, Hâtif, metin neşri, mesnevi, müellif hattı, Serrâc-zâde

Abstract: Hasan Hâtif Efendi, one of the 18th century poets, who is known as Serrâc-zâde, Egerci-zade, Semerci-zâde in the sources, was from Bursa. Although it is stated in the tezkires that the poet has a complete divan and then examples of his poetry are given, there is no information about his other works. In the studies on Hâtif, the information about the poet's life and works that were not included in the tezkires began to come to light and the information about his works and life expanded even more. Thus, four works of the poet, namely *Dîvân*, *Esmâü'l-Hüsnâ*, *Üç 'Arûs* and *Üç Dâmât* and *Seyahatnâme*, were revealed. The editions of Hâtif were made on a copy registered in Atatürk University Seyfettin Özege Library ASL 94-98, which is known as a single copy and stated to be "the author's line". As a result of our researches, new manuscripts containing the poet's corpus were found. These manuscripts have brought to light new information about the poet's life and art, and have opened up for discussion the information that the only available copy is the "author's calligraphy" copy. This article has been written in order to announce the new copies of the edition of the Hâtif corpus, which was prepared by us as a doctoral thesis, to the world of science. In the article, after including the poet's biography in the tezkires, this information is re-evaluated through Hâtif's works. Finally, examples of how these new copies contribute to the existing editions are given.

Key Words: Divan, Hâtif, text edition, masnavi, author's line, Serrâc-zâde

Extended Abstract

Although the biographical sources of the period contain information about the lives and works of poets who worked in the classical Turkish literature, this information may be incomplete, inaccurate or narrow in scope. For this reason, in order to understand a poet and to

* Makale, İlker Hayat'ın "Serrâc-zâde Hasan Hâtif Külliyyatı, Dîvân-Esmâü'l-Hüsnâ-Üç 'Arûs ve Üç Dâmât-Seyahatnâme (Karşılaştırmalı Metin-Değerlendirme)" başlıklı doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır.

reach the most accurate and comprehensive information about him, it is necessary to look at his works. At this point, while this is possible for poets whose works have come to light, it is unfortunately difficult to say the same for others. Today, there are many Turkish manuscripts waiting to be unearthed in different parts of the world, on the shelves of different libraries and in digital media. With the discovery of these works, poets and works that we have no or limited information about continue to be added to the history of literature and included in this cultural circle.

Hasan Hâtif Efendi and his works are one of these poets. Born in Bursa in 1077 (1666 A.D.), the information about Hâtif in the biographical sources of the period is quite limited. His pseudonym is even mentioned as "Hâtifi" in some tezkires. The only detail we can learn about Hâtif, whose date of birth, his duties and a few poems from his complete divan, is that he was a talented poet with knowledge and wisdom. Hâtif served in Emir Sultan Madrasah and then held various state positions. While leading a life of appointments and dismissals in the Ottoman bureaucracy, he was also engaged in poetry. He served as a qadi in important Ottoman centers such as Ganja, Revan, Kayseri and Baghdad. The information stated so far is what is included in the tezkires. However, the information about Hâtif is much more than what is described in these lines. When we analyze his Dîvân, we see that Hâtif used poetry as a means of existence within the Ottoman bureaucracy. In his odes to many high-ranking bureaucrats such as pashas, sheikhulislams, and viziers who occupied important positions in the state, he praised them and wrote many dates for their important days such as birth, marriage, and death. Through these poems, sometimes Hâtif received the honors he desired, and sometimes he failed to achieve his goal. The poems he wrote were not only for state officials but he also chronologically narrated the turning points of his own life in these poems. As a matter of fact, in the introduction of his Dîvân, he personally dated his lineage, date of birth, place of birth, the pseudonym he took, his family, marriages, children, the death of his daughter, the construction of a new house, and the duties he was assigned. In fact, in his Seyahatnâme, from the moment he received the news of his appointment to Baghdad, he said goodbye to his family and set off, and described in detail where he traveled day by day, hour by hour, and under what conditions he arrived in Baghdad.

Four works of the poet, of which only his Dîvân is mentioned in the tezkires, have come to light, but the only manuscript containing these works is the work of a careless annotator. As such, the evaluations made about Hâtif's poetry and his works do not actually belong to Hâtif directly, but to the annotator. For example, due to a misspelled or misspelled word, Hâtif's poetry has been subjected to negative criticism and his art has not been fully evaluated. In addition, since a study on all of his works could not be made, the information about his life journey has not been continuous and consistent. In this study on Hâtif, in order to approach him with a holistic view, all four works in his corpus were analyzed and new manuscript copies of these works were obtained. Thus, the information that there is only one copy in the previous publications and that this copy is the copy written in the author's own handwriting has been opened to discussion. Istanbul Millet Library Ali Emiri Collection 34 Ae Manzum 501, Sweden Upsala University Library 03053, National Library of England Turkish Manuscripts Or.6238, Atatürk University Seyfettin Özege Library ASL 94-98, National Library Manuscripts Collection 06 Mil Yz FB 313, Istanbul University Central Library NEKTY05491 have the works in Hâtif's corpus. The copy registered in Istanbul Millet Library Ali Emiri Collection 34 Ae Manzum 501, which contains Dîvân and Üç 'Arûs ve Üç Dâmâd masnavî, is the copy in the form of a draft written in Hâtif's own handwriting as a result of our examinations and evaluations. In addition to this, the other copies are edited copies that were copied later than this copy. So much so that each copy has a separate importance in itself. Because in all of these works, poems that were not included in another copy were encountered, and with the evaluation of all these copies, a Dîvân of Hâtif could be created based on the available copies. In addition, these new copies have also made important contributions to the research on Hâtif.

1. Hâtif'in Hayatı

1.1. Hâtif ile İlgili Biyografik Kaynakların Kritiği

Klasik Türk edebiyatının XVIII. yüzyıl şairlerinden Hâtif ile ilgili bilgilere, ilk olarak *Safâyî Tezkiresi*'nde rastlanmaktadır. "Hâtifi" maddesinde yer alan bilgilere göre asıl adı Hasan olan şair, Bursalıdır. Egerci-zade namıyla meşhurdur. Yetenekli, ilim ve irfan sahibi bir şair olan Hâtif, tahsilini müteakip Bursa'da müderrislik yapmıştır. Safayî, bu bilgileri aktardıktan sonra şairin "olur" ve "üzre" redifli şiirlerini kendisine yolladığını ifade etse de¹ bu şiirler tarafımızca doktora tezi olarak hazırlanan ve Hâtif'in külliyyatını ihtiva eden nüshalarda yoktur. Ayrıca şairin mahlası Hâtif olmasına rağmen tezkirede "Hâtifi" olarak kaydedilmiştir.

Hâtif ile ilgili bilgilerin yer aldığı ikinci kaynak ise *Sâlim Tezkiresi*'dir. *Safâyî Tezkiresi*'nde olduğu gibi bu tezkirede de şair "Hâtifi" mahlasıyla anılmaktadır. Tezkirede Hâtif'in asıl adının Hasan, doğum yerinin Bursa olduğu kaydedilmiş ve Semercizâde lakabı ile anıldığı ifade edilmiştir. Buradaki bilgiler *Safâyî Tezkiresi*'nde geçen bilgilerin tekrarı mahiyetindedir. *Safâyî Tezkiresi*'nde yer alan "olur" redifli şiire ilave olarak;

Çünkü her harfi eyledik tahrîr
Hidmet etdi kalem be-vefk-i merâm

Ba'dezîn harf-i yâyı sebt idelim
Bu eser anunile ola tamâm²

beyitleri verilmekle birlikte bu beyitlere de Hâtif külliyyatının nüshalarında tesadüf edilmemiştir.

İsmâil Belîğ, *Nuhbetü'l-Âsâr li-Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr* adlı tezkiresinde "Hâtifi" mahlasıyla yer verdiği şair için "*Burusevî Serrâc-zâde Hasan Efendi'dür. Hâlâ Hazret-i Emîr Medrese-i Celîlesinde câ-nişindir.*" kaydını düştükten sonra "kalem" kasidesinden ve diğer gazellerinden örnekler vermiştir.³ Bu örneklerin tamamı Hâtif divanında yer almaktadır.

Safvet Tezkiresi'nde "Hâtifi" maddesiyle yer alan şairin adı Hasan olarak verildikten sonra, Egerci-zade namıyla meşhur olduğu ifade edilmiştir. Bu kısa bilginin ardından Safvet, Hâtif'in Bursa'dan gönderdiği şiirini örnek olarak vermiştir.⁴ Fakat bu iki şiire de külliyyatın herhangi bir bölümünde tesadüf edilmemiştir.

Râmiz *Âdâb-ı Zürefâ*'da "*Hâtif-i Burusevî*" başlığıyla yer verdiği Hâtif'in asıl adının Hasan olduğunu kaydeder. Egerci-zade ve Serrâc-zâde ünvanlarını da andıktan sonra Bursa müderrislerinin birinden mülazım olduğunu ifade ederek görev yaptığı yerleri sıralamıştır. 1140'ta Gence, 1141 senesinde Revân, 1146'da Kayseriye kazası, 1150 senesinde Bağdat'ı zikrettikten sonra 1152 senesini de ölüm tarihi olarak vermiştir.⁵ Bu bilgiler AE nüshasının [69^a] varağında, Mehmed Tevfik mührünün bulunduğu sayfada, "*Hâtif-i Burusevî'nin hatt-ı destiyeli olan divân-ı belâgat ünvânıdır. Zîrde tercüme-i hâli 'aynen Tezkire-i Râmiz'den me'hûzdur.*" ifadesinin hemen altında yer alan bölümde de geçmektedir.

Fatîn Tezkiresi, şairin biyografisiyle ilgili isabetli bilgileri vermesi bakımından dikkat çekicidir. Bursa'da 1077 tarihinde doğan Hasan Hâtif Efendi'nin 1111 tarihinde müderris olduğu ve sırasıyla 1140 tarihinde Gence mevleviyetine, ardından Revân kazasına, 1146 tarihinde Kayseriye kazasına, 1151 tarihinde Bağdat'a kadı olarak tayin edildiğini ve 1157

¹ Pervin Çapan, *Mustafa Safayî Efendi Tezkire-i Safayî: Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idi'l-Eş'âr İnceleme Metin İndeks* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2005), 724.

² Adnan İnce, *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Efendi Tezkiretü's-Şuarâ* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2018), 467, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57124,mirza-zade-mehmed-salim-tezkiretu39s-su39arapdf.pdf?0>.

³ Abdülkerim Abdülkadiröğlü, *İsmâil Belîğ Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1999), 528-529.

⁴ Bilal Güzel, "Kemiksiz-zâde Safvet Mustafa ve "Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idi'l-Eş'âr" İsimli Şair Tezkiresi" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012), 795.

⁵ Sadık Erdem, *Râmiz ve Âdâb-ı Zürefâ'sı (İnceleme Tenkidli Metin İndeks Sözlük)* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1994), 280-281.

tarihinde de Tokat'ta vefat ettiğini kaydetmiştir.⁶ Örnek olarak verdiği şiir de Hâtif'in *Dîvân*'ında yer almaktadır.

Egerci-zade Hâtif Hasan Efendi başlığıyla Hâtif'e yer veren *Mecmûatü't-Terâcîm*'de diğer tezkirelere nazaran daha geniş bilgiler verilmektedir. Mehmet Tevfik; şairin ünvanını Egerci-zade olarak verdikten sonra Hâtif Hasan Efendi ibn-i Mehmed bin Hasan bin Yusuf olarak künyesini zikretmiştir. Akabinde, Bursa'da Kız Yakub Mahallesi Mescidi imamı olan Mehmed Efendi'nin oğlu olarak 1077 tarihinde dünyaya geldiğini kaydetmiştir. Ali Efendi'den ilim tahsil ettikten sonra Köse Ali Paşa Medresesinde görev yaptığını; 1040'ta Gence, 1046'da Kayseriye, 1051'de Bağdat'taki vazifelerini sıraladıktan sonra 1157 yılında Tokat'ta kadılık görevindeyken vefat ettiğini söylemiştir. Ölümü için "İrtihâlü'l-Hâtif" tarihi düşülmüştür.⁷ Hâtif'in, bu tezkirede örnek olarak verilen beyti de *Dîvân*'ında yer almaktadır.

Tuhfe-i Nâ'îlî'de yine "Hâtifi" mahlası ile tanıtılan şairin ünvanları Egerci-zade, Semerci-zâde, Serrâc-zâde şeklinde sıralandıktan sonra Bursalı olduğu ve Tokat kadılığı yaptığı bilgisi verilmiştir. 1077'de Bursa'da doğduğu söylendikten sonra ölüm tarihi olarak 1152 verilmiştir. Hayatıyla ilgili bu bilgilerden sonra "olur", "üzre", "bana", "dek", ve "ya Rab" redifli manzumeleri örnek olarak verilmiştir.⁸ Bunlardan "olur" ve "üzre" redifli manzumeler külliyyatta yer almazken "bana" redifli şiir, gazeller bölümünün ilk şiiridir. "Dek" ve "yâ Rab" redifli gazeller de külliyyatta yer almaktadır.

Şairler tezkiresi olmamasına rağmen, Bursalı önemli isimleri ihtiva etmesi bakımından Hâtif ile ilgili bilgi alabileceğimiz bir diğer eser *Gülzâr-ı İrfân*'dır. Hâtif'in Tokat'ta kadılık vazifesinde iken vefat ettiğinin hem beyanı hem de kanıtını sunan *Gülzâr-ı İrfân*'da şairin adı bir madde başı olarak geçmese de babası ve iki oğlu ile ilgili geniş bilgiye yer verilmiştir. "Fuzalâ-yı E'imme-i Kirâmından Egerci-zade Mehmed Efendi" başlığıyla Bursa'da Kız Yakub Mahallesi Mescidi imamı olan Mehmed Efendi ile ilgili bilgilere yer vermiş ve sonunda bu kişinin 1157 yılında mevleviyetle Tokat'ta bulunduğu esnada vefat eden Egerci-zade Hasan Hâtif Efendi'nin babası olduğunu kaydetmiştir.⁹ Bu eserde yer alan diğer önemli bilgi de Hâtif'in ilm kesp edecek yaşa geldiklerinde okumaları için yazdığı *Esmâ'ül Hüsnâ* şerhinde adlarını andığı Mustafa ve Mehmed adındaki iki oğlunun bilgileridir. Murâdiye Medresesi Müderrisi Egerci-zade Mustafa Efendi başlığıyla yer alan isim, eserden öğrendiğimiz üzere 1157 yılında mevleviyetle Tokat'ta bulunduğu esnada vefat eden Egerci-zade Hasan Hâtif Efendi'nin küçük oğlu ve Hattat Mehmed Efendi'nin biraderidir.¹⁰ Sultaniye Müderrisi Re'isül-'Ulemâ'i'l-Kirâm Egerci-zâde Es-Seyyid Mehmed Efendi başlığında ise Hâtif'in büyük oğlu Mehmed ile ilgili tafsilata yer verilmiştir. Kürd-zâde Efendi'den aldığı hat dersleriyle iyi bir hattat ve aynı zamanda müderris olan Mehmed Efendi'nin bilgilerine geçmeden önce de "Pederleri Hâtif Efendi 1157 senesi Tokat Mollâsı iken vefât ettiği üç varak yukarıda birâderleri tercemesinde muharrerdir." notu düşülmüştür.¹¹

Ahmed Hasîb Efendi'nin, Hekimoğlu Ali Paşa için yazılan tarih manzumelerini içeren *Mecmûa-i Tevârih* adlı eserinde de¹² Hâtif'in Ali Paşa'ya yazdığı "yine" ve "geldi" redifli tarih manzumelerine tesadüf edilmiştir. Bu şiirler adı anılacak nüshalarda da yer almaktadır.

⁶ Ömer Çiftçi, *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü'l-Eşâr)* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2017), 524-525, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976.fatin-tezkiresi-pdf.pdf?0>.

⁷ Ruhsar Zübeyiroğlu, "Mehmed Tevfik Efendi Mecmû'atü't-Terâcîm" (Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989), 289.

⁸ Cemal Kurnaz ve Mustafa Tatçı, *Mehmet Nâil Tuman Tuhfe-i Nâilî* (Ankara: Bizim Büro Yay., 2001), 1188-1189.

⁹ Bilal Güzel, *Mehmed Fahreddin Bursavî ve Gülzâr-ı İrfân İsimli Biyografik Eseri (İnceleme-Metin)* (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2023), 507, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118690.gulzar-i-irfan-mehmed-fahreddin-bursavipdf.pdf?0>.

¹⁰ Güzel, *Mehmed Fahreddin Bursavî ve Gülzâr-ı İrfân İsimli Biyografik Eseri (İnceleme-Metin)*, 433.

¹¹ Güzel, *Mehmed Fahreddin Bursavî ve Gülzâr-ı İrfân İsimli Biyografik Eseri (İnceleme-Metin)*, 437.

¹² Göker İnan, "Ahmed Hasîb Efendi'nin Mecmûa-i Tevârih'i" (Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2013), 209-219.

Sicill-i Osmânî'de Hâtif Hasan Efendi başlığında ise Bursalı olan şairin 1077'de doğduğu kaydedilmiştir. 1140'ta Gence mollası, sonra Kayseri ve Bağdat mollası olduğu ve 1157'de Tokat naibi iken vefat ettiği bilgilerine yer verilmiştir.¹³

Bursalı Mehmed Tâhir *Osmanlı Müellifleri*'nde Hâtif Hasan Efendi Sarac-zâde Bursevî başlığı altında Hâtif'i Bursalı âlim şairlerden biri olarak anar. Ölüm tarihi olarak 1152'yi verdikten sonra Ayvansarayî'nin *Vefeyât*'ında Kayseri kadısı iken vefat ettiğini nakleder. Kendi eliyle yazdığı divanının matlasından iki beyti örnek olarak verir.¹⁴ Bu beyitler şairin divanında yer alan birinci kasidenin ilk iki beytidir. Fakat Bursalı Mehmed Tahir'in Ayvansarayî'den naklettiği bilgilerin izini sürdüğümüzde Rıfat Kütük'ün¹⁵ ve Ramazan Ekici'nin¹⁶ hazırladığı *Vefeyât*'ta Hâtif maddesine tesadüf edilmemiştir.

Bağdatlı İsmail Paşa'nın *Îzâhu'l-meknûn fi'z-zeyli 'alâ Keşfi'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* adlı eserinde ise Hasan b. Abdullâh el-Burûsevî başlığı ile şairin kadı olduğunu ve 1157 senesinde vefat ettiğini kaydetmiştir.¹⁷

1.2. Dîvân'daki Biyografik Detaylar

Adı anılan bu kaynaklar dışında Hâtif ile ilgili biyografik bilgileri hem doğrulamak hem de ilave bilgiler edinmek için onun külliyyatında yer alan eserlere bakmak yerinde olacaktır. Çünkü Hâtif gerek *Dîvân*'ının dibacesinde verdiği künyesiyle gerek *Dîvân*'ın içinde yer alan tarih manzumeleriyle ve gerekse külliyyatında yer alan eserlerin satır aralarında hayatıyla ilgili pek çok detaya yer vermiştir. Özellikle yazdığı tarih manzumeleriyle hayatını kronolojik olarak rahatlıkla takip ederken arz-ı halleriyle de içinde bulunduğu koşulları ve psikolojisini tahlil etme imkânı bulmaktayız. Hâtif'in kendi kaleminden biyografisini şu şekilde özetlemek mümkündür:

Künyesi "*Haşan bin Muhammed ibn-i Haşan bin Yûşuf bin Hızır bin Eylek bin 'Abdullâh el-Kûfî el-med'uvv bi-serrâc-zâde*" olan şairin asıl adı Hasan'dır. Serrâc-zâde, Egerci-zade namıyla anılmıştır. 1077 (M 1666) yılında Bursa'da doğmuştur. 1090 (M 1679) yılında Hâtif mahlasını almıştır. Emir Sultan Medresesinde görev yaptığı esnada 1137 (M 1724) Şevvalinde, 60 yaşında iken dağınık hâlde bulunan şiirlerini tertip etmiştir.¹⁸ Yine *Divân*'ında yer alan tarih manzumeleri, 1131 tarihinde vefat eden Aîşe adlı bir kız çocuğu olduğunu¹⁹, 1135'te İran'da görevli iken büyük zahmet çektiğini ve bu sebeple İzmir'e tayinini talep ettiğini²⁰, bu talebi karşılık bulmayınca 1138 ve 1149'da iki kez tayinini Üsküdar'a istediğini²¹ ve 1143 yılında ailesi için yeni bir ev yaptırdığını²² haber vermektedir.

Hâtif ile ilgili bilgi verilen bazı tezkirelerde Tokat'a gittiği ve burada vefat ettiğine dair kayıtlar yer almaktadır. Bu bilgilerden hareketle ve şairin eseriyle ilgili yapılan çalışmalarda yer alan şiirlerinden hareketle bu bilgiler; bir varsayım olarak kalmış, somut bir bilgiye rastlanmamıştır. Selami Ece de tezkirelerde yer alan bu bilgileri "Ancak hemen her olay için tarih düşen ve eserini bir bakıma monografisi hâline getiren Hâtif'in Tokat'a gittiğine dair bir kaydın olmaması külliyyatta yer alan 1156 (m. 1742) tarihinden hemen sonra Tokat'a tayin edilmiş ve çok geçmeden de vefat etmiş olabileceğini akla getirmektedir."²³ ifadeleriyle

¹³ Nuri Akbayar ve Seyit Ali Kahraman, *Mehmed Süreyyâ Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri C. 2* (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996), 655.

¹⁴ Fikri Yavuz ve İsmail Özen, *Bursalı Mehmed Tahir Osmanlı Müellifleri. C.4.* (İstanbul: Meral Yay., 1972), 142.

¹⁵ Rıfat Kütük, *Hâfiz Hüseyin Ayvansarayî Vefeyât-ı Ayvansarayî* (Erzurum: Doğu Kültür Sanat Yay., 2012).

¹⁶ Ramazan Ekici, *Hâfiz Hüseyin Ayvansarayî Vefeyât-ı Ayvansarayî* (İzmir: Tibyan Yay., 2012).

¹⁷ Bağdatlı İsmail Paşa, *Keşf-el-Zunûn Zeyli C.2* (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay., 1972), 538.

¹⁸ *Dîvân-ı Hâtif*, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu 34 Ae Manzum 501, 69b. İlgili eser buradan sonra makale boyunca AE kısaltmasıyla gösterilecektir.

¹⁹ AE, 38a.

²⁰ AE, 18b.

²¹ AE, 2a.

²² AE, 20b.

²³ Selami Ece, "Serrâc-zâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri)" *Turkish Studies* 2(1) (2007): 86.

yorumlamıştır. Sevda Önal Kılıç²⁴ ve Hayriye Durkaya²⁵ da Selami Ece'den naklen bu bilgiyi vermiştir. Yapmış olduğumuz araştırmalar neticesinde AE nüshasında [54^b], U nüshasında [71^b], SÖ nüshasında [71^b] ve BM nüshasında [90^b] varaklarında yer alan “Evâsıt-ı Cümâde'l-ülâ sene 1156 der-Tokad güfte şüd Tokad 1156” başlıklı şiirden hareketle Hâtif'in bu tarihte Tokat'ta bulunduğu söylenebilir.

biz bülbül-i şūrīde-i gülzār-ı bilâduz
şimdi şeref-efzâ-yı çemenzâr-ı tokaduz

matlasıyla başlayıp

Hâtif gibi çok kişvere oldık çemen-ārâ
biz bülbül-i şūrīde-i gülzār-ı bilâduz

mırsalarıyla son bulan şiirde âdeta Gence, Revan, Kayseri, Bağdat ve son olarak Tokat'ta yaptığı görevlere atıfta bulunmuştur.

2. Eserleri

2.1. Dîvân

Dîvân'ın şimdilik tespit edilebilen beş nüshası vardır: *

1. İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu 34 Ae Manzum 501 (AE)

AE nüshasının [69^a] varağında nüshanın müellif hattı olduğu bilgisine yer verilmiştir. Bunun yanında nüshanın oldukça düzensiz bir yapı arz etmesi, daha sonra doldurulmak üzere boş bırakıldığı anlaşılan bazen başlıklı bazen başlıksız bir hâlde görülen boş sayfaları, imla hususiyetleri ve sözcük tercihi bakımından diğer nüshalara göre daima isabetli oluşu gibi pek çok özellik [69^a] da yer alan bilgiyi doğrular niteliktedir.

2. İsveç Upsala Üniversitesi Kütüphanesi 03053 (U)

Bu nüsha SÖ nüshası ile gerek tertip gerek imla hususiyetleri gerekse sözcük tercihleri noktasında büyük bir benzerlik göstermektedir.

3. İngiltere Millî Kütüphanesi Türkçe Yazmaları Or.6238 (BM)

Oldukça düzenli bir yapıda karşımıza çıkan B nüshası, farklı ve uzun uğraşlar neticesinde tespit edilmiş bir nüshadır. Tarama esnasında Hâtif'in Egerci-zade, Semercizâde, Serrâczâde ünvanlarıyla anılması göz önünde bulundurularak yapılan aramalardan sonra kataloglamada meydana gelebilecek muhtemel okuma hataları da düşünülerek farklı varyasyonlarla ikinci bir tarama faaliyetine girilmiş ve böylece “Egrici-zâde Hasan Efendi” adlı bir kayda tesadüf edilmiştir. Bu eserin Hâtif'e ait olabileceği düşünülerek eserin görüntülerine ulaşılmış ve bu eserin de Egerci-zade Hasan Hâtif'e ait olduğu tespit edilmiştir. Nüshada şiirlerin sırası U ve SÖ nüshalarından farklı olup kasidelerin ardından tarihler, tarihlerden sonra muammeyât ve lügazlar, en son bölümde ise gazeller yer almıştır. Okuma esnasında karıştırılabilecek sözcükleri harekemesi ve yer yer bazı sözcüklerin anlamlarına derkenarda yer vermesi de metnin tesisine önemli katkılarda bulunmuştur.

4. Atatürk Üniversitesi Seyfettin Özege Kitaplığı ASL 94-98 (SÖ)

Bu nüsha ilk olarak Selami Ece tarafından müellif hattı bilgisiyle duyurulmuş²⁶ ve bu bilgi daha sonra Hâtif ile ilgili yapılan çalışmalarda da tekrar edilmiştir.²⁷ Bulunan yeni

²⁴ Sevda Önal Kılıç, *Serrâczâde Hasan Hâtif Üç 'Arûs ve Üç Dâmât* (Erzurum: Fenomen Yay., 2020), 12.

²⁵ Hayriye Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme* (Konya: Palet Yay., 2021), 24.

* Makale boyunca Divan nüshalarına ait kısaltmalar eser adının sonundaki parantez içinde yazılan kısaltma ile gösterilmiştir.

²⁶ Ece, “Serrâc-zâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri): 110.

nüshalarla birlikte artık söz konusu nüshanın müellif hattı olmadığı anlaşılmıştır. Hatta tespit edilen yeni nüshalar gerek imla gerekse sözcük tercihi bakımından bu nüshanın oldukça dikkatsiz bir müstensih tarafından kaleme alındığını ortaya koymaktadır.

5. Millî Kütüphane Yazmalar Koleksiyonu 06 Mil Yz FB 313 (M)

Sadece gazeller, muammeyât ve rubaileri barındıran bu nüshada *Dîvân*'da yer alan diğer şiirler yoktur. Bunun yanında külliyyata dâhil olan *Esmâü'l-hüsnâ*, *Üç 'Arûs Üç Dâmâd* ve *Seyahatnâme* adlı eserler de bu nüshada yoktur. Diğer nüshalarla karşılaştırıldığında şiir sayısı bakımından oldukça eksik ve hacim bakımından da küçük bir divançe olduğu söylenebilir.

Hâtif Divanı'na ait bu nüshaların dışında İstanbul Üniversitesi Merkez Kütüphanesi NEKTY05491'de kayıtlı bir nüsha daha görülmektedir. Selami Ece, Hâtif'in *Dîvân*'ı ile ilgili bilgi verirken bu nüshayı Serrâczâde Hasan Hâtif'e ait göstermiştir.²⁸ Yine Hayriye Durkaya da *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme* adlı eserinde Hâtif'in eserlerini tanıtırken *Dîvân*'ı için dört nüshanın varlığından bahsederek bu nüshayı da zikretmiştir.²⁹ Fakat tarafımızca temin edilip incelenen bu nüshanın Hasan Hâtif'e değil, daha önce üzerine yüksek lisans ve doktora çalışmaları da yapılmış olan İstanbullu Hâtif Ali'ye³⁰ ait olduğu tespit edilmiştir. Adı anılan çalışmalarda da katalogta yapılan hataya işaret edilip Hâtif Ali'ye ait bu nüshanın yanlışlıkla Hâtif Hasan Sarrac-zâde adıyla kaydedildiği ifade edilmiştir.

2.2. Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi

U [2^a-28^a] ve SÖ [2a-27^b] nüshalarında derkenarda yazılı olan bu eser, müstakil olarak *Şerh-i Manzûme-i Esmâ-i Hüsnâ* adıyla İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi NEKTY03594'te kayıtlıdır.

Bu eserde Hâtif; XVI. asırda yaşamış, *Gülşen-i Şuara* tezkiresinin müellifi Ahdî'nin ağabeyi olan Rızâî'nin, Fars edebiyatının meşhur muamma üstadı Mîr Hüseyin Nişaburî'ye nazire olarak yazdığı *Esmâ-i Hüsnâ* manzumesini şerh etmiştir. Eserin dibacesinde şair, Hasan bin Muhammed el-med'uvv bi-Serrâc-zâde el-Burüsevî el-med'uvv bi-Hâtif şeklinde künyesini verdikten sonra Rızâî'nin Mîr Hasan Mu'ammâyî'ye nazire olarak yazdığı *Esmâü'l-Hüsnâ*'yı Bedî'atü'l Ma'ânî'de görüp kaydettiğini ve oğulları Muhammed ve Mustafa'nın ilim kesp edecek yaşa gelince bu manaları okuyup anlasınlar diye bu eseri kaleme aldığını ifade etmiştir.

Selami Ece'nin SÖ nüshasına dayanarak duyurduğu³¹ eserle ilgili Ahmet Karataş da bir inceleme yapmış, *XVI. Asır Türk Edebiyatının Rızâî Mahlaslı Şâirleri* adlı kitabında Hâtif'in bu eseri üzerine değerlendirmelerde bulunmuştur. SÖ nüshasına ilave olarak İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi NEKTY 03594'de kayıtlı nüshayı da çalışmasına dâhil eden araştırmacı; eserin, SÖ nüshasında şairin "hatt-ı destiyle muharrer külliyyâtında" bulunduğunu ifade etmiştir.³² Eserde muammaların çözümüne yer verilmeyip sadece Rızâî'nin manzumesine ve onların hemen altında Hâtif'in beyitle ilgili yaptığı birer cümlelik açıklamalarına yer verilmiştir. Tarafımızca hazırlanan Hâtif külliyyatının neşriyle birlikte bu eserin, U nüshasının da eklenmesiyle, tamamı yayımlanmış olacaktır.

²⁷ Ahmet Karataş, *XVI. Asır Türk Edebiyatının Rızâî Mahlaslı Şâirleri* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2013), 124; Kılıç, *Serrâczâde Hasan Hâtif Üç 'Arûs ve Üç Dâmât*, 14; Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 29.

²⁸ Ece, "Serrâc-zâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri): 102.

²⁹ Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 29.

³⁰ Tuğba Danişan, "Hâtif Ali Efendi Hayatı, Edebî Kişiliği, Divânının Tenkitli Metni (1^b-132^a) ve Nesre Çevirisi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009), CXV; Şeyma Sarı, "Hâtif Ali Efendi Hayatı, Edebî Kişiliği, Divânının Tenkitli Metni (132^b-203^a) ve Nesre Çevirisi" (Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009), CXV; Sevdâ Önal, "Hâtif, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı (İnceleme Karşılaştırmalı Metin)" (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010), 76.

³¹ Ece, "Serrâc-zâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri): 92-93.

³² Karataş, *XVI. Asır Türk Edebiyatının Rızâî Mahlaslı Şâirleri*, 124.

2.3. Üç ‘Arûs ve Üç Dâmâd

Üç ‘Arûs ve Üç Dâmâd adlı mesnevi de yine ilk olarak Selami Ece tarafından külliyyatta yer alan eserler içinde duyurulmuştur.³³ Ardından Sevda Önal Kılıç, müstakil bir çalışma hâlinde *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmâd* adıyla bu mesneviyi tek nüsha hâlinde ve müellif hattı olduğu ifade edilen SÖ nüshasını esas alarak yayımlamıştır.³⁴ Yapmış olduğumuz incelemeler neticesinde bu esere SÖ nüshasına ek olarak AE ve U nüshalarında da tesadüf edilmiştir. Yeni tespit edilen bu nüshalar ve özellikle de taslak hâlinde bulunan müellif hattı olduğunu düşündüğümüz AE nüshası metnin yeniden tesisini gerekli kılmıştır. Bu gerekliliği ifade eden birkaç örnek burada anılıp metnin tamamına tarafımızca hazırlanan doktora tezinde yer verilecektir.

2.3.1. Beyit Sayısı

İlk önemli gelişme mesnevinin beyit sayısı ile ilgilidir. Kılıç tarafından yapılan çalışmada mesnevinin beyit sayısı 1142 olarak ifade edilmiştir.³⁵ Bunun birinci sebebi başta yer alan

bismillahi’r-rahmani’r-rahîm
mışra’-ı berceste-i nazm-ı kerîm

ifadesinin bir beyit olarak değil de başlık olarak düşünülmesidir. Hâlbuki Ahmet Kartal’ın da ifade ettiği gibi “ilk beyitteki besmele, bazı mesnevilerde vezne uymaz. Ancak diğer mısra ile kafiyeli olduğundan bir mısra gibi görülür.”³⁶ Bu sebeple bu kısım bir başlık gibi değil, mesnevinin ilk beyti olarak görülmelidir. İkinci bir durum ise;

itdi ta’lîm âdeme esmâ
kıldı gâvvâş-ı kûlzüm-i ma’nâ

beytinin üç nüshada da olmasına karşın (her iki mısranın da “itdi” ifadesi ile başlaması naşiri yanılmış olacak ki) bu beyit Kılıç’ın eserinde yer almamaktadır.³⁷ Yine üç nüshada da olmakla birlikte naşirin dikkatinden kaçan;

didi gûyâya gördüm erzânî
duhterin olduğumda mihmanı

beyti ile mesnevinin beyit sayısı 1145 olmalıdır.

Diğer hususlar; metnin tesisindeki sözcük farkları ve tercihleri, notlandırılmış ve notlandırılmamış “vezin kusurları” başlıklarıyla, tespit edilen nüshaların, metnin tesisine katkısını göstermesi bakımından ayrı ayrı ele alınacaktır.

2.3.2. Sözcük Farkları ve Tercihleri

Başta da ifade edildiği gibi SÖ nüshası oldukça dikkatsiz bir müstensih tarafından istinsah edilmiştir. Bu sebeple Kılıç’ın SÖ nüshasına dayanarak kurduğu metinde pek çok kez metin tamiri yoluna gittiğini görmekteyiz.

Biri nâgeh ricâl-i devletden
Oldı ‘uzlet-güzîn keşretten (26)³⁸

beytinde yazmada “devletdür” şeklinde geçen sözcüğe “devletten” şeklinde müdahalesini dipnotta göstermiştir. Bu sözcük AE ve U nüshalarında “devletden” şeklinde yer almış ve naşirin isabetli müdahalesini doğrulamıştır.

³³ Ece, “Serrâc-zâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri): 93.

³⁴ Sevda Önal Kılıç, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmât*.

³⁵ Sevda Önal Kılıç, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmât*, 17.

³⁶ Ahmet Kartal, “Türkçe Mesnevilerin Tertip Özellikleri”, *Şiraz’dan İstanbul’a Türk Fars Coğrafyası Üzerine Araştırmalar* içinde (İstanbul: Kriter Yay., 2008), 532.

³⁷ Sevda Önal Kılıç, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmât*, 55.

³⁸ Bu bölümden itibaren Sevda Önal Kılıç’ın *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmât* adlı eserinden alınan örnekler, bu eserdeki beyit numaraları ile gösterilecektir.

Küze-i nûra şuya okudı bîr
Yazdı efsûn-ı sercenâd debîr (43)

şeklinde okunan beyit günümüz Türkçesine aktarılırken “sercenâd tılsımı” şeklinde bir anlam verilmiştir. Fakat yaptığımız incelemeler neticesinde böyle bir tılsıma tesadüf edemedik. Hem AE ve U nüshalarının yardımı hem de dua ile ilgili yapılan araştırmalara baktığımızda ise buradaki sözcüğün “surh-bâd” olması gerektiğine kanaat getirdik. Ömür Ceylan’ın Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunan bir yazmada tesadüf ettiği kadeh duası şerhi ile³⁹ Ahmet Talat Onay’ın *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı* isimli eserinde “En’âm kitaplarında, dua mecmualarında bir kadeh duası vardır. Hatta eskiden tas ve çanak içinde dua yazarak bununla hastaya su içirmek suretiyle bir tedavi tarzı vardı.”⁴⁰ ifadesi de beyitteki tüm sözcüklerin bu mazmuna işaret ettiğini göstermektedir. Ayrıca Suat Donuk’un konu üzerine yaptığı detaylı incelemede “Yaşadıkları çağın siyasi, sosyal, kültürel, dini, askeri, ekonomik şartlarını şiirlerinin muhtevası yapan divan şairleri, seyf duası, mercan duası, nur duası, surhubad duası gibi meşhur evradları mazmuna dönüştürdükleri gibi kadeh duasını da mazmunlarına malzeme yapmışlardır.”⁴¹ ifadesiyle bu duaya “surhubâd” adı da verildiğini ifade ettikten sonra pek çok şairin divanından örneklerle bu düşüncesini desteklemiştir. Tüm bu bilgilerden sonra beytin;

küze-i nûra şuya okudı pîr
yazdı efsûn-ı surh-bâd debîr

şeklinde okunmasıyla niyet hâsıl olacaktır. Aynı sözcük, mesnevinin Kılıç tarafından yapılan neşrin 483. beytinde de geçmektedir.

Ķâr olmadı [hem] netîce ‘ilâc
Dem-be-dem inhiâtâ vardı mizâc (193)

beytinde, SÖ nüshasında “ger” eki yazılmamış dolayısıyla naşir de metnin tesisinde tamir yoluna başvurmuştur. AE ve U nüshalarında beytin;

kârger olmadı netîce ‘ilâc
dem-be-dem inhiâtâ vardı mizâc

şeklinde olduğu görülmektedir. Bu hâliyle herhangi bir müdahaleye gerek kalmadan beyit anlam ve vezin bakımından tamamlanmaktadır.

[Hem] o meh oldı fazl-ı Rabb-i Şamed
Vâlidüñ cā-nişîni ola veled (198)

şeklinde metin tamiri yoluna gidilmiştir. Oysa üç nüsha da değerlendirildiğinde beytin:

âdeme oldı fazl-ı rabb-i şamed
vâlidüñ cā-nişîni ola veled

şeklinde okunarak metne bir müdahalede bulunmayı gerektirmediği görülmektedir.

İtdiler şâhvâr ‘azm-i şikâr
Aldı ħar-güş u rubâh ü keftâr (283)

beyti, SÖ nüshasında “ol şehvâr” şeklinde geçmektedir. Naşir beytin tamirini “ol” sözcüğünü çıkarmak suretiyle yaptığını dipnotta göstermiştir. AE ve U nüshalarında ise “itdi ol şehsüvâr” şeklinde bir imla yer almaktadır. Buna göre beyit;

itdi ol şehsüvâr ‘azm-i şikâr
aldı ħar-güş u rubâh ü keftâr

³⁹ Ömür Ceylan, “Kadeh Duası ve Şerhine Dair”, *Böyle Buyurdu Sıftı* içinde (İstanbul: Kapı Yay., 2005), 184.

⁴⁰ Ahmet Talat Onay, *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, (haz. Cemal Kurnaz) (Ankara: Birleşik Yay., 2007), 215.

⁴¹ Suat Donuk, “Şerh-i Du’â-yı Kadeh ve Kadeh Duası Mazmunu”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7(4) (2012): 1606.

şeklinde okunduğunda hem mana hem de vezin bakımından tamamlanmaktadır.

Mürde vü zaḥm-dār idi pencāreh (?)
Penc ü sī der girīz rüy-ber-āh (352)

beytinde “pencāreh” şeklinde okunan sözcük anlaşılammış olacak ki naşir dipnotta sözcüğün fotoğrafını vermiş ve metinde yanına bir soru işareti koymuştur. İşte burada da diğer nüshalar devreye girmiş ve bu sözcüğün yine dikkatsiz bir müstensih kurbanı olduğu anlaşılmıştır. AE ve U nüshalarında bu sözcük “pencāh” şeklinde imla edilmiştir ve böylece beyit;

mürde vü zaḥmdār idi pencāh
penc ü sī der-girīz rüy-be-rāh

şeklinde okunabilmektedir.

Sūr-ı mīr‘āt-i rüy-i dildārı
Oldı Tūṭī kafes giriftārı (407)

beytinde naşir, “sūr” sözcüğünün SÖ nüshasında “siret” şeklinde geçtiğini dipnotta göstermiş ve sözcük tercihini “sūr”dan yana kullanmıştır. U nüshasında da “siret” şeklinde imla edilen sözcüğün AE nüshasında “seyr” şeklinde yazıldığı tespit edilmiş ve böylece bu beyitteki anlam ve vezin problemi ortadan kalkmıştır. Buna göre beyit;

seyr-i mīr‘āt-i rüy-i dildārı
oldı Tūṭī kafes giriftārı

şeklinde okunmalıdır. SÖ nüshası ve U nüshasının bu şekilde ittifak ettiği farklı sözcük tercihleri oldukça fazladır. Bu durumlarda beytin vezin ve manasına uygun olan sözcüğün daima AE nüshasındaki imlanın olması SÖ ve U nüshası arasındaki istinsah ilişkisini göstermesi bakımından önem arz etmektedir.

Kec-küleḥ-pūşī itdi sāḳī-i mül
Oldı pīçide gerdene kākül (447)

beytinde naşir, ilk mısradaki yer alan ifadenin yazmada “itdi kec-küleḥ-pūşī sāḳī-i mül” şeklinde yer aldığını dipnotta göstererek mısraya yukarıdaki gibi bir müdahalede bulunmuştur. Fakat üç nüshaya da baktığımızda imla birliği olduğu görülmektedir. O hâlde beyit;

itdi kec kelle-pūşī sāḳī-i mül
oldı pīçide gerdene kākül

şeklinde okunursa metne müdahaleye gerek kalmadan anlam ve vezin birliği sağlanmış olacaktır.

Didi ḡaddār ḥikāyetin Şīrīn
İtdi dūşīze nükte ki tazmīn (540)

beytinde “ḡaddār” sözcüğü, SÖ nüshasında “ḡaddārā” şeklinde yazılmıştır. Bunu dipnotta gösteren naşir, metin tamiri yoluna giderek “ḡaddār” sözcüğünü tavsiye etmiştir. Fakat hem bir önceki beyitte;

Tūṭīye ‘Andelīb-i tāze-ḥaber
söyledi niçe dāsītān ü siyer

şeklinde mesnevinin iki kadın kahramanının adının anılması ve “dāsītān” sözcüklerinin geçmesi hem de AE ve U nüshalarındaki imlalar göz önünde bulundurulduğunda sözcüğün “Azrā” olması gerektir. Böylece beyit;

didı ‘Azrā ḥikāyetin Şīrīn
itdi dūşīze nükte ler tazmīn

şeklinde okunduğunda anlam ve vezin bakımından uygun olacaktır.

Çekdi kemkerdī (?) bir ḳadeḥ Güyā
Didi bā-‘aşḳ-ı Tūṭī-i ra‘nā (590)

beytinde “kemkerdî” sözcüğü yazılmış ve muhtemelen sözcük anlamlandırılmadığı için dipnotta bu sözcüğün fotoğrafına yer verilmiştir. Bu noktada AE ve U nüshalarına başvurduğumuzda sözcüğün “yek-merdî” olduğunu görmekteyiz. Buna göre beyit;

çekdi yek-merdî bir çadeh Gūyā
didi bā-‘aşk-ı Tūfî-i ra‘nā

şeklinde okunduğunda anlamlı bir ifadeye ulaşılmaktadır.

Nıgehi mest gānzeler cādū
Müjeler tîrler kemān ebrū (601)

beytinde naşir, “müjeler” sözcüğünün, “müjdeler” şeklinde SÖ nüshasında geçtiğini ifade etmiş ve metin tamiri yoluna giderek anlam ve vezin bakımından “müjeler”i tercih etmiştir. AE ve U nüshalarında da “müjeler” şeklinde imla edilen bu sözcüğün yine dikkatsiz müstensih’in sebep olduğu bir istinsah hatası olduğunu söylemek mümkündür.

Nürdî ‘Andelîb-i bāğ-ı cemāl
Tāze kālā-yı hüsni-i mālāmāl (604)

beyti yine müstensih kurbanı olmuş bir beyittir. Bu beyitte ilk mısranın ilk sözcüğünde SÖ nüshasında “kef” harfinin keşidesinin çekilmemesi sebebiyle naşir, sözcüğü “nürdî” şeklinde okumuştur. Hâlbuki AE ve U nüshalarına baktığımızda bu sözcüğün “gördî” şeklinde imla edildiğini ve bu okunuşla mananın tam olarak anlaşıldığı görülmektedir. İkinci bir müstensih hatası da “kālā” sözcüğünün imlasındadır. SÖ’de “kelā” şeklinde imla edilen bu sözcük, naşirin dikkatinden kaçmamış ve tıpkı AE ve U nüshasında olduğu gibi “kālā” şeklinde imla edilmesi gerektiğini dipnotta ifade etmiştir. Buna göre beytin;

gördî ‘Andelîb-i bāğ-ı cemāl
tāze kālā-yı hüsni-i māl-ā-māl

şeklinde okunması uygun olacaktır.

Rāy-ı māderle geldiler eşrāf
Oldılar tarh-ı sâz-ı sūr-ı ziḥāf (1062)

beytinde geçen “ziḥāf” sözcüğü hem U hem de SÖ nüshasında bu şekilde imla edilmiştir. Vezin ve kafîye bakımından uygun görünse de bu hâliyle mana uygun düşmemektedir. AE nüshasına baktığımızda ise sözcüğün “zifāf” şeklinde imla edildiğini görüyoruz. Böylece;

rāy-ı māderle geldiler eşrāf
oldılar tarh-sâz-ı sūr-ı zifāf

şeklinde bir okumanın daha doğru olacağı kanaatindeyiz.

2.3.3. Naşir Tarafından Notlandırılmış “Vezin Problemleri”

Dîdedür ber-zikr-i fezā-yı cenān
Kiştzār-ı maḥabbet-i cānān (399)

şeklinde okunan beyitte “mısrada vezin hatalı” dipnotu düşülmüştür. Hâlbuki beyit mana ve vezin bakımından;

dîdedür bezrger fezā-yı cenān
kiştzār-ı maḥabbet-i cānān

şeklinde okunduğunda veznin hatalı olmadığı görülmektedir.

Rū-siyeh gām-ḥāre yār-ı mūnis cān
Kaldı ser-geşte vālih ü ḥayrān (837)

beytinde, ilk mısra için “mısrada vezin hatalı” dipnotu düşülmüştür. Fakat şairin bırakın mesnevisini külliyyatın tümünü göz önünde bulundurduğumuzda dahi vezni ustaca kullandığını

ve bariz bir aruz kusuruna düşmediğini görmekteyiz. Bunun yanında AE nüshasındaki imlasını da göz önünde bulundurduğumuzda;

dü[ş]d[i] ğam-h̄āre yār-ı mūnis cān
kaldı ser-geşte vālih ü hayrān

şeklinde bir okuma tercihinde bulunabiliriz. Bunu yaparken hem mana hem vezin gözetilmiş hem de külliyyatın neşri esnasında AE nüshasında harflerin noktalarının ve sözcük sonundaki “yā” harfinin unutulduğu örnekler de düşünülmüştür.

Hāl-zāde gele kethüdā-yı harem
Yolda kāfī ricālden mahrem (938)

beytinde dipnot olarak ilk mısra için “mısrada vezin hatalı” ibaresi yer almaktadır. Hâlbuki beyit:

hāl-zādeñle kethüdā-yı harem
yolda kāfī ricālden mahrem

şeklinde okunduğunda aslında vezin ve mana bakımından beyitte herhangi bir sorun olmadığı görülmektedir. Zaten üç nüshada da herhangi bir imla farkı yoktur.

2.3.4. Naşir Tarafından Notlandırılmamış “Vezin Problemleri”

Bu örneklerin yanında birkaç örnek de naşirin herhangi bir not düşmemesine rağmen SÖ nüshasında eksik ve yanlış istinsahlardan dolayı hatalıymış gibi görülen örnekler vermek yerinde olacaktır.

Eylerim H̄āce senden istimdād
Beni dāmgehden it āzād (96)

şeklinde okunan beytin ikinci mısrasında vezin kusurlu görünmektedir. SÖ nüshasında da imla bu şekildedir. AE ve U nüshalarına baktığımızda ise “bu” sözcüğünün SÖ nüshasının müstensihî tarafından yazılmadığını hemen görmekteyiz. Buna göre beyti;

eylerim h̄āce senden istimdād
beni bu dāmgehden it āzād

şeklinde okuduğumuzda ikinci mısra vezne uyumuş olur.

İtmiş ol tıflı kılzüm-i ma‘nā
Sebağ-ı ümmdür ‘ilmü’l-esmā (143)

şeklinde okunan beytin ikinci mısrasında vezin kusurludur. Burada SÖ nüshasında “āmūz” sözcüğünün imlasındaki noktanın unutulmuş olması naşiri böyle bir okumaya sevk etmiş olacaktır. Hâlbuki AE ve U nüshaları, vezin ile birlikte düşünüldüğünde bu beytin;

itmiş ol tıflı kılzüm-i ma‘nā
sebağ-āmūz-ı ‘alleme’l-esmā

şeklinde okunması gerektiğini göstermektedir.

Sen tezerv-i behiştin Gūyā
Olma büm u ğarrā ile hem-pā (241)

beytinin ikinci mısrası, bu hâliyle vezne uygun değildir. Ayrıca mana göz önünde bulundurulduğunda da “tezerv”, “büm” gibi kuşların adı anılmış ve dolayısıyla sözcüğün karga manasına gelen “ğūrābla” şeklinde okunması uygun olacaktır. Böylece beyit;

sen tezerv-i behiştin Gūyā
olma büm u ğurābla hem-pā

şekliyle mana ve vezin bakımından tamamlanmış olur.

Kimi ister duḥān ü kimi ğubār
Bārū-veş ğulām u hizmetkār (253)

Beytinin ikinci mısrası, bu hâliyle vezne uygun değildir. Hâlbuki beyit;

kimi ister duḥān ü kimi ğubār
bār-ı dūş-ı ğulām u hizmetkār

şeklinde okunduğunda mana ve vezin bakımından tamamlanmış olur.

Geh āşikār ü geh<i> silāḥşorī
Zevk-yāb oldı ma'nevī şūrī (278)

beytinde SÖ nüshasının müstensihisi, sözcüğü “āşikār” olarak imla etmiş ve dolayısıyla metnin hem manası hem de vezni bozulmuştur. Bunun üzerine naşir “geh<i>” sözcüğü ile anlamı sağlamaya çalışmış fakat vezin bu hâliyle hâlâ kusurlu bir görünüm arz etmektedir. AE ve U nüshalarına baktığımızda sözcüğün “āşikār” değil “şikār” olduğu görülmektedir. Bu hâliyle okuduğumuzda:

geh şikār ü gehi silāḥşorī
zevk-yāb oldı ma'nevī şūrī

hem mana hem de vezin bakımından beyit tamamlanmakta ve metne müdahaleye de ihtiyaç kalmamaktadır.

oldı naqş-ı sīm sīminden berīd
oldı hilāl <ile> eylediler 'ıyd (309)

beytinde, birinci ve ikinci mısra vezin ve mana bakımından kusurlu bir görünüm arz etmektedir. İkinci mısranın başındaki “oldı” sözcüğü SÖ nüshasında bu hâldeyken AE ve U nüshalarında “ol” şeklinde imla edilmiştir. Bu da göz önünde bulundurularak beyit yeniden değerlendirilirse;

oldı naqş-ı süm-i semendi bedīd
ol hilāl ile eylediler 'ıyd

şekliyle hem vezin hem de mana bakımından daha uygun olacaktır. Üstelik böyle bir okuma ile metne müdahale etme gereği de ortadan kalkmaktadır.

Sebz-pūş oldı nihāl ü şecer
Virdi şīrīn ğüne ğüne şemer (321)

beytinin birinci mısrası, vezin bakımından kusurlu görünmektedir. SÖ nüshasında yer almayan fakat AE ve U nüshalarında bulunan “her” sözcüğü metne dâhil edildiğinde vezin düzeltilmektedir. O hâlde beyit:

sebz-pūş oldı her nihāl ü şecer
virdi şīrīn ğüne ğüne şemer

şeklinde okunmalıdır.

Rūyın ol gül-ābla yudılar
Şadrına kırş-ı şandalī kodılar (475)

beytinin birinci mısrası, bu hâliyle vezne uygun değildir. O sebeple “ol” sözcüğü vezni esas alarak “evvel” şeklinde okunmalıdır. Böylece;

rūyın evvel gül-ābla yudılar
şadrına kırş-ı şandalī kodılar

şekliyle vezin ve anlam düzeltilmektedir.

SÖ nüshasında müstensihinin dikkatsizliğini gözler önüne serecek en çarpıcı örneklerden biri de;

Bu teng-havşala degüldi meger
Didi bana görindi [bir] perī-zād (479)

beyti ve

Kendüye geldi şordılar emcād
Didi bana görindi [ol] perī-zād (481)

beytidir. Beyitler bu hâliyle hem vezin hem de mana bakımından sorunludur. Çünkü müstensih bu iki beytin ikinci mısralarını mütekerriren yazmıştır. Hâl böyle olunca naşir de metin tamiri yoluna gitmiştir. Yine AE ve U nüshalarına baktığımızda bu beyitlerin şu şekilde olduğunu görmekteyiz;

bu tenük-ḥavşala degüldi meger
bu ne ḥālet ola ‘aceb didiler
kendüye geldi şordılar emcād
didi bana görindi perī-zād

bu hâlleriyle hem tekrar eden mısradan farklı bir mısranın yazıldığı hem de metne müdahale etmeden mana ve veznin uyduğunu görmekteyiz. Böylece mesnevinin neşredilmemiş bir beyti daha ortaya çıkmış olacaktır.

Aldı sākī fetīli [hem] belādan
Ḥūn-revān oldı zaḥm-ı mīnādan (484)

beytinde, SÖ nüshasında sözcük “belādan” olarak imla edilmiştir. Böylece vezin kusurlu görünmektedir. Bu sebeple naşir metne bir müdahalede bulunma ihtiyacı hissetmiştir. Hâlbuki diğer nüshalarda sözcük “bālādan” şeklinde geçmektedir. Bu hâliyle metne müdahalede bulunmadan;

aldı sākī fetīli bālādan
ḥūn revān oldı zaḥm-ı mīnādan

şeklinde okumak mümkündür.

Virdi ser-rişte Hemdem üftāde
İtdi kūze-ter-i şeyḥ-i bāde (635)

beytinin ikinci mısrası, vezne uygun değildir. SÖ nüshasında şeklindeki imla, naşiri yanılmış olacaktır. AE ve Ü nüshalarındaki imla esas alındığında beytin;

virdi ser-rişte Hemdem üftāde
İtdi kūze tereşşūḥ-i bade

şeklinde okunup mana ve vezin kusurlarının ortadan kalktığı görülür.

Eyledüñ nūş sāğar-ı şār
İtme min-ba‘d neş‘e sen inkâr (638)

beyti de SÖ nüshasında yazılmamış sözcüklere örnek teşkil eden bir beyittir. Bu hâliyle birinci mısrada ortaya çıkan vezin problemi AE ve U nüshalarına bakıldığında hemen çözülebilmektedir. Çünkü “ser-şār” olması gereken sözcük SÖ’de “ser” şeklinde imla edilmiştir. Bu hâliyle beytin:

eyledüñ nūş sāğar-ı ser-şār
itme min-ba‘d neş‘esin inkâr

şeklinde okunması mümkündür.

Sāḥte iltifāt-ı Güyāyı
Gördi itdi [o] nā-şekībāyı (657)

beyti de SÖ ve U nüshaları arasındaki ilişkiyi gösteren ve AE nüshasının müellif hattı olduğu görüşümüzü destekleyen örneklerden biridir. Bu beyitte de hem SÖ hem U nüshasında eksik bir sözcük bulunmaktadır. Bu sebeple naşir metin tamiri yoluyla beyti vezne uygun hâle getirmiştir. Fakat AE nüshasına baktığımızda beytin aslında;

sāhte iltifât-ı Gūyāyı
gördi vü itdi nā-şekībāyī

şeklinde olduğunu ve bu iki nüshanın da istinsah edildiği esnada eksik yazıldığını göstermektedir.

Örneklerden de anlaşılacağı üzere tespit edilen nüshaların özellikle de AE nüshasının *Üç 'Arûs ve Üç Dâmâd* mesnevisinin neşri için büyük bir öneme sahip olduğunu göstermiştir. Sözcük tercihlerinin anlama olan etkisi diğer AE ve U nüshalarında oldukça açıktır. Bununla birlikte adı anılan veya anılmayan “mısranın / beytin vezne uymaması” ya da “veznin hatalı” olduğu beyitlerin hiçbirinin Hâtif ile ilgili olmayıp müstensih hatası veya okuma tercihlerinden kaynaklandığı görülmektedir. Bu eserden verdiğimiz örnekler daha pek çok olup bu kadarının dahi meramımızı anlatmaya yeterli olacağı düşüncesindeyiz. Bu hâliyle ortaya koymaya çalıştığımız fikir, SÖ nüshasının bir müellif hattı olmadığı hatta kötü bir müstensihin elinden çıkmış bir istinsah olduğu düşüncesidir. Yaptığımız alıntılar da Sayın Sevda Önal Kılıç'ın değerli çalışmasına bir eleştiri getirmekten ziyade *Üç 'Arûs ve Üç Dâmâd* adlı eseri yeniden tesis ve neşretme noktasındaki haklı düşüncemizi ortaya koymaktadır. Tarafımızca hazırlanan Hâtif külliyyatının neşri tamamlandığında tüm nüsha farkları ve okuma tercihleri de takdirlere sunulacaktır.

2.4. Seyahatnâme

Hâtif'in Bağdat'a tayin edilmesiyle önce yolculuğunu anlatarak bir seyahatname özelliği gösteren; ardından burada gezdiği yerleri, yaşadığı duyguları, azil süreci gibi olayları anlatan ve bu yönüyle de bir sergüzeştname özelliği gösteren bu eser, yukarıda adı anılanlar içinde sadece U [169^b-191^b] ve SÖ [171^b-199^a] nüshalarında bulunmaktadır. Hâtif külliyyatı içinde bulunan bu eserle ilgili ilk müstakil çalışmayı yapan Hayriye Durkaya da SÖ nüshasının *Seyahatnâme* için tek nüsha ve müellif hattı olduğunu ifade etmiştir.⁴² Yapmış olduğumuz çalışmalar neticesinde *Seyahatnâme*'nin bir nüshasını daha tespit etmiş bulunmaktayız. Fakat bu nüsha bir istinsah olduğunu düşündüğümüz U nüshası içinde yer almakta ve dolayısıyla SÖ nüshasından büyük farklar göstermemektedir. Yine de metnin tesisi noktasında önemli ipuçları vermesi ve okuma önerileriyle tarafımızca hazırlanan Hâtif Külliyyatı'nda detaylarıyla yer alacaktır.

Yeni nüshanın, metnin kurulmasına katkısını göstermesi bakımından üç temel başlık altında örneklere yer verilecektir.

2.4.1. Sözcük Farkları ve Tercihleri

Minnet Allâh'a Resûl'ına selâm
Her hâfir emre bu mebde bu hîtâm (1-1)⁴³

beytinde SÖ nüshasında “hîtâm” şeklinde imla edilen sözcük naşirin isabetli müdahalesi ve kafiyein de yardımıyla “hîtâm” şeklinde okunmuştur. Bu sözcük U'da da “hîtâm” şeklinde imla edilmiştir.

Oldı na'îm-i cāha hemîn
Tehniyem oldı vedâ'ımla qar (1-16)

beytinde mesnevi nazım şekliyle yazılmış bu şiirde kafiye problemini beraberinde getirmektedir. U nüshasına baktığımızda sözcüğün “qarîn” şeklinde imla edildiğini görmekteyiz. Böylece beyit:

oldı na'îm-i cāha hemîn
tehniyem oldı vedâ'ımla qarîn

şeklinde okunarak vezin ve kafiye açısından daha uygun bir görünüm arz eder.

⁴² Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 30.

⁴³ Bu bölümden itibaren Hayriye Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*'den adlı eserden alınan örnekler bu eserdeki manzume numaraları ile gösterilecektir.

Bursa'ya geldim 'ıyāl ü evlād
Görüşüb cümlesi [ile] dil-şād (1-17)

beytinde SÖ nüshasında yazılmamış bir sözcük sebebiyle naşir metin tamiri yoluna gitmiştir. U nüshasına başvurduğumuzda ise beyitte yazılmayan bir “oldı” fiili görülmektedir. Buna göre beyit;

Bursa'ya geldim 'ıyāl ü evlād
görüşüp cümlesi oldı dil-şād

şeklinde okunarak müdahaleye gerek kalmadan mana ve vezin bakımından tamamlanmış olur.

Bu imiş bender-i iqbāl meşhūr
Her ne maqşūd ise bunda mevcūd (1-106)

şeklinde okunan beyitte SÖ nüshasındaki önemli problemlerden biri kendini göstermiştir. Bu nüshada vāv, dāl ve rā harfleri birbirine çok benzer şekilde yazılmıştır. Hâl böyle olunca bazı sözcüklerde de okuma güçlüğü meydana getirmektedir. Yine mesnevi nazım şeklinin devam ettiği bu beyitte kafiye ve mana düşünüldüğünde “meşhūr” sözcüğünün “meşhūd” şeklinde okunmasının daha isabetli olacağı görüşüdeyiz buna göre beyit;

bu imiş bender-i iqbāl meşhūd
her ne maqşūd ise bunda mevcūd

şeklinde okunabilmektedir.

Vālī-i yār-ı dīn İbrāhīm Ağa
İtdi mihmān-nüvāzī vü 'atā (1-130)

beytinin ilk mısrası anlam ve vezin bakımından kusurlu bir görünüm arz etmektedir. Buna sebep SÖ nüshasındaki hatalı imladr. şeklinde imla edilen sözcük U nüshasında “Mardin”dir. Buna göre beyti;

vālī-i Mardin İbrāhīm Ağa
itdi mihmān-nüvāzī vü 'atā

şeklinde okuduğumuzda hem vezin hem de mana tamamlanmış olur.

Niçe nām [u] ad u aşhāb-ı güzīn
Kaldı bu hıttada āsūde-nişīn (1-175)

beytinde SÖ nüshasında müstensihin “vāv” harfini yazmaması sonucu naşir de metin tamiri yoluna gitmiştir. U nüshasına baktığımızda ise beytin şu şekilde okunmaya müsait olduğu görülmektedir;

niçe nām-āver ü aşhāb-ı güzīn
kaldı bu hıttada āsūde-nişīn

böylece metne müdahaleye gerek kalmadan mana ve vezin bakımından beyit tamamlanmış olur.

kişver-ārāsı 'Irāk-ı 'Acem'üñ
vāriş-i haşmeti dādār-ı Cem'üñ (1-195)

beytinde SÖ nüshasında vāv, dāl ve rā harfleri birbirine çok benzer bir hâlde yazılmasının bir başka örneğini görmekteyiz. Bu beyit U nüshasının da yardımıyla;

kişver-ārāsı 'Irāk-ı 'Acem'üñ
vāriş-i haşmeti Dārā vü Cem'üñ

şeklinde okunmasının daha uygun olacağı kanaatindeyiz.

bāzlar kebd-i tezervi yediler
bendeler kebki kebāb eylediler (1-200)

beytinde SÖ nüshasında şeklinde bir imla yer almaktadır. Naşir bu imlayı dipnotta göstererek sözcüğü “yediler” şeklinde tamir etmiştir. U nüshasında da “yediler” şeklinde yazılan bu sözcük naşirin isabetli bir tercihte bulunduğunu desteklemektedir.

H̄āb-ı har-gūşe gelüb bī-dārī
İtdi rûye kec ü mec reftārī (1-205)

beytinde SÖ nüshasında “H̄āb-ı har-gūşe” sözcüklerinde yer alan imla hatasını naşir isabetli bir şekilde tamir etmiş ve bunu dipnotta göstermiştir. Fakat ikinci mısradan geçen “rûye” sözcüğü U nüshasında “rûbeh” olarak geçmektedir. Beytin manası göz önünde bulundurulduğunda bu sözcüğün daha uygun olduğunu söyleyebiliriz. Buna göre beyit;

h̄āb-ı har-gūşa gelüp bīdārī
İtdi rûbeh kec ü mec reftārī

şekliyle daha uygun görünmektedir.

Gel gel ey āfet-i cihān maṭr-ı ḡab‘ iştivâ-yı cān
Bülbül-i bezm-i gülistān ḡonçe-dehān mısın nesin (6-4)

beytinin birinci mısrasında SÖ nüshasında oldukça karışık bir imla göze çarpmakta. Bu da naşiri yanıltmış olmalıdır. Beyti U nüshasından okuduğumuzda;

gel gel ey āfet-i cihān muṭrīb-ı hoş-nevâ-yı cān
bülbül-i bezm-i gülsitān ḡonçe-dehān mısın nesin

şekliyle vezin ve manaya uygun bir şekilde yazıldığını görmekteyiz.

eyledi esbūñ için pāy-endāz
sebz-gūn aṭlas-ı nūvīsānuñ (8-53)

beytinde SÖ nüshasında hatalı bir imla vardır, bu da naşiri yanıltmış olacaktır. Beyit U nüshasında;

eyledi esbūñ için pāy-endāz
sebz-gūn aṭlas-ı nev-büstānuñ

şeklinde yazılmıştır. Verilen bu sınırlı örneklerden de anlaşılacağı üzere yine bir istinsah olduğunu düşündüğümüz U nüshası dahi metnin tesisinde önemli bir rol oynamaktadır.

2.4.2. Naşir Tarafından Notlandırılmış “Vezin Problemleri”

Bāḡlar bāḡçeler ābādān
Mīvenüñ bunda bāhāsı erzān (1-55)

bu beyit Durkaya'nın, Hâtif'in vezin kullanımının değerlendirildiği bölümde örnek verilerek “eserde ise ahengi sekteye uğratabacak kadar zihaf sayısı fazladır.”⁴⁴ hükmüne yer verilmiştir. Hâlbuki hem SÖ nüshasında hem de U nüshasında bu sözcük “behā” şeklinde imla edilmiştir. Bu hâliyle metne sadık kalarak yaptığımız okuma neticesinde;

bāḡlar bāḡçeler ābādān
mīvenüñ bunda bahāsı erzān

şeklinde herhangi bir zihafa ihtiyaç duyulmadığı görülmektedir.

Mūnhedim Cisir-i Misis zīr ü zeber
Mī‘ber ile oldı Cihān şuyı güzer (1-84)

beytinde mısranın vezni kusurludur dipnotu düşülmüştür. Hâlbuki gerek Hâtif külliyyatında gerek divanlarda pek çok örneğini gördüğümüz bir kullanımla

⁴⁴ Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 83.

münhedim Cısr-i Misis zîr ü zeber
mi‘ber-ile_ oldu Cihân şuyı güzer

şeklinde beyti okuduğumuzda kontraksiyon ile “le” ve “ol” hecelerinin birlikte söylenmesi, vezin kusurunu gidermektedir.

Câmi‘ ü hânı bunuñ âbādān
Meyvesi çok ütrüc ü remmān erzān (1-92)

şeklinde okunan beytin ikinci mısrasında veznin kusurlu olduğu dipnotta belirtilmiştir. Naşiri böyle düşünmeye sevk eden zannımızca SÖ nüshasında bulunan hatalı imladr. Bu mısradan geçen “meyvesi” sözcüğü U nüshasında “mîve” şeklinde imla edilmiştir. Bu hâliyle okunduğunda

câmi‘ ü hânı bunuñ âbādān
mîve çok ütrüc ü rümmān erzān

şekliyle mısradan vezne dair bir kusur olmadığı görülmektedir.

Düş-zîb oldu çü semûr kabā
Leyle-i kadre irişdüm güyā (1-214)

beyti naşirin, Hâtif’in vezin kullanımını ele aldığı bölümde verilen örnek beyitlerden biridir. Bu beyitte “semûr” sözcüğü örnek verilerek şairin imaleleri sadece Türkçe kelimelerde değil, Arapça ve Farsça sözcüklerde de yaptığı ifade dilmiştir.⁴⁵ Fakat bu sözcüğün “semmûr” şekliyle okunabileceğini göz önünde bulundurduğumuzda herhangi bir vezin kusurunun söz konusu olmadığı görülmektedir.

zâtı ol deñlü sütüde vü hışālî memdüh
‘âciz ü şafiy lugāt devr-i heftād-ı suhan (2-24)

beytinin ikinci mısrası için “mısranın vezni kusurludur” dipnotu düşülmüştür. Hâlbuki beyit;

zâtı ol deñlü sütüde vü hışālî memdüh
‘âciz-i vaşfi lugāt-ı dü vü heftād-ı suhan

şeklinde okunmaya müsaittir. Bu hâliyle aslında mısranın vezninde herhangi bir kusur olmadığı görülmektedir.

Feyz-bahşā-yı dimāğ-ı cān nīm-i cünbişi
Hem şemīm-i nev-nihāl-i sebz-i reyhāndur kalem (3-3)

beytinin ilk mısrası için “mısranın vezni kusurludur” dipnotu düşülmüştür. Hâlbuki beyit;

feyz-bahşā-yı dimāğ-ı cān nesīm-i cünbişi
hem şemīm-i nev-nihāl-i sebz-i reyhāndur kalem

şeklinde okunduğunda herhangi bir aruz kusuru olmadığı görülmektedir.

Eylemiş h̃ābgāhı mecerre gehvāresi
Nāz-perver şîr-h̃āre tıfl-ı pistāndur kalem (3-7)

beytinin ilk mısrası için “mısra vezne uymamaktadır” dipnotu düşülmüştür. Burada da SÖ nüshasının müstensihî naşiri yanılmıştır. U nüshasında beytin;

eylemişler h̃ābgāhı mihbere gehvāresi
nāz-perver şîr-h̃āre tıfl-ı pistāndur kalem

şeklinde olduğu görülmektedir. Bu şekilde okunduğunda herhangi bir aruz kusuru olmadığı açıktır.

⁴⁵ Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 83.

Vâlih-i işkeste-i hâtır zâr u ser-gerdândur
Çün temessük-dâde-i dâm-ı firāvândur qalem (3-75)

beytiyle ilgili naşir “Metinde “ser-gerdândur” ifadesinden sonra redif olan “kalem” kelimesi yazılıdır. Ancak bu hâliyle mısra vezne uymamaktadır. Şair, eksik mısra yazmış veya ahengi canlandırmak için tecdid-i matlaya yer vermek istemiş olabilir.”⁴⁶ şeklinde bir dipnot düşmüştür. Hâlbuki U nüshası naşirin söz konusu notuna gerek olmadığını göstermektedir. Çünkü U nüshasında böyle bir durum söz konusu değildir. Hâl böyle olunca şaire isnat edilen bu düşüncelerin aslında bir müstensih hatası olduğu açıklık kazanmaktadır. Burada sayın Durkaya’yı bu değerlendirmeye sevk eden unsurun, SÖ nüshasını müellif hattı olarak görmesinden kaynaklanmış olacağı düşüncesindeyiz.

Eylemiş irhâ-yı ‘inānda şehvâr-ı dâverân
Yeke-tâz-ı sâbık-ı fursân-ı meydândur qalem (3-75)

şeklinde okunan beytin ilk mısrasında veznin kusurlu olduğu dipnotta belirtilmiştir. Naşiri böyle düşünmeye sevk eden yine SÖ nüshasındaki hatalı imla olmalıdır. Bu mısradaki geçen “şehvâr” sözcüğü U nüshasında “şehsüvâr” şeklinde imla edilmiştir. Bu hâliyle okunduğunda;

eylemiş irhâ ‘inānda şehsüvâr-ı dâverân
yekke-tâz-ı sâ’ik-ı fursân-ı meydândur qalem

şekliyle mana ve vezin bakımından bir problem görülmemektedir.

Didi müşahhasât-ı zātuñ seyrân iden
Haşmet ü behcet ü bahâ şevket ü şân mısın nesin (6-12)

beytinin birinci mısrası için dipnotta “vezin kusurludur” ifadesine yer verilmiştir. Hâlbuki U nüshasında beyit;

didî müşahhasât-ı zātuñ siyerini seyr iden
haşmet ü behcet ü bahâ şevket ü şân mısın nesin

şeklinde yazılmış ve böylece mana ve vezin kusuru ortadan kalkmıştır.

Gören şahid kabûl itdi temîme-i emân
Hırz-ı du‘â-yı âşaf-ı ‘ahd-i zamân mısın nesin (6-14)

beytinin birinci mısrası için dipnotta “mısranın vezni hatalıdır” ifadesine yer verilmiştir. Hâlbuki beyit;

gerden-i şahed-i kabûl itdi temîme-i emân
hırz-ı du‘â-yı âşaf-ı ‘ahd-i zamân mısın nesin

şeklinde okunmaya müsaittir.

Buldi teşrîfûñ ile rif‘at ü şân
Maqdemüñle oldı bülend eyvānuñ (8-52)

beytinin ikinci mısra için “mısranın vezni kusurludur” ifadesine yer verilmiştir. Hâlbuki şairin külliyyatında pek çok defa tesadüf ettiğimiz kontraksiyon ile “le” ve “ol” hecelerinin birlikte söylenmesi, vezin noktasında bir kusur meydana getirmeyeceği kanaatindeyiz.

buldı teşrîfûñ ile rif‘at ü şân
maqdemüñle oldı bülend eyvānuñ

şekliyle beyti okumak mümkündür.

İmkân-ı hâtır-ı rindândur Haleb
Senâ-yı şahed-i ‘Arabistân’dur Haleb (13-1)

⁴⁶ Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 129.

beyti SÖ nüshasındaki yanlış imlalar neticesinde mana ve vezin bakımından kusurlu bir görünüm arz etmektedir. Naşir de bunu ilk mısra için düştüğü dipnotta “mısranın vezni kusurludur” şeklinde tespit etmiştir. U nüshasında ise beyit;

ārāmgāh-ı hâtır-ı rindāndur Haleb
meştā-yı şāhed-i ‘Arabistān’dur Haleb

şeklinde yazılmıştır. Böylece beyit; vezin ve mana bakımından uygundur.

2.4.3. Naşir Tarafından Notlandırılmamış “Vezin Problemleri”

Hān Hüsrev Paşa’nuñ etfāl
İtdi emīn ile istikbāl (1-43)

beytinde vezin kusurlu görünmektedir. SÖ nüshasında beytin her mısrasının sonunda yer alan “yâ” harfi müstensih tarafından imla edilmemiştir. U nüshasına baktığımızda ise beyit;

Hān Hüsrev Paşa’nuñ etfālī
İtdi amīn ile istikbālī

şeklinde yazılmıştır, böylece mana ve vezin bakımından bir problemin olmadığı görülmektedir.

Sāhibü’l-hayr eşeri anda tamām
Cāmi’ ü medrese hān ü hamām (1-72)

okuyuşuyla “hamām” sözcüğünde uygun olmayan bir imale ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple sözcüğü “hammām” şeklinde okuduğumuzda şairin vezin kullanımı ile ilgili yorumlarda da daha isabetli fikirlerin ortaya çıkacağı inancındayız.

Ladik ü Konya be-nezd-i çuhūr
Bir birisi toköz sâ’at dūr (1-60)

hâliyle beytin ikinci mısrası vezin bakımından kusurlu görünmektedir. Buna sebep U nüshasında “toköz” şeklinde yazılan sözcüğün SÖ nüshasında “toköz” şeklinde imla edilmesidir. O hâlde beyit;

Ladik ü Konya be-nezd-i cumhūr
her birisi toköz sâ’at dūr

şeklinde okunmalıdır.

Dūr u nezdik çü hurşid-i münir
Mest-feyz keremi mır ü fakir (1-230)

şeklinde beyti okuduğumuzda ikinci mısrada bir kusur olarak görülen Arapça ve Farsça sözcüklerde yapılan med örnekleriyle karşılaşıyoruz. Hâlbuki külliyyat neşrinin hazırlığı esnasında Hâtif’in vezin konusunda oldukça titiz davrandığını görmekteyiz. Bu sebeple beytin;

dūr u nezdik çü hurşid-i münir
müstefiz-i keremi mır ü fakir

şeklinde okunması daha doğru olacaktır.

Nüvişt-i kâi’nâtı levha sebt itdi ezel
Mişver-i dolâb-ı nüh gerdün-ı gerdāndur qalem (3-22)

Bu hâliyle beytin birinci mısrası vezne uygun görünmemektedir. Çünkü SÖ nüshasında “nüvişt” olarak yazılan sözcük U nüshasında “ser-nüvişt”tir. Dolayısıyla beyti;

ser-nüvişt-i kâi’nâtı levhe sebt itdi ezel
mişver-i dolâb-ı nüh gerdün-ı gerdāndur qalem

şeklinde okuduğumuzda vezin ve mana bakımından bir problem olmadığı görülmektedir.

Şâ'ir-i ülfete tab'-ı bezm-i yārān-ı şafā
Hâfız-ı sencide-ḥ'ān-ı nazm-ı Furkân'dur kalem (3-42)

şeklinde beyti okuduğumuzda birinci mısradaki, bir kusur olarak görülen Arapça ve Farsça sözcüklerde yapılan med örneğiyle karşılaşıyoruz. Bu sebeple beytin;

şâ'ir-i ālüfte-tab'-ı bezm-i yārān-ı şafā
hâfız-ı sencide-ḥ'ān-ı nazm-ı Furkân'dur kalem

şeklinde okunması daha isabetli olacaktır.

Ka'be-i edebde cāh-ı devlete habāb için
Bādiye-peymālara sakḳā-yı 'atşāndur kalem (3-71)

beytinin ilk mısrası yine SÖ nüshasında müstensihinin dikkatsizliğine uğramıştır. ve şeklinde imla edilen sözcükler için U nüshasında bakıldığında beytin;

Ka'be-i ümmide cāh-ı devlete reh-yāb için
bādiye-peymālara sakḳā-yı 'atşāndur kalem

şekliyle yazıldığı ve bu hâliyle hem mana hem de vezin bakımından bir problem olmadığı görülmektedir.

Hāmedür meşāta-ı ruḥsār-ı ebkār-ı suḥān
Naḳş-pīrā-yı ser-i tezhīb-i 'unvāndur kalem (3-85)

okuyuşuyla “meşāta” sözcüğünde uygun olmayan bir imale ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple sözcüğün “meşāta” şeklinde okunması daha uygun olacaktır.

Eyledi çeşm-i cihānuñ bīnti gör
Berḳ-ı şemşīri ile a'dānuñ (8-26)

beytinin birinci mısrası bu hâliyle vezin ve mana bakımından kusurlu bir görünüm arz etmektedir. Buna sebep SÖ nüshasındaki imla olmalıdır. Hâlbuki U nüshasından beyti okuduğumuzda;

eyledi çeşm-i cihān-bīnini kūr
berḳ-ı şemşīri ile a'dānuñ

şekliyle vezin ve mana düzeltilmektedir.

Örnekler incelendiğinde eser boyunca naşir tarafından notlandırılmış ya da notlandırılmamış “beyit / mısra vezne uymamaktadır”, “vezin hatalıdır” ifadelerinin hemen hemen hepsi ya müstensihinin yaptığı istinsah hatalarından ya da metni okuma tercihlerinden kaynaklandığını söylemek yanlış olmayacaktır. O hâlde Hâtif'in vezin kullanımını bu veriler dâhilinde tekrar gözden geçirmek gerekmektedir.

Son olarak *Seyahatnâme* içinde yer alan üçüncü manzume (“kalem” kasidesi) sıralama hatasından kaynaklı olarak 110 beyit olarak kaydedilmiştir.⁴⁷ Hâlbuki bu şiir 112 beyitten müteşekkildir.

Bu yazının amacı metin eleştirisi olmadığı için *Seyahatname* neşrinden verdiğimiz örnekler de *Üç Arûs ve Üç Damâd* mesnevisinde olduğu gibi çok sayıda benzeri arasından sınırlı sayıda seçilmiştir. Amacımız SÖ nüshasının bir müellif hattı olmadığı hatta kötü bir müstensihinin elinden çıkmış özensiz bir nüsha olduğunu ortaya koymaktır. Yaptığımız alıntılar ile de Sayın Hayriye Durkaya'nın büyük bir emek ve titizlikle hazırladığı değerli çalışmasına bir eleştiri getirmekten ziyade *Seyahatnâme* adlı eseri yeniden tesis ve neşretme noktasındaki haklı

⁴⁷ Durkaya, *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*, 77.

düşüncemizi savunmaktayız. Her ne kadar bu eser için müellif hattı elimizde değilse de U nüshasının metnin tesisine katkısı açıktır. Tarafımızca hazırlanan Hâtif külliyyatının neşri tamamlandığında tüm nüsha farkları ve okuma tercihleri araştırmacıların takdirlerine sunulacaktır.

Sonuç

Metin neşrinin, eser bulmaktan ötürü zorlaştığı ve hatta imkânsız hâle geldiği düşüncesinin hâkim olduğu bu dönemde hâlâ kütüphanelerin tozlu raflarında ve elektronik ortamda gün yüzüne çıkmamış şairlerin ve eserlerin varlığını bir kez daha ortaya koymak oldukça sevindiricidir. Üstelik sadece bir divan değil, koca bir külliyyata sahip olan Hâtif gibi bir şairin eserlerini düşündüğümüzde bu daha da çarpıcı bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Bu noktada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus ise bir araştırmacının, bir şairle ilgili yaptığı çalışma neticesinde artık bu şairin “adı ve isim hakkının” çalışmayı yapan kişiye ait olması gibi yaygın bir kanının varlığıdır. Hâlbuki aynı şairin aynı eserine yöneltilecek farklı bakışlar, o şair ile ilgili nice dikkat çekici sonuçlar doğurabilecektir. Hâtif Külliyyatı ile ilgili çalışmamıza başladığımız esnada bu şair ile ilgili tek çalışma Selami Ece tarafından SÖ nüshası üzerinden yazılan tanıtım makalesi idi. Bunun üzerine yaptığımız araştırmalar neticesinde nüshaları tespit edip çalışmaya koyulduk ve çalışmamıza devam ederken Sevda Önal Kılıç ve Hayriye Durkaya, Hâtif külliyyatından iki eseri neşretti. *Üç Arus ve Üç Dâmâd* ile *Seyahatnâme*'nin, naşirleri tarafından müellif hattı olduğu kabulü ile yapılan bu neşirleri, yeterli nüsha görülemediği için şairin dili, kafîye ve redif kullanımına dair yanlış hükümler içeriyordu. Elde bulunan nüshalar hem şairin hayatıyla ilgili muallakta kalan bilgileri netleştirmiş hem var olan bilgileri teyit etmiş hem de edebî kimliğini daha doğru değerlendirebilme imkânı sunmuştur. Bunun yanında yapılan neşirlere katkısı da oldukça açıktır. Tespit ettiğimiz nüshalarla birlikte AE nüshasının taslak hâlinde olan müellif hattı olduğu ve diğer nüshaların da birer istinsah olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

Böylece *Dîvân*'ı ihtiva eden nüsha sayısı 5, *Üç 'Arus ve Üç Dâmâd* mesnevisini ihtiva eden nüsha sayısı 2, *Esmâü'l-hüsnâ Şerhi*'ni ihtiva eden nüsha sayısı biri müstakil olmak üzere 3 ve *Seyahatnâme*'yi ihtiva eden nüsha sayısı ise 2'ye çıkmıştır. Nüshalarda yer alan şiirlerin bazı nüshalarda eksik, bazı nüshalarda fazla olması; AE nüshasında bulunmayan şiirlerin diğer nüshalarda yer alması şairin divanının, birden fazla kez tedvin edildiğini göstermektedir. Buna göre bu nüshalardan daha fazlasının olduğu açıktır. AE nüshasının tebyiz edilmiş bir nüshası, *Esmâü'l-Hüsnâ Şerhi* ve *Seyahatnâme*'nin müstakil ya da bir eser içinde bulunduğu hâlinin de bir an önce tespit edilip ilim âlemine duyurulmasını temenni etmekteyiz.

Kaynakça

- Abdülkadiroğlu, Abdülkerim. *İsmâil Belîğ Nuhbetü'l-Âsâr Li-Zeyl-i Zübdetü'l-Eş'âr*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1999.
- Akbayar, Nuri ve Seyit Ali Kahraman. *Mehmed Süreyyâ Sicill-i Osmanî Osmanlı Ünlüleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1996.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Keşf-el-Zunûn Zeyli*. C.2. İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yay., 1972.
- Ceylan, Ömür. “Kadeh Duası ve Şerhine Dair”, *Böyle Buyurdu Sûfi* içinde İstanbul: Kapı Yay., 2005.
- Çapan, Pervin. *Mustafa Safayî Efendi Tezkire-i Safayî: Nuhbetü'l-Âsâr Min Fevâ'idü'l-Eş'âr İnceleme Metin İndeks*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 2005.
- Çiftçi, Ömer. *Fatîn Tezkiresi (Hâtimetü'l-Eş'âr)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2017, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55976,fatin-tezkiresi-pdf?0>.

- Danişan, Tuğba. “Hâtif Ali Efendi Hayatı, Edebî Kişiliği, Dîvânının Tenkitli Metni (1^b-132^a) ve Nesre Çevirisi” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.
- Dîvân-ı Hâtif*, İstanbul Millet Kütüphanesi Ali Emiri Koleksiyonu 34 Ae Manzum 501.
- Donuk, Suat. Şerh-i Du’â-yı Kadeh ve Kadeh Duası Mazmunu, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 7(4) (2012): 1599-1629.
- Durkaya, Hayriye. *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Manzum Seyahatnâme*. Konya: Palet Yay., 2021.
- Ece, Selami. “Serrâc-zâde Hasan Hâtif (Hayatı ve Eserleri)” *Turkish Studies*, 2(1) (2007): 84-103.
- Ekici, Ramazan. *Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî Vefeyât-ı Ayvansarâyî*. İzmir: Tibyan Yay., 2012.
- Erdem, Sadık. *Râmiz ve Âdâb-ı Zürefâ’sı (İnceleme Tenkidli Metin İndeks Sözlük)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay., 1994.
- Güzel, Bilal. “Kemiksiz-zâde Safvet Mustafa ve “Nuhbetü’l-Âsâr Min Fevâ’idi’l-Eş’âr” İsimli Şair Tezkiresi” Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2012.
- Güzel, Bilal. *Mehmed Fahreddin Bursavî ve Gülzâr-ı İrfân İsimli Biyografik Eseri (inceleme-Metin)*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2023, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/118690,gulzar-i-irfan-mehmed-fahreddin-bursavipdf.pdf?0>.
- İnan, Göker. “Ahmed Hasîb Efendi’nin Mecmûa-i Tevârih’i” Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi, 2013.
- İnce, Adnan. *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Efendi Tezkiretü’ş-Şuarâ*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., 2018, erişim tarihi: 27.05.2024, e-kitap <https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/57124,mirza-zade-mehmed-salim-tezkiretu39s-su39arapdf.pdf?0>.
- Karataş, Ahmet. *XVI. Asır Türk Edebiyatının Ruzâi Mahlaslı Şâirleri*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yay., 2013.
- Kartal, Ahmet. “Türkçe Mesnevilerin Tertip Özellikleri”, *Şiraz’dan İstanbul’a Türk Fars Coğrafyası Üzerine Araştırmalar* içinde İstanbul: Kriter Yay., 2008.
- Kılıç, Sevda Önal. *Serrâc-zâde Hasan Hâtif Üç ‘Arûs ve Üç Dâmât*. Erzurum: Fenomen Yay., 2020.
- Kurnaz, Cemal ve Mustafa Tatçı. *Mehmet Nâil Tuman Tuhfe-i Nâilî*. Ankara: Bizim Büro Yay., 2001.
- Kütük, Rıfat. *Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî Vefeyât-ı Ayvansarâyî*. Erzurum: Doğu Kültür Sanat Yay., 2012.
- Onay, Ahmet Talat. *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, haz. Cemal Kurnaz. Ankara: Birleşik Yay., 2007.
- Önal, Sevda. “Hâtif, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı (İnceleme Karşılaştırmalı Metin)” Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2010.
- Sarı, Şeyma. “Hâtif Ali Efendi Hayatı, Edebî Kişiliği, Dîvânının Tenkitli Metni (132^b-203^a) ve Nesre Çevirisi” Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.
- Yavuz, Fikri ve İsmail Özen. *Bursalı Mehmed Tahir Osmanlı Müellifleri*. C.4. İstanbul: Meral Yay., 1972.
- Zübeyiroğlu, Ruhsar. “Mehmed Tefvik Efendi Mecmû’atü’t-Terâcim” Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1989.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 04.07.2024
Kabul/Accepted: 17.09.2024
DOI: 10.17822/omad.1510604

Atf/Citation: Çavuşoğlu, Halime ve Mehmet Akif Gözitok.
"Balkanlar'dan Bir Hoş Sada: Garîbî-i Vardarî ve Şiirleri".
Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi 11/31 (2024): 669-698.

Halime ÇAVUŞOĞLU

(Doç. Dr.), Erzurum Teknik Üniversitesi / Türkiye, cavusogluhalime@erzurum.edu.tr, 0000-0001-8717-5679

Mehmet Akif GÖZİTOK

(Doç. Dr.), Erzurum Teknik Üniversitesi / Türkiye, makif.gozitok@erzurum.edu.tr, 0000-0003-0197-3093

Balkanlar'dan Bir Hoş Sada: Garîbî-i Vardarî ve Şiirleri

A Pleasant Voice from The Balkans: Garîbî-i Vardarî and His Poems

Öz: Türk edebiyatının mümbit coğrafyalarından olan Balkanlar, yetiştirdiği pek çok ediple Anadolu sahası Türk edebiyatına önemli katkılarda bulunmuştur. Tezkire yazarlarınca Balkanların "mecma'-ı şuarâ ve menba'-ı zürefâ" olarak kabul edilen Vardar Yenicesi ise yetiştirdiği yirmi bir şairle Osmanlı kültür coğrafyası içinde en çok şair yetiştiren yöreler sıralamasında üst sıralarda yer almaktadır. Hayâlî, Hayretî, Usûlî, Yûsuf-i Sîneçâk gibi klasik Türk edebiyatının önemli şairlerinin yetiştiği Vardar Yenicesi'nden Anadolu'nun edebiyat tarihine değer katan bir diğer isim ise Garîbî-i Vardarî'dir. Tezkirelerde biyografisine yer verilmesine rağmen divanı günümüze ulaşmadığı için çağdaşları kadar pek tanınmayan Garîbî'den devrinin tezkireleri övgüyle bahsederek onun iyi bir şair olduğu hususunda ittifak ederler. Tezkirelere kayıtlı birkaç şiiri dışında şiirlerinin varlığından haberdar olunmayan ve hakkında derli toplu hiçbir çalışma yapılmayan Garîbî-i Vardarî üzerine hazırlanan bu çalışmada, öncelikle şairin birincil kaynaklardan biyografisine yer verilecek; tezkirelerde, nazire ve şiir mecmualarında tespit edilen şiirleri bir araya getirildikten sonra bu şiirlerden hareketle şairin sanatı ve şiirleri üzerine değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Garîbî-i Vardarî, Vardar Yenicesi, Klasik Türk Edebiyatı, Balkanlar

Abstract: The Balkans, which is one of the fruitful geographies of Turkish literature, has made significant contributions to Anatolian Turkish literature with many literary works it has produced. Vardar Yenicesi, which is accepted as the "mecma'-ı şuarâ u menba'-ı zürefâ" of the Balkans by the Tezkire writers, is at the top of the list of regions that trained the most poets within the Ottoman cultural geography, with the 21 poets it brought up. Although his biography is included in the biographies, Garîbî, who is not as well-known as his contemporaries because his divan has not survived to the present day, is praised in the Tezkires of his time. In this study prepared on Garîbî-i Vardarî, whose poems are not known except for a few poems recorded in Tezkires and no comprehensive study has been done about him, first of all, the biography of the poet from primary sources will be given; his poems identified in tezkires, nazire and Eş'ar majmuas will be brought together; based on these poems, evaluations will be made on the poet's literary personality, art and poetry.

Key Words: Garîbî-i Vardarî, Vardar Yenicesi, Classical Turkish Literature, Balkans

Extended Abstract

Conquered by the Evrenosids, who played an important role in the conquest movement in Rumelia and the Turkification of the region in the XIVth century, Vardar Yenicesi, which was the center of the Evrenosids, is a historical town that has made a name for itself in many fields such as science, culture, art and architecture. With the support of the raider lords who controlled the region, a considerable number of poets were trained in this center, where culture and art are at a high level, and these trained poets managed to make their names mentioned in the long-lasting classical Turkish literature that makes itself felt in many fields. In the sources, 21 poets are mentioned, including poets such as Hayâlî, Hayretî, Usûlî, Yûsuf-i Sîneçâk, who grew up in Vardar Yenicesi, which is described as "source of poets and scholars; veterans' center and wise man stop", and whose names are especially prominent in classical Turkish literature. No organized study has been conducted about Garîbî, who is mentioned among these 21 poets and

is the subject of the study. In this study, an evaluation and research study was conducted on Garîbî's life, art and poems.

The most detailed information about Garîbî, one of the poets of the XVIth century, where great developments were experienced in parallel with the historical, political and economic developments in terms of Turkish culture, civilization, art and literature, and even perfection was achieved, is included in the works of contemporary biographers. It is certain that the poet, who did not receive the attention he deserved during his time, did not become as famous as the poets who worked in the same field, lived in the same century, and even shared conversations with the same friendly gatherings. However, it is also a fact that these associations and friendships nourish the poet's literary side. His inclination towards Gulsenism and Mevleviism at a young age, and even his affiliation to these sects, paved the way for his works to take their share of Sufism. However, this influence is not intense enough to say that he is a Sufi poet. Because, when the identified poems are taken into consideration, although the Sufi discourse shows itself in some places, it is not possible to say the same for all the poet's poems.

By scanning library catalogues, inventoried majmuas, biographies and scientific studies, 26 ghazal, 2 tahmis, 1 terci-i bend, 2 kıt'a, 6 ferd belonging to Garîbî-i Vardarî were identified in the sources. Some of these poems were determined by us based on studies on majmuas, and some were determined by scanning library catalogues. Although all poems are shown by referring to the work in which they are identified, in order to avoid erroneous readings, they have been re-translated into Latin letters based on the relevant manuscripts, and the differences between the publications have not been specifically pointed out. While translating the poems into Latin letters, half transcription was used, the poems were given poem and couplet numbers, and the meter was added at the beginning of each poem. The poems are divided into titles such as Ghazals, Musammats, Kıt'as ve Müfredat; the ghazals are listed by us in accordance with their rhyme order.

As a result of the evaluation and research studies carried out, 31 of Garîbî's poems, as mentioned above, were identified, apart from his mufreds, which were not included in any of his poems. Among these poems, nazires occupy an important place because 26 of these 31 poems are ghazals and 20 of these ghazals were written as nazires. The fact that the poet also has tahmis written to Mollâ Câmî and Nev'î shows that he was very skillful in writing nazire. Garîbî, who adopts a lyrical style in his poems, is dominated by sincere and enthusiastic expression. Although this style sometimes pushes the formal characteristics of the poem to the background, the poems identified show that he wrote successful poems in terms of poetic technique. The poet, whose language and style is well-established, has successfully used folk idioms and discourse in his poems, even though he occasionally includes long relative phrases in his poems. The Sufi expressions he uses in his poems indicate that he has mastery of this literature as well. In addition, the fact that Garîbî wrote tahmis for a ghazal of Mollâ Câmî is a good indication that he had a good command of Persian. The poet's command of Persian, for which no definitive information is available about his education, is a result of his upbringing in the above-mentioned cultural environment and his familiarity with the culture of lodges and Sufism. At the same time, it seems that the poet is quite adept at using literary arts related to meaning and words.

Giriş

Her şair, bu mavi kubbede bir "hoş sada" bırakacak şiirler kaleme almayı ve ortaya koyduğu eserleriyle ölümünden sonra da hayırla yâd olunmayı temenni eder. Fakat zaman herkese bu imtiyazlı hakkı vermeyebilir. Bunda şairlik kudretinin, özgünlüğün ve geniş kitlelere ulaşabilmenin etkili olduğu düşünülse de kanaatimizce talihin daha büyük bir etkisi vardır. Yaşadığı dönemde ya şiirinin beğenilmemesi yahut taşrada bulunması sebebiyle şuara tezkirelerinde kendine yer bulamayan nice şairin, çoğu zaman ünük nüshalarla günümüze kadar ulaşan divan ya da mesneviler ile kendilerine Türk edebiyatı tarihinde bir bahis açtırabildiği

görülürken; tezkirelerde adlarından ve eserlerinden övgü ile bahsedilen pek çok şairin, birkaç şiir örneği dışında günümüze hiçbir eserinin ulaşmadığına sıkça tesadüf olunur. Bu yönleriyle edebiyatımızın “meşâhir-i mechûle”leri konumundaki şairlerin sayısı hiç de azımsanmayacak kadardır. Klasik Türk edebiyatının eserleri günümüze ulaşamayan “meşâhir-i mechûle”lerinden biri de XVI. yüzyıl Türk edebiyatının mümbit coğrafyalarından, Rumeli'nin “mecma'-ı şuarâ ve menba'-ı zürefâ”sı olarak bilinen Vardar Yenicesi'nden Garîbî-i Vardarî'dir. Bu çalışmada öncelikle Garîbî-i Vardarî'nin birincil kaynaklardan hareketle biyografisine yer verilecek; tezkirelerde, nazire ve şiir mecmualarında tespit edilen şiirleri bir araya getirildikten sonra bu şiirlerden hareketle şairin şiirleri, sanatı ve edebî şahsiyeti değerlendirilecektir.

1. Garîbî'nin Hayatı ve Edebî Şahsiyeti

Bir şairin hayatını ve edebî şahsiyetini ele alırken öncelikle onun yaşadığı dönemi ve muhiti göz önünde bulundurmak gerekir. Zira bir şairin edebî şahsiyeti, ancak o şairin içinden çıktığı kültür muhitine ve yaşadığı döneme göre şekillenir. Çünkü her edip, mensubu olduğu toplumun bir ferdi olarak “zamanın ruhu”nu içinde barındırır. Bu açıdan Garîbî-i Vardarî'nin biyografisini ve edebî şahsiyetini vermeden önce, şairin yaşadığı yüzyıldaki Vardar Yenicesi hakkında birtakım bilgiler vermenin onun edebî şahsiyetini tam manasıyla ortaya koyabilme noktasında son derece önemli olduğu kanaatindeyiz.

1.1. Bir Kültür Merkezi Olarak Vardar Yenicesi

Türk kültür ve edebiyatında önemli bir yere sahip olan Vardar Yenicesi, pek çok şair, âlim ve mutasavvıfın yetiştiği bir merkezdir. Bugün Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Giannitsa olarak anılan Vardar Yenicesi, Kampania olarak isimlendirilen Büyük Makedonya ovasının kuzey kenarında, Paikon dağlarının güney etekleriyle daha güneyde bulunan ve bugün kısmen kurutulmuş sığ bir göl olan Yenice gölü arasında yer alır.¹ XIV. yüzyılda Evrenos Bey tarafından fethedilen Vardar Yenicesi'nin bir kültür ve edebiyat merkezi olmasında şüphesiz akıncılığın önemli bir etkisi olmuştur. Tezkire yazarları Âşık Çelebi ve Kınalızâde Hasan Çelebi tarafından “Mecma'-ı şuarâ ve menba'-ı zürefâ”² olarak tanımlanan bu kültür merkezi, aynı zamanda “gaziler ocağı ve ârifler durağı” olarak da bilinir. XVI. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı'nın siyasî alandaki en önemli gücü olan akıncılığın, aynı zamanda kültür ve sanatı besleyen önemli bir kaynak olduğu bilinmektedir.³ Nitekim Osmanlı devlet geleneğini örnek alan Rumeli akıncı beylerinin, pek çok şair, mutasavvıf ve sanatkârı etraflarında bulundurduğu; hatta beylerin bu bölgelerde gerçekleştirdikleri akınlardan elde ettikleri ganimetin bir kısmını akıncı gazilerle paylaştıkları; önemli bir kısmını ise bölgede bir kültürel alt yapı oluşturabilmek gayesiyle bilime ve sanata destek olacak işlere ve kişilere pay ettikleri ifade edilir.⁴ Böylesi bir kültür ortamında beylerin himaye ve desteğini alan Vardar Yenicesi şairleri için bir diğer önemli husus ise bölgede Şeyh Abdullâh-ı İlâhî'nin (öl. 1491) önderliğinde başlayan tasavvuf cereyanının, bu şehirde yaşayan şair ve ediplerin üzerinde yoğun etkisinin olmasıdır. Rumeli şairleri üzerine önemli çalışmalar yapmış olan Mustafa İsen bu etkinin şiir ve şair üzerindeki yansımalarını şöyle açıklamaktadır: “Yeniceli herkesi tesiri altına alıp onlara temel tasavvufî bilgileri vererek belli bir şekle sokan bu akım, oradan yetişen şairlerin hemen tümünde görülen ortak özellikleri de onlara kazandıran ocak oluyordu. Şiire kadar yansıyan şekle ait titizlikten, daha açıkçası ‘âlem-i tekliften bile âzâde’ tavırlar, samimi ve derinliği olan bir ruh, hep yükseklerde gezen kayıt tanımayan aldırılmaz tavır, onların başlıca hususiyetidir.”⁵

¹ Machiel Kiel, “Yenice-i Vardar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 43 içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 445.

² Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şuarâ*, Hz. Filiz Kılıç, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2018), 225; Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü's-Şuarâ*, Hz. Aysun Sungurhan, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2017), 343.

³ Mustafa İsen, “Akıncılığın Türk Kültür ve Edebiyatına Katkıları” *Türkiye Günlüğü* 49 (1998): 293.

⁴ Mustafa İsen, *Ötelerden Bir Ses*, (Ankara: Akçağ Yayınları, 1997), 54; İsen, “Akıncılığın Türk Kültürü”, 293.

⁵ Mustafa İsen, *Usûlî Divânı*, (İstanbul: TYEKB Yayınları, 2020), 23.

Kültür ve sanatın bu derece desteklendiği bir coğrafyada bölgenin fethinden, elden çıktığı Balkan Savaşları'na kadarki dönemde Vardar Yenicesi'nden edebiyatımızda önemli bir yekûn tutacak sayıda şair yetişmiştir. Bu küçük Rumeli kasabası, şehzade sancağı olmaması, önemli ticaret yolları üzerinde bulunmaması ve medrese sayısı az olmasına rağmen, Osmanlı kültür coğrafyası içinde en çok şair yetiştiren yöreler sıralamasında pek çok büyük şehri geride bırakarak 15. sırada yer alır.⁶ Yine tezkirelere göre Vardar Yenicesi, Rumeli coğrafyasında yetişen şair sayısının yaklaşık %15'ine tekabül eden ve çoğu XVI. yüzyılda yetişmiş 21 şair çıkmıştır ki bu şairler şunlardır: 'Abdülganî-i Vardârî, 'Aşkî, Âgehî, Beyâzî, Derûnî, Garîbî, Günâhî, Hâfız Mahmûd Efendi, Hayâlî, Hayretî, Mehmed, Râzî Mahmûd, Râzî Yûsuf, Rûhî, Selmân / İllâhî, Sıdkî, Sırrî, Şânî, Tâbî, Usûlî ve Yûsuf-i Sîneçâk.⁷

1.2. Hayatı

XVI. yüzyıl tezkirelerinin hemen hepsinde adına yer verilen isimlerden olan Garîbî hakkında en ayrıntılı bilgiler, Kınalızâde Hasan Çelebi⁸, Bağdatlı Ahdî⁹ ve kendisini bizzat tanıyan iki isim Latîfî¹⁰ ve Âşık Çelebi¹¹ tarafından verilmektedir. Kaynaklara göre Garîbî'nin asıl adı Muhammed'dir.¹² Ne zaman doğduğuna dair bir bilgi yoktur fakat tezkire yazarlarının "ömrü vefa etseydi", "ecelden aman bulsaydı" ifadelerinden onun genç yaşta vefat ettiğini ileri sürmek mümkündür. Bu da Garîbî'nin en geç yüzyılın başlarında dünyaya geldiğine işaret etmektedir. Kaynaklar, III. Murad (saltanat yılları 1574-1595) devri şairlerinden Şânî'nin Garîbî'nin kız kardeşinin oğlu olduğunu belirtir.¹³ Bunun dışında onun ailesi hakkında hiçbir bilgi bulunmaz. Gençlik yıllarında tasavvufa meyleden Garîbî, önce İbrâhim Gülşenî'nin (öl. 940 / 1534) Yenice'deki müritlerinden Usûlî'ye (öl. 945 / 1538) daha sonra Konya'da Yûsuf-i Sîneçâk'a (öl. 953 / 1546-47) intisap ederek Mevlevî olur. Bir müddet Konya'da kalarak Mevlevîliğin adap ve erkânını öğrenen Garîbî, Anadolu'nun pek çok vilayetini gezdikten sonra Bursa'da Âşık Çelebi'nin yanında bir müddet bulunmuş daha sonra memleketine geri dönmüştür.¹⁴ Âşık Çelebi ve Kınalızâde, Garîbî'nin bir vesile ile geldiği İstanbul'da 954 / 1547 yılında vefat ettiğini belirtir.¹⁵

1.3. Edebî Şahsiyeti

Garîbî'nin edebî şahsiyetinin şekillenmesindeki en önemli müessirin -yukarıda özetle ifade etmeye çalıştığımız- Vardar Yenicesi'nde oluşan kültür muhiti olduğunu belirtmek gerekir. Böylesi bir muhitte doğup büyüyen Garîbî'nin eğitime dair kaynaklarda bilgiler bulunmamasına rağmen gençlik yıllarında tasavvufa meylederek önce İbrahim Gülşenî'nin (öl. 940 / 1534) Vardar Yenicesi'ndeki müritlerinden olan şair Usûlî'ye (öl. 945 / 1538) intisap edip Gülşenî; daha sonra Konya'da hemşerisi Yûsuf-i Sîneçâk'a (öl. 953 / 1546-47) intisap edip Mevlevî olduğu bilinmektedir. Bu bilgilerden hareketle onun tekke kültürüne aşına, tasavvuf adap ve erkânına vâkıf bir şahsiyet olduğunu ifade edebiliriz. Diğer taraftan Garîbî'nin tespit edebildiğimiz şiirlerinde zaman zaman tasavvufî şiirlere ve neşveye rastlanmakla birlikte onun, tam manasıyla mutasavvıf bir şair olduğunu söylemek mümkün değildir.

⁶ İsen, *Usûlî Dîvânı*, 18.

⁷ Ramazan Ekinci, "Osmanlı Kültür Merkezlerinden Vardar Yenicesi ve Tezkirelere Göre Vardar Yenicesi Şairleri" *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4 (2012): 1667.

⁸ Kınalızâde, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 634-635.

⁹ Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, hz. Süleyman Solmaz, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2018), 240.

¹⁰ Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ ve Tabsiratü'n-Nuzamâ*, hz. Rıdvan Canım, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2018), 387-388.

¹¹ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 689-690.

¹² Garîbî'nin adının Muhammed olduğu şu beyitte de açıkça görülmektedir: Pây-mâl eylemek **Garîbî** müdâm / Ey **Muhammed** güzellere hûdur (G2/5)

¹³ Kınalızâde, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 464; Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 193; Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzî's-Şu'arâ* (*Tezkiretü's-Şu'arâ*), hz. Namık Açıkgöz, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2017), 190.

¹⁴ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 689.

¹⁵ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 690; Kınalızâde, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 634.

Devrinin mühim tezkire yazarlarının hemen hepsi, onun hak ettiği ilgiye mazhar olamadan bu dünyadan ayrılan başarılı bir şair olduğu görüşünde ittifak ederler. Yazdıklarından Garîbî'yi bizzat tanıdığı anlaşılan Latîfi onun, mal ve makama hiç önem vermeyen, daima eski kaftanlar ve yünden elbiseler giyen, garipler ve fakirler zümresinden derviş-sıfat ve ehl-i marifet bir zat olduğunu beyan ederek inciler saçan sözlerine herkesin itibar ettiğini; Anadolu şuarası içinde şöhret bulacak mühim şairlerden olması beklenirken devrin şartları gereği unutulduğunu belirtir.¹⁶ Kınalızâde ise Garîbî'nin ecelden aman bulabilseydi şiir dünyasının en meşhurlarından olacağını ifade ederek onun ne kadar maharetli ve ahenkli şiirleri olan bir şair olduğuna değinir.¹⁷ Âşık Çelebi ise Garîbî'nin gazel, kaside ve mesnevi nazım şekillerinde orijinal ve güzel manalar barındıran gönül yakıcı usta malî şiirler kalem aldığını; eğer ömrü vefa etseydi çok fazla eser verebileceğini ifade etmektedir.¹⁸ Ahdî ise onu mazmun bulmada mahir bir şair olarak görür ve şiirlerinin dönem şairleri arasında makbul ve meşhur olduğunu belirtir.¹⁹

Devrinde edebiyat mahfillerinde şiirleri okunan Garîbî'ye şöhretini kazandıran manzumeleri, lirik bir üslupla kaleme almış olduğu gazelleridir. Nitekim XVI. yüzyılın önemli isimleri olan Pervâne Bey ve Eğridirli Hacı Kemâl'in nazire mecmualarında Garîbî'nin gazellerine yer verilmesi, onun gazel vadisindeki şairlik gücünü tasdik eder. Şiirlerinde lirik bir söyleyiş benimseyen Garîbî'de zaman zaman veznin ve söyleyişin ikinci planda kaldığı görülür. Manzumelerindeki samimi his ve coşkun üslup, Garîbî'nin şiirine ayrı bir revnak katmakta, okuyucuyu şiir dünyasına çekmektedir.

Garîbî'nin sade bir dile sahip olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Hatta yer yer dilinin külfetli olduğu, izafet terkiplerine fazlasıyla yer verdiği görülmektedir. Bu terkipler çoğunlukla iki kelimedenden meydana gelmekle beraber zincirleme terkiplerin sayısı da az değildir. Fakat şiir tekniği açısından başarılı bir şair olduğu aşikârdır. Bunda şairin Arapça ve Farsçaya hâkim oluşunun bir etkisi olsa gerektir. Garîbî'nin Mollâ Câmî'nin bir gazeline yazdığı tahmis (M3), onun Farsçaya ne kadar hâkim olduğunu göstermektedir.

Tezkirelerde güzel gazellerinin yanı sıra Garîbî'nin tarih düşürmede de son derece başarılı olduğu belirtilir. Nitekim gençlik dönemlerinde yazdığı bir hiciv sebebiyle davalık olduğu bir meseleye ve Siroz'da Çataloluk denilen yaylakta yapılan bir çeşmeye tarihler düşmüştür.²⁰

2. Muhteva Açısından Garîbî'nin Şiirleri

2.1. Garîbî'nin Nazirelerine²¹ Bir Bakış

Pervâne Bey Mecmuası'nda²² bulunan Ahmed Paşa, Necâtî Bey (2), Sabâyî, Visâlî, Leâlî, Revânî (2), Kandî, Şemsî, Sâkî, Lamiî (2), Rûhî, Fasîhî, Şevkî, Mesîhî, Kemâl Paşa-zâde,

¹⁶ Latîfi, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 387-388.

¹⁷ Kınalızâde, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 634.

¹⁸ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 1633.

¹⁹ Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 240.

²⁰ Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 240; Kınalızâde, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 634.

²¹ XVI. yüzyıl nazire mecmualarında Garîbî-i Vardarî'ye ait olduğunu düşündüğümüz 20 şiir bulunmaktadır. Bu nazirelerin 17'si Eğridirli Hacı Kemâl'in *Câmîü'n-Nezâir*'inde, 2'si *Pervâne Bey Mecmuası*'nda biri ise 16. yüzyıl şairlerine ait nazireleri ihtiva eden isimsiz bir nazire mecmuasında "Nazîre-i Garîbî" başlığıyla yer almaktadır. Her ne kadar söz konusu başlıklarda Garîbî-i Vardarî'yi diğerlerinden ayırtıracak bir ibare bulunmasa da bu şiirlerin gerek dil, kelime kadrosu, vezin kullanımı gibi üslup özellikleri gerekse tarihî veriler açısından Garîbî-i Vardarî'ye ait olması gerekir. Nitekim Garîbî-i Vardarî'yi bizzat tanıyan Âşık Çelebi ve Kınalızâde'nin tezkirelerinde şaire ait gösterilen "âteş" redifli gazelin aynı zamanda *Pervâne Bey Mecmuası*'nda yer alması Garîbî-i Vardarî'nin XVI. yüzyıl nazirecilik geleneği içerisinde kendini ispat etmiş bir şair olduğuna, adının önemli nazire mecmualarına kaydedilecek kadar tanındığına işaret etmektedir. Bu sebeple hem-asr olduğu müellif ve müretteplerin nazire yahut şiir mecmualarında, Garîbî-i Vardarî'nin -diğer şairlerce de beğenilen- şiirlerine yer vermesi beklenen bir durumdur. Ayrıca söz konusu şiirler yüzyılın diğer Garîbî mahlaslı şairlerinin şiirleri ile de karşılaştırılmış ve aralarında herhangi bir illiyet bulunamamıştır. Bu yüzden söz konusu şiirlerin tamamı Garîbî-i Vardarî'ye nispet edilmiştir.

²² Mecmua üzerine hazırlanan doktora tezi için bk. Kamil Ali Gıynaş, "Pervâne Bey Mecmuası (İnceleme-Metin)" (Doktora Tezi, Bozok Üniversitesi 2013).

Ferrûhî, Muîdî, Mihrî, Matemî, Rızâyî, Muhibbî (3), Şükrî, Usûlî, Hayâlî, Nevâyî, Nazmî, Figânî, Haydâr, Meylî (2), Gedâyî, Şefî'î, Merdî, Sürûrî, Rahmî ve Niyâzî'ye ait 47 adet “âteş” redifli gazelden biri de Garîbî'ye aittir. *Pervâne Bey Mecmuası*'nda görüleceği üzere “âteş” redifi, şairlerin hislerini anlatmak için farklı yüzyıllarda farklı şairler tarafından kullanılan bir redif olmuştur. Tıpkı XVIII. yüzyılda Şeyh Gâlib tarafından en güzel ve en zarif örneklerinden birinin verildiği “âteş” redifli gazel gibi. XVI. yüzyılda “âteş” redifiyle bir nazire kaleme alan Garîbî, bu naziresinde, ateşin âşık ve sevgili bağlamında uyandırdığı çağrışımlara değinmiş ve aşk ateşine yanan âşığın hâlini zıtlıklar, telmih, mübalağa ve benzetmeler vasıtası ile anlatmıştır. Gazelde âşığın yangını izale etmek için okunup üflenen dualar âşığın yangını daha da artırmakta, sevgilinin yanağı, beyaz ve kırmızı renkleri ile iki zıt unsur olan su ile ateşin birlikteliğine zemin hazırlamaktadır. Âşıklık yanan ateşe düşmektir ve bu aşk ateşiyle yanmak da sevgili uğruna bir imtihan vermektir. Gazelde bir telmih unsuru da olan ateş, Musa'ya Eymen Vadi'sinde görünen tecelli ateşi olarak karşımıza çıkmaktadır:

Bahâr-i şevkde ezhâr gül-gûn oldu Mûsâ'ya
Dıraht-i vâdî-i Eymen'den oldukda 'ayân âteş (G13/3)

(*Eymen Vadisi'ndeki ağaçtan ateş ayan olduğu vakit şevk baharında çiçekler Musa'ya gül renkli göründü.*)

Pervâne Bey Mecmuası'nda Garîbî'ye ait bir başka nazirede ise kelime ve söz oyunlarının, telmih, mübalağa ve benzetme sanatlarının güzel örnekleri görülmektedir. Sevgilinin güzelliği için Yûsuf-ı meh-çihre tamlaması; âşığın akıttığı gözyaşları içinse Nuh Tufanı hatırlatılarak telmihler yapılmaktadır. Âteş redifli gazelinde olduğu gibi bu gazelde de şair, zıt unsurlar (mescit-meyhane; mukrî-sâkî; salât-sabûh) üzerinden içinde bulunduğu ruh hâlini anlatmaktadır:

Mescid ü mey-hâneden her subh idüp bana sadâ
Mukrî eydür es-salât ü sâkî eydür es-sabûh (G1/4)

(*Her sabah mukrî, mescitten 'es-salât' diyerek ve sâkî, meyhaneden 'es-sabûh' (içki) diyerek bana seslenir.*)

Bir başka nazire mecmuasında²³ ise Garîbî, Bâkî'nin;

Her kaçan gönlüme fikr-i ârız-ı dil-ber düşer
Gûyiyâ mir'âta aks-i pertev-i hâver düşer²⁴

beytiyle başlayan “düşer” redifli gazeline yazdığı bir nazire bulunmaktadır. Bu gazelinde şair, sevgilinin yanağının parlaklığı ile dünyayı aydınlatan güneşin nuru arasında bir benzerlik kurarak manzumesine başlar. Sevgilinin saçı ile devlet kuşu olarak bilinen Hüma kuşu arasında da ilgi kurularak tenasüp ve söz oyunları sevgili yüceltilir.

Şâh-ı 'âlemdür Hümâ-yı kâkül-i dil-dârdan
Bir kulun kim üstine zıll-i hümâyûn-fer düşer (G10/3)

(*Sevgilinin saçının Hüma'sının padişahlık nurunu taşıyan gölgesi, kimin başına düşerse o âlemin padişahıdır.*)

Yapılan inceleme ve karşılaştırmalar sonucunda Garîbî'ye ait olduğu tespit edilen en fazla nazire, Eğridirli Hacı Kemal'in *Câmiü'n-Nezâir*²⁵ adlı nazire mecmuasında yer almaktadır. Bu

²³ Mecmua üzerine hazırlanan yüksek lisans tezi için bk. Elif Ezgi Kara, “İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY 9940 Numarada Kayıtlı Nazire Mecmuası (2^a-62^b) İnceleme-Çeviriyazılı Metin” (Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi, 2019), 168.

²⁴ Sabahattin Küçük, *Bâkî Dîvânı*, (Ankara: TDK Yayınları, 2011), 174.

²⁵ Mecmua üzerine hazırlanan doktora tezi için bk. Yasemin Ertek Morkoç, “Eğridirli Hacı Kemal'in Camiü'n-Nezâir'i: Metin ve Mecmua Geleneği Üzerine Bir İnceleme” (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi 2003).

mecmuada Garîbî'ye ait 17 nazire bulunmaktadır. Bu nazirelerde, divan şiirinin geleneksel muhtevasının güzel örnekleri, ince ve zarif bir söyleyişle dile getirilmiştir.

Âlemin serveri olarak tanımlanan sevgilinin cihan sultanlarının bile sultanı olduğu söylenerek yukarıdaki beyitte olduğu gibi sevgili yüceltilmiştir:

Bugün dilber ki 'âlem serveridür
Cihân sultânı anun çâkeridür (G3/a)

(Sevgili, bugün âlemin reisidir. Cihan sultanı bile onun kulu kölesidir.)

Onun yanağı, telmih ve teşbih vasıtasıyla âyine-i İskender ile eşleştirilmiştir:

Görinür gaybdan cânlar ruhunda
Meger âyîne-i İskenderî'dür (G3/2)

(Gayb âleminden canlar, onun yanağında görünür. Sanki onun yanağı İskender'in aynasıdır.)

Sevgilinin güzellik unsurları bir başka beyitte hat sanatı ile ilgili unsurlar ve bu unsurlarla kurulan teşbihler (sevgilinin ayva tüyleri-gubari yazısı; saçları-tuğra) kullanılarak şu şekilde anlatılmıştır:

Yazdı gubârî hattile çün hüsn nâmesin
Zülfini çözdü üstüne ya'nî nişân çeker (G7/3)

(Sevgili, güzellik mektubunu gubari hat ile yazdı. Üstüne saçlarını çözererek sanki güzellik mektubuna tuğra çekti.)

Sevgilinin yanağındaki benini, etrafını ejderhadan muhafızların beklediği bir hazineye benzeten Garîbî, Hâfız (1. Allah'ın esmasından biri; 2. Koruyan kişi) kelimesi ile tevriye sanatının da güzel bir örneğini vererek açık istiare vasıtası ile sevgilinin beni yerine hâce-i hindû ifadesini; saçları yerine ejderha kelimesini kullanmıştır:

Hâce-i hindû için genç üzre fâriğ bitmesün
Her yana Hâfız komuşdur ejdehâsın dostun (G17/4)

(Sevgilinin bir hazineyi andıran yanağındaki siyah beni yalnız kalmasın diye Allah, onun her tarafına ejderhalar koymuştur.)

Bu minvaldeki bir başka beyitte de sevgilinin saçları ile bu kez siyah karga arasında ilgi kurulmuştur. Eskiden bağ, bostan gibi meyve ve sebze yetiştirilen yerlere diğer kuşların girmemesi için karga ölüsü ya da karga kanadı asılmış.²⁶ Bu halk inanışında hareketle Garîbî şu beyti terennüm eder:

Cân murgını korutmağ için dâne-i hâlün
Pâyından asar iki yana zâğ-ı siyâhî (G26/2)

(Yanağındaki benin, gönül kuşunu korkutmak için iki yana ayağından siyah karga asar.)

Garîbî'nin nazirelerinde âşıklık hâli ise birbiriyle benzer söylemleri barındıran aşağıdaki beyitlerde şöyle özetlenir:

Dilde gam dîdede nem cânda heves başda belâ
Geçirür 'âşık olan 'ömrünü bu hâlet ile (G24/5)

(Âşık olan kişi gönlünde gam, gözünde yaş, canında heves ve başında bela ile ömrünü geçirir.)

Kime kim şol serv-i kadd ü lâle-had dilber gerek
Başda sevdâ gözde âb u sînede âzer gerek (G15/1)

²⁶ H. İbrahim Demirkazık, "Divan Şiirinde Karga" *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 24 (2011): 151.

(Kime o servi boylu, lale yanaklı sevgili gerek ise onun başında sevda, gözünde su, sinesinde ateş gerektir.)

Âşıklık yolunda yoldaşı gam olan âşık için sevgili yüzünden çekilen eziyetler onu mutlu eden hâllerdir:

Şol kişi kim hicrûn ile kendüyi bî-gam tutar
Gönlünü her dem gam-ı 'aşkunla ol hurrem tutar (G4/1)

(Âşık kişi kendini sevgilisinin ayrılığı ile üzmez / gamsız tutar; çünkü o gönlünü sevgilinin gamıyla mutlu eder.)

Âşık, sevgilinin saçlarına tutulalı beri korku ile ümit arasında bir hâl içerisinde. Havf ve reca manevi hâllerdir ve tasavvufta bu iki hâlin dengeli olması esastır. Nitekim havf ve recâ hâllerini "...bir kuşun iki kanadına benzeten sûfiler biri olmadan diğerrinin işe yaramayacağını, kulun bu iki hâl arasında (beyne'l-havf ve'r-recâ) bulunması gerektiğini"²⁷ ifade etmişlerdir. Âşığın gönlü bu iki hâl içerisinde sevgilinin arzusuyla muzdariptir. Çünkü gönül, sevgilinin saçlarına takılıdır ve saç çokluğu, karmaşıklığı dolayısıyla kesrettir. Âşık kesrette olduğu için korkmaktadır ama bir o kadar da vahdete (yüze) yakın olduğu için ümitlidir:

Dil muztarib hevân ile havf u recâdayuz
Teslîm ideli zülf eline ihtiyârımız (G12/3)

(Âşık, iradesini sevgilinin saçlarına teslim edeli beri gönül, sevgilinin arzusu ile muzdarip, korku ve ümit arasında bir hâldedir.)

Ney gibi zayıf, kuru bedeninden çıkan seslerin âlemi kapladığını söyleyen şair, hüznünün çokluğunu bu benzetme ile dile getirir:

Benüm bu firkat içinde delindi ney gibi bağrum
Sadâlar toldı 'âlemde benüm bu süz u zârumdan (G18/6)

(Bu ayrılık içerisinde benim bağrum ney gibi delindi. Âlem benim ağlamam ve inlememle doldu.)

2.2. Garîbî'nin Gazellerine Bir Bakış

Yapılan araştırmalar neticesinde Garîbî'ye ait 26 gazel tespit edilmiştir. Bu gazellerden birisi nazım türü olarak naat türünün özelliklerini göstermektedir. "Yâ Resûla'llâh" redifinin kullanıldığı gazelde peygamber sevgisi coşkunu bir üslupla anlatılmıştır. Zira yüce yaratıcının övgüsüne mazhar olmuş peygamber, övgülerin en güzeline de layıktır:

Sen ol zât-ı sitâyîş-gerde-i Hallâk-ı 'âlemsin
Buna şâhid yeter hulk-ı 'azîmün yâ Resûla'llâh (G21/2)

(Yâ Resûlallâh, sen âlemin yaratıcısı tarafından övülmüş öyle bir zatsın ki senin yüce ahlâkın buna şahit olarak yeter.)

Gazellerinde sanatlı söyleyişin seçkin örneklerini veren Garîbî, aşağıdaki beyitte benzetmeler vasıtasıyla iki mısra arasında paralellik kurarak leff ü neşr sanatının güzel bir örneğini de icra etmiştir. Sevgilinin dudağı hayat bahşeden âb-ı hayât ile dudağın kenarındaki uçuklar da su yüzeyinde görülen hava kabarcıkları ile ilişkilendirilerek sevgilinin güzellik unsurları tasvir edilmiştir:

Dirilüpdür sanasun âb-ı hayât üzre habâb
Leb-i dildârda yir yir görinen tebhâle (G22/4)

²⁷ Süleyman Uludağ, "Recâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 34 içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 502.

(Sevgilinin dudağında yer yer görünen uçuklar sanki âb-ı hayat üzerinde toplanmış hava kabarcıkları gibidir.)

Garîbî, mecazî aşk söyleminin ötesine geçerek gazellerinde yer yer tasavvufî aşkı terennüm etmiştir. “Mâyil degilüz” redifli gazeli de baştan sona tasavvufî söylemin etkili olduğu bir manzume olarak karşımıza çıkmaktadır. Gazelin ilk beytinde dünyanın geçiciliği dile getirilirken dünya bir koca kariya benzetilerek mert olanın ona meyil vermeyeceği anlatılır:

Zâl-i dünyâ ile biz ülfete mâyl degilüz
Ya'nî merdânelerüz 'avrete mâyl degilüz (G11/1)

(Kocamış dünya ile muhabbete meyilli değiliz. Yani biz merdaneleriz bu koca kariya meyilli değiliz.)

Şair, kesret âlemi olan bu dünyada, vahdeti yani Hakk'ı ve onun tecellilerini temaşa ettiğini ifade ederek ancak arif kişilerin bu temaşayı gerçekleştirebileceğini söyler:

Âlem-i vahdeti kesrette temâşâ iderüz
Ârifüz zâviye-i uzlete mâyl degilüz (G11/2)

(Vahdet âlemini kesrette seyrederez. Zira biz arifiz yalnızlık dergâhına meyilli değiliz.)

Sevgilinin yanağı vahdettir ve şair, sevgilinin yanağında Hakk'ın güzelliğini gördüğünü belirtirken sevgilinin yanağındaki ayva tüyleri ve siyah benin vahdeti gölgeleyen kesret olduğunun bilincinde olduğunu da ifade eder:

Hüsn-i zâtı görürüz 'ârız-ı dildârda biz
Hat u hâl ile olan hâlete mâyl degilüz (G11/4)

(Zatının güzelliğini sevgilinin yanağında görürüz. Sevgilinin yanağındaki ayva tüyleri ve benin hâllerine meyilli değiliz.)

2.3. Garîbî'nin Musammatlarına Bir Bakış

Yapılan incelemelerde Garîbî'nin biri Farsça olmak üzere 2 tahmisi ve bir terciibendi tespit edilmiştir. Tahmisler, Nev'î ve Molla Câmî'nin gazellerine yapılmıştır. 5 bentten oluşan terciibendinde şair, nasihat üslubuyla insanın gaflet uykusundan uyanıp hakikat yolunu tutması gerektiğini söyler ve manzume boyunca dünyanın geçiciliğinden bahsederek nefsin isteklerinden, dünyevi heves ve arzularından uzak durmayı öğütler. Her bendin sonunda tekrarladığı

Gâfil olma be gönül âgâh ol
Geç hevâdan gele 'abdullâh ol
vasita beytinde de bu öğüdü vurgular. Manzumenin son bendinde bunun bir nasihat olduğunu ifade eder:

Sana şimden girü 'izzet iderin
Yirüni hâne-i 'uzlet iderin
Geydürüp başuna tâc-ı 'aşkı
Ben seni şâh-ı muhabbet iderin
Hem Garîbî'yle seni hem-dem idüp
Sâlik-i râh-ı hakikat iderin
Senün ile bugün el bir idüben
Pîr-i ehl-i Hak'a hıdmet iderin
Hâb-ı gafletden uyan bî-çâre
Gözün aç sana nasihat iderin
Gâfil olma be gönül âgâh ol
Geç hevâdan gele 'abdullâh ol (M1/V)

Bu nasihat üslubu sadece terciibentte değil Garîbî'nin muhtelif beyitlerinde de dikkat çekmektedir. Şair, dünyanın, ömrün, maddi güzelliklerin fena bulmasını manzumelerinde yer yer şu şekilde konu edinir:

Gel bu ömri hoş görelüm ey nigâr elden çıkar
Sürelüm devrânımız kim rûzgâr elden çıkar (G6/1)

(*Ey güzel, gel bu ömrü hoş geçirelim zira bu ömür kaybolur gider. Devranımızı sürelim zira zaman hızla akar.*)

Gurre olup hüsnüne aldanmagıl bu 'ömre kim
Çün binâ muhkem degildür pâydâr elden çıkar (G6/3)

(*Güzelliğine güvenip bu geçici ömre aldanma. Çünkü bu bina sağlam değildir, kalıcı olan da [bir gün] elden çıkar gider.*)

2.4. Garîbî'nin Şiirlerinde Deyimler, Halk Söyleyişleri ve Söz ile İlgili Unsurlar

Garîbî'nin tespit edilen şiirleri dikkate alındığında İstanbul Türkçesinin hususiyetlerini şiirinde kullandığı söz ve anlam ile ilgili sanatlara şiirlerinde fazlaca yer verdiği ve halk deyimlerine yeri geldikçe başvurduğu görülmektedir. Manzumelerde söz ile ilgili sanatlardan aynı kökten türemiş kelimelerin bir arada bulunması sanatı olan iştikak sanatının güzel örnekleri görülmektedir:

Feth-miftâh-fütûh:

Ey kemân-ebîrû neden miftâh okur tîrüne rûh
Bulmasa anunla kufl-i bâb-i dil feth ü fütûh (G1/1)

(*Ey keman kaşlı sevgili, gönül kapısının kilidi açılmazsa can, neden senin kirpik oklarına miftah [besmele] okur.*)

Nâsîh-nasûh:

Yûsuf-i meh-çehreler mihrinden ey şeyh-i 'azîz
İtmezem tevbe bana olursa ger nâsîh nasûh (G1/3)

(*Ey aziz şeyh, nasihat verenler uyarsa da ben o ay yüzlü Yusuf'a [benzer] güzellerin sevgisinden tövbe etmem, asla vazgeçmem.*)

Garîbî'nin manzumelerinde kullandığı deyimlere sadece birkaç örnek vermekle iktifa ediyoruz:

Can vermek:

Ey tabîb ol gözi bîmâr güzel hastesiyüz
Ölmege cân virürüz sıhhate mâyil degilüz (G6/3)

(*Ey tabip, biz o mahmur bakışlı sevgilinin hastasıyız. Ölmeye can atarız, sıhhate meylimiz yoktur.*)

Gönül almak, âteş almak:

Gelüp gönlüm alup bir lahza ârâm itmedi gitdi
Garîbî sanki geldi almağa ol dil-sitân âteş (G13/7)

(*Garîbî, o gönül alıcı sevgili gelip gönlümü alup bir an bile dinlenmeden gitti. O, sanki ateş almaya geldi.*)

Yüz sürmek:

İzinün tozına yüz sürmek hezârân yegdürür
Bana dünyâ-yı denîde izz ü mâl ü câhdan (G19/4)

(Sevgilinin ayağının tozuna yüz sürmek, bana bu alçak dünyanın mal, mülk, izzet ve şerefinden binlerce kez yeğdir.)

Garîbî'nin manzumelerinde günlük dilde kullanılan deyimlerin yanı sıra Mevlevî kültüründe yer alan ve manzumelere bu yönde anlam katan kalıplaşmış ifadelere yer verdiği tespit edilmiştir. Kendisi de bir Mevlevî olan şair, “çarh vurmak”²⁸ ve “dem tutmak”²⁹ ifadelerini şiirlerinde kullanmaktadır:

Dil nice çarh ura kim ‘aşkun semâ’ında şehâ
Nâle-i ‘uşşâk ile her demde anı dem tutar (G4/5)

(Ey sevgili! Gönül âşıkların inlemesiyle her an dem tutarak daha ne zamana kadar da aşkın sema’ında çarh vursun?)

3. Şekil Açısından Garîbî'nin Şiirleri

3.1. Vezin

Yapılan incelemelerde Garîbî'nin şu an için tespit edilen 31 manzumesinde 5 ayrı bahirden 9 farklı aruz kalıbı kullandığı belirlenmiştir. Bunlar klasik Türk edebiyatı şairleri tarafından yaygın olarak kullanılan aruz kalıplarıdır. Garîbî'nin manzumelerinde en çok kullandığı vezinler Remel bahrinin fâ’ilâtün / fâ’ilâtün / fâ’ilâtün / fâ’ilün (13) ve Muzârî bahrinin mef’ûlü / fâ’ilâtü / mefâ’ilü / fâ’ilün (7) kalıplarıdır. Bu vezinler dışında Garîbî'nin şiirlerinde kullanmış olduğu vezinler ve sayıları şu şekildedir:

Bahirler	Vezin	Şiir Numaraları	Sayı
Bahr-i Remel	1. fe’ilâtün / fe’ilâtün / fe’ilâtün / fe’ilün	G11, G14, G22, G24, K1, F5	6
	2. fâ’ilâtün / fâ’ilâtün / fâ’ilâtün / fâ’ilün	G1, G4, G6, G8, G10, G15, G16, G17, G19, G20, F1, F2, F6	13
	3. fe’ilâtün / fe’ilâtün / fe’ilün	M1	1
Bahr-i Hezec	4. mefâ’ilün / mefâ’ilün / mefâ’ilün / mefâ’ilün	G13, G18, G21	3
	5. mef’ûlü / mefâ’ilü / mefâ’ilü / fe’ülün	G5, G23, G26	3
	6. mefâ’ilün / mefâ’ilün / fe’ülün	G3	1
Bahr-i Muzârî	7. mef’ûlü / fâ’ilâtü / mefâ’ilü / fâ’ilün	G7, G9, G12, G25, M3, F3, F4	7
Bahr-i Cedid	8. fe’ilâtün / mefâ’ilün / fe’ilün	G2, K2	2
Bahr-i Müctes	9. mefâ’ilün / fe’ilâtün / mefâ’ilün / fe’ilün	M2	1

Tablo 1: Tespit Edilen Şiirler, Kullanılan Vezinler ve Sayıları

Tabloda görüleceği üzere Garîbî, şiirlerinde klasik Türk edebiyatı şairlerince sıkça kullanılan aruz kalıpları etrafında dönmüştür. Elde çok az şiiri olmasına rağmen manzumelerdeki edadan Garîbî'nin vezin noktasında çağdaşları Bâkî, Hayâlî, Fuzûlî... gibi şairlere nazaran çok başarılı olmadığını belirtmek gerekir. Aşağıya aktarılan beyitler Garîbî'nin vezni güzel kullandığı beyitlere örnek olarak zikredilebilir:

Bugün dilber ki ‘âlem serveridür
Cihân sultânı anun çâkeridür (G3/1)

²⁸ Daire oluşturacak şekilde dönmek, sema’ yapmak manasında kullanılır. Mevlevî semâzenlerinin dönüşlerine çarh urmak denir. Cemal Kurnaz, “Çarh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 8 içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 229.

²⁹ Türk musikisinde ses veya çalgı ile yapılan serbest (irticâli) icra esnasında, yaylı veya üflemeli bir sazın sürekli yahut aralıklı olarak soliste okuduğu ya da çaldığı makamın güçlü veya durak perdelerini basarak eşlik etmesine dem tutmak denilir. Nuri Özcan, “Dem”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 9 içinde (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 148.

Cân zülfün ucundan delirüp gözde gönülde
Gâh âteş ile oynar u geh âb ile oynar (G5/5)

Olur güm cân ü dil yandursa cismüm nâgehân âteş
Varur yağmâya nakdi kande yaksa bir dükân âteş (G13/1)

Cân u dil bağrum bigi yandı figân u âhdan
Men' ideli nergis-i mestün temâşâ-gâhdan (G19/1)

Garîbî'nin, çağdaşlarına nazaran, şiirlerinde imale-i maksureye daha fazla müracaat ettiği görülür. Yine dönemin büyük şairlerinde de çoğu zaman görülen sonu "î" ile biten kelimelerde zihaf yapma âdeti ve kontraksiyon (ünlü düşmesi) Garîbî'nin şiirlerinde de sıkça tesadüf olunan aruz uygulamalarındandır:

Dil nice çarh ıra kim 'aşkun semâ'mda şehâ
Nâle-i 'uşşâk ile her demde anı dem tutar (G4/5)

Getürseydi hicr yili bana ol şehriyârumdan
'Înâyet irüben Hak'dan müyesser vasl-ı yâr olsa (G18/5)

Beni hicv itdi diyü da'vî idüp bir ebleh
Kâdiya varup eyitdi ki sicillât ile (K1/1)

Neşr itme haste cismini yâ Rab Garîbî'nün
Haşr olmadın o fitne-i âhir zamân ile (G25/7)

Dil k'anun 'aşkıyla âbâd oldı vîrân olmasun
Cân k'anun derdiyle mûnis oldı dermân olmasun (G20/1)

Gör hayâlünü ne çâpûkdür gider dild'eglenür
Gamzenün her dem hadengine siper sînem tutar (G4/6)

Diğer taraftan şairin imale-i memdudeyi, beytin anlam ve ahengine hizmet edecek şekilde son derece başarılı kullandığını da ifade etmek gerekir:

Allar giymiş tonanmış bezme gelmişdür şarâb
'Aklını bezm ehlinün âl ile almışdur şarâb (F1)

Hâb içre görcegiz vuslatunun sohbetini
Âh idüben dil yine ney gibi nâlân iniler (G8/4)

3.2. Kafiye ve Redif

Klasik Türk şiirinde şiirin ses değerinin yanı sıra anlam dünyasını da zenginleştiren bir yönü olan kafiye ve redif, Garîbî'nin manzumelerinde son derece önem verdiği hususlardandır. Şiirlerinde redife sıkça yer veren Garîbî, şimdilik tespit edebildiğimiz beyit esaslı 31

manzumesinin sadece 6'sını gayr-i müreddef kaleme almıştır. Geri kalan 25 manzumenin 7'sinde redif ek hâlinde, 14'ünde kelime hâlinde, 5'inde ise ek ve kelime ya da kelime grupları hâlinindedir. Garîbî'nin manzumelerinde kullandığı redifler, mana ve ahenk açısından şairin söyleyişine önemli katkılar sunmaktadır. Şairin çoğu şiirinin dönemin önemli nazire mecmualarına geçmiş olması, onun bu husustaki başarısını göstermektedir. Bu bakımdan eldeki çok az sayıdaki şiirine bakarak bile Garîbî'nin kafiye ve redifi kullanma açısından çağdaşlarından geri kalmadığını ve bu hususta son derece başarılı olduğunu belirtmek gerekir. Garîbî'nin şu an için tespit edebildiğimiz şiirlerinde kullandığı redifler şunlardır:

Ek Hâlinde: -dur (2), -idür, -ımız, -umdan, -dan, -ı/î,

Kelime Hâlinde: tutar, ile oynar, elden çıkar, çeker, iniler, âteş, gerek, olmasun, ile (3), gibi, olur gider, tîr.

Ek ve Kelime Hâlinde: -e mâyl degilüz, -um yok, -asın dostun, -ün yâ Resûla'llâh, -mişdür şarâb

Şiirin en önemli ses enstrümanı olan kafiye de şiirlerinde başarıyla kullanan Garîbî, belirleyebildiğimiz manzume sayısının azlığına rağmen kafiye kusurlarına düşmeden, bütün kafiye çeşitlerine başarılı örnekler vermiştir. Aşağıdaki tabloda da görüleceği üzere Garîbî'nin en çok kullandığı kafiye, 19 manzumeyle kafiye-i müreddefedir. Sayı bakımından onu takip eden kafiye çeşidi ise 11 şiirle kafiye-i mücerrededir. Manzumelerin kafiye çeşitlerine göre dağılımı şu şekildedir:

Kafiyesi	Kafiye Çeşidi	Şiir Numarası	Manzume Sayısı	
Kafiye-i Mürekkebe	Kafiye-i Müreddefe	Ridf-i Elifî	G5, G6, G7, G8, G12, G13, G14, G18, G19, G20, G22, G23, G25, G26, K1, F4, F6	16
		Ridf-i Yâyi	G9, G16, G21	3
		Ridf-i Vâvî	G1	1
	Kafiye-i Müessesese	M2/IV	1	
	Kafiye-i Mukayyede	M3/VII	1	
Kafiye-i Mücerrede	Kafiye-i Mücerrede	G2, G3, G4, G10, G11, G15, G17, G24, F1, F2, F5	11	

Tablo 2: Manzumelerin Kafiye Çeşitlerine Göre Dağılımı

4. Garîbî'nin Şiirleri

Kütüphane katalogları, envanteri çıkarılmış mecmualar, tezkireler ve ilmî çalışmalar taranmak suretiyle kaynaklarda Garîbî-i Vardarî'ye ait 26 gazel, 2 tahmis, 1 terciibent, 2 kıta, 6 fert tespit edilmiştir. Bu manzumelerin bir kısmı mecmualar üzerine yapılan çalışmalardan hareketle bir kısmı ise kütüphane kataloglarında yapılan taramalarla tarafımızca belirlenmiştir. Tüm şiirler belirlendikleri esere atıfta bulunularak gösterilmişse de söz konusu çalışmalarda okuma hatalarının önüne geçebilmek gayesiyle ilgili yazma eserlerden hareketle şiirler Latin harflerine yeniden aktarılmış, metinler arasındaki farklılıklara ayrıca işaret olunmamıştır. Şiirler Latin harflerine aktarılırken yarım transkripsiyon kullanılmış, şiirlere şiir ve beyit numarası verilip her manzumenin başına vezni eklenmiştir. Manzumeler Gazeller, Musammatlar, Kıtalar ve Müfredat olmak üzere başlıklara ayrılmış; gazeller kendi içinde revî sırasına uygun olarak tarafımızca sıralanmıştır.

GAZELLER**1**³⁰

(Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlün)

1. Ey kemân-ebrû neden miftâh okur tûriine rûh
Bulmasa anunla kufl-i bâb-i dil feth ü fütûh
2. Yûsuf-i meh-çehreler mihrinden ey şeyh-i 'azîz
İtmezem tevbe bana olursa ger nâsih -nasûh
3. Yâ derûn-i âteşînümden birûn oldı sirişk
Yâ meger tennûrdan cûş eyledi tûfân-ı Nûh
4. Mescid ü mey-hânededen her subh idüp bana sadâ
Mukrî eydür es-salât ü sâkî eydür es-sabûh
5. 'Aksini âyîne-i zihnümde ol hûrun görüp
Ey **Garîbî** kendü şeklini tasavvur kıldı rûh

2³¹

(Fe'îlâtün / Mefâ'îlün / Fe'îlün)

1. Hâk-i 'anber hevâ-yı hoş-bûdur
Kûy-ı yârın güzelliği budur
2. Hûn-ı mazlûm u eşk-i 'âşık ile
Kûyının râhı la'l u lü'lü'dür
3. Âh şâhım firâkıla ölenin
Meşhedi taşlarında yazudur
4. Dil-i şeydâ gamınsız eglenmez
Koyamaz iki yârin usludur
5. Pây-mâl eylemek **Garîbî** müdâm
Ey Muhammed güzellere hûdur

3³²

(Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Fe'ûlün)

1. Bugün dilber ki 'âlem serveridür
Cihân sultânı anun çâkeridür
2. Görinür gaybdan cânlar ruhunda
Meger âyîne-i İskenderî'dür
3. Kamer nûr almağ için gün yüzünden
Felekde cân u dilden müşterîdür
4. Din ana kesmesün cevri cândan
Mahaldür lutf u ihsânun yeridür
5. Hayâle câmi' ola n'ola gönlüm
Hatîbî 'aşk anun cân minberidür
6. Demâdem hüznü def' itmege dilden
Gelüp insânlığ iden ol perîdür
7. **Garîbî** nazmı dürr olduğu bu kim
Ma'ânî ehliidür hem cevherîdür

³⁰ Kamil Ali Gıynaş, *Pervâne Bey Mecmuası*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2017), 502.³¹ Sema Kölemen, "Nuruosmaniye Kütüphanesi 4962 Numaralı Mecmua (247^a-324^b)" (Yüksek Lisans Tezi Cumhuriyet Üniversitesi, 2011), 130.³² Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 365.

4³³

(Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün)

1. Şol kişi kim hicrün ile kendüyi bî-gam tutar
Gönlünü her dem gam-ı 'aşkunla ol hurrem tutar
2. Fîte-i kaşun[la] yâ bu sihr-i gamzen kim yüzün
Hüsn gencin saklamağ için iki arkam tutar
3. Zülfüne cân vireli gönlüm figân u âh ile
İşiden çeşm-i siyeh-pûşun bigi mâtem tutar
4. Derdüne bilsem tahammül itmeyüp âh eyleyen
Sînesin esrâr-ı aşka sanasın mahrem tutar
5. Dil nice çarh ura kim 'aşkun semâ'ında şehâ
Nâle-i 'uşşâk ile her demde anı dem tutar
6. Gör hayâlünü ne çâpûkdür gider dild'eglenür
Gamzenün her dem hadengine siper sînem tutar
7. Bu **Garîbî** bir hayâl oldı gamundan bî-karâr
Çeşm-i sayyâdun kemendin zülfün atup nem tutar

5³⁴

(Mef'ûlü / Mefâ'îlü / Mefâ'îlü / Fe'ûlün)

1. Dil 'ârizına karşı ki mehtâb ile oynar
Yanmağa hevân odına bin tâb ile oynar
2. Tasvîr ideli dâ'ire-i zülfini gözde
Bu kûze-i merdüm yine dölâb ile oynar
3. Zülfünile pâ-bende gönül gamzene düşdi
Hayretde olur hançer-i kassâb ile oynar
4. Bu gözlerüme gelse hayâl-i leb-i la'lün
Mâ-i ineb ü dâne-i unnâb ile oynar
5. Cân zülfün ucundan delirüp gözde gönülde
Gâh âteş ile oynar u geh âb ile oynar
6. Kat' itdi hayâtından ümîdini **Garîbî**
Gördi bu cihân fülkini girdâb ile oynar

6³⁵

(Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün)

1. Gel bu ömri hoş görelüm ey nigâr elden çıkar
Sürelüm devrânımız kim rûzgâr elden çıkar
2. Kim ganîmet gör bahârün mevsimin zevk ile sür
Hüsnünün çağı geçer fasl-ı bahâr elden çıkar
3. Gurre olup hüsnüne aldanmağıl bu 'ömre kim
Çün binâ muhkem degildür pâyidâr elden çıkar
4. Zülfünün sevdâsına dolaşalıdan bu gönül
Bî-karâr olur göricek ihtiyâr elden çıkar
5. Ey **Garîbî** sür safânı sen habîbünle müdâm
Fırsatı geçürme kim yâr u diyâr elden çıkar

³³ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 531-532.

³⁴ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 552.

³⁵ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 561.

7³⁶

(Mef'ûlü / Fâ'ilâtü / Mefâ'îlü / Fâ'ilün)

1. Şol hüsn-i bî-misâl ki serv-i revân çeker
Gördikçe âftâb-ı felekden revân çeker
2. Ancak ola kemâlise hûni gözine kim
Bîmâr olup yatur iken iki kemân çeker
3. Yazdı gubârî hattile çün hüsn nâmesin
Zülfini çözdü üstüne ya'nî nişân çeker
4. Gerçi ki cân metâ'mı gasb ide gözlerün
Ne gam eğer helâk ola la'lün zamân çeker
5. Mihnet beriyyesinde kalan teşne dillere
Râh-ı cigerden iki gözüm şimdi kan çeker
6. Olsun hemîşe sûfi-i gam-hârün işi fâş
Kim kırmadan ter âteşi bizden nihân çeker
7. Çekdügini gamunla **Garîbî**'nün ey sanem
Sanma ki çâr rüknile heft âsmân çeker

8³⁷

(Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün)

1. Gül yüzün gülzârınun bülbülüdür cân iniler
Gamzenün zahmın bile den yüregüm kan iniler
2. Her seher dil nâle idüp kıldığı feryâd bu
Kim visâl-i yâre irmez derde dermân iniler
3. Firkatinün hasretinden geşt idüp sahrâları
Bu ciger kanın akıdup çeşm-i giryân iniler
4. Hâb içre görcegiz vuslatunun sohbetini
Âh idüben dil yine ney gibi nâlân iniler
5. Bu **Garîbî** hâşâ kim inleye cevr itdügine
Kahr u lutfun ma'nîsin bilmeye nâdân iniler

9³⁸

(Mef'ûlü / Fâ'ilâtü / Mefâ'îlü / Fâ'ilün)

1. Didüm ki derd-i hecre dilün çâresi nedür
Didi tabîb-i vuslat ana çâre sînedür
2. Devlet-i dil-harâb u yebâb[a] hazîne kim
Mâl u menâl gussa-i yâre hazînedür
3. Uşşâkının kimine imiş şefkatün şehâ
Rahm eyle bu kulun da bir ednâ kemînedür
4. Dil ravza vü hayâl-i ruhun nûr-ı Ahmedî
Şehr-i beden kıyâs ider olsan Medîne'dür
5. Yaşını katre katre **Garîbî** idüp revân
Îsâr kıldı pâ-yı semend-i şehînedür

³⁶ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 585.

³⁷ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 599.

³⁸ Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 1633; Kınalızâde, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 635; Elif Karakaş Öztekin, "İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi Şevket Rado Yazmaları Sr_107 Numaralı Şiir Mecmuasında Bulunan Türkçe Manzumeler (İnceleme Metin ve Mestap'a Göre Tasnif)" (Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Teknik Üniversitesi, 2021), 435. Bu gazelin geçtiği diğer mecmua için bkz. Tülin Arslan, "İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesindeki ŞR 60 ve 89 Numaralı Şiir Mecmuaları (İnceleme-Metin ve Mestap'a Göre Tasnif)" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2018), 284.

10³⁹

(Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün)

1. Gönlüme çün kim hayâl-i 'ârız-ı dîlber düşer
Hâneme san pertev-i mihr-i cihân-güster düşer
2. Necm-i bahtum şâhid-i maksûdudur yer itmege
Târem-i atlasdan erbâb-ı felek pister döşer
3. Şâh-ı 'âlemdür hümâ-yı kâkül-i dil-dârdan
Bir kulun kim üstine zıll-i hümâyûn-fer düşer
4. Sen gerek lutf u kerem eyle gerek cevr ü sitem
Bendene her ne idersen bana ey server düşer
5. Mîhnet ü gamdan **Garîbî** olmak isterken halâs
Bir taraftan nâgehân başına hayl[i] derd üşer

11⁴⁰

(Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilün)

1. Zâl-i dünyâ ile biz ülfete mâyl degilüz
Ya'nî merdânelerüz 'avrete mâyl degilüz
2. 'Âlem-i vahdeti kesrette temâşâ iderüz
'Ârifüz zâviye-i uzlete mâyl degilüz
3. Sâkiyâ bâde-i 'aşk ile müdâmî mestüz
Mey-i hamrâdaki keyfiyyete mâyl degilüz
4. Hüsn-i zâtı görürüz 'ârız-ı dildârda biz
Hat u hâl ile olan hâlete mâyl degilüz
5. Ey tabîb ol gözi bîmâr güzel hastesiyüz
Ölmege cân virürüz sıhhate mâyl degilüz
6. Satma şî'rinde hayâlâtı **Garîbî** ki bizüm
Sözedür rağbetimiz san'ata mâyl degilüz

12⁴¹

(Mef'ülü / Fâ'ilâtü / Mefâ'ilü / Fâ'ilün)

1. Kaddün görelî dîde-i pür-eşk-bârımız
Gösterdi sebziyile müzeyyen kenârımız
2. Hâk olmağa yolunda heves iderüz şehâ
Tâ dâmenüne irişe bârî gubârımız
3. Dil muztarib hevân ile havf u recâdayuz
Teslîm ideli zülf eline ihtiyârımız
4. Şol va'de-i cefâna vefâ idesün diyü
Hadden güzeştedür sanemâ intizârımız
5. Zülfün şebinde bahtımız uyhudadur velî
Hüsnün günile geçdi şükür rûzgârımız
6. Hûnî gözünle çünki mükedder gözüm yaşı
Pâk eylesün ki sâfî ola reh-güzârımız
7. Zîkr itdi çün **Garîbî** reşk-i nazmını şehâ
Her bir kulakdadur olısar yâdigârımız

³⁹ Elif Ezgi Kara, "İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler", 168.⁴⁰ Öztekin, "İstanbul Araştırmaları Enstitüsü", 436.⁴¹ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 866-867.

13⁴²

(Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün)

1. Olur güm cân ü dil yandursa cismüm nâgehân âteş
Varur yağmâya nakdi kande yaksa bir dükân âteş
2. Du'âlar okıyup her dem üfürmek def'-i sûzumçün
Ki zîrâ şule-dâr olur nefesle her zamân âteş
3. Bahâr-ı şevkde ezhâr-ı gül-gün oldu Mûsâ'ya
Dıraht-ı vâdi-i Eymen'den oldukda 'ayân âteş
4. Ruhunla 'ârızun gün gibi bir yirden toğar her gün
Ne hikmetdür bu kim âb ile olmuş tev'emân âteş
5. Sîpihr ü mihri zulmet tutdı sanman tâs-bâz-ı mihr
Siyeh cübbe içinde tâs ile eyler nihân âteş⁴³
6. Yanar oda düşendür 'âşıkam diyü 'izârından
Yakupdur itmege 'uşşâkın ol yâr imtihân âteş
7. Gelüp gönlüm alup bir lahza ârâm itmedi gitdi
Garîbî sanki geldi almağa ol dil-sitân âteş

14⁴⁴

(Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilün)

1. Nice ağlamayayın derdüme dermânım yok
Hâlümü sormağa bir yâr-i sühan-dânım yok
2. Nice feryâd u figân itmeyeyin bülbül-vâr
Gülşen-i bâğ-ı cihânda gül-i handânım yok
3. Nice yaş dökmeye Ya'kûb gibi dîdelerüm
Mısr-ı dilde ki benüm Yûsuf-ı Ken'ân'um yok
4. Nice ağlamayayın zulmet-i gamda her şeb
Ki benüm burc-ı şerefde meh-i tâbânım yok
5. Nic'ola hâl-i **Garîbî** bu garîblikde 'aceb
Dil-i gamgînümü ağlamaya yârânım yok

15⁴⁵

(Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün)

1. Kime kim şol serv-i kadd ü lâle-had dilber gerek
Başda sevdâ gözde âb u sînede âzer gerek
2. Yüzünün şevki gözümde katre zâ'il itmedi
Mahv olaydı göricek kim jâle-i ahter gerek
3. N'ola mevc ursa yaşum dürr-i hevâsıyla anun
Cân u dil gavvâsına bahr-i güher-perver gerek
4. Kim ki ağzından nişân isterse la'lin gözlesün
Gayba vâkıf olmağ için câm-ı İskender gerek
5. Gözleri hatt-ı gubârı safhasında yazmadı
Dilde bu esmâ-yı hüsnâ bildigüm ezber gerek

⁴² Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 1633; Kınalızâde, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 635; Gıynaş, *Pervâne Bey Mecmuası*, 1311.

⁴³ Bu beyt *Pervâne Bey Mecmuası*'nda bulunmamaktadır.

⁴⁴ Hanım Yılmaz, "*Mecmûa-i Gazeliyyât-ı Türki (İnceleme-Metin)*" (Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2017), 108.

⁴⁵ Ertek Morkoç, "*Eğridirli Hacı Kemal*", 1106-1107.

6. Çenber-i zülfünde dil oynarken ister gamzesi
Cân-bâz olan resende oynasa hançer gerek
7. Dilberün cevrin **Garîbî** ger eger inşâd ide
Hâme hayretten tutuşup mahv ola defter gerek

16⁴⁶

(Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlün)

1. Dâne-i hâlün 'ades halk itdi lutf idüp Cemîl
Kuds-i dilde hûn-i miskîn olalı hân-ı Halîl
2. Bitmedi hattun hayâli gözde çok cehd eyledüm
Sebze mi hâsıl olur şol yerde kim ola halîl
3. Pür idüp sakâ-yı ebr âbını her dem müşkine
Bûstânda serv-i kaddün 'aşkıma ola sebîl
4. Cân emânetdür bana gamzen elimden çekd'alur
Bârî la'lüne buyur olsun hele yine keffîl
5. Dil senün zülfün elinden bî-nihâyet gam çeker
Dimegil 'ömr-i kasîri itmeye bu hüzn tavîl
6. Âteş-i aşkunla yandı dil yüregüm bağına
Revgan olmaz ise yanmaz şu'le-i rûşen fitîl
7. İsteme hüccet **Garîbî**'nün kemâl-i şî'rine
İstemez 'âkil olan kişi bedîhîye delîl

17⁴⁷

(Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlün)

1. Yanmayan pervâne-veş görüp likâsın dostun
Bes ne ma'nîden sür[er] zevk ü safâsın dostun
2. Lezzet-i 'aşka haber-dâr olmağa lâyük degil
Çekmeyenler mihnet ü cevr ü cefâsın dostun
3. Cân rızâyıla olur kavs-i belâsına nişân
Kim kazâyaya salmaya tîr-i kazâsın dostun
4. Hâce-i hindû için genc üzre fârîğ bitmesün
Her yana hâfız komuşdur ejdehâsın dostun
5. Âteş-i hicrân seni hâk itmesün dirsên gönül
Göz ile başdan gider şöyle hevâsın dostun
6. Düşmeni katl eyleyüp ben kulı ihyâ eyledi
Ömri gibi Hakk mezîd itsün gazâsın dostun
7. Bu **Garîbî**'nün kemâline kelâm iden kişi
Okusun insâf ile medh ü senâsın dostun

18⁴⁸

(Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün)

1. Cüdâ kılalı bu devrân beni gül yüzlü yârumdan
Şikâyetler kime kılâm bu baht-ı rûzgârımdan
2. Yanaram âteş-i 'aşka nite kim şem'e pervâne
Cihân u cân terk itdüm çün ayrıldum nigârımdan

⁴⁶ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 1188.⁴⁷ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 1051-1052.⁴⁸ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 1517.

3. Firâkı cür'ası yârün beni eyle ki mest itdi
Ki tâ haşre degin hergiz ayılmayam humârumdan
4. Murâdum mülk-i 'âlemde nigârün zülfi bûyudur
Getürseyidi hicr yili bana ol şehriyârumdan
5. 'Înâyet irüben Hak'dan müyesser vasl-ı yâr olsa
Vireydüm cânı şükrâne geçeydüm cümle varumdan
6. Benüm bu firkat içinde delindi ney gibi bağrum
Sadâlar toldı 'âlemde benüm bu sûz u zârumdan
7. Ki rûh-ı sâni kim dirler bu 'âlemde bana oldur
Habîbüm dilberüm bir kez güzer kıla diyârumdan
8. **Garîbî** hicr ile yandı senün derdünden ey dilber
Boyandı karaya gökler benüm çıkan buhârumdan

19⁴⁹

(Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün)

1. Cân u dil bağrum bigi yandı figân u âhdan
Men' ideli nergis-i mestün temâşâ-gâhdan
2. Kaşuna kendüyi teşbih itdügi her mâh-ı nev
Buna ekmele görine anunla kâmil mâhdan
3. Gam yidüm 'aşkun yolında mûnisüm urur belâ
Ol kinâyetdür Hudâ vü bu yiter hem-râhdan
4. İzinün tozına yüz sürmek hezârân yegdürür
Bana dünyâ-yı denîde 'izz ü mâl ü câhdan
5. N'ola kapundan serilürse rakîb-i bed-fi'âl
Şimdi mi redd oldı ol İblîs gibi dergâhdan
6. Hicr kulın bu **Garîbî**'yi üzedür zülfün gibi
Hâlin i'lâm idemez çün kıssa-i kûtâhdan

20⁵⁰

(Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün)

1. Dil k'anun 'aşkıyla âbâd oldı vîrân olmasun
Cân k'anun derdiyle mûnis oldı dermân olmasun
2. Kaşları yâyn görüp kendüyi kurbân etmiyen
Lâyık-ı kurbân degil feryâd-ı kurbân olmasun
3. 'Ömri çok olsun revânî tuhfe itdüm didi kim
İzinün tozına sür yüzünü heycân olmasun
4. Virdi yağmâya dil ü cân ilini kâfir gözi
Korkaram sa'yından anun kasd-ı îmân olmasun
5. Ruhlarına yüz urup bâd-ı sabâ handân olur
Dil nice zülfün bigi dâ'im perîşân olmasun
6. Gamze-i hûn-rîzi dimiş kim helâk itsem gerek
Yâ ilâhî sen müyesser it peşîmân olmasun
7. Dilber-i gül-rûdan ayurdı **Garîbî**'yi rakîb
Ol siyeh-rû dünye vü ukbâda handân olmasun

⁴⁹ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 1531.⁵⁰ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 1658-1659.

21⁵¹

(Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün / Mefâ'îlün)

1. Dü-kevn âşüfte-i vech-i besîmün yâ Resûla'llâh
Meded-hâhı kamu lutf-ı amîmün yâ Resûla'llâh
2. Sen ol zât-ı sitâyîş-gerde-i Hallâk-ı 'âlemsin
Buna şâhid yeter hulk-ı 'azîmün yâ Resûla'llâh
3. Hamûl-ı gûşe-i hayret durur vafunda 'âkıllar
Hemân muciz bes ol rûy-ı kerîmün yâ Resûla'llâh
4. Semâ vü arz idi evvel kudûmün şevkine giryân
Henüz ağlatmada hecr-i elîmün yâ Resûla'llâh
5. N'ola şâh-ı dü-kevn ü taht-nişîn-i kurb-ı Hakk olsa
Dil ü cândan seven zât-ı fehîmün yâ Resûla'llâh
6. Ne mümkün lutfun olmazsa **Garîbî** mücrimün şâhâ
Ola ol bende-i hâss-ı harîmün yâ Resûla'llâh

22⁵²

(Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilün)

1. Gezdürür kurs-ı mehi tabl ile içinde hâle
Müşterî dirhem-i encümle diler kim ala
2. Kıldı bir lu'b ile hurşîd-i müşa'bid gâ'ib
Kîse-i goncede bir beyzâ idi her jâle
3. Bülbül-i 'aşka tıfil-ı gül iderdi şefkat
Olmasa gözci ana nergis ü lâle lâle
4. Dirilüpdür sanasun âb-ı hayât üzre habâb
Leb-i dildârda yir yir görinen tebhâle
5. Ey elif boylu sakın âh-ı **Garîbî**'den kim
Bâd-ı saht irse döner kadd-i nihâlin dâle

23⁵³

(Mef'ûlü / Mef'ûlü / Mef'ûlü / Fe'ûlün)

1. Sen feth ideli hüsn ü bahâ mülkini ey şâh
İrişdi gınâ bendelere sellemeha'llâh
2. Dil zülfünün uzatdı hadîsini ne çâre
Hall eyle[ye]mez ukdesini kıssa-i kûtâh
3. Kıldukça gönül gülşen-i hüsnüni temâşâ
Âh oldı bu cân bülbülüne derd-i seher-gâh
4. Mihr olsa eşigünde senün bende 'aceb mi
Çün burc-ı sa'âdetde tulû' eyledün ey mâh
5. Dinmedi gözüm yaşı vü gülmedi gönül hîç
Bahtum bigi zülfünü perîşân görelî âh
6. Yüzünde tutup sîm ü zeri didi **Garîbî**
El-abdü ve mâ yemlikûhu kâne li-mevâh

⁵¹ Aybala Sena Küçük, "Hâfız Hüseyin Ayyansarayî'nin Naat Mecmuası'nın Transkripsiyonlu Metni ve MESTAP'a Göre Tasnifi" (Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2022), 635-636.

⁵² Öztekin, "İstanbul Araştırmaları Enstitüsü", 435-436. Bu gazelin 1, 2 ve 4. beyitleri için bk. Kınalızâde, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 634; 3. ve 4. beyitleri için bk. Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 387; Âşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 1633; Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 240. 2. beyit için ise bk. Riyâzî, *Riyâzî's-Şu'arâ*, 248; matla beyti için bk. Kâbilî, *Sultân-ı Hübâna Münâsib Eş'âr*, hz. Mehmet Gürbüz, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2018), 558.

⁵³ Ertek Morkoç, "Eğridirli Hacı Kemal", 1762-1763.

24⁵⁴

(Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilâtün / Fe‘ilün)

1. N’ola aşkunda eger cân virevüz mihnet ile
Sen özin yaşağıl ey serv-i revân devlet ile
2. Şîr diller cigerin hûn idüben kıldı zebûn
Nazar itdükçe şol âhû bakışun âfet ile
3. Komaz ol gamze-i gammâzumı gör fitnelerin
Tâ yolında virevüz rûhumuzı râhat ile
4. Dikkat itsem görünür kılca hayâli kaşınun
Bir kılı iki yararsam n’ola bu dikkat ile
5. Dilde gam dîdede nem cânda heves başda belâ
Geçirür ‘âşık olan ‘ömrünü bu hâlet ile
6. Firkat odı cigerin yakdı **Garîbî**’nün inen
Âh kim cân viriser ‘âkıbet ol firkat ile

25⁵⁵

(Mef‘ülü / Fâ‘ilâtü / Mefâ‘ilü / Fâ‘ilün)

1. Bağrum delindi ney gibi âh u figân ile
Her has musâhib olalı şâh-ı cihân ile
2. Âhum odına göz yaşı ger mâni‘ olmasa
Rûy-ı zemîni yahar idüm âsmân ile
3. Serv-i revânı hasretine kan döker gözüm
Gelmez kenâre n’eyleyem âb-ı revân ile
4. Kavlim hamâyil istediğüm boynuna bu kim
Tutam rakîbün ağzını ‘akd-i lisân ile
5. Cân almağ idi sihr idüben aldı gözlerün
Bârî ne kasd ider dahı tîr ü kemân ile
6. Derd ü firâk nâmesini ‘arz-ı hâl için
Yazdum yüzüm sahîfesi üstüne kan ile
7. Neşr itme haste cismini yâ Rab **Garîbî**’nün
Haşr olmadın o fitne-i âhir zamân ile

26⁵⁶

(Mef‘ülü / Mefâ‘ilü / Mefâ‘ilü / Fe‘ülün)

1. Ey matla‘-ı hurşîd-i cihân sun‘-ı ilâhî
Kimdür ki ide hüsnüni ta‘rîf kemâhî
2. Cân murgını korutmağ için dâne-i hâlün
Pâyından asar iki yana zâğ-ı siyâhî
3. Yaşına gözüm gark oluben zülfini gözler
Kim gördi ki ağı göricek meyl ide mâhî
4. Ne vech ile âh ide gönül görse yüzünü
‘Arz ide mi ‘âkil olan âyîne-i âhı
5. Cevrünü nice vâsf idebilsin dil-i miskîn
Zülfünile derdüm bigidür nâ-mütenâhî

⁵⁴ Ertek Morkoç, “Eğridirli Hacı Kemal”, 1880-1881.⁵⁵ Ertek Morkoç, “Eğridirli Hacı Kemal”, 1896-1897.⁵⁶ Ertek Morkoç, “Eğridirli Hacı Kemal”, 2319-2320.

6. Ömrine ziyân olmasun ol zülf-i dırâzun
Çok itmed'inen Ka'be civârında günâhı
7. Sehv itse n'ola fitne-i çeşmünle **Garîbî**
Secde itse gözün kaşunıla nâsî vü sâhî

MUSAMMATLAR1⁵⁷**Tercî'-i Bend-i Garîbî**

(Fe'îlâtün / Fe'îlâtün / Fe'îlün)

I

Nice bir şâm u seher-kârun ola
Cürm ü 'isyân u güneh sehv ü hatâ
Nice bir meykedede 'ayş u tarab
Kanı mescidde 'ibâdât-ı Hudâ
Nice bir fikr ü hayâl-i ruh-i yâr
Kanı endîşe-i dîdâr-ı Hudâ
Nice bir zülf-i nigârün hevesi
Kanı ol bîm-i celâl-i mevlâ
Nice bir hâce ki kul olmayuben
Olasun gaflet ile 'abd-ı hevâ
Gâfil olma be gönül âgâh ol
Geç hevâdan gele 'Abdullâh ol

II

Hakun emrinde komayup yire baş
Gözedürsün ruh u zülf ü göz ü kaş
Deyr-veş nakş ile pürsün lîkin
Yâduna gelmez olupdur nakkâş
Nûr-ı tâ'atdan ibâ eylersün
Dilemez şemsi niteki huffâş
Yol midur nefse zebûn olmuş iken
İdesin iller ile ceng ü savaş
Seni gafletde komuş bî-çâre
Nefs-i emmâre ile akl-ı me'âş
Gâfil olma be gönül âgâh ol
Geç hevâdan gele 'Abdullâh ol

III⁵⁸

Gele 'âlemde beni hor itme
Maraz-ı cürm ile rencûr itme
Sen seni Ka'be iken kılma harâb
Kahr-ı Hak'la beni makhûr itme

⁵⁷ *Nu'ût ve Kasâid*, Millet Kütüphanesi, Koleksiyon: A.E. Manzum, 773/1. Metin ilgili yazma eserin 21^b-23^a sayfa aralığında bulunan orijinal metninden Latin harflerine aktarılmıştır. Ayrıca metin, iki ayrı mecmuada daha yer almaktadır. bkz. İbrahim Direkli, "Musammat Mecmuaları ve Gencine-i Eş'âr (Milli KTB. YZ. A 1641) İsimli Musammat Mecmuası (Metin-İnceleme)" (Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi 2022), 251-253. Bu mecmuada şiir, Kemâl Paşa-zâde'ye atfedilmektedir. Volkan Topkaya, "Fransa Ulusal Kütüphanesi Supl. Turc 388 Numaralı Şiir Mecmuası (İnceleme-Metin ve Mestap'a Göre Tasnif)" (Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi 2019), 39-41.

⁵⁸ Bu bendin mısralarında diğer mecmualarda sıralama farklılıkları bulunmaktadır. bkz. Direkli, "Musammat Mecmuaları", 252; Topkaya, "Fransa Ulusal Kütüphanesi", 40-41.

Lutfila hâlûme bak bir nazar it
 Cânımın dîdesini kûr itme
 Gözlerüm gayrıya itdürme nazar
 Nefsimün beytini ma‘mûr itme
 Düşürüp gaflet ile her hevese
 Der-i Hak’dan beni sen dîr itme
 Gâfil olma be gönül âgâh ol
 Geç hevâdan gele ‘Abdullâh ol

IV

Nice bir hurrem ü handân olasun
 Vakt ola derd ile giryân olasun
 “Men ‘aref” sözine vâsıl olıgör
 Nice bir câhil ü nâdân olasun
 Sen bu a‘mâl ile bu cünbiş ile
 Hâşâ li’llâh ki müselmân olasun
 Yol mıdur kavlı-i “Elest”i unudup
 Turmayup ahdüne yalan olasun
 İtdigün bunca hatâ vü sehve
 Bir gün ola peşîman olasun
 Gâfil olma be gönül âgâh ol
 Geç hevâdan gele ‘Abdullâh ol

V

Sana şimdengirü ‘izzet iderin
 Yirüni hâne-i ‘uzlet iderin
 Geydürüp başuna tâc-ı ‘aşkı
 Ben seni şâh-ı muhabbet iderin
 Hem **Garîbî**’yle seni hem-dem idüp
 Sâlik-i râh-ı hakîkat iderin
 Senün ile bugün el bir idüben
 Pîr-i ehl-i Hak’a hıdmet iderin
 Hâb-ı gafletden uyan bî-çâre
 Gözün aç sana nasîhat iderin
 Gâfil olma be gönül âgâh ol
 Geç hevâdan gele ‘Abdullâh ol

2⁵⁹**Gazel-i Nev‘î Tahmîs-i Garîbî**

(Mefâ‘ilün / Fe‘ilâtün / Mefâ‘ilün / Fe‘ilün)

I

Ne mümkün oldu gam-ı firkatünle ülfet idem
 Ne çâre var talebünden senün ferâgat idem
 Ne kâdirüm ser-i kûyun varup ziyâret idem
 Ne fursat oldu sana hâlûmi hikâyet idem
 Ne vüs‘at oldu ki hicrân gamın rivâyet idem

⁵⁹ Aygül Kurt, “İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T743 Numarada Kayıtlı Şiir Mecmuasının (91^a-141^b) Mestap’a Göre Tasnifi (İnceleme-Metin)” (Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi 2022), 132-133.

II

Hemîşe olmada mümted zamân-ı gussa vü gam
 Hemîşe derd ü elem bî-şümâr u râhat kem
 Ne bir karîn-i muvâfık var olmağa hem-dem
Ne bir şehenşeh-i 'âdil bulundı kim varam
Bu zulmi 'âdet iden şâhdan şikâyet idem

III

Ne bâd-ı âh ile ol servi eyledün meyyâl
 Ne eyledi eser ol mû-miyâna kîl ile kâl
 Salâhkâr ise şimden girü hayâl-i muhâl
Ne 'arz-ı hâle meded var ne dilde sabra mecâl
Ne çâre n'eyleyeyin bilmezem ne hâlet idem

IV

Murâd-ı dilber için nâ-murâd olup dâ'im
 Gönül vilâyetine 'aşkı eyledüm hâkim
 Bu kâra sanma ben ey müdde'î olam nâdim
Murâdı çün beni güldürmemekdür ol zâlim
Revâ budur ki hemân ağlamağı 'âdet idem

V

Yanunda eyleyüp ağıyâr ben gedâyı **Garîb**
 Düşürdü râh-ı beyâbân-ı hicre bî-takrîb
 Ne çâre çünki degülmiş visâlün ana nasîb
Kapunda ölmege Nev'î'ye mâni' oldı rakîb
O seg komadı ki bir lahza istirâhat idem

3⁶⁰

Gazel-i Câmî Râ Garîbî-i Vardarî Tahmîs
Kerde Est

غزل جامی را غریبی و ارداری تخمیس کرده
 است

Garîbî-i Vardarî'nin [Mollâ] Câmî'nin Gazeline Tahmisidir.

(Mef'ûlü / Fâ'ilâtü / Mefâ'îlü / Fâ'ilün)

I

Goftem Hudây râ beçe-sân mî konem nidâ
 Goftâ sürûş-i hâtif-i peyk-i reh-i hüdüâ
 Bâ muttali' huçeste-i î'n nazm-i hoş-edâ
Yâ men bedâ cemâlîke fî-küllî mâ bedâ
Bâdâ hezâr cân-ı mukaddes to râ fedâ

گفتم خدای را بچه سان میکنم ندا
 گفتا سروش هاتف پیک ره هدا
 با مطلع خجسته این نظم خوش ادا
 یا من بدا جمالک فی کل ما بدا
 بادا هزار جان مقدس تو را فدا

(Allah'a bir çocuk gibi nida ederek dedim ki hidayet yolunun habercisi melek, söyle. Şu seçkin ve hoş şiirden haberdar olarak "Ey yaratılmışların tamamında güzelliği görülen sevgili, binlerce mukaddes can sana feda olsun.")

II

Zâr âmedem bahâr-i ruhet râ neborde pey
 Gerçi hamûş-i lâl buved 'andelîb-i dey
 Mî cûşem ez firâk-ı to mânend câm-ı mey
Mî nâlem ez cüdâyî-i to dem-be-dem çü ney
V'în turfe-ter ki ez to neyem yek nefes cüdâ

زار آمدم بهار رخت را نبرده پی
 گرچه خموش لال بود عندلیب دی
 میجوشم از فراق تو مانند جام می
 می نالم از جدایی تو دمبدم چونی
 وین طرفه تر که از تو نیم یک نفس جدا

(Kış bülbülü [sükûtu seçip] sustuğu için senin yanağının baharından bir haber götürmedi, bu yüzden ağladım. Senin ayrılığından, [gözlerim bir] içki kadehi gibi [kıpkırmızı] oldu ve gözlerimden kanlı yaşlar döküldü. [Yine] senin ayrılığından ney gibi her an inliyorum ve daha tuhaf olanı da senden bir nefes olsun ayrı olamıyorum.)

⁶⁰ Eş'âr Mecmuası, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Ktp., Koleksiyon: Şevket Rado Yazmaları, Sr_107, 113^a-113^b.

III

Ân dilsitân be kevn ü mekân cilve mî koned
 Gâh ez muhabbet u geh zebân cilve mî koned
 Gâhî zi pîr ü geh zi civân cilve mî koned
 'Aşk est ü bes ki der dü cihân cilve mî koned
 Gâh ez libâs-i şâh u geh ez kisvet-i gedâ
 (O gönlümü çalan dilber, varlık âleminde bazen aşk bazen bir söz şeklinde; bazen bir yaşlı gibi bazen de bir genç olarak görülür. *Her iki cihanda kimi zaman padişahlara [yaraşır güzel] kıyafetlerle kimi zaman da fakir kulların [eski püskü] elbiseleri içinde kendini gösteren aşktır ve bu bana yeter.*)

IV

Gûş-i seret be penbe-i vahdet biyâ bepûş
 Bâşed be gûş sırr-ı to mî âyed ân hurûş
 Zân rû ki zîr-i gunbed-i in deyr-i pür-nukûş
 Yek savt ber du gûne hemî âyedet be gûş
 Gâhî nidâ hemî nihîyeş nâm u geh sadâ
 (Gel kulaklarımı, vahdet pamuğu ile [başka seslere] tka. [Böylece] o güzel nakışlarla dolu [gönül] kilisesinin kubbesi altında senin sırrın kulağa gelir ve bir çoşma olur. *Aynı ses kulağına daima iki şekilde gelir ki adını bazen nida bazen de sada koyarsın.*)

V

Bâd-ı sabâ be-sahn-ı çemen der şukûfe bîz
 Bulbul zi şevk mî koned âheng-i nâle-tîz
 Hengâm-ı 'ıyş şod menişin ba'd ez ân to nîz
 Berhîz sâkiyâ zi kerem cur'ât berîz
 Ber 'âşıkân-ı gam-zede zân câm-ı gam-zedâ
 (Saba rüzgârı [bereketiyle] eserek çimenliğe çiçekler serpti. Bülbül ise şevkenden ahenkli acı naleleriyle ötüyor. Meclis vakti geldi çattı, bundan sonra oturma sen de kalk ayağa ey saki! İhsan et de o teselli veren kadehten gönlü gam vurgunu olan âşıklara bir yudum sun.)

VI

Sâkî merâst kûy-i mekân melce' ü menâs
 İmrûz k'âmedem be ser-i meclis-i havâs
 Mest ü harâb dâr-i dilem râz-ı câm-ı hâs
 Z'ân câm-ı hâs kez hodiyem çün dehed halâs
 Der dîde-i şuhûd nemâned be coz Hudâ
 (Ey saki! Bana sığınılacak köşe şu mekândır ki bugün [o mekândaki] Hakk'ın seçkin kullarının meclisine geldim. O saf vahdet kadehinin sırrından gönül mülküm harap ve sarhoştur. *Bu saf kadehten [içerek] ne vakit benliğimi halas edebilirsem [o vakit] varlık gözünde Allah'tan başkası kalmaz.*)

VII

Herze der âyîn-i to Garîbî berâ-yı çîst
 Ân reh ne râh-ı tost kocâ mî revî beîst
 Hod goft bâ hod ân ki der in reh şod îst
 Câmî reh-i hüdâ be Hudâ gayr-i 'aşk nîst
 Gofîtm ve's-selâmu 'alâ tâbi'i'l-hudâ
 (Ey Garîbî! Boş söz törende niçin bulunsun? Bu, senin yolun değil, nereye gidiyorsun, dur, düşün. Kendi kendine dedi ki bu yolda bekle. *Ey Câmî! Allah'a ulaştıran hidayet yolu aşktan gayrısı değildir ve biz de "vesselâm alâ tâbi'i'l-hüdâ" dedik.*)

KIT'ALAR**1**⁶¹

(Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilâtün / Fe'ilün)

1. Beni hicv itdi diyü da'vî idüp bir ebleh
Kâdiya varup eyitdi ki sicillât ile
2. Ben de inkâr kılup hâsılı bu da'vânun
Didüm ol arada târîhini ebyât ile

2⁶²

(Fe'ilâtün / Mefâ'ilün / Fe'ilün)

1. Dûn dürûğ eyleyüp tolandırdı
'Aklımı kaltabânı dünyânun
2. Hakka saldum çü virmedi hakkum
Ana kalur pes işi ferdânun
3. Ehl-i beyti didi ki haklaşalum
Râziyuz işbu kavline anun
4. Didi olmazsa bir tutivireyüm
İztırâb itmesün dil ü cânun
5. Çün harâmı ol ihtiyâr itdi
Biz helâlinden isterüz anun

MÜFREDÂT**1**⁶³

(Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün)

Allar giymiş tonanmış bezme gelmişdür şarâb
'Aklını bezm ehlinün âl ile almışdur şarâb

2⁶⁴

(Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilâtün / Fâ'ilün)

Bürde vü şâl ü 'abâdur çün erenler kisveti
Var mülevven câmeler giyme zen ü duhter gibi

3⁶⁵

(Mef'ülü / Fâ'ilâtü / Mefâ'ilü / Fâ'ilün)

Bâzâr-ı gamda eşk-i güher-bâra kim bakar
Sarrâf-ı dîde bir kurı dükkân açar kapar

4⁶⁶

(Mef'ülü / Fâ'ilâtü / Mefâ'ilü / Fâ'ilün)

Ma'cûnî bir müferrih efendiye bendeyüz
Dükkânına gelen kişi hayrân olur gider

⁶¹ Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 240.⁶² Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 388⁶³ Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 240.⁶⁴ Latîfî, *Tezkiretü's-Şu'arâ*, 387.⁶⁵ Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 240.⁶⁶ Ahdî, *Gülşen-i Şu'arâ*, 240.

5⁶⁷ (Tîr Kasîdesi'nden)

(Fe'îlâtün / Fe'îlâtün / Fe'îlâtün / Fe'îlün)

Sûretâ gerçi si perdür siperi olmayıcak
Görinür düşmen-i ahvel gözine şeş-per tîr**6⁶⁸**

(Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlâtün / Fâ'îlün)

Tîğ-i hecrün şerha şerha eyledi bağrumı çâk
Hamdü li'llâh dostum derdün ile oldum helâk**Sonuç**

Evrenosoğulları tarafından XIV. yüzyılda fethedilince devletin merkezi hâline gelen ve Rumeli'deki fetih hareketinin yanı sıra bölgenin Türkleşmesinde rol oynayan Vardar Yenicesi bilim, kültür, sanat, mimarî gibi pek çok alanda isminden söz ettirmiş tarihî bir kasabadır. Akıncı beylerinin de desteğiyle kültür ve sanatın üst düzeyde bir görünüm arz ettiği bu merkezde hiç de azımsanamayacak düzeyde şair yetişmiş ve bu yetişen şairler, pek çok sahada kendisini hissettiren uzun soluklu klasik Türk edebiyatı sahası içerisinde isimlerinden bahsettirmeyi başarmışlardır. Kaynaklarda, “mecma'-ı şu'arâ ve menba'-ı zurefâ; gaziler ocağı ve ârifler durağı” olarak nitelendirilen Vardar Yenicesi'nde, isimleri öne çıkan Hayâlî, Hayretî, Uşûlî, Yûsuf-i Sîneçâk gibi şairlerin de içerisinde bulunduğu 21 şairden bahsedilmektedir. Bu 21 şair arasında adı geçen ve bu çalışmanın konusu olan Garîbî hakkında derli toplu bir çalışma bugüne değin yapılmamıştır. Bu açıdan bir ilk olan çalışmada, Garîbî'nin şiirleri tespit edilmiş; hayatı, sanatı ve şiirleri üzerine bir araştırma ve inceleme yapılmıştır.

Türk kültürü, medeniyeti, sanat ve edebiyatı açısından, yaşanan tarihî, siyasi, ekonomik gelişmelere paralel olarak büyük gelişmelerin yaşandığı; hatta mükemmelliğin yakalandığı bir dönem olan XVI. yüzyıl şairlerinden Garîbî hakkında en ayrıntılı bilgiler, çağdaşı tezkirecilerin eserlerinde yer almaktadır. Yaşadığı dönemde hak ettiği ilgiye mazhar olamayan şairin, aynı sahada, aynı yüzyılda yaşadığı hatta aynı dost meclislerinde bulunup sohbetler ettiği şairler kadar üne kavuşmadığı muhakkaktır. Fakat bu birlikteliklerin, dostlukların şairin edebî yönünü beslediği de bir gerçektir. Genç yaşlarda Gülşenîlik ve Mevlevîliğe meyletmesi hatta bu tarikatlara intisap etmesi, onun eserlerinin tasavvuf neşvesinden nasibini almasına zemin hazırlamıştır. Fakat bu etki onun mutasavvıf bir şair olduğunu söyleyebilecek kadar yoğun değildir. Zira tespit edilen şiirleri dikkate alındığında yer yer tasavvufî söylem kendisini gösterse de şairin bütün şiirleri için bunu söylemek mümkün değildir.

Araştırmalar neticesinde Garîbî'nin müfretleri dışında 31 manzumesi tespit edilmiştir. Bu manzumeler içerisinde nazireler önemli bir yer tutmaktadır. Zira bu 31 manzumenin 26'sı gazeldir ve bu gazellerin 20'si naziredir. Şairin ayrıca Mollâ Câmî ve Nev'î'ye yazmış olduğu tahmisler, onun nazire yazmakta oldukça mahir olduğunu göstermektedir. Kaleme almış olduğu manzumelerinde lirik bir üslup benimseyen Garîbî'de samimi ve coşkun söyleyiş hâkimdir. Yer yer bu üslup şiirin şekli hususiyetlerini ikinci plana itse de tespit edilen şiirleri, onun şiir tekniği bakımından başarılı şiirler yazdığını göstermektedir. Dil ve üslubu oturmuş olan şair, manzumelerinde zaman zaman uzun izafet terkiplerine yer verse de halk deyimlerini ve söylemini de şiirlerinde başarıyla kullanmıştır. Manzumelerinde kullandığı tasavvufî tabirler onun bu literatüre de hâkim olduğuna işaret etmektedir. Ayrıca Garîbî'nin Mollâ Câmî'nin bir gazeline tahmis yazmış olması, onun Farsçaya da hâkim olduğunun göstergesidir. Eğitimi hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamayan şairin Farsçaya hâkimiyeti, onun yukarıda zikredilen kültür muhitinde yetişmesinin, tekke ve tasavvuf kültürüne aşina olmasının bir sonucu olsa gerektir. Aynı zamanda şairin anlam ve söz ile ilgili edebî sanatları kullanmakta da oldukça usta olduğu görülmektedir.

⁶⁷ Aşık Çelebi, *Meşâ'irü's-Şu'arâ*, 1633; Riyâzî, *Riyâzü's-Şu'arâ*, 248.

⁶⁸ Kâbilî, *Sultân-ı Hübâna Münâsib Eş'âr*, 696.

Kaynakça

- Arslan, Tülin, “İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesindeki ŞR 60 ve 89 Numaralı Şiir Mecmuaları (İnceleme-Metin ve Mestap’a Göre Tasnif)” Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2018.
- Âşık Çelebi, *Meşâ’irü’ş-Şu’arâ*, hz. Filiz Kılıç, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2018.
- Bağdatlı Ahdî, *Gülşen-i Şu’arâ*, hz. Süleyman Solmaz, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2018.
- Demirkazık, H. İbrahim, “Divan Şiirinde Karga” *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi* 24 (2011): 131-178.
- Direkli, İbrahim, “Musammat Mecmuaları ve Gencîne-i Eş’âr (Milli KTB. YZ. A 1641) İsimli Musammat Mecmuası (Metin-İnceleme)” Doktora Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, 2022.
- Ekinci, Ramazan, “Osmanlı Kültür Merkezlerinden Vardar Yenicesi ve Tezkirelere Göre Vardar Yenicesi Şairleri” *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/4 (2012): 1663-1679.
- Ertek Morkoç, Yasemin, “Eğridirli Hacı Kemal’in Câmîü-Nezâir’i (Metin ve Mecmua Geleneği Üzerine Bir İnceleme)” Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2003.
- Gıynaş, Kamil Ali, “Pervâne Bey Mecmuası (İnceleme-Metin)” Doktora Tezi, Bozok Üniversitesi 2013).
- Gıynaş, Kamil Ali, *Pervâne Bey Mecmuası*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), Ankara, 2017.
- İsen, Mustafa, “Akıncılığın Türk Kültür ve Edebiyatına Katkıları” *Türkiye Günlüğü* 49 (1999): 80-86.
- İsen, Mustafa, *Usûli Dîvânı*. İstanbul: TYEKB Yayınları, 2020.
- Kâbilî, *Sultân-ı Hübâna Münâsib Eş’âr*, hz. Mehmet Gürbüz, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2018.
- Kara, Elif Ezgi, “İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi TY9940 Numarada Kayıtlı Nazire Mecmuası (2a-62b): İnceleme Çeviri Yazılı Metin” Yüksek Lisans Tezi, Kırklareli Üniversitesi, 2019.
- Kiel, Machiel, “Yenice-i Vardar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 43 içinde, 445-448. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü’ş-Şuarâ*, hz. Aysun Sungurhan, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2017.
- Kölemen, Sema, “Nûruosmaniye Kütüphanesi 4962 numaralı Mecmua (247a-324b)” Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi, 2011.
- Kurnaz, Cemal, “Çarh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 8 içinde, 229. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kurt, Aygül, “İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi T743 Numarada Kayıtlı Şiir Mecmuasının (91a-141b) Mestap’a Göre Tasnifi (İnceleme-Metin)” Yüksek Lisans Tezi, Bartın Üniversitesi, 2022.
- Küçük, Sabahattin, *Bâkî Dîvânı*. Ankara: TDK Yayınları, 1994.

- Kütük, Aybala Sena, “*Hâfız Hüseyin Ayvansarâyî'nin Naat Mecmuası'nın Transkripsiyonlu Metni ve MESTAP'a Göre Tasnifi*” Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 2022.
- Latîfî, *Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, hz. Rıdvan Canım, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2018.
- Özcan, Nuri, “Dem”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 9 içinde, 148. İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
- Öztekin, Elif Karakaş, “*İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi Şevket Rado Yazmaları Sr_107 Numaralı Şiir Mecmuasında Bulunan Türkçe Manzumeler (İnceleme Metin ve Mestaba Göre Tasnif)*” Yüksek Lisans Tezi, Erzurum Teknik Üniversitesi, 2021.
- Riyâzî Muhammed Efendi, *Riyâzü'ş-Şu'arâ (Tezkiretü'ş-Şu'arâ)*, hz. Namık Açıkgöz, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları (E-Kitap), 2017.
- Tanrıbuyurdu, Gülçin, “İlâhî Sevgiliye Dönüşün Ritmik (Mistik) Melodisi: “Dem Tutmak” *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 27 (2014): 97-105.
- Topkaya, Volkan, “*Fransa Ulusal Kütüphanesi Supl. Turc 388 Numaralı şiir Mecmuası (İnceleme-Metin ve Mestap'a Göre Tasnif)*” Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi, 2019.
- Uludağ, Süleyman, “Recâ”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 34 içinde, 502. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Yılmaz, Hanım, “*Mecmûa-i Gazeliyyât-ı Türkî (İnceleme-Metin)*” Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, 2017.

Yazma Eserler

- Âşık Çelebi, *Meşâ'iru'ş-Şu'arâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Koleksiyon: Nuruosmaniye, 3719, 284 vr.
- Eğridirli Hacı Kemâl, *Câmî'ü'n-Nezâ'ir*, Beyazıt Kütüphanesi, Koleksiyon: Beyazıt, 5782, 455 vr.
- Eş'âr Mecmuası*, İBB Atatürk Kitaplığı, Bel_Yz_O.000092, 42^a-42^b.
- Eş'âr Mecmuası*, İstanbul Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, Koleksiyon: Şevket Rado Yazmaları, Sr_107, 113^a-113^b.
- Nu'ût ve Kasâid*, Millet Kütüphanesi, Koleksiyon: A.E. Manzum, 773/1, 21^b-23^a.
- Pervâne Bey Mecmuası*, Topkapı Sarayı Yazmaları, Koleksiyon: Bağdat, No: 406, 102^b, 283^a.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 18.06.2024
Kabul/Accepted: 17.09.2024
DOI: 10.17822/omad.1502399

Atıf/Citation: Erler, Mehmet Yavuz. "Daily Lifestyle Managed By Natural Disasters In Anatolia". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 699-713.

Mehmet Yavuz ERLER

(Prof. Dr.), Ondokuz Mayıs Üniversitesi / Türkiye, myerler@yahoo.com, 0000-0002-4991-9902

Daily Lifestyle Managed By Natural Disasters In Anatolia

Anadolu'da Doğal Afetlerin Yönettiği Gündelik Yaşam Tarzı

Abstract: The heart of Anatolia was devastated by two major droughts between 1800 and 1880. The severe winter conditions during this period, followed by subsequent floods, once again destroyed farmers' crops. The great earthquake in Bursa further burdened the already exhausted society with pain and sorrow. In this study, data will be evaluated to understand how people in Anatolia, exposed to successive disasters, had to adapt their livelihoods. The focus will be on how workshop-style collective production, which had begun to emerge in Anatolia on the brink of the Industrial Revolution, was disrupted by natural disasters, and why the agriculture-based economy remained predominant. The study includes observations on the changes in Bursa and Adana, where disaster-affected populations clustered after being displaced. The contribution of cheap labor, provided by victims of natural disasters, to the manufacturing sector in Bursa, Adana, Aydın, and İzmir is analyzed in relation to the small-scale industrial transformations in these cities. A comparison is made between the livelihoods of the local population before the disasters and their income sources afterward. Based on this comparison, the impact of disasters on livelihoods is discussed. Additionally, the types of disasters and their varying degrees of impact in Ankara and Konya are examined.

Key Words; Ankara, Konya, Drought, Famine, Migration, Industry

Öz: Anadolu'nun bağı 1800-1880 yılları arasında iki büyük kuraklık vakası nedeniyle yandı. Bu süre zarfında şiddetli kış şartları ve sonrasında yaşanan seller çiftçilerin mahsullerini bir kez daha tahrip etti. Bursa'da yaşanan büyük deprem ise bitap hâldeki toplumu bir kez daha acı ve kedere boğdu. Çalışmamızda, Anadolu'da art arda afetlere maruz kalan insanların geçim tarzlarını nasıl değiştirmek zorunda kaldıklarına dair bazı veriler değerlendirilecektir. Endüstri devriminin eşliğinde bulunan Anadolu'da başlayan atölye tarzı kolektif üretimin doğal afetlerden nasıl etkilenerek yok olduğu ve tarıma dayalı ekonominin neden revaçta kalmaya devam ettiği yönünde bazı varsayımlar üzerinde durulacaktır. Afetler nedeniyle yurtlarını değiştiren insanların kümelendiği Bursa ve Adana'da meydana gelen değişim süreci üzerinde bazı hatırlatmalara yer verilmiştir. Doğal afet mağduru afetzedelerin Bursa, Adana, Aydın ve İzmir'de bulunan imalat sektörüne sunduğu ucuz iş gücünün bu şehirlerde gerçekleşen ufak çaplı endüstriyel değişime katkısı sorgulanmıştır. Çalışmada afet öncesi yerel halkın geçim kaynakları ile afet sonrası yaşanan kazanç alanları arasında mukayese yapılmıştır. Bu mukayese sonrasında afetlerin geçim kaynakları üzerindeki etkisine değinilmiştir. Ayrıca Ankara ve Konya ölçeğinde yaşanan afetlerin türleri ve etki kapasiteleri sorgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler; Ankara, Konya, Kuraklık, Kıtık, Göç, Endüstri

Presenting the subject

The provinces of Konia and Angora, affected by the famine in XIXth century consumed a large area that covers almost the entire middle of Asia Minor. Konia includes some sandjacks (sub-province) within its borderline such as *Teke*, *Hamid* and *Niğde* in the years of severe draught, 1869-1875.¹ It is essential to introduce the potentials of these administrative units' sovereignty in order to explain how the draught shifted the fiscal way of daily routine in the region. The *Sandjack of Hamid* in Konia province provided vast opportunities to those who deal

¹ *Konya Vilayet Salmamesi* (The Annuale of Konia Province Governer House), Hijri 1290.

with animal husbandry and farming with its large pastures, meadows and fertile lands. *Hamid*'s climate was also humid enough to produce various kinds of vegetables. Antalya, the capital of *Teke Sandjack* of Konia province was a famous city for sea-transportation. As for the *Sandjack* of *Niğde* it could be asserted that the inhabitants of *Niğde* earned their living from mining and farming along with commercial trade activities. The main livelihood in the province was derived from agricultural facilities and animal husbandry. Grain cultivation was the main agricultural choice in the province due to the semi-arid climate of the region. However there were many other business attractions to earn in the province such as iron casting, gun-powder, hand-made pistol and rifle, textile and education. The Ottoman state introduced and courage the industrial developments not solely in the capital but also in the rural provinces of the country at the beginning of the XIXth century. European enterprises also backed this development with machinery. Maritime companies sought large amounts of products to trade with Indo-China. Thus, Ottomans on the way were regarded as a critical outpost for the European maritime companies. The ships' holds, came nearby to get supply were embarked to some small-scale extend with local products, provided from the eastern coastal towns of the Ottoman state. Konia province was also important station for maritime companies with its coastal towns of Antalya and *Silifke* in the east Mediterranean which enrooted to mid-east and Indo-China.

The attempt to explain the effects of natural disasters on the province also needs to present financial structures of social-economic classes. By doing so the importance of natural resources will be introduced within the socio-economic life of the province. It could be those explained how damaging natural disasters are on communities. In addition an attempt will be made to find out how industrial dealings and wealthy classes emerged through the suitable opportunities that might arise therefore an overview of the drought seasons will be presented. Attention must be first given to describing people's occupations in order to identify the lost resources during the draught famine, which was the most devastating of all natural disasters which struck Konia. Working fields in Konia province of the Ottoman state could be introduced in the following order;

A. Livelihoods which depended on natural sources

In the province people were used to consume natural raw materials in order to get by. These raw materials for earning some daily bread are provided from the herbal plants in the region. Meadows and forests were helpful to allow living wild hunting animals as well as for domestic ones. However the best raw material was the fertile soil of the province which suited well for the grain cultivation in agriculture. Thus, large amount of wheat and barley cultivated in the soils that could be plowed easily under the semi-arid climate. It is also worth mentioning that the province had also abundant underground raw materials as for mining. One of these ground sources for mining was potassium nitrate (potash) along with the sulfur that allows gun-powder production in the province for state consumption.² The earning fields in the province hence can be listed to explain so that one might figure out the scale of percentage of the man-power being heavily recruited in which occupation.

1. The occupation in the field of agriculture; Agricultural earnings had a greater influence upon those' occupations who settled in rural areas compared with those who lived in urban areas. Agriculture was one of the best livelihoods covering the plain of Konia and the places which were close to the lake-sides. Such inner lakes, especially scattered all around the sub-province Hamid of Konia province receives more humidity on fertile lands for cultivation which allows vast vegetable and grain growth. On the contrary agriculture could not provide any benefits to those who settled in nearby towns such as Bozkır, Esbkeşan, Karağaç and Tefenni where inadequate irrigation applied to salty fields. Nevertheless the large portion of the agricultural products combined from various kinds of grains which do not require more

² *Konya Vilayet Salnamesi*, H. 1290, 100-155.

irrigation yet need semi-arid habitable climate became the way of earning a living for those who settled in the province of Konia's basin in XIXth century. There were obviously different kinds of agricultural products as tobacco, corn and many kinds of vegetables in the lands which encircled the lakes of the province. However a large portion of the overall agricultural products was grain stuff that was beyond compare and it was not beatable by any other agricultural facilities. The grain cultivation in the province, hence, provided major economic activities employing uneducated muscle power as a small scale family entertainment and creating many business opportunities in the deserted remote rural areas, related to the wheat and barley.

2. Fruit plantation; The fruit trees which grew up in the province like pear, chestnuts, olive trees, orange, lemon, cranberry and alike others were important venues from which people could earn their living. Those fruit trees living there were largely planted within the border of the sub-provincials (sanjaks) of *Hamid*, *Teke* and *Niğde*. However those who earned their livelihood from fruit cultivation could not raise enough income because of inadequate transportation networks and the difficulties involved in preserving the fruits without going off. Nevertheless people who had fruit trees' garden (bahçe) invented their recipe of preparing jam without using industrial sugar. By doing so they enjoyed a new source of income by distributing those jelly jars in the local markets, named as open bazaar to consumers. As for the olive tree harvest, this was an occupation from which the owner of the olive gardens had made their living centuries before. Nevertheless there was one more item, also regarded as fruit grapes, cultivated in vineyards, located in stony and arid lands near the tiny streams. Those who have vineyards (bağ), near their accommodation were also registered as a subject for a tax levied for vineyards. Those vineyards were also incited the sweet production of grape molasses in the region. Grapes were also used for alcohol production for the local Christians in the region.

3. Forest materials; Though, there were limited forest areas especially around Antalya, timbers from those forests were enough to supply the needs of the internal furniture market in Konia. The timbers which were produced from pine-trees and chestnut trees were transported by using the river *Aksu* to the port of Antalya and from there sailed Syria and even as far as Egypt by sailing ships.³ The timbers, suited for mending the deck and any use as of oar were sold to those needy ship, anchored in the Antalya bay. It thus can be claimed that any sailing ship, harassed by the Augean storms were a candidate to Antalya quay for a while for a short-term mending. This obligation caused a sort of swift trade concerning on the fine cedar tree timbers between the locals and merchant ships, anchored in the bay. In addition to that it should be also be counted a blessing for the forest lands that chemist gained their livelihood by producing gum and medicine from the herbs and flowers which were gathered from the forest.

4. Hunting; Hunting the lynx (*vaşak*) and fliar (*tuluğan*) whose rare furs and feathers were used to make rare luxurious dresses and woman hats and then were exported to Paris also provided occupational opportunities. Fishing could also be regarded as a financial opportunity for net makers and fish sellers along with those who caught fish in the lake of *Hamid* sub-province.⁴ The abundant wild geese, ducks and many other kind hunting birds helped to ease food stock problems of people of Konia. In addition to these preys, mentioned so far, the leech pickers also earned their living by selling leeches to the chemist of the province.

5. Mineral resources; Those underground minerals like meerschaum, led, silver, sulfur along with ground sources like salt and salt peter fields provided people with well payment opportunities and encouraged development around the area where mine depots had been dug up.⁵

³ Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, Translated by. Suat Seren (İstanbul: Serenler Yayınevi, 1983), 66; See also; Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, Translated by, Hasan Babacan, (Isparta: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2012), 1-750.

⁴ *Konya Vilayet Salnamesi*, H. 1290, 98-99.

⁵ *Konya Vilayet Salnamesi*, H. 1290, 97, 105.

B. Craftworks affiliates in the province

It was hard to claim any remarks of industrial growth in the state. However there were some minor workshops in where some small scale industrial apparatus were handcrafted. Those items were devised to produce by the local craftsmen according to the consumers' need. Therefore it can be easily seen the relation between local hand-made industrial product and inhabitants' occupation fields. If some plow the fields for farming, it is apparent that farmers was needed a hand-made iron plough and yoke etc. to ease the burden. Same goes for hunters, if there were hunters around local supplier should to find a way to produce rifle and its' ammunition, mainly as gun-powder. Nevertheless it is possible to introduce the workshops in the province as in order.

1. Manufacturing textile; Linen, cotton material and silks were the textiles, manufactured in the province. As a matter of fact, both agrarian development and animal husbandry supported industrial manufacturing by offering some surpluses from overall, yielded as wool, mohair, silk, cotton, linen and processed animal skin for coats. In the province of Konia's habitat, filled with natural dying herbs were also used to dye carpets, blankets, praying carpets (*seccade*) and other manufactured textiles. More surpluses as in the wools could not totally consumed by the local manufacturers, it was then wool-merchants, from Angora and Konia down-town visited rural areas in where herds grazed during the spring time. Those tradesmen were transporting the wool-bales with camel caravans or sailing ships to İzmir (Smyrna) and Istanbul too in where were available some yarn factories, constructed by both foreign investments and government.⁶

2. Agrarian apparatus production; Agrarian tools like shovel, spade, pickaxe and plow-share were required some blacksmiths in the province for local consumers. Blacksmiths in the region were also concerned with working on repairing and producing horse shoes, saddles and nails. Nevertheless the blacksmiths of Bozkır town did more to produce guns for hunters till 1876, when famine was diminished. Especially the blacksmiths of the province turned their production style from agrarian apparatus into pistol and rifle crafts caused by the severe famine, lasted between 1869-1876 because of that there were none farming abilities due to the draught.

3. Producing the house-hold wares; The house wares like stoves, furniture, flint stone, jars, copper pots and cups, clay cups and tin staff were all hand made in the province. The craftsmen made those house wares to sell on their own in their shops within the closed-bazaars in the trade markets of Konia.

4. Furs and leather; Furs, for pillow and quilt and leathers, for dressing making business owned their expansion to the growth in hunting and of animal husbandry. Hunting offered to fur-makers rare wild animals such as lynx, bustard and endemic domestic bird, called *tulağan*. *Tulağan* or *Tolgan* (phoenix) which once lived in the sub-province of Hamid whose feathers sold to France so that of tailors of Paris could design fine women hats with each has one phoenix' feather on it. The Ottoman sources claimed that the hunting of phoenix was so cruel that extinct the lineage of the phoenix in the region's environment.⁷ It is also possible to mention about the leather coats on concerning the commerce of the province. Seep and cow herds were slaughtered and their skin were used to make fine clothing. The tannery of the province was too busy especially on the days of *aid al adha*.

5. Production of animal husbandry; Horseshoes, combs, saddles, spurge, nails and cords were produced for selling at the animal husbandry market. The amount of production depended upon the portion demanded by the animal husbandry market in Konia.

6. Production of weaponry; Lead which was the main raw underground material of the province, was used to produce bullets for fire arms. The gunsmiths opened small workshops, ranging from 10 to 50 in order to forge handmade guns in the town of Bozkır. They produced

⁶ *Konya Vilayet Salnamesi*, H.1290, 100.

⁷ *Konya Vilayet Salnamesi*, H. 1290, 99.

pistols and rifles for the hunting market's needs.⁸ The gun powder factory in 1889 also produced gun powder for the consumers along with other small gun powder producing workshops owned by individuals. The gun powder factory and small units produced the requested amount of fertilizer to improve the productivity of lands in the region.

7. Stationary materials; There were increasing numbers of Moslem seminaries, in where higher education was introduced (medrese), secondary schools (rüştiye) and public schools (mekteb-i sıbyan) in 1874. Those schools in Konia gave a modern education compared with its contemporary examples. However Muslim seminaries lured sometimes those whose main aim was to get a military exemption due to the regulation that saves men who registered in a school from the military responsibilities. During the war years the intellectual life reflected the clever wit of the public. On the contrary even at the time of peace the number of students did not decline. The number of Muslim seminaries from 1874 onward increased rapidly from 1000 to 10.000. This was a profitable opportunity to provide the schools with stationary, mainly as pen, pencil, ink, paper and some years after 1872 with rubber as well. The number of calligraphers (hattat) also grew surprisingly large. The students, participated in to the higher education utilized the calligraphers' skill to copy the mullahs' texts' which contributed to the large increase in this profession. Nevertheless, it is still unknown as to what percentage of the peoples' living writing materials production occupied in those years. But we at least know that there were many schools, students and a penknife factory in Konia around 1874.

8. Food stuffs; The large portion of various kind of grain and bean cultivation saved the farmers from the harassments dealing with other crops which prone to decay, since the land condition and the climate guided farmers' choice of what to cultivate in the region. Grains would not be gone off because of the semi-arid climate of Konia.

Cultivating grains increased the demands for constructing the water mills, wind mills and yoke mills to produce flour, easily piled in the domestic barns and also in the ware-houses, built by local governors. Water mills, wind mills, miles worked by animal or even human muscle power and above all newly introduced technology of steam powered mills were actually at the beginning of technology for producing technical devices like the wheel and grindstone. The demand for meals which would not need water supply during the draught improved the mill production technology. The wares in where olive oil were composed from its' seeds, sesame, almond and opium supported food stuff markets in the region

C. Construction Business

It could be claimed that the growth and the existence of construction business were connected with the existence of materials, used for buildings. However it is also possible to maintain that due to the internal migration during the famine was increased men-power, needy souls whose appearances fatigue from the hunger to recruit in heavy construction works. The government struggled to keep those vast migrants busy in any kind of works such as construction of rail-road and stone-bridges as well. The main aim of the government thus was to prevent the refugees who soak refuge from the hunger should not spread all over the country.

The growth of population had its affect on the construction business in a profitable way. However it did not exceed the constructions as it was expected because of the absence of building resources. It thus might be thought that there was a strong link between the construction affiliates and the amount of building materials such as stones, timbers, marble, parget, special kind of soils for bricks and fine sandstones. The difficulties of transporting those construction materials from one place, extracted zone as raw material to another in where devised construction located was restricted the use of domestic sources in the region. Sandstone, parget and marbles alike were used in construction efforts in Niğde from where all those sources obtained as raw materials. Therefore the buildings in Niğde were all constructed with the

⁸ Konya Vilayet Salnamesi, H. 1290, 99.

combination of sandstone, parget and marbles. Brick houses probably fabricated from the soil in or around Konia supplied the needs of constructions in the province. The houses in Konia were built with bricks that were a domestic product of down-town. Timbers of forests around Antalya made the architecture of the city appear somehow different than neighboring towns. An Alevi (Shia Muslim) tribe named Tahtacı especially dealt with timber and carpentry work for building cottages in and around the sub-province of Teke.⁹

D. Trade Activities

Trade activities were mainly based on the pilgrimage. However, some caravan owners made their living by offering their services in remote areas like Aleppo and Smyrna. It is also worth to mention that the quay of Antalya was another main theater for the trade activities of maritime enterprise.

1. Visiting the Holy Sites; Konia province gained its fame by having holy tombs of notable pious individuals. Mevlana (Rumi) tomb was belonged to only one of those pious notables in the region. Many members of Seljuk dynasty were also buried in this region. At first side, these cemeteries did not seem to have economic value. However vast number of visitors who came from neighboring areas gave their sacrifices around those tombs and stayed there some times as pilgrim. Those inner pilgrims to tombs, belonging to deceased holly notables were not charge money for praying but their stay and sacrificed rams were obviously neither free of charge nor cheap. Therefore habitants who settled around such pious graves gained their daily share from pilgrims.

2. Merchants and caravan owners; Merchants of southern and eastern cities, encircling Konia province such as Adana, Diyarbakır, Halep, Musul, Bağdat inevitably regularly used provincial tress passages of Konia for reaching to the port towns and also to travel up to the Istanbul. Although there were none proper macadamized road to let carriages pulled by horses travel throughout the province, camel passages hence offered caravan owners vast opportunity to benefit from transportation facilities without coming across any kind of rivalry. The cast of caravan owners were explicit beneficiaries in this working field. The inadequacies of sea transportation – having no proper ports and fast sea vehicles – brought forth the need for land transportation. It might be proved, by referring to the large numbers of inns and coffee houses in the province of Konia, that much investment was afforded to this area of transportation that service the tradesmen and passengers. It was also obvious that the owners of the inns, scattered all around the dusty roads did not service passengers of outer towns from wilderness for their own pleasure but just for business. Camels, mules and horses also needed to rest and feed at each breathing space. The stewards of the stables on the road spots within the inns worked to gain some usurp coins for living.

3. The port of Antalya; The province of Konia had its unique port in Antalya. Therefore merchants, sailing to Beirut, Egypt and Trablus with northern winds preferred to post at the quay of Antalya to provide cargo of provision during the sail. The ship companies also came as passing by the port for provisioning. Those who provide water, food and timbers to the sailing ships or to steamboats made their living, been depending to the quay of Antalya. Ships that anchored on the bay of Antalya were sparing their time for a while in order to mending the broken parts of the decks with good quality timbers and tars, being provided from the nearby forests by locals.

Dependency between nature and industrial growth

Grain cultivation and animal husbandry were cornerstones of pre-industrial developments. The demand for fertilizer to increase the grain harvest, grapes for spirit alcohol and protect the surplus yields from fruit bats and rats required chemical industry growth. These

⁹ Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi...*, 66., “Tahtacı tribe was Turkic and migrated from Cyprus to Antalya after the drought famine in 1860’s. They were once upon a time exiled to Cyprus from Antalya around 1576’s.”

agrarian needs for chemistry led to develop as an explosive alike gun-powder and mainly potash for any use of to military purposes. Moreover, one could also maintain that the rise of the manufacturing industry emerged from the demand for consuming large production of cotton farming, mohair, spring wool, silk, natural dying herbs and leather. In addition to these it could be asserted that grain cultivation caused the growth of flour production; therefore, the demand for mills increased which spurred on the progress of wheel mechanics and steam-power too. Thus, the growth of industry correlated with the surplus of agrarian facilities along with animal husbandry.

Questions, such as;

1. "To what extend did natural disasters hinder the surplus of farming and products gained from husbandry?"
2. "To what degree did natural disasters influence the growth of industrial progress?" and;
3. "Were there any effects on the growth of industry and production because of the inadequate transportation?" still await plausible answers.

It is still unknown to what extend natural disasters affected those socio economic classes in the province. If the economic effects of natural disasters had not been overlooked, things would be clearer in order classify structural changes of social classes. By dealing with the affects of natural disasters in the state, the industrial growth of the province can be explained and reasons why the Ottoman state could not intervene in to world market with identified agricultural surplus.

Defining the natural disasters which struck Konia

It is quite natural and possible to come across different kind of disasters in the province because of its large borders. Strong eastern Mediterranean winds and sea storms disturbed the inhabitants of towns, located around the sea-shore of the province. Floods, caused by unseasonal rains around the streams and rivers, were formidable catastrophe and unexpected dangers, been hitting sudden massive water load devastating nearby settlers. Fires, epidemics and earthquakes were also uninvited visitors of the province knocking the door at least twice a year. However one of those disasters, the draught was an expected danger for the territory because of its semi-arid climate. The next part of the article aims to introduce historical disasters. It is needless to say that a number of disastrous events will be omitted and neglected in this study due to the scarcity of satisfied archival sources. However, it should not be forgotten that the calamities presented here were discovered from existing written sources on various kind of disasters. The main aim presenting such catastrophically events are as to attempt to detect which one of the most consequential disaster for those who gained their living by dealing with the forces of nature in the province.

a. Flood; because there were no streams and rivers which flowed fast and absorbed more water, the flood was a disaster for those who settled around tiny streams and rivers. Floods occurred at time of heavy rain which caused the dense water level to rise unexpectedly. Spring, summer and autumn were especially the months when such kind of disasters could be happen. In order to prove the existence of flood in the province a few examples should be given as a proof. In 1842 an immense amount of water flowed in Isparta stream which flooded those districts of the towns of Tabakhane, Fazlullah and Iskender. Uncountable houses were damaged and wiped out under the dense water flood.¹⁰ These floods caused from unseasonal rain were also mixed with underground fresh water sources, causing muddy water and made it impossible to drink.¹¹ In 1863 Aksaray, one of the towns of province suffered from severe flood.¹² Seven

¹⁰ Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi...*,199.

¹¹ *Konya Vilayet Salnamesi*, R. 1305,70, "Because of the underground waters' pollution, inhabitants of such places used clay potaries to preserve their water supply".

years later in 1873, one of the villages of Yalvaç called Hisarardı became a target for the flood, caused by unseasonal heavy rain. In order to save the village from future troubles of inundations, a dam was constructed to blockade the overflowing water during unseasonal heavy rain.¹³ It could be seen that the frequency of flood occasions was not so frequent in the province. It is clear that semi-arid climate shaped the flood disasters of Konia by restricting the affected area and confining the duration of flood. As a result of unpleasant semi-arid weather condition of Konia, the farmers of the province did not suffer as much compared with other provinces of the state like Erzurum, Hüdavendigar and Kastamonu.¹⁴ Thus far, it can be claimed that the flood which struck Konia was localized disasters. Because of the existence of the flood disasters in the province, the capacity of damage for farming activities should not be overlooked.

b. Earthquakes; In spite of the fact that the province was not on the route of an earthquake zone, such kind of disasters shook the sub-province of Hamid in Konia from time to time.¹⁵ The earliest earthquake event which date back to 1556 demolished Isparta; however, the damage done by the earthquake was not excessive.¹⁶ In 1866 the district of Ilgın became an earthquake target.¹⁷ In short, the level of the damage caused by earthquake was neither a formidable nor a disastrous event for the rural inhabitants of Konia, and the same not goes for the urban areas for the reason that they were not settled on an earthquake zone. Industrial growth within the urban area hence was preserved from any kind of earthquake demolition in the province. Nevertheless an earthquake was a serious natural event for the largely populated town centers were small scale of workshop production flourished on the line of earthquake zone. It is obvious that the workshops could have been ruined at the time of an earthquake. In addition to that, large number of workers and their families, who earned their livelihoods in a workshop of the suburbs of a down town, have been influenced more than those whose fields and stables were demolished in the rural areas at the time of any earthquake. Comparing the level of destruction between, the productions at the level of a workshop with the harvest in a field, one could easily realize that earthquake is not a hazardous event for those who earned their livelihood with the farming. Contrary to the level of earthquake damage in rural and urban areas, mill owners whose mills constructed around streams could not save their properties from the damage given by an earthquake. However, many of them did not live in the villages for the reason that they settled in nearest urban place after making fortune by producing flour in their mills. In 1856 the earthquake of Hüdavendigar (Bursa) demolished lots of manufacturing constructions and cost a great deal of decline in manufacturing products for a few years, following the years of the devastating disaster till new factories and workshops replaced the former ones.¹⁸ In short it could be asserted that what happened in Bursa as a devastating of a geologic destiny was never happened in Konia so for that reason any fault lines did not bother the province.

c. Overflowing lakes; Lake floods are one of the disasters that harmed the cultivated fields as a result of overflowing lakes from heavy rain falls and melting snows in the mountains. In the sub-province of Hamid in Konia province was especially well known place for such kind of natural disasters. It is reported that the lakes, named Beğşehir, Ilgın, Gökhisar and Akşehir over flowed around its borders from time to time. However, it was not the kind of danger that influenced a whole province. It only disturbs those who settled around the lakes.

¹² Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Ottoman Archives (BOA), *İrade Hariciye (İ.HR.)*, Nr. 11964.

¹³ BOA., *İrade Dahiliye (İ.DH.)*, Nr. 40776.

¹⁴ Mehmet Yavuz Erler, "Hüdavendigar'da Sel Baskının Sosyo-Ekonomik Tesirleri (1911)", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)* XVIII (1998): 143-159.

¹⁵ Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi...*, 105.

¹⁶ Caroline Finkel, Nicholas Nicholas Ambraseys, *The seismicity of Turkey and Adjacent Areas* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995), 51.

¹⁷ BOA., *İrade Meclis-i Vala* (I. MV), Nr. 25245.

¹⁸ BOA., *İ.DH.*, Nr. 23710.

d. Fires; Fire was an initial treat to the harvest of dried barley, wheat and hay stalks. However burning the crops was restricted within the boundaries of the field. Therefore it could not go further than being a local problem. Because it was not likely that the fire of such harvest would leap from one place to another within the province. The burning of harvest yields resulted in the failure of crops to some degree, thus increasing the prices of those crops which were affected like barley, grains and hay since there was a decline in the amount of each year's production. It was obvious that the rest of the farmers whose harvest had not been burned to ashes enjoyed the benefits from increased market prices resulting from the shortage of agricultural products. Fire was also treating to the limited forest areas in the province. Nevertheless, it could not be found out whether or not fire affected life earnings and timber market prices in Konia.

e. Locust invasion; Locust hers occasionally threatened the meadows within Antalya and Isparta.¹⁹ From 1800 onward locust invasion was not a serious problem for the whole province except in Antalya and Isparta which were sub-province of Konia.²⁰ The reason for this delineation of locust invasion in the province was the lack of meadows and humid soil in the other areas of the province which locusts need to lay their eggs.²¹ The province could not provide such opportunities for the locusts, and only remained a formidable event for the farmers of Isparta and Antalya whose land was suitable for locust invasion.

f. Draught; Global warming caused the draught from 1838 onward. Global warming may be caused by the variety in the level of carbon dioxide in atmosphere. Global warming takes place when the amounts of carbon dioxide increase from year to year. Coal used in XIXth and oil in XXth century could be the main reasons for global warming.²² However the global warming is not easy issue to deal with. Because its' main reason is not inside effect but rather outer space. The draught in 1839-1845 and 1868-1875 caused by solar explosion in the sun rather than global warming dried out the water sources of the ground.²³ Those who settled in a draught affected area were able to cope with water supply shortages for some time by using underground water reservoirs. Especially in Konia sinkholes were depots of fresh water for irrigation and also to drink. However those sinkholes were also dried out living empty holes on the plain of Konia. When scientists look at the past they find the nature has often environmentally adapted to climate changes that have occurred gradually over many thousands years. If climate changes gradually, many plants may be able to move by spreading seeds into new areas where they can grow. But if climate changes rapidly, many plants may not be able to spread their seeds far enough to reach the new area. If they die out, so may many of the animals that depend upon them. Failure of a harvest, particularly to successive years, could have been disastrous. The harvest failure determined the decision of farmers to increase the amount of seed or to abandon the land. The farmers' estimates of this probability are likely to have been based on both the frequency of crop failure and on his appreciation of the normal and variable climatic characteristics of the region. Nevertheless, if the draught continued for some years, the food stocks would run out and starving humans would attempt to feed themselves by eating anything and everything edible. The years following draught lasted with famine. Therefore the lack of food results in diabolical diseases and severe death. In 1869 something similar took place in Konia and Ankara provinces. The climate condition changed and weather became steadily warmer. The inhabitants in where affected by severe heat waves of the solar explosion had

¹⁹ Sevilay Özer, *Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi (1914-1945)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2016), 30.

²⁰ Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi...*, 239-240, "Inhabitants of Isparta in 1870 agreed on the destruction of locust herds and their eggs by reading the Holly Quran and they refused to take any other precautions to annihilate the locust invasion."

²¹ Mehmet Yavuz Erler, "Kıbrıs'ta Çekirge İstilas (1845-1869)", *Akademik Açı*, 3, (1997): 1.

²² *Newsweek*, December 1997, 45.

²³ Leo Hüberman, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Translated by Murat Belge, (İstanbul: İletişim Yayınları, 1995), 292.

resisted against the negative effects of the nature by using their food stocks and benefitting from the opportunity of merchants' food transports for some years. However, the bell for hunger rang in 1874 after heavy snowing conditions closed all links between the other provinces. The limited food sources depleted in a short time. Then starvation began along with the difficulties of keeping warm the body temperatures against the bitter cold. In those years millions of any species of various animals were disappeared and more than 250.000 humans starved to death as a pale appearance on their faces.²⁴ In order to present the famine of 1874-1875 in Konia, we should define a table of draught evidence which happened in and out of the state between 1838 and 1874. It thus can be asserted that the drought was not a punishment given by God only to the Ottomans as some Ottoman pious notables claimed; indeed it was earthly being happens to all man-kind. There were too many droughts in Ottoman sovereignty mainly all may be dated in XIXth century. The island of Cyprus was a leading pioneer on the matter of drought and famine in 1838. Erzurum, Van and Hejaz drought came in 1841, following the sufferings' of Cyprus. Ankara, Bursa, Diyarbakir, Kastamonu, Konia, Sivas and Egypt in 1845, were the next draught-famine areas for disastrous event. Meanwhile Ireland was being suffocated due to short potato yield and famine till three loads of Ottoman grain ships arrival. Aydın, Bursa and Diyarbakır, in 1850-1851 were hit once more by the draught while European countries suffered from the famine. As a while, Tunisia and Libya as a part of the Ottoman domain had being struggled with severe drought and famine in 1853, having caused mass migration to the island of Crete. At the core of Crimean war (1853-1856) with Russia some Ottoman territories were also at the grasp of famine, caused by a drought in 1855. These territorial cites were listed as Crimea, Jeddah, Yemen, Manisa and Kars. In 1859, the Ottoman possession Bosnia-Herzegovina and the province of Adrianople on Balkan Peninsula were the drought-famine victims. Mosul stepped after those disastrous destinies in 1860. Ottoman towns as Kütahya, Hamit and Çıldır were next candidate for the severe drought in 1862. Harput, Palu, Halep, Diyarbakır and Muş in 1864 shared the same drastic fate once more. Bosnia-Herzegovina in 1865 faced this drought as calamity on her own. When the clocks depict the drought again in 1867 this time Tunisia as an Ottoman province along with Algeria as in French colony, Prussia and Spain was devastated from the famine. As a matter of fact this was the beginning of great famine, caused by solar activities and last around 1869-1876, scourging the vast area as can be named as Cyprus, France and Spain in 1871 onward, Libya in 1870 onward. In 1874 the great famine, caused by drought rose at its peak causing mass loss in Ankara, Konia, Kastamonu, Sivas, Diyarbakır, Libya as under the Ottoman severity and India, Crimea, North America.²⁵

The following years after 1869, the area affected by the draught had expanded for five years within Asia Minor. Farmers in those areas were reluctant to cultivate various kinds of grains because they feared harvest failure. Inhabitants of the province absorbed the food provisions which the storehouses had provided in as much as they could supply for the needs.²⁶ In 1874 a heavy winter closed the passes to other provinces, even the transportation opportunities within the province failed due to snow piles which were as high as telegraph pillars.²⁷ Ottoman state administration as other counterparts was very keen on communication to control the remote areas to the capital. Any kind of knowledge was very essential to react at the time of emergency for the state in haste.²⁸ It thus could be claimed that the authorities were all well aware of any kind of disasters in the country in where telegraph pillars were erected. In the spring which followed that disastrous winter, peasants of rural counties left their homes to

²⁴ Wolf-Dieter Hütteroth, *Wissenschaftliche Lander kunden Turkei*, Band 21, (Dramstadt: 1982), 127.

²⁵ Mehmet Yavuz Erler, "The Effects of Natural Disasters on the Province of Konya with a special reference to economic and social aspects of the city", *International Congress on Ottoman Empire with all aspects in 700th Anniversary of its establishment*, (Konya: Selçuk Üniversitesi Yayınları, 1999), 804.

²⁶ Erler, "The Effects of Natural Disasters...", 805.

²⁷ *Basiret*, 25 March 1290 (Rumi), "Starving wolves attacked to the villagers in a heavy winter"

²⁸ Hakan Tan, "Osmanlı Taşrasında Haberleşme Hizmetlerinin Modernleşmesi: Bafra Kazasında Posta ve Telgraf Hizmetlerinin Tesisi", *Bafra 2*, Ed. Osman Köse, (Ankara: Berikan Yayınları, 2023), 344.

where they could find relief from their starvation. The mass migration of starving people from different age groups gradually caused the increase of urban population, by having multiplied the demography of down-towns all around the province. Once, towns of famine-struck villagers became overcrowded by new migrants, it was not possible to compensate enough provisions for new refugees which caused the starving masses routing to the central town of Konya, carrying their miserable problems with them. This situation thus exacerbated the problem in each destination for where starving masses reached by wiping out the rest of the spared limited food sources. Thus, migrants disturbed cities as far as Constantiniyye where they hoped to find food supplies. It should be noted that governmental cautions were not enough to prevent the migrants who did not prefer to wait in blind adherence for the reinforcements.²⁹

Those who migrated to other provinces from Ankara and Konya were choosing to take refuge in nearby settlements. Migrants who started from Ankara reached Kastamonu, Bursa, İzmit and stopped in Istanbul which caused inflation in the food markets of those areas. As for the migrants from Konya, the nearest safe heaven was Adana which attracted starving people with its working opportunities in cotton fields and food stocks. The rail-road and bridges' construction were also prosperous with a daily bread or a few copper coins for the mason workers. Some of those incomers were directed by the state to the devised road construction, between Mersin-Adana. Many pale skinny souls lost their life while breaking the rocks to make tiny-stones for the roads.³⁰ However, some of those migrants of Konya went to Aydın, Bursa and reached Istanbul where they could call upon the government to fulfill its obligation to assist the starving citizens.³¹

One of the reasons of grain shortage in the cities which were affected by famine was because of a misguided grain aids regime, by government. Erzurum, Trabzon and towns in the Balkan Peninsula suffered from the absence of grain stocks since the government absorbed large amount of grains and animals in order to supply the needs of those who suffered in drought areas. The government summoned those inhabitants of such places, where harvest was abundant to raise donation as for a state burden. Some farmers responded this call paying their yoke of burden as grain and some wealthy local notables provide government aid efforts with purses filled pieces of gold or silver coins. Hence, the price of grain increased in those cities from which grain was exported. In addition to the misleading transportation measures which were taken by government, one should also add that the regulation of crop's transportation affected the provinces which encircled Konya. It was forbidden to sell and transport any kind of grains from the provinces of Bursa, Sivas and Adana to Ankara and Konya without having permission given by government officers according to the regulations of crops transport.³² The result was as it might be expected; the black marketers performed their role in the theatre of food transportation. The smugglers fastened the process of increasing the food prices even in neighboring provinces and enlarged the affected areas by famine contrary to the government plans of restricting the borders of famine within Konya and Ankara. As a result of unsuccessful government policies and uncontrolled migrants, the food shortage separated to each corner of the state. The inflation in the price of agricultural products stayed at their highest level in food market of the empire for some years even after the famine.

²⁹ Mehmet Yavuz Erler, "Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık ve Kıtık (1845, 1874)" (Ph.D. Thesis, Ondokuz Mayıs University, Samsun, 1997), 137-220.

³⁰ Mehmet Yavuz Erler, "Kıtık-Kuraklık ve Mücadele Yöntemleri", Konya İli ve İlçelerinin Tarihi Düreç Çerçevesinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği, Edt. Yusuf Küçükdağ, Koray Özcan, Caner Arabacı, (İstanbul: Alioğlu Matbaası, 2023), 220-222.

³¹ Erler, "Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık...", 137-220.

³² Erler, "Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık...", 262-267.

The Results of the Drought Famine

There were some outcomes of the drought event of the province in so far. Some of those results shifted the life in a good way but some none. These famine affects on socio-economic daily life of the province can be described as follows;

a. The changes in social classes of the province, caused by drought famine; The drought gave brand new opportunities for those who owned mules, camels and horses along with tax-collectors (mültezims) who were the owners of warehouses filled with grains and flour while the harvest caused failure for the farmers. In 1869 and the following few years, farmers of the province enjoyed the prices which went up by the limited harvest. The shortage of grains stirred the market prices in the favor of the farmers. Therefore farmers did not have any reason to worry about their welfare. What might have made them anxious was possibility of harvest failure. Therefore farmers determined the amount of seeds for cultivation which should not put into risk. The farmers made fortunes by selling their surplus after preserving their subsistence. Nevertheless, when the weather conditions worsened during the famine in 1875 due to the heavy snowing, farmers and people of the province mainly subsisted on various kinds of animal corpses, grasslands, wood barks, wild-wheat and anything edible, available and possible to reach.³³ Tax-collector of tithe in Konia, were also one of the classes of the province who gained wealth by selling their grain stocks for a reasonably good price to the famine zones like Libya (Trablus), Cyprus, Aleppo, Egypt, Algeria and even to Spain between the years of 1869 and 1872. Thus far the merchants and tithe collectors who sold the grain input of the farmers' harvest benefited from the disastrous event more than those with other life earning occupations. In 1873 the farmers could not perform their duty properly since agricultural conditions were worsened by the changes in climate. The tithe collectors and tradesmen were opening a credit to the farmers for the coming harvest, on condition that repayment must be returned with high interest. By doing so, the usurer-lender- made sure of agricultural productions carried on in the favors of tithe collectors and caravan owners. However, the government realized the portion of interest and offered less interest on loan to the farmers by intervening in situation. The amount of interest on loan thus declined for the benefit of farmers.³⁴ Pious notables were also had their piece of lion share from the cake of food market. Their attempts to astray the victims concerns about drought was a rather rivalry against the existence of other beliefs, flourished around. The pious notables of Muslims declared that the main scapegoats that caused the drought were those who drunk and play black-gammon, which was strictly referred to the Shiite sectarian of the province. One of the religious officer in Konia condemned not to perform the rain pray properly at the court of the sheria (judicial court of Muslims). Thus, pious notables incited people against to those Shiite sectarian of the province claiming that it was not rain after the religious performance because of those sinners.³⁵ The public also kept complained about those inadequate mosque imams' and state rulers whose "rain praying ritual" was not enough to pour down some rain during the drought. Strait to the point that the farmers and starving inhabitants therefore summoned the pious notables to act with their religious performances against the disaster with praying and sacrificing. Pious notables and the cults of Muslim saints' holy tombs did behave neither coquettishly nor eager for accepting such gifts. Some religious orders such as Hindi Tekkesi in Konia around 1871 feed starving migrants in their pious foundation offering some bread and a night shelter on their travel passing by down-town.³⁶

b. The affects of the famine, caused from the drought in the economic dealings of the province; Those who owned their wealth by selling agricultural products, guided the public bias

³³ Mehmet Yavuz Erler, "1869-1875 Osmanlı Kıtılığının Yemek Kültürüne Olan Etkileri" *Yemek ve Kültür* 21, (2010): 48-56.

³⁴ Usureres started to abuse the farmers from 1871 onward. Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi...*, 220.

³⁵ Konya Şeriyeye Sicili, H.1290,64; Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi...*, 166-167, 228.

³⁶ Ali Emre İşlek, *Osmanlı Coğrafyasındaki Hintli Mutasavvıflar ve Tekkeleri*, (İstanbul: Libra Yayınları, 2021)

in economic views towards farming. Wealthy lords of the affected areas invested their sums in building of warehouses and mills with the intention of having sufficient provision for an expected future famine events ahead their day. Somehow, emerging workshop production in gunsmith and gunpowder were also fade away according to the local wealth owners' investment approach that aimed not to support such unprofitable production during the famine years. There were less than 20 store houses for flour and grains in Konia before 1876; however number increased from 20 to 205 throughout the next nine years following the famine. Moreover the number of the mills enormously rose compared with the recorded numbers of 1875 as of 1853. The replacement of mill quantity produced different types of mills. Before there were mills which were mainly powered from water, then new power sources introduced to brand-new mills, erected in the province. It hence wind-mills, hand mills (or yoke mills) and especially steam-powered mills were introduced by the local wealth owners to the province during and aftermath the famine. In 1889, following the famine, caused by drought the number of variable sized and alternative powered mills went up to 528 within the province of Konia.³⁷ One should also conclude that the agricultural productions of the province might have been increased to supply the needs of those mills and storehouses. Because of the industrial growth in farming, farmers tended to produce more and variable crops by using fertilizer on their land after the royal potash factory opened in Konia.³⁸ In Niğde producers continued to supply the demand for fertilizer with their small home workshops. Potassium nitrate in Royal Factory was produced to supply the production of both fertilizer and gun powder; however, those who produced potassium nitrate in their home aimed to sell their product as fertilizer for agricultural use in fruit gardens and farms.³⁹ Nevertheless, in such places where agricultural affiliates had not been applied before the famine years residents changed their mind in producing grains to save themselves from potential famine years. For example Bozkır and Ereğli victims of famine saved themselves through buying their grain needs from neighboring towns because they became hopeless during the drought famine years. During the aftermath of the famine years, those who returned back to Bozkır and Eğridir realized that they could cultivate various kinds of grain, potato, okra in their lands by using irrigation methods in which they were trained during the migration years so that they could provide subsistence for themselves. Same went for the farmers of Niğde and Nevşehir in where fine potato cultivation extended aftermath of the famine. Nevertheless, migration has its impact on cropping patterns when the migrants returned back to their hometowns with newly acquired cropping regimes from other places. Those returning after failing to find suitable employment in the towns of Adana embarked upon cotton farming by imitating the agricultural activities of Adana's farmers with whom they worked during the famine years. In 1889, more cotton cloth was produced than compared with former years. Cultivation in Konia, such as turningip, licorice and cotton might be explained because of cultural mutual influence between the migrants of Konia and the inhabitants of Adana.⁴⁰ One result of the drought famine which attracts curiosity was the level of the fluctuations of the grain prices. On the one hand, it is needless to state that the absence of the food increased the prices because of the public demand. So far, we have tried to explain that the drought affected the market as long as it lasted. The famine was the highest peak of price increase. If one tried to compare the prices solely with former year and neighboring places within the drought zone would neglect the reality of how large the affected area and time too. It hence might be claimed that the comparison of the prices would not reflect the reality of why and to what extend the prices went up. It can be attempted to define price changes by looking into the price changes within twenty years. But then, who assure us that the reason of price changes was caused by only the drought famine? In addition to the government policies, the outside demand for

³⁷ *Konya Vilayet Salnamesi*, R.1305, 77, 81, 107, 93, 127, 130-131, 119, 122-123, 145, 153, 165, 169, 172, 175-176, 196.

³⁸ *Konya Vilayet Salnamesi*, R 1305., 68.

³⁹ İbrahim Hakkı Konyalı, *Aksaray Tarihi, Volume: 2*, (İstanbul: Fatih Yayınevi, 1974), 1643-1645.

⁴⁰ *Konya Vilayet Salnamesi*, R. 1305, 145, 186.

agricultural products, transport efficiencies, and the level of production would also determine food prices and should not be excluded with explaining the market price' changes during the natural disasters.⁴¹

Conclusion

The inhabitants of famine zones preferred technologically interesting agricultural developments. Those who wrote articles on agriculture to the press mentioned devices and the methods used in the field of agriculture in America and Europe. The concepts of journalists on agriculture were unorganized agricultural affiliates, without aiming or attending the soil condition which requires suitable crop's pattern. All those who debated drought accepted the evidence as an inevitable life experience for victims of drought. Therefore public opinion agreed on the common goal for provisioning against the danger of famine applying the state guidance in the sphere of education. Potato, sugar beet and some other industrial herbs as tobacco or rose were introduced by the state to those who suffered from poverty due to the famine and infertile land structure. The Halkalı Ziraat Mektebi (Halkalı Agricultural School) was the result of such reclaims for agricultural education.⁴² As a matter of fact, government gave enough care for the public's requests by providing agricultural education and introducing new kinds agricultural varieties to plow. As for the husbandry, Government invested to Ankara by introducing veterinary school to multiply Angora goat saving it from extinction.⁴³ Unfortunately, the effort of the government supervision in agriculture the necessity of proper transportation was neglected. The industrial growth and surplus from the production were indeed reinforced with both public's struggle and government's guidance. However, the growth was limited within local territories by the absence of proper transport. The surplus in agricultural products decreased the demand cutting the market prices down. If the production increased, then the prices went down. The production and prices were inversely related. The abundance of grains caused the failure of wealthy who hoped the gain in this field since there was no way to export the surplus out with cheap and available transportation.⁴⁴ Aftermath of the famine years, there was a growth in agricultural industry correlated with the portion of crops increase. The textile industry was also developed to some degree by benefitting cotton production and spring wool. Therefore those who dealt with the surplus of the agriculture and animal husbandry of the province became a wealthy class among the society of the famine zone. As a conclusion it could be summarized that those who were ready for the disasters gained.

Bibliography

1. Presidency of the Republic of Turkey Directorate of State Archives Ottoman Archives (BOA), (BOA)

BOA, İrade Dahiliye, No. 40776

BOA, İrade Dahiliye, No. 23710

BOA, İrade Hariciye, No. 11964

BOA, İrade Meclis-i Vala, No. 25245

2. Judicial Court Records

Konya Şeriyeye Sicili, 1290 (Hijra)

⁴¹ Erler, "Ankara ve Konya Vilayetlerinde...", 243-244.

⁴² *Şark Gazetesi*, 6 Mayıs 1290, Nr. 131, p.1.

⁴³ Şule Sanal, Ayşe Menteş Gürler, Mehmet Yavuz Erler, "Yitirilen Bir Servet: Tiftik Keçisi" *Kafkas Univ Vet Fak Derg* 25(6) (2019):763-768.

⁴⁴ Konya Vilayet Salnamesi, R. 1305, pp.72-76.

3. Newspapers

Şark Gazetesi, 6 May 1290 (Hijra), Nr. 131.

Newsweek, December 1997.

Basiret, 5 March 1290 (Rumi).

4. Annual Year Books (as Salnâme or Nevsal) and Court registers

Konya Vilayet Salnamesi (The Annual Books of Konia Province's Governor House), H. 1290.

Konya Vilayet Salnamesi, 1291.

Konya Vilayet Salnamesi, 1295.

Konya Vilayet Salnamesi, R 1305.

Konya Şeriyeye Sicili, H.1290

5. Books and Articles

Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, Translated by, Hasan Babacan, Isparta: İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, 2012.

Böcüzade Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, Translated by. Suat Seren, İstanbul: Serenler Yayınevi, 1983.

Erler, Mehmet Yavuz, "1869-1875 Osmanlı Kıtılığının Yemek Kültürüne Olan Etkileri" *Yemek ve Kültür* 21, (2010): 48-56.

Erler, Mehmet Yavuz, "Ankara ve Konya Vilayetlerinde Kuraklık ve Kıtılık (1845, 1874)" Ph.D. Thesis, Ondokuz Mayıs University, Samsun, 1997.

Erler, Mehmet Yavuz, "Hüdavendigar'da Sel Baskının Sosyo-Ekonomik Tesirleri (1911)", *Osmanlı Araştırmaları (The Journal of Ottoman Studies)*, Issue XVIII, İstanbul 1998.

Erler, Mehmet Yavuz, "Kıtılık-Kuraklık ve Mücadele Yöntemleri", in *Konya İli ve İlçelerinin Tarihi Düreç Çerçevesinde Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği*, 217-224, Ed. Yusuf Küçükdağ, Koray Özcan, Caner Arabacı, İstanbul: Alioğlu Matbaası, 2023.

Finkel, Caroline, Nicholas Nicholas Ambraseys, *The seismity of Turkey and Adjacent Areas*, İstanbul: Eren Yayıncılık, 1995.

Hüberman, Leo, *Feodal Toplumdan Yirminci Yüzyıla*, Translated by Murat Belge, İstanbul: İletişim Yayınları, 1995.

Hütteroth, Wolf-Dieter, *Wissenschaftliche Lander kunden Turkei*, Band 21, Dramstadt: 1982.

İşlek, Ali Emre, *Osmanlı Coğrafyasındaki Hintli Mutasavvıflar ve Tekkeleri*, İstanbul: Libra Yayınları, 2021

Konyalı, İbrahim Hakkı, *Aksaray Tarihi, Volume: 2*, İstanbul: Fatih Yayınevi, 1974.

Sevilay Özer, *Anadolu'da Görülen Çekirge İstilaları ve Halk Üzerindeki Etkisi (1914-1945)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2016.

Sanal, Şule, Ayşe Mentuş Gürler, Mehmet Yavuz Erler, "Yitirilen Bir Servet: Tiftik Keçisi", *Kafkas Univ Vet Fak Derg* 25(6) (2019): 763-768.

Tan, Hakan, "Osmanlı Taşrasında Haberleşme Hizmetlerinin Modernleşmesi: Bafra Kazasında Posta ve Telgraf Hizmetlerinin Tesisi", in *Bafra* 2, 341-370, Ed. Osman Köse, Ankara: Berikan Yayınları, 2023.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 12.05.2024
Kabul/Accepted: 17.09.2024
DOI: 10.17822/omad.1482263

Atf/Citation: Sarı Güven, Melek ve Nurdan Küçükasköylü. "The Role of Armenians in Eskişehir's Urbanisation in the 19th Century Ottoman Empire". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 715-735.

Melek SARI GÜVEN

(Doç. Dr.), Bartın Üniversitesi / Türkiye, meleksari1@yahoo.com, 0000-0002-0348-5467

Nurdan KÜÇÜKHASKÖYLÜ

(Doç. Dr.), Anadolu Üniversitesi / Türkiye, nkucukhaskoylu@anadolu.edu.tr, 0000-0003-3351-5564

The Role of Armenians in Eskişehir's Urbanisation in the 19th Century Ottoman Empire

19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nda Eskişehir'in Kentleşmesinde Ermenilerin Rolü

Abstract: During the 19th century, the Armenian community played a significant role in the urbanization of Eskişehir within the Ottoman Empire. This article aims to explore the cultural, economic, and artistic impact of Armenians residing in Eskişehir on urbanization. This topic is crucial for studying the social and urban history of Ottoman cities, as Armenians have been an integral part of the Ottoman Empire for centuries. The Armenian quarter has made significant contributions to the identity of the city through its centres of education, entertainment, and worship, as well as its involvement in the meerschaum (lületaş) trade. However, in the 21st century, the traces of the Armenian culture of the 19th century have disappeared from sight in the city. We research the concept of the Armenian quarter that existed in the past and use various sources to investigate the history of the city.

Key Words: Ottoman Empire, Armenians, Eskişehir, urbanisation, art, city

Öz: 19. yüzyılda Ermeni cemaati, Osmanlı İmparatorluğu sınırları içerisinde yer alan Eskişehir'in kentleşmesinde önemli rol oynamıştır. Bu makale, Eskişehir'de yaşayan Ermenilerin kentin kültürel, ekonomik, sanatsal yapısına ve kentleşmesine katkılarını araştırmayı amaçlamaktadır. Ermenilerin yüzyıllardır Osmanlı İmparatorluğu'nun ayrılmaz bir parçası olmasından dolayı, bu konu Osmanlı şehirlerinin sosyal ve kentsel tarihini incelemek için çok önemlidir. Eskişehir Ermenileri ticaret ve yaşam alanları, eğitim kurumları ve ibadet merkezlerinin yanı sıra lületaş ticaretiyle de şehrin kimliğine önemli katkılar sağlamıştır. 21. yüzyılda şehirdeki 19. yüzyıl Ermeni kültürünün izleri silinmiştir. Bu makede, Ermeni mahallesi odağında Eskişehir Ermenilerinin şehir katkısı farklı kaynaklar üzerinden aktarılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermeniler, Eskişehir, şehirleşme, sanat, şehir

Introduction

Armenians have been reported to have settled in Eskişehir since the early 16th century. Although the exact year of settlement is unknown, travellers who visited Anatolia at that time mentioned an Armenian settlement of 30 households on the banks of the Porsuk River.¹ According to one source, in 1555 the fortress city of Karacaşehir as a place where Turks and Armenians lived² and in 1705 mentioned that Armenians lived at the foot of a hill in a village about 5 kilometers from Eskişehir.³ Armenians established their churches and opened schools

¹ Seyran Aktaş Batar, "XVI. Yüzyılda Orta Anadolu Şehirlerinde Ermeni Varlığı," [Armenians in Central Anatolia in the 16th Century] *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10, no.2 (Temmuz 2020): 478-492.

² Suzan Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e* [Dorylaion to Eskişehir] (Eskişehir: Anadolu Univ. Pres, 1991), 140-143.

³ Raymond H. Kevorkian and Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler* [Before 1915, Armenians in Ottoman Empire] trans. Mayda Saris, (İstanbul: Aras, 2012), 160.

for education shortly after settling in Eskişehir. They also made significant contributions to the community and actively mingled with the city's residents. The Muslim population carried out the urbanisation, transformation and development of the city together with non-Muslims, who played an important role in the development of urban culture with their lifestyle and presence. A city is defined as a settlement in which its inhabitants produce non-agricultural goods and services subject to the division of labor and market them in their immediate surroundings or in a wider area. According to Weber, the defining characteristic of a city is that its inhabitants have the opportunity to provide security, have developed some institutions based on partial autonomy to govern themselves, and have walls, marketplaces, administrative buildings and general gathering places as their identifying elements in space.⁴ As can be seen, they have made a great participation to the city's becoming a city. This article aims to analyze the Armenian influence on Eskişehir, utilizing Ottoman archival documents, periodicals, annual records (*salnâme*), missionary reports, and Armenian records. The analysis is presented confidently and objectively, while acknowledging the importance of the Armenian community in the region. The introduction provides population data, and the subsequent discussion focuses on the Armenian quarter as an example of the Armenian presence in Eskişehir.

The first census in the Ottoman Empire was conducted in 1831. The purpose of the census is to determine how many soldiers can be recruited for the new army to be established instead of the abolished Janissary Corps. Thus, income sources will be created to meet the needs of the army. According to the census, the total male population in Eskişehir is 24,509. Of this number, 20,546 are Islamic and 3,963 are non-Muslim.⁵ Although this census does not provide any information on Armenians, it does provide a possible indication of the total population of non-Muslims living in the city. When the population of children, the elderly and women are added, it is understood that there were more non-Muslims. In 1861 Eskişehir was a city of about 6000 inhabitants, the majority of whom were Turks, but there were 600 Armenians. It was stated that these were Armenian youth, mostly single, who came from other cities and villages to trade. This information shows that Armenian single men came to Eskişehir and its surroundings, which had become one of the important commercial centres of the country, to engage in trade. Especially the revival of the meerschaum (*lületaşı*) trade from the 18th century onwards should be one of the effective factors in this regard. In these years, the number of villages with an all-male population increased in the regions where meerschaum (*lületaşı*) was mined. In 1861, it was stated that there were about 3000 Armenians living in Sivrihisar, that there were two Christian churches, 6 priests and high clergymen. According to the *salnâme* dated 1900, there are 5549 Muslims and 3821 non-Muslim population.⁶

Several ethnic groups of Abaza, Circassians, Tatars and Balkan Turks who migrated to Anatolia from the 1860s onwards settled in Eskişehir. In the 1870s, it was possible to find many different ethnic and religious groups such as Greeks, Armenians, Jews, Copts, Kurds and Iranians in Eskişehir. However, data on the distribution of the population is quite limited. In the *1870/1871 Hüdâvendigâr Salnâmeleri*, the population of Eskişehir was recorded as 7931 Muslim males. The number of non-Muslims is not specified. In the *1873/1874 Salnâmeleri* the number of non-Muslim males is given as 71. Again, according to the *1875-1876-1877 Salnâmeleri* the population of the centre of Eskişehir -Muslim male- was 11,320. After the 1877-78 Ottoman-Russian War, the city became more crowded with the immigrants coming

⁴ Özer Ergenç, "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler," [Some Thoughts on Urban History Research.] *Belleten* 52, no. 203 (1988): 667-683; Suraiya Faroqhi, *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler* [Cities and Urbanites in the Ottoman Empire] trans. N. Kalaycıoğlu, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt, 2004).

⁵ Zafer Koşlu ve Erdiñç Utku Can, "1927 Nüfus Sayımına Göre Eskişehir," [According the 1927 Census Eskişehir] *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no.68 (Spring 2021): 495- 530.

⁶ Ali Ulu, "Eskişehir Kentinin Cumhuriyet Öncesi Mekânsal Gelişimi," [Spatial Development of Eskişehir City Before the Republic] *Kebikeç* 15 (Spring 2003): 147-154; See. The Missionary Herald, Contain In The Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a view of other Benevolent Operations, Vol. LVII. 1 (Boston: Marvin & Son:1861), 241.

from the Caucasus, Crimea and the Balkans and construction activities gained momentum from these years.⁷

In 1882, sources stated that some of the total population of 10,000 was Armenian. In the encyclopaedias published in Europe between 1885 and 1902, the city population was written as 13,000. In parallel with these data in 1886, there were 15,000 inhabitants in total and that about 4000 of them were Greek and Armenian Christians.⁸ This information indicates that the Greek and Armenian population gradually increased in the 1880s. Another important data confirming this is the fact that a large number of Catholic Armenians were known to live in the newly opened Arifiye Quarter in Eskişehir during these years. It is mentioned that these Armenians, who mostly came from Kütahya and its surroundings, were accompanied by foreign Catholics, thus making it a quarter with a mixed population. The inhabitants of the quarter initially worshipped in a house they rented, and then they made an attempt to build a church. In 1886, as a result of the investigations carried out by the *Mutasarrıf of Kütahya* to decide on the construction of a church, it was determined that there were 173 Catholic Armenians in the quarter, seven of whom were homeowners and the rest were tenants.⁹

After the Anatolian-Baghdad railway line passed through the city and the first train started running in 1892, the population of the city increased further. In the *1893-1894 Hüdâvendigâr Salnâmeleri*, the population of the entire kaza is given as 59,657; 57,420 Muslims, 820 Greeks, 1172 Armenian Gregorians, 53 Jews and 192 Catholics.¹⁰ The population of the town centre is stated to be approximately 15,000. However, it should be taken into account that there may have been an unstable Christian population in the city. In the Catholic Encyclopaedia, the population of Eskişehir at the end of the 19th century is mentioned as 40,000 Muslims, 2,000 Greeks, 2,000 Armenians, 200 Latins, and some Armenian Catholics, Jews and Protestants. In 1894 was 67,074 in total, including 48,200 Muslims, 12,700 Orthodox Greeks, 6,074 Gregorian Armenians and 100 Jews. For the city centre, the total number of 19,023 was given as 17,131 Muslims, 1,147 Orthodox Greeks, 583 Gregorian Armenians, 132 Catholic Armenians and 30 Latins. Therefore, it is understood that about 700 Armenians lived in the centre. The *1898-1899 Salnâme* is also close to this information: 13,639 Muslims; 557 Armenians (282 men and 275 women), 323 Greeks, 15 Catholics, making the total population 14,534. However, in 1898, during the licensing of an Armenian church, the Armenian quarter - which will be discussed in detail below - was reported to have 272 households and 1195 inhabitants.¹¹ In the *1900-1901 Salnâmeleri*, the general population of the kaza was: 68,024 Muslims, 1163 Greek Orthodox, 2022 Armenian Gregorians, 211 Catholics, 3 Bulgarians, 63 Jews, totalling 71,486. Therefore, the number of Armenians increased as the railway line passed through the city. In the *1906-1907 Salnâmeleri*, 3427 Armenians, 407 Catholics and 210 Protestants are mentioned.¹² According to these data, there were approximately 3,500 Armenians in the kaza at the beginning of the 20th century. However, considering that there

⁷ Atila Yazıcı, "19. Yüzyılda Eskişehir'in Ekonomik Durumu," [Economic Situation of Eskişehir in the 19th Century] (MA. diss., University of Eskişehir, 1997), 24; Yurt Ansiklopedisi [Encyclopedia of Yurt] "Eskişehir", (Anadolu Yayıncılık: İstanbul, 1982), 2839.

⁸ Carl Humann and Otto Puchstein, *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien: ausgeführt im Auftrage der Königlichen Preussischen Akademie der Wissenschaften* (Berlin: 1890), 18; Walther von Diest, *Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus mit zwei Karten* (Gotha: Perthes, 1889), 51.

⁹ CBOA, İrade Dahiliye (İ. DH.) File Num: 1003 Case Num: 79210 Date: 21 Zilhicce 1303 (20 September 1886).

¹⁰ Şinasi Acar, "Bir Köprü'nün Yaşam Öyküsü," [The Life Story of a Bridge] Eskişehir Ticaret Odası Dergisi 2, no. 93 (Ağustos 2004):16, 27; Ulu, "Eskişehir," 150.

¹¹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure Tome IV* (Paris, 1890-95), 208-209; Mehmed Ziya, *Bursa'dan Konya'ya Seyahat* [Travel from Bursa to Konya] (Bursa: Yeşil Şehir Kitaplığı, 2009); S. Vailhé, "Dorylaeum," The Catholic Encyclopedia, Volume V (New York: The Encyclopedia Press, 1909), 136;195-196; CBOA, İrade. Adliye ve Mezahib. (İ. AZN.) File Num: 32 Case Num: 1316 Date: 2 Şaban 1316 (16 December 1898).

¹² Yazıcı, "19. Yüzyılda," 26; Ulu, "Eskişehir," 150; Acar, "Bir Köprü'nün," 16-27.

were also Armenians among the Catholics and Protestants, it is understood that this number was even higher.

In 1909, the population of the kaza centre was 30.000-35.000. According to 1912 data, the population of the kaza centre was 31,000, of which 25,000 were Muslims. In 1913, there were 36,000 inhabitants in Eskişehir, of which 26,000 were Muslims, 13,000 were Tatars, Circassians, Bosnians and other immigrants, and 9,000-10,000 Christians (Greeks, Armenians, Catholics). All these data do not give the exact Armenian population. However, after it became a *sanjak*, the Armenian population of Eskişehir, including *the kazas*, is stated as 8,276. According to the 1914 census, the Armenian population, including *the kazas*, was 8,602. According to *Karpat's* data, 4185 of them lived in Sivrihisar and 112 in Mihalıççık. In the city centre, there were 4295 Armenians, 316 of whom were Catholic Armenians. Some sources on Ottoman Armenians give a number close to this: "*The total population of the Armenian quarter around 1914 consisted of 1000 people. In the kaza, where two other Armenian villages, Çiftlik and Yayla, were located, there was a total Armenian population of 4510.*"¹³

Armenian presence in Eskişehir: a quarter of Armenians

The flow of the Porsuk River (Thymbrius) through Eskişehir caused the city to be defined as an "upper" and "lower" city. *Odunpazarı*, where Muslims lived, was referred to as the "upper" city, while *Köprübaşı*, where Greeks and Armenians lived and where the bazaar and baths were located, was referred to as the "lower" city.¹⁴ In 1813, the city was divided into two parts: *lower* and *upper*.¹⁵ In 1834, he stated that the city, famous for its hot springs, was divided into two parts: the commercial area with bazaars and baths and the residential area.¹⁶ In 1840 there was a small bazaar and other buildings, while the upper quarter consisted of dwellings at the foot of low hills. About half a mile beyond this were cemeteries, roads and green areas.¹⁷ In order to be classified as a city or town in the Ottoman Empire, a settlement was required to meet specific criteria. These requirements were put in place to ensure that the settlement was able to support a diverse and thriving community. According to Ottoman law, the presence of an inn, bathhouse, bedesten, and caravanserai was necessary for a settlement to be considered a city or town. Additionally, administratively, the settlement had to have a *sanjakkbeyi* or a *kadi*. Market activities had to be proven by the existence of relevant taxes, and a significant portion of the population had to make a living through non-agricultural activities.¹⁸ While the railroad has played a significant role in Eskişehir's transformation, it is the people who have made the greatest contributions to the city. For instance: "...*Eskişehir has changed in a surprising way since the railway opened. The small Tatar houses on the left bank of the Badger have increased rapidly, while many Greek shops have opened around the station. Signs in various languages can be seen everywhere...*"¹⁹

¹³ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin* [Tanin in Anatolia] (Ankara: TTK Yayınları, 1999), 56; Encyclopedia of Yurt, 2839; Christiane Babot, *La Mission des Augustins de l'Assomption a Eski-Chéhir 1891-1924* (İstanbul-Strasbourg: Isis Press, 1996), 63; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)* [Ottoman Population] (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003), 220; Manuel Mirakhorian, *Voyage descriptif dans les provinces arméniennes de la Turquie orientale en 1882* (Paris: Société Bibliophile Ani, 2013), 309.

¹⁴ William Martin Leake, *Journal of a Tour in Asia Minor* (London: John Murray, 1824), 17-18; Nurdan Küçükasköylü, "Eskişehir Ermenileri ve İmar Faaliyetleri" *Anadolu'da Bir Çınar, Prof. Dr. M. Erol Altunsapan 60. Yaş Armağanı*, B. Yelda Olcay Uçkan, Editör, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2022), 340.

¹⁵ Mac Donald Kinneir, *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan* (London: John Murray, 1818), 38.

¹⁶ Charles Texier, *Asie Mineure, description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnèse d'Asie* (Paris: Didot Frères, 1862), 409.

¹⁷ William Feancis Ainsworth, *Travels And Researches In Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, And Armenia, Vol. II.* (London: John W. Parker, West Strand, 1842).

¹⁸ Özer Ergenç, "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler," VII. Türk Tarihi Kongresine Sunulan Bildiriler II (1981): 1270-1280.

¹⁹ Albek, *Dorylaion'dan Eskişehir'e*, 154.

An ancient historian *Radet* stated that the road starting from the Old Bridge (Roman Bridge) was the bazaar road of Eskişehir after the baths, and that the road widened after passing small shops and turned into a wide street surrounded by willows. Stating that the old quarter of the city was established here, *Radet* stated that a fast-flowing river between the old quarter and the baths turned many water mills and flowed into the Porsuk to the east of the city.²⁰ *Duyûn-u Umûmiye Officer Vital Cuinet* said the following about the city: "The Muslim quarters consisting of wooden houses covered with tiles spread on the slopes of the hill to the south, the Greek quarters on the right and the Armenian quarters on the left began to develop towards the Porsuk stream, the spa and the bazaar also occupied a large area in this part, and new quarters formed by Rumeli immigrants began to develop on the plain."²¹ This information shows that there was an Armenian settlement to the left of Porsuk and a Greek Orthodox quarter to the right. In 1905, in the big fire that broke out in the lower quarter, most of the bazaar consisting of wooden buildings and the houses around it were burnt. Between 1905 and 1922, this area was tried to be rebuilt, but it was destroyed for the second time -during the Greek occupation- by fire in 1922. Afterwards, a new trade centre was established in the same area and partially shifted towards the Odunpazarı region. New houses were built in the lower city, where mostly Christians used to live, and İstiklal, Hoşnudiye and Arifiye quarters were established. Therefore, these quarters were also inhabited by Armenians. Among these, especially the Hoşnudiye quarter on the banks of the Porsuk was known as the "Armenian Quarter".²² (Figure 1-a, 1-b).

Figure 1-a: View of the Armenian Quarter of Hoşnudiye Quarter. Source: Kevorkian, Raymond H. – Paboudjian, Paul B. 1915 *Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler [Before 1915 Armenians in Ottoman Empire]*, (trans. Mayda Saris), (İstanbul: Aras Yayıncılık, 2012).

Figure 1-b: View of the Armenian Quarter. Source:

<https://www.houshamadyan.org/tur/ada/avrupa/celalian-arsivi-gr.html> [Accessed: 21.02.2024].

On the other hand, Abaza, Circassians, Tatars and Balkan Turks who migrated to Anatolia from the 1860s onwards were settled in Eskişehir, and with the passage of the railway and thus easier transport, even more Muslim and non-Muslim immigrants -Rum, Armenian, Jewish, Bulgarian- came to the city. In this process, especially the bazaar area gradually became a region where minorities lived. As a result of these settlements, the city expanded towards the north and different immigrant quarters -such as Macuncu, Hacı Seyit, Hayriye Hacı Ali Bey, İhsaniye and Güllük quarters- began to form. Meanwhile, care was taken to ensure that Muslim

²⁰ Georges Radet, "En Phrygie, rapport sur une mission scientifique en Asie Mineure" *Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires* 6 (1895): 425-594, 431-438; Acar, "Bir Köprünün," 55-59,56.

²¹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, 209.

²² Neslihan Sönmez, "Eskişehir'de Odunpazarı Tarihi Yerleşiminin Fiziksel Gelişimi ve Geleneksel Konut Dokusunda Dizgisel Çözümler," [Physical Development of Odunpazarı Historical Settlement in Eskişehir and Systematic Analysis in Traditional Housing Texture] (PhD diss. İTÜ, İstanbul, 1984); Perihan Sarıöz, *Bir Zamanlar Eskişehir [Once upon a time in Eskişehir]* (Eskişehir: Esbank Yayınları, 1997), 84; Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 160; Hoşnudiye Quarter was also mentioned as Armenian Quarter in some documents in the state archives: see. CBOA, İ.AZN, File Num: 32 Case Num: 1316 Date: 2 Şaban 1316 (16 December 1898).

immigrants were not settled in non-Muslim quarters. For example, in April 1919, when the resettlement to the Armenian quarter began, the Muslim Muhajirs registered in the population registry were ordered to be immediately transferred to the Hacı Ali Bey Quarter.²³

Another aspect of urbanization: construction of religious buildings.

It is understood from their need for a church and their attempts in this regard that there was a dense settlement in the 1850s in the Hoşnudiye Quarter where Armenians lived. For the construction of an Apostolic Armenian Church, Armenian Patriarch Kigork (67th Patriarch Kevork Keresteciyan) of Istanbul wrote to the government at the end of 1859, stating that *Armenians did not have a church in Eskişehir and that they wanted to build a new church on their own land*. The construction of this church was authorised by the will of Sultan Abdülmecid.²⁴ The aforementioned Surp Yerrortutyun (Holy Trinity Armenian Church) Church, which was built in Hoşnudiye Quarter, became dilapidated in the following years and in December 1898 -during the reign of Sultan Abdülhamid II- permission was requested and was renewed in 1899.²⁵ At the time of obtaining the licence for the church to be rebuilt in 1898, it was stated that the quarter had 272 households and 1195 inhabitants.²⁶ (Figure 2)

Figure 2: 1898 dated project draft of the church to be rebuilt, (Source: CBOA, İ.AZN. 32/1316 02/Ş/1316).

When the Surp Yerrortutyun Church was left without a congregation after the deportation and Greek occupation, it was renovated and converted into a cinema by the Special Provincial Administration of Eskişehir after 1922 and opened on 13 May 1926 under the name *Asrı Sinema*. The first owner of the cinema, where silent films were shown, was Muharrem Rıfki Efendi, and the second owner was Hasan Bey from Tozmanlı in 1930.²⁷ The "Old Church",

²³ Engin Kırılı, "19.-20. yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler," [Migrations to Eskişehir in the 19th and 20th centuries] (MA Thesis., University of Osmangazi, 2001); Acar, "Bir Köprü'nün," 16.27; CBOA, Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR.) File Num: 83 Case Num:56 Date: 12 R 1337 (13 April 1919).

²⁴ For the document about the construction of a church for the Armenian nation in the town of Eskişehir in the Sanjak of Kütahya, see. CBOA, İrade Hariciye (İ.HR.) File Num: 172 Case Num: 9373 Date: 28 R 1276 (20 February 1860).

²⁵ Kemal Yakut, *Modern Eskişehir'in Doğuşu (1923-1938)* [Birth of Modern Eskişehir] (Eskişehir: Kebikeç Yayınları, 2015), 175-176.

²⁶ "Surp Yerrortutyun Kilisesi", Access: 25.03.2024, 57. https://tr.wikipedia.org/wiki/Eski%C5%9Fehir_Surp_Yerrortutyun_Kilisesi

²⁷ CBOA, Bab-1 Asaflı Divan-ı Hümayun Kalemi (A.DVN.) File Num: 45 Case Num:38. Date:25 R 1265 (16 June 1849). The patriarch mentioned in the document is the 64th Armenian Patriarch Balatlı III. It should be Hagopos Seropyan.

whose architecture was also modified during its operation as a cinema, was closed and reopened after the fire in 1948. After 1974, it became a cinema. The central dome and the apse on the east side are the elements of the architecture of the old church that have survived to this day. Today, the church, which is located in the city centre of Eskişehir, on the side street of the Officers' Army House (*Cumhuriyet Mah. Dinçer Sok. No:5*), was transformed into Zübeyde Hanım Cultural Centre by Tepebaşı Municipality in 2009 with a restoration project.²⁸

Based on the data provided above, the Armenian Gregorians had a church in 1859. It is not clear whether Eskişehir Armenians had a church before this date. However, a document dated 1849 shows that they used some places as places of worship: This document is the letter of the Armenian Patriarch Agop of Istanbul regarding the permission of *Eskişehir Armenians whose houses are far from the church to attend mass at the priest's house*. Therefore, it is understood that Armenians had a church or used a building/residence as a church before 1849. On the other hand, Armenian Catholics living in Eskişehir Hoşnudiye Quarter had their church built in 1886. As mentioned above, they applied to *Kütahya Mutasarrıflığı* and as a result, the construction of *the church, which also had outbuildings such as priest's rooms*, was authorised by Sultan Abdülhamid's will. In 1889-1891, *Karabet Efendi ibn-i Bagos (Bogos)* served as the Armenian Catholic priest.²⁹

According to the 1892 *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, there were two churches in Eskişehir. These must be the Catholic church run by French priests, which will be mentioned below, and the Armenian Catholic church. It is possible that the Apostolic Armenian Church was not in use at this time due to its dilapidation. In 1894, Vital Cuinet also mentioned the religious institutions in Eskişehir as *1 Greek Church, 1 Armenian Church and a Catholic Church run by French priests*. The Greek Church he mentions must be the newly built (1894-1895) church of the Greek Orthodox community of Eskişehir- at the end of *İki Eylül Street*, where today's *Yurt Passage* is located-. According to the 1898/1899 *Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi*, there are 4 churches in Eskişehir. It is probable that these are the Greek Church, the reconstructed Armenian Apostolic Church, the church of the French Priests and the Armenian Catholic Church. Around 1893/1894, the name of Armenian Hasib Efendi is mentioned as the Reis-i Ruhan-i / Armenian religious leader.³⁰

Education and Schools

Eskişehir Armenians opened schools named Surp Mesrop and Surp Santukht in the mid-19th century in the Hoşnudiye quarter where they lived in dense settlements.³¹ A document in the state archive mentions the *'Armenian School built in 1256/1840'*.³² Although the name of the school is not given here, it is understood that in the 1840s, the Armenians needed a school in the overcrowded quarter and opened one of the aforementioned schools. Although the data on the curriculum, the quality of education and the identity of the teachers of the Armenians (and other non-Muslim Ottomans) in the quarter of Eskişehir is quite limited, some data/names have been found: In another document dated 1902-1903, a teacher named Hırand Sisak Çalıkyan is

²⁸ CBOA, İ. DH. File Num:1003 Case Num:79210 Date:1303/1886; CBOA, Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.) File Num:1361 Case Num:109 Date :25 Za 1303 (25 August 1886).

²⁹ Vital Cuinet, *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*, 210; Ulu, "Eskişehir," 151.

³⁰ Zabit Acer, "1311-1320 Hicri Yıllarında Hüdâvendigâr Vilâyetinde Kütahya Sancağı Sâlnamelerinin Transkribesi ve Değerlendirilmesi" [Transcription and Evaluation of the Yearbooks of the Sanjak of Kütahya in the Hüdâvendigâr Province in the Hijri Years 1311-1320] (MS Thesis, University of Dumlupınar, Kütahya, 2000); CBOA, İ.AZN. File Num:16 Case Num:1313 Date:09 Ca 1313 (27 November 1895); CBOA, Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.) File Num:839 Case Num: 3 Date: 09 M 1323 (16 March 1905); CBOA, Dahiliye Muamelat (DH. TMIK.M.) File Num: 133 Case Num:5 Date: 04 R 1320 (7 October 1902).

³¹ Mehmet Konukçu-Hatice Büşra Özkan-Kevser Öztürk, *1910 Yılında Yayınlanan Eskişehir Gazetesinin İçerik Analizi* (Eskişehir: Eti Sosyal Bilimler Lisesi Yayınları, 2013),16.

³² Kevorkian and Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 160-61.

mentioned as the principal of the Armenian School, but his resignation is mentioned. Again in a local newspaper dated 1910, it was announced that "Eskişehir Armenian School will hire a teacher of Lisan-ı Osmanî with a salary of 300 kuruş".³³ In terms of numbers, it was reported that 221 students were studying in Armenian schools in 1914 (Figure 3).³⁴

Figure 3: Views of Armenian School near Porsuk River.

Source: <https://team-aow.discuforum.info/t732-Eskisehir-Kazasi.htm> [Accessed: 21.03.2024.]

During his travels in Anatolia between 1909 and 1914, *Tanin Newspaper* writer Ahmet Şerif also mentioned the school opened by Armenian citizens in Eskişehir in 1909. On 4 November 1909, Ahmet Şerif visited the city and found the school and education system opened by Armenians without government assistance successful:

"Firstly, I visited the Armenian school in Eskişehir, which our saintly citizens had managed to open this year by collecting five or six hundred liras. During my visit, the students of the last year were making discussions and debates, imitating the parliamentary assembly, and their teachers were supervising them. I was amazed by the cleanliness and order, the condition of the children, the seriousness and sense of duty of the teachers. The Armenian community's share of the thirteen thousand piastres allocated from the Ministry of Education to the Province of Eskişehir, the expenditure and management of which had been troubling the education commission for many days, was apparently one thousand liras, but in fact our citizens, who did not expect the government's help in this matter, collected five or six hundred liras with a congratulatory unity and initiative among themselves, and today they are educating their children as they wish. What can be given in return for this except appreciation?"³⁵

Barkley, who visited the city in 1878, wrote the following about the Armenian school in Sivrihisar (district of Eskişehir): "...what a noble people! When the city was burnt down a few years ago, Armenians in England collected and sent 300 pounds of money to rebuild the school here..."³⁶

Another important issue for the education of Eskişehir Armenians was missionary activities and schools: The arrival of a large number of non-Muslim immigrants such as Greeks, Armenians, Jews, Bulgarians as well as Muslim immigrants to Eskişehir created a favourable environment for missionary activities. For example, the priests of the Oblates de L'Assomption

³³ Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, 56-57.

³⁴ Raymond H. Kevorkian-Paul B. Paboudjian, *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 160-161.

³⁵ Şerif, *Anadolu'da Tanin*, 56-57.

³⁶ Henry C. Barkley, *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk* [Journal to Anatolia and Armenia], trans. Nil Demir, (İstanbul: Kesit Yayınları, 2007), 72.

Society (Saint Augustin de L'Assomption), who came to the city in 1891 to provide education, religion and health services to the French, Italian, Swiss and other European engineers, workers and their families working on the railway, also carried out missionary activities and opened schools, churches and dispensaries.³⁷ According to a letter dated 30 December 1900 from Père Kayser, one of the mission's top officials, Eskişehir had: a residence for eight missionaries, a new religious convent, nine nuns, a girls' school with 90 children, a boys' school with 85 pupils, 28 trainees in two schools, a clinic where more than 4000 patients were treated annually, the church of La Sainte Croix dedicated to the Holy Cross, a chapel dedicated to St. Antoine, the chapel of the Sisters dedicated to the doctrine of the Virgin Mary. 1913 According to the dated list, there were 9 French-owned institutions in the city: 5 schools, 2 monasteries, 1 temple, 1 dispensary.³⁸

One of the most important missions of the Assomptionists was to Catholicise Greeks and Armenians. However, they did not achieve the desired results in the city. For example, the fact that the Catholicised Armenians continued to perform rituals according to the Gregorian Armenian method was a problem for the Assomptionists. They also continued their missionary activities among other foreigners in the city. For example, among the German Protestants who used the Assomptionist church in the city for worship, there were also some who were Catholicised. While the missionaries Catholicised the Armenians and Greeks in the city, they also carried out secret baptisms among Muslims. According to the report of Father Basset of the Assomptionist sect in Eskişehir in 1912, they made friends with the people, visited Muslim homes and baptised sick and dying children. Father Basset stated that 1391 children were secretly baptised in this way in Eskişehir. In particular, the nuns of this mission worked in the dispensary, providing health services as well as education, visiting the sick in their homes and distributing medicines to the people. In 1893, they also helped in the treatment of the cholera epidemic in October and November.³⁹

The mission activities of the Assomptionists were greatly supported by the papacy-for the realisation of the mission of the Eastern Churches designed by Pope Leon XIII -and it was important for the Catholic Assomptionist movement in Eskişehir to take root. In 1896, Monsignor Bonetti, the Papal Vicar in Constantinople, travelled to Eskişehir and held talks, and in accordance with the instructions of the Ottoman state, he was facilitated by the local authorities. In return for this assistance, Pope Leon XIII sent insignia to Eskişehir District Governor Reşid Bey and Ahmet Hamdi Efendi, the former mayor of the municipality.⁴⁰

The school founded by the Assomptionist priests is the French College of Saint Croix (Figure 4). The priests initially settled in an old mansion on Söğütlü Street, which was used as a meerschraum (*lületaşı*) workshop, and provided education there. Catholic, Protestant, Orthodox, Orthodox, Gregorian Armenians, Jews and Muslims were educated at the school where French, German, Armenian, Turkish, maths and music classes were offered. In 1893, Georges Radet visited the city and reported that there were 80 students in the three-classroom school. Assomptionist Father Kayser, in his report dated 20 July 1898, also mentioned that there were boarders and stated that 8 of the 22 boarders were Catholics, while the others were Greeks and Armenians. On 30 December 1900 it was listed as a girls' school with 90 children and a boys' school with 85 pupils. Father Andeol Basset (1906-1912) also reported in 1908 that there were

³⁷ Adnan Şişman, *20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri* [Cultural and Social Institutions of Foreign States in the Ottoman Empire in the Early 20th Century] (İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000), 158-159.; Mehmet Aydın, "1891-1924 Yıllarında Assomption'un Augustinleri Tarikatının Eskişehir Merkezli Misyonerlik Faaliyetleri," *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 7, no.14, (2012): 9-26, 14.

³⁸ Encyclopedia of Yurt, 2839; Christiane Babot, *La Mission des Augustins de l'Assomption a Eski-Chéhir 1891-1924*, 63.

³⁹ Aydın, "1891-1924 Yıllarında," 14, 18, 20-21, 24-25.

⁴⁰ Radet, "En Phrygie," 70.

15 Muslim pupils in the French schools, mostly the children of district governors and officers. It is understood that Muslims, as well as non-Muslims, showed interest in the schools because the education was comprehensive and rigorous, and the graduates could be employed in good jobs. On the other hand, even though the state administrators had their children study in these schools, they tried to act cautiously against their missionary activities and took precautions by closely following the Assomptionist activities by order of the government.⁴¹

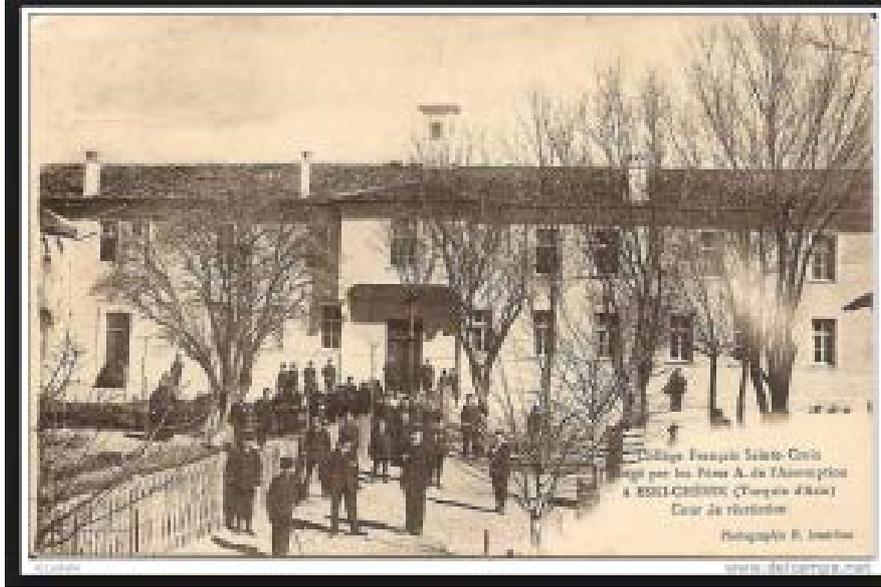

Figure 4 : Eskişehir, French College of the Holy Cross run by Assomptionist priests, Collège Français Sainte Croix, circa 1912

<https://www.houshamadyan.org/arm/mapottomanempire/hudavendigarbursavilayet.html> [Accessed: 03.03.2024].

Another educational institution where Armenians received education was the school opened by the Germans near the railway station. It is known that in 1909-1910, there were 71 students in this school, which served the children of German officers and workers on the railway, and that classes were taught in French, Greek, Turkish, arithmetic, astronomy, history, geography, physics, painting, music, gymnastics, and handicrafts, with German predominating. Around 1912-1913, there were 123 male and 144 female students and 144 Muslim students. In the 1914-1915 academic year, out of 202 male and 69 female students, 24 were German and 231 were Ottoman citizens. Of the 271 students, 24 were Greek Catholic, 18 Protestant, 93 Greek Orthodox, 39 Armenian Gregorian, 36 Jewish and 61 Muslim. When the Ottoman Empire seized the school building for military use in February 1915, education continued in a clubhouse. Another German school was a technical engineering school at the tertiary level opened by the German railway company (Philipp Holzmann Company). In 1904, The Times announced the opening of the school as follows: "*In recent months the company has opened an engineering technical school. It has 24 students. 18 of them are Turkish, 2 Armenian, 2 Greek, 1 Italian, 1 Austrian. The language of instruction is French, the native language of the railway company.*" Therefore, in addition to the schools they founded, Eskişehir Armenians also received education in Turkish, Catholic and German schools, and also served in these institutions.⁴² (Figure 5)

⁴¹ Aydın, "1891-1924 Yıllarında," 14; CBOA, MF.MKT. File Num: 526 Case Num: 36 Date: 20 Ca 1318 (15 October 1900); Şişman, *20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*, 322,323.

⁴² CBOA, Dahiliye Şifre Kalemî (DH. ŞFR.) File Num:629 Case Num:122 Date: 13 Ce 1335 (7 March 1917); Perihan Sarıöz, *Bir Zamanlar Eskişehir*, 86.

Figure 5: Different views of the building used as Armenian School / Armenian Club and Corps Building. (Sources: Sariöz, 1997, pp.88-89; Atuk, 2002, pp.113, 117, 119, 121, 127; Acar, 2009, pp.13, 32)

Although it is not certain which of the above schools (Surp Mesrop and Surp Santukht) it is known that a school known as *the Armenian School* was in the same building as the Armenian Club, which opened around 1909. Therefore, the upper floor of the building, which is known by names such as Armenian Maarifperver Club / Theatre / Armenian Club / Armenian Club Casino, served as an Armenian primary school. It is understood that the building, located on the banks of the Porsuk Stream, near the Yeni Köprü (New Bridge) and evaluated by Ertuğrul within the I. National Architecture period, has two storeys and a rectangular plan and that its entrance is opposite today's officers' army house. The building, which was used as the corps command building during the War of Independence, was demolished in 1940. Today it is replaced by the Şale Hotel.⁴³

It is understood from the announcements and news of the period that theatre troupes were organised, performances were given, and opera and ballet performances were held in the halls of the club. For example, in the local newspaper of Eskişehir in 1910, there is an advertisement for the theatre titled "Hafıye Darbesi" to be performed in the Armenian club on İstasyon Street. Around 1909, it is known that Nubar Agobyan served as *the head of the Armenian Education Club*. Again in 1912, an advertisement published in the newspaper *Metânet* reads as follows:⁴⁴

"The Theatre Committee of the Eskişehir Armenian Club under the direction of Sâlim Bey": This time, a committee consisting of the most talented actors and actresses of Dersaadet (Istanbul) will join our company under the leadership of Reşad Rıdvan Bey, the famous director of the city. The names of the actors and actresses who will participate: Director Reşad Bey; Actor Niyazi Bey; Actor Hasan Cevad Bey; Actor Adnan Bey; Actor Se'adeddin Bey; Actor Serkisyan Bey, Actor Osman Bey, Actor Nivak Bey, Chantöz-i Şehire Petite Virjin Hanım; Actress Elmasyan Hanım, one of the famous chanteuses in Dersaadet theatres, Chantöz-i şehire Eleni Hanım. The most selected plays written so far by our Ottoman writers will be put on stage and they will try to please the theatre-goers (lovers) in every way. Sâlim"

⁴³ Mehmet Konukçu and H. B. Özkan-Kevser Öztürk, *1910 Yılında Yayımlanan Eskişehir Gazetesinin İçerik Analizi*, 67; CBOA, Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO) File Num: 3603 Case Num: 270215 Date: 05 R 1327 (20 September 1909).

⁴⁴ CBOA, DH. ŞFR. File Num: 629 Case Num:122. 13 M 1335 (9 November 1916).

Around 1916, a theatre performance that had been permitted to be performed at the Eskişehir Armenian Club was banned by the district governor, and the fifteen Muslim and Christian members of his entourage became desperate and sent a telegram to the Interior Ministry from Eskişehir (signed by Eşref), whereupon a report was prepared stating that "Eşref was wrong about the theatre being against decency and not being permitted because it was harmful". It is understood from the archive documents that the activities of the club continued in 1917.⁴⁵

Life in the Eskişehir

In the mid-19th century, Eskişehir was mentioned in geography books for the export of meerschaum, grain and wool. Especially after 1892, with the railway line passing through the city, the products produced had the opportunity to reach other markets, economic life gradually revived and the structure of the city began to change. Therefore, the number of non-Muslim merchants and artisans who wanted to trade increased due to the increase in new business areas. Before the railway line, the city was often described as a miserable, neglected place.⁴⁶ Barkley, who arrived in 1878, made the following observations about Christian life in Eskişehir:

"Another reason that drove Christians -with a few exceptions- away from living in Eskişehir was that the local government did not give them permission to buy land and build houses. A small number of wealthy Christians solved the problem by renting houses here and gave up land in favour of trade. In fact, this was the most favourable place in Anatolia for the Turk, if he could cope with his malaria. The land is fertile and cheap, the distance from the nearest harbour is not so great as to prevent the sale of his produce, and there are meerschaum deposits everywhere, and the mines are located on a hill only four hours from the city."⁴⁷

Barkley also drew attention to the congestion in the city:

"The inns were so crowded that they had no room for us, and Ali Agha could not find Joanaki Hardja Efendi, an Armenian merchant to whom we had brought letters of recommendation. So we had to pitch our tent in a stinking wasteland, and then we found ourselves in a clean room in one of the most spacious and comfortable houses in the quarter belonging to Joanaki Hardja Efendi and his brother-in-law, Mr. Kocamanoglu, both of whom gave us a very warm and cordial welcome."⁴⁸

Eskişehir Armenians worked in various fields such as weaving, jewellery making, stonemasonry, meerschaum embroidery, pottery, tile making, and quilting. In the second half of the 19th century, the city became an important centre of commerce, and among the non-Muslims, most of whom were tradesmen and merchants, we can find the *Armenian confectioner Agop, son of Birros*, and the *merchant Krikor son Ataoğlu* (around 1872-1874). The production of alcoholic beverages in Eskişehir was also mostly carried out by Christians. Cuinet stated that there were 5 alcoholic distilleries in Eskişehir in the 1890s. Although the city was economically vibrant in the second half of the 19th century, it is understood that there were periods of labour shortage before the opening of the railway: For example, *after the famine in Eskişehir* in 1888, the government issued an order to *send Armenians who could not find work in Dersaadet, where they had come to find work, to Eskişehir, their hometown*.⁴⁹

With the railway line passing through the city, the population increased, the economy revived and the *Eskişehir Chamber of Commerce and Agriculture* was established in 1894. In the 1895 *Malumat* newspaper, wool, mohair, cereals, cotton, grapes and meerschaum mines

⁴⁵ Josiah Conder, *The Modern Traveller, Volume III* (London: James Duncan, 1830), 327.

⁴⁶ Sato Moughalian, *Feast of Ashes* (Stanford University Press, 2019), 28; Yazıcı, "19. Yüzyılda Eskişehir'in," 102-103.

⁴⁷ Barkley, *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, 56.

⁴⁸ Barkley, 56-57.

⁴⁹ Yazıcı, "19. Yüzyılda," 108; Acar, "Bir Köprü'nün," 16-27.

were again mentioned among Eskişehir's sources of livelihood. In parallel with all these developments, new quarters were formed, restaurants, shops and stores were opened, and export goods increased. In addition, the number of hotels has increased here. These include the *Osmaniye Hotel* opposite the station (circa 1894), "where conductors and other officials who came to Eskişehir usually dined", *Hüsmen Ağa's Hotel* (circa 1891) at the bridgehead in the city, the *Kontinental* run by an Italian, (circa 1900) *Hotel Brikly Kajika*.⁵⁰ (Figure 6)

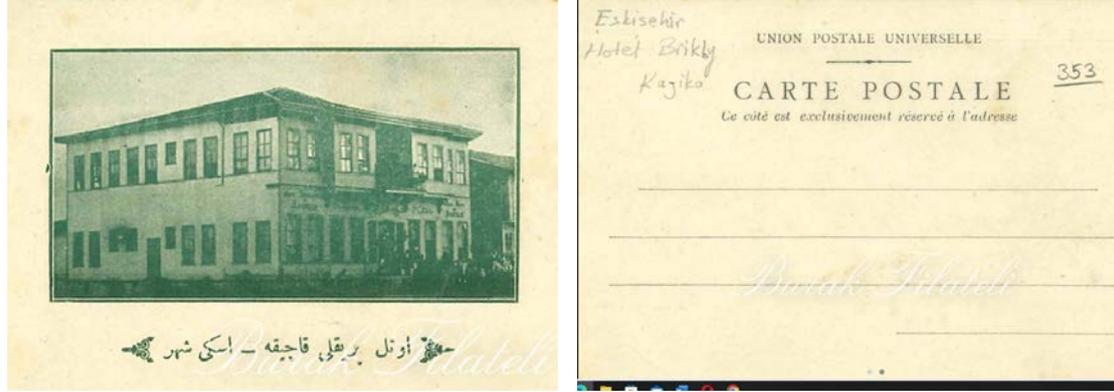

Figure 6: Circa 1900 *Hotel Brikly Kajika*. *Eskişehir, Perikli Kaçika Oteli, Kartpostal-Hotel Brikly Kajika* | Online Müzayede - Burak Filateli & Müzayedecilik (onlineburak.com) Accessed: 04.04.2024.

As mentioned earlier, travellers also spoke of the railway's transformation of the city. *Huart*, who visited the city in 1892, stated that the railway works had revitalised the city and that new constructions had started near Porsuk.⁵¹ *Henri Ouvré*, travelling in 1893, mentioned that there were *open cabarets (taverns) on the left and right, and signs with misspelled French (doubtful French) such as Restaurent, Intemazional Hotel, Café Urope*.⁵² Hungarian traveller/turcologist *Béla Horváth*, describing his trip to Anatolia in 1913, states that *Aunt Tadeus*, who came to Eskişehir from Austria, has been running a hotel since 1891. A significant portion of these new businesses opened in the city were run by Europeans, Ottoman non-Muslims and immigrants. Therefore, Armenians continued to be active in trade and many other institutions in the city: For example, among the Armenians working for the railway, the name *Yazidjian* a doctor residing in Eskişehir, is well known. There were also many station attendants, guards and porters.⁵³

Although it is difficult to know the names and occupations of all of them, there are many people of Armenian origin among the tradesmen. For example, *Papasyan* and *Sertoldegan*, two of the *Armenian wealthy people in Eskişehir* who were engaged in trade around 1913, are mentioned. In the same years (around 1917), *Zara Agopian*, an Armenian shopkeeper in the city, owned a store selling meerschaum, carpets, porcelain, crystal sets, parlour and bedding sets. Another shopkeeper with the same surname in the city was *Karnik Agopian Efendi*, a well-known merchant with a shop on the Roman Bridge, and as mentioned below, he was a member of the Eskişehir Board of Trade. The business of *Karnik Efendi*, who later passed away, must have been carried on by his sons. Indeed, in the Eskişehir newspaper published in 1910, there is an advertisement for a trading house named *Karnik Agopian evladları* (*Karabet Agopian, Agop Agopian, Artin Agopian*). In 1917, a fire broke out in the city centre and the *Agopian shop* was also burnt down. Later, when the municipality decided to expropriate the burnt shop plots for the reconstruction/reinforcement of the Roman Bridge and the widening of the road during the

⁵⁰ Béla Horváth, *Anadolu 1913* [Anatolia] (İstanbul: Türk Vakfı Yayınları, 1997), 6; Acar, "Bir Köprü'nün," 22; Henri Ouvré, *Un mois en Phrygie* (Paris: E. Plon, Nourrit, 1896), 36-37.

⁵¹ <http://www.site-collaboratif.com/Histoire-de-la-famille-Kambourian> [Accessed: 04.02.2024].

⁵² <http://www.radikal.com.tr/turkiye/100-yilinda-surgun-yolunda-eskisehirin-soykirimla-imtihani-1338021/> [Accessed: 04.04.2023].

⁵³ Horváth, *Anadolu 1913*, 6-15.

renovation works of the municipality, the heirs/son of Karnik Efendi (together with the other plot owners on 19.02.1919) objected, claiming that the decision was unnecessary and unfair. The municipal authorities partially implemented their decision in the 1920s, perhaps in agreement with the owners, and demolished the old "stone bridge" and replaced it with a two-eyed, flat and wider reinforced concrete bridge. The shallower eye on the Porsuk Coffeehouse side of the bridge was also filled in (Figure 7).⁵⁴

Figure 7: View of the Old Bridge (Roman Bridge / Istanbul Bridge). Photograph taken during the construction of the reinforced concrete bridge. The Büyük Porsuk Hotel can be seen in the right background and Ali Asgar Coffee House, also known as Porsuk Coffee House, can be seen in the foreground on the left. (Source: Acar, s.91.)

Many Armenians also served in local government and state institutions. For example, among the members of the Eskişehir Chamber of Commerce and Industry, Armenian non-Muslims were frequently mentioned alongside Greeks: Karnik Efendi and Hampo (Hamparsum) Efendi in 1891-1892; İstevan Agha in 1893-1896; Karnik Agopian Efendi, one of the "well-known merchants of Eskişehir" in 1897-1902 and 1907-1908; Setrak Durmasyan Efendi in 1902-1905; Setrak Matosyan Efendi in 1904-1905; Kevork Efendi in 1904-1906. In addition, many Armenians served in the banks in the city. For example, among those who served at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century were Karabedian Efendi, the director of the Ziraat Bank, İstirati Efendi, the clerk, Karnik Efendi, one of the members of, and Pozanit Teonyan Efendi. Again, the fact that many Armenians were among the presidents and members of the Ottoman Bank shows that non-Muslims were active in the banking sector. Among other institutions where Armenians from Eskişehir served as members and officers was the Reji Administration, which was established in 1892. Keyforuk Efendi, clerk of the administration, K m rciyan Efendi, accountant, Kevork Efendi, clerk and litigation attorney, and Monsieur Suibanyan Efendi, accountant, are among the employees mentioned in the salmons. In the late 19th and early 20th centuries, among the deputies (Armenian Murahhasa Deputies) representing the Armenians in the Kaza Administrative Council were Hasib Efendi, Hamazavesb Efendi, Cazaseb Efendi, *Catholic Murahhasa Deputy* Agop Efendi and *Law Enforcement Murahhasa Deputy* Agop Efendi.⁵⁵

⁵⁴ Acar, *Bir K pr n n Yaşam  yk s *, 38-41.

⁵⁵ Ayfer Aky z, "Saln melerde Eskişehir" [Eskişehir in Salnâme] (MS Thesis University of Dumlupınar, 2009), 35-37, 44, 46-47, 64, 102, 145-146.

At the end of the 19th century, Corci Effendi served as the Treasurer in the Divan-ı Umumi, Handukyan Mardirus Agha, the second bailiff, and Artin Effendi, the second clerk, served as the Muhakeme-i Bidayet officer. Kevork Efendi, Timber Forest Officer, worked in the Forestry Administration; Agop Agha, Artin Agha, Clerk Karabet Efendi worked in the Municipality between 1872-1880; Kevork Efendi, architect Ruben Kalfa, member Karnik Efendi, Sandukian Mardirus Agha and architect Otik Kalfa worked between 1887-1905. According to the Hüdâvendigâr Vilâyeti Salnâmesi, Setrak Durmasyan Efendi, a member of the Commercial Court around 1899-1901, and Artin Efendi, the chief clerk of the court around 1904/1905, are among the names known among those who worked in the Commercial Court. It is understood that all of these individuals worked in almost every field of the city administration. They also worked as writers for local newspapers: Ersan Karabetian, who wrote for the local newspaper in Eskişehir around 1910, is one of them.⁵⁶

Armenians in Meerschaum (*lületaşı*) Trade

Another important field in which Armenians were active was the extraction and processing of meerschaum (*lületaşı*). *Meerschaum*, known as *white gold*, *sea foam* (*meerschaum*, *écume de mer*) or *Eskisehir stone*, was mined in the west, northeast and southeast of Eskişehir and gained importance especially since the second half of the 18th century due to its recognition in the European market. For this reason, as mentioned in the introduction, villages of single men increased around Eskişehir and Armenian youth came from the surrounding villages to work in this field. *Charles Texier* mentioned in 1834 that merchants from Germany and Russia came and bought meerschaum in crates. Around 1839-1840, *Ainsworth* stated that this business was in the hands of Christians and that the Turks were content with the tax they received. In the 1850s, another traveller stated that meerschaum was widely used among Germans and sent to Germany via Trieste. Meerschaum, which has a wide range of uses such as pipe, mouthpiece, nozzle, rod material, belt, rosary beads and pearl imitations, goblet, small trinket, filter and insulation material, has become a widely used mineral. As meerschaum attracted great interest in Europe, a merchant class that marketed meerschaum to foreign countries settled in the city. In addition, hundreds of stone cleaning workshops opened to clean meerschaum were also located in the city.⁵⁷

The stones, which were brought from Eskişehir -in their cleaned raw form- to Istanbul via Karamürsel and Izmit on horseback, were shipped to Vienna, Budapest and Belgrade. Since Austria did not charge customs taxes, Vienna became the centre of meerschaum trade and the most beautiful centre where the stone was processed. The products processed here were exported to European and American markets. In the mid-19th century, it is estimated that there were about a thousand meerschaum craftsmen in Vienna, and about 10,000 workers in Eskişehir quarries in the same years. Some of these workers were the labourers who extracted the stone from the wells, while others were the craftsmen who cleaned and crated the stone, and export merchants. At the end of the 19th century, in encyclopaedias published in Europe, it is mentioned that Eskişehir had meerschaum mines with the world's best examples and that these were sent to Vienna and Paris.⁵⁸

It is understood that meerschaum exports were not on a large scale before the railway arrived in the city. For example, *Andreas David Mordtmann*, who visited Eskişehir in 1859, stated that although there were well-processed products, the production in the city did not reach significant quantities. *Mordtmann* also states that the meerschaum quarries were rented by Greek and Armenian merchants, who sold the product to companies in Eskişehir, but most of the extracted product ended up in the hands of German merchants in Istanbul. It is known that

⁵⁶ Yazıcı, "19. Yüzyılda," 98; Texier, *Asie Mineure, description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnèse d'Asie*, 409-410.

⁵⁷ Ainsworth, *Travels And Researches In Asia Minor*, 56-57; Yazıcı, "19. Yüzyılda," 94-99.

⁵⁸ Barkley, *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*, 56-57.

many companies were established in these years. For example, a document in the State archive shows that in 1859, the Prussian merchant Makis Sunrag and Arap Hasanzade Hacı Hasan Ağa from Eskişehir established a company for the export of meerschaum. Barkley also noted that around 1878, despite the poor system, the mines were an important area of employment and that the stones were sold to merchants after they were sorted and cleaned. Around 1876-1884, in addition to the Muslim merchants who were engaged in the meerschaum trade in Eskişehir and sent it to Vienna, there were also Greeks and Armenians such as Mihalagi Ohannes Ağa, jeweller Mihalagi, Abaci Yorgi, jeweller Monsieur Herstagi, Monsieur Kariskuvan, Monsieur Hamyo, Monsieur Rakos Nalbandyan, Monsieur Ohannes, Monsieur Tomsonivan and Andonaki Efendi. It is understood that thousands of chests of meerschaum were sent to Vienna during these years and the export continued to grow.⁵⁹ (Figure 8)

Figure 8: Workers and two Viennese merchants in a meerschaum processing workshop in Eskişehir in the late 19th century. (Ma'lûmât magazine dated 19 September 1895)

The arrival of the railway to the city and the use of freight wagons led to important developments for the export of meerschaum. Under the leadership of the export merchants, the relationship established with Vienna developed and this relationship showed its effect on the architecture of the city and led to the construction of "Vienna-type" houses. Armenian merchants are also known among those who transported meerschaum from Eskişehir to Vienna. For example, one of the famous broker merchants who collected meerschaum in Eskişehir and transported it abroad was Karnikoğlu Artin Garabet. Another Armenian merchant of Armenian origin who was engaged in the same business in Vienna at the beginning of the 20th century was Setrak son of Matrosyan. Other famous commission merchants were the Jewish Baymul and the Bulgarian Prençof. The fact that local merchants -due to language problems, high travelling and accommodation costs, shyness, etc.- could not go to Vienna and send their goods to these intermediaries, and even if they did, they could not stay there until the crates were sold, eliminated the possibility of enquiring and learning when and for how much the brokers actually sold the meerschaum. All these unfavourable conditions prompted some families from Eskişehir to investigate the possibilities of exporting meerschaum directly rather than through these brokers, and some of them even sent representatives to Vienna and opened offices there. It is known that a few of these offices remained open until the 1930s.⁶⁰ (Figure 9)

⁵⁹ Kevorkian and Paboudjian, 1915 *Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*, 160-61.

⁶⁰ Ulu, "Eskişehir," 149; Acar, "Bir Köprü'nün," 16-27, 48.

Figure 9: Photograph published in Ma'lûmât magazine dated 19 September 1895, a meerschaum processing workshop.

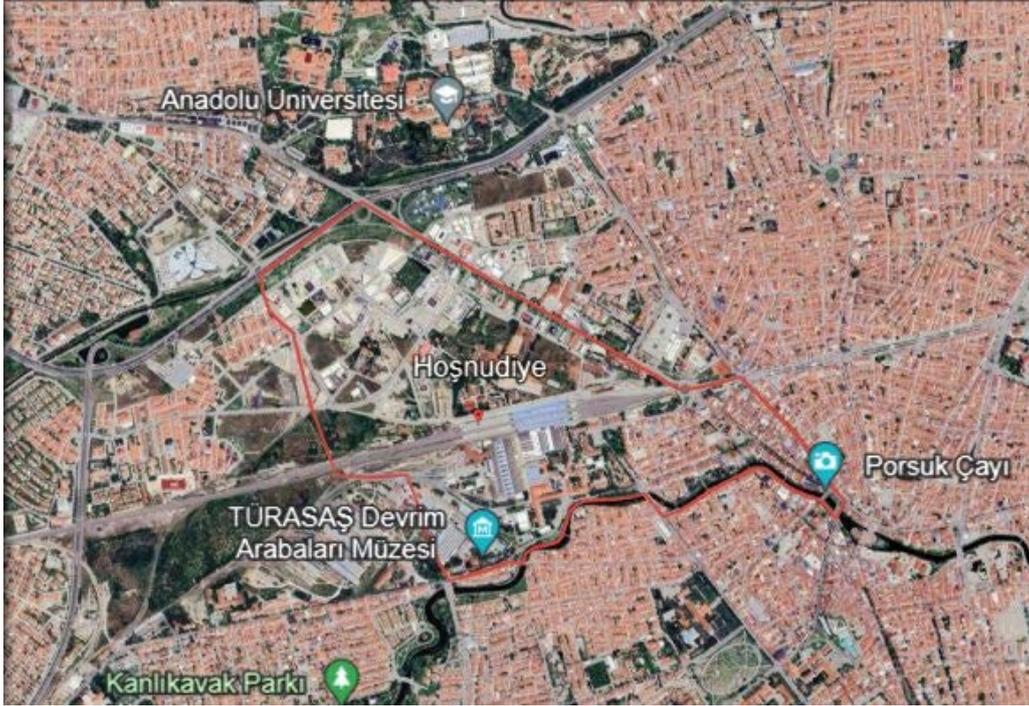
Conclusion

The Ottoman Empire is a state that has carried different ethnic groups within its structure. Armenians have lived in Anatolian lands since the pre-Ottoman Seljuk period. It is known that Armenians contributed to the lands where they lived with elements such as art, literature, education, culture, language and left deep traces. In Eskişehir, which is located in a continental geography in Central Anatolia, Armenians made artistic, architectural, cultural and economic contributions to the city and made great contributions to the process of Eskişehir, which was a small town, evolving into a city with trade and railroads.

Eskişehir became a thriving trade centre in the mid-19th century, leading to a significant increase in population and welfare. The incoming of young workers triggered rapid urbanisation, while the Armenians' enrichment through the meerschaum trade played a crucial role in the city's structural, cultural, and artistic development. Armenians were highly skilled in various handicrafts, such as jewellery making, meerschaum processing, stonemasonry, tile making, pottery, weaving, and quilting. Their settlement in the lower part of the Porsuk River was a significant factor in the development of the region. The Armenians residing in the Hoşnudiye and Arifiye quarters played a crucial role in shaping the urban identity of Eskişehir. They constructed school buildings, churches, and residences for educational purposes, contributing to the public works of the city.

The construction of religious buildings in the second half of the 19th century is a clear indication of the growing Armenian population in the city. For the Ottomans, the presence of religious sites was crucial in establishing a city's identity, ensuring its safety, and providing structures for cultural and artistic activities. It is undeniable that the Armenians played a significant role in the city's development through the construction of these buildings. Armenians played a significant role in shaping the urban identity of Eskişehir, which was one of the most important Ottoman cities.

Appendix

The present location of the Armenian Quarter of Hoşnudiye (From Google Earth 18.08.2024).

The present location of the Armenian School / Armenian Club (A); The Surp Yerrortutyun Church (B) (From Google Earth 18.08.2024).

Bibliography**Primary Sources**

Prime Ministry Ottoman Archives (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Osmanlı Arşivi)

Bab-1 Asaflı Divan-ı Hümayun Kalemi (A.DVN.)

Bab-1 Ali Evrak Odası (BEO)

Dahiliye Mektubi Kalemi (DH.MKT.)

Dahiliye Muamelat (DH. TMİK.M.)

Dahiliye Şifre Kalemi (DH. ŞFR.)

İrade. Adliye ve Mezahib (İ. AZN.)

İrade Dahiliye (İ. DH.)

İrade Hariciye (İ.HR.)

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT.)

Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH. SN. THR.)

Metânet newspaper, 1912

Malumat newspaper, 1895

Secondary Sources

Acar, Şinasi. "Bir Köprü'nün Yaşam Öyküsü." [The Life Story of a Bridge] *Eskişehir Ticaret Odası Dergisi* 21, no.93 (Ağustos 2004):16, 27.

Acer, Zabit. "1311-1320 Hicri Yıllarında Hüdâvendigâr Vilâyetinde Kütahya Sancağı Sâlnamelerinin Transkribesi ve Değerlendirilmesi." [Transcription and Evaluation of the Yearbooks of the Sanjak of Kütahya in the Hüdâvendigâr Province in the Hijri Years 1311-1320] MS Thesis, University of Dumlupınar, Kütahya, 2000.

Ainsworth, William Feancis. *Travels And Researches In Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, And Armenia*. Vol. II. London: John W. Parker, West Strand, 1842.

Akyüz, Ayfer. "Salnâmelerde Eskişehir." [Eskişehir in Salnâme] MS Thesis University of Dumlupınar, 2009.

Albek, Suzan. *Dorylaion'dan Eskişehir'e*. [Dorylaion to Eskişehir] Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1991.

Aydın, Mehmet. "1891-1924 Yıllarında Assomption'un Augustinleri Tarikatının Eskişehir Merkezli Misyonerlik Faaliyetleri." *Türk-İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi* 7, no.14, (2012): 9-26, 14.

Babot, Christiane. *La Mission des Augustins de l'Assomption a Eski-Chéhir 1891-1924*. İstanbul-Strasbourg: Isis Press, 1996.

Barkley, Henry C. *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk*. [Journal to Anatolia and Armenia], trans. Nil Demir, İstanbul: Kesit Yayınları, 2007.

Batar, Seyran Aktaş. "XVI. Yüzyılda Orta Anadolu Şehirlerinde Ermeni Varlığı." [Armenians in Central Anatolia in the 16th Century] *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 10, no.2 (Temmuz 2020): 478-492.

Christiane Babot, *La Mission des Augustins de l'Assomption a Eski-Chéhir. 1891-1924*, 63.

Conder, Josiah. *The Modern Traveller*. Volume III. London: James Duncan, 1830.

- Cuinet, Vital. *La Turquie d'Asie: géographie administrative, statistique, descriptive et raisonnée de chaque province de l'Asie-Mineure*. Tome IV, Paris, 1890-95.
- Ergenç, Özer. "Osmanlı Şehirlerindeki Yönetim Kurumlarının Niteliği Üzerine Bazı Düşünceler." *VII. Türk Tarihi Kongresine Sunulan Bildiriler II* (1981): 1270-1280.
- Ergenç, Özer. "Şehir Tarihi Araştırmaları Hakkında Bazı Düşünceler." [Some Thoughts on Urban History Research,] *Belleten* 52, no. 203 (1988): 667-683.
- Faroqhi, Suraiya. *Osmanlı'da Kentler ve Kentliler*. [Cities and Urbanites in the Ottoman Empire] Translated by N. Kalaycıoğlu, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2004.
- Humann, Carl, and Otto Puchstei. *Reisen in Kleinasien und Nordsyrien: ausgeführt im Auftrage der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*. Berlin, 1890.
- Horváth, Béla. *Anadolu 1913*. [Anatolia] İstanbul: Türk Vakfı Yayınları, 1997.
- Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu (1830-1914.)* [Ottoman Population] İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Kevorkian, Raymond H. and Paul B. Paboudjian. *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeniler*. [Before 1915, Armenians in Ottoman Empire] Translated by Mayda Saris, İstanbul: Aras Yayınevi, 2012.
- Kırlı, Engin. "19.-20. yüzyılda Eskişehir'e Yapılan Göçler." [Migrations to Eskişehir in the 19th and 20th centuries] MA Thesis., University of Osmangazi, 2001
- Kinneir, Mac Donald. *Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan*. London: John Murray, 1818.
- Konukçu, Mehmet and Hatice Büşra Özkan-Kevser Öztürk. *1910 Yılında Yayımlanan Eskişehir Gazetesinin İçerik Analizi*. Eskişehir: Eti Sosyal Bilimler Lisesi Yayınları, 2013.
- Koylu, Zafer ve Erdinç Utku Can, "1927 Nüfus Sayımına Göre Eskişehir." [According the 1927 Census Eskişehir] *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, no.68 (Spring 2021): 495- 530.
- Küçükasköylü, Nurdan, "Eskişehir Ermenileri ve İmar Faaliyetleri." *Anadolu'da Bir Çınar, Prof. Dr. M. Erol Altunsapan 60. Yaş Armağanı*, B. Yelda Olcay Uçkan, Editör, (Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları, 2022), 339-350.
- Leake, W illiam Martin. *Journal of a Tour in Asia Minor*. London: John Murray, 1824.
- Mirakhorian, Manuel. *Voyage descriptif dans les provinces arméniennes de la Turquie orientale en 1882*. Paris: Société Bibliophile Ani, 2013.
- Moughalian, Sato, *Feast of Ashes*. Stanford University Press, 2019.
- Ouvré, Henri. *Un mois en Phrygie*. Paris: E. Plon, Nourrit, 1896.
- Radet, Georges. "En Phrygie, rapport sur une mission scientifique en Asie Mineure." *Nouvelles archives des missions scientifiques et littéraires* 6 (1895): 425-594, 431-438.
- Sarıöz, Perihan. *Bir Zamanlar Eskişehir* .[Once upon a time in Eskişehir] Eskişehir: Esbank Yayınları, 1997.
- Sönmez, Neslihan. "Eskişehir'de Odunpazarı Tarihi Yerleşiminin Fiziksel Gelişimi ve Geleneksel Konut Dokusunda Dizgisel Çözümlemeler." [Physical Development of Odunpazarı Historical Settlement in Eskişehir and Systematic Analysis in Traditional Housing Texture] PhD diss. İTÜ, İstanbul, 1984.
- Şerif, Ahmet. *Anadolu'da Tanin*. [Tanin in Anatolia] Ankara: TTK Yayınları, 1999.

- Şişman, Adnan. *20. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*. [Cultural and Social Institutions of Foreign States in the Ottoman Empire in the Early 20th Century] İstanbul: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.
- Texier, Charles. *Asie Mineure, description géographique, historique et archéologique des provinces et des villes de la Chersonnèse d'Asie*. Paris: Didot Frères, 1862.
- The Missionary Herald, *Contain In The Proceedings of the American Board of Commissioners for Foreign Missions with a view of other Benevolent Operations*. Vol. LVII. 1 (Boston: Marvin & Son:1861), 241.
- Ulu, Ali, "Eskişehir Kentinin Cumhuriyet Öncesi Mekânsal Gelişimi." [Spatial Development of Eskişehir City Before the Republic] *Kebikeç* 15 (Spring 2003): 147-154.
- Vailhé, S. "Dorylaeum." *The Catholic Encyclopedia*, Volume V (New York: The Encyclopedia Press, 1909), 136.
- Von Diest, Walther. *Von Pergamon über den Dindymos zum Pontus mit zwei Karten*. Gotha: Perthes, 1889.
- Yakut, Kemal. *Modern Eskişehir'in Doğuşu (1923-1938.)* [Birth of Modern Eskişehir] Eskişehir: Kebikeç Yayınları, 2015.
- Yazıcı, Atila. "19. Yüzyılda Eskişehir'in Ekonomik Durumu." [Economic Situation of Eskişehir in the 19th Century] MA. diss., University of Eskişehir, 1997.
- Ziya, Mehmed. *Bursa'dan Konya'ya Seyahat*. [Travel from Bursa to Konya] Bursa: Yeşil Şehir Kitaplığı, 2009.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article
Geliş/Received: 26.10.2024
Kabul/Accepted: 04.11.2024
DOI: 10.17822/omad.1574029

Atf/Citation: Özerden, Seden ve Hacer Arslan Kaya. "Karadağ'daki Osmanlı Dönemi Kültürel Miras Varlıkları: Akova Camilerinden Örnekler". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 737-749.

Seden ÖZERDEN

(Dr. Öğr. Üyesi), Uluslararası Fırat Üniversitesi / KKTC, sedenozerden@gmail.com, 0000-0002-2484-9856

Hacer ARSLAN KALAY

(Doç. Dr.), Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi / Türkiye, hacerkalay@yyu.edu.tr, 0000-0002-4203-8352

Karadağ'daki Osmanlı Dönemi Kültürel Miras Varlıkları: Akova Camilerinden Örnekler

The Cultural Heritage Assets of the Ottoman Period in Montenegro Examples from the Bijelo Polje Mosques

Öz: Bu makale Akova'daki camilerden örneklerle Osmanlı Dönemi'ne ait kültürel miras varlıklarından Karadağ'da inşa edilen camileri konu edinmiştir. Osmanlı Devleti günümüz Karadağ sınırları içinde yer alan şehirlerde çok sayıda cami inşa etmiştir. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı Devleti'nin Karadağ'ın Sancak bölgesinde bulunan Akova şehrinde inşa ettiği camilerden örnekler olarak bölgedeki somut kültürel miras varlıklarından Osmanlı camilerinin mimari özelliklerini ve tarihi gelişimlerini ortaya koymaktır. Makalede Karadağ arşivinden, vilayet salnamelerinden ve literatürden istifade edilmiştir. Öncelikle Karadağ ve çalışmanın odak noktasını oluşturan Akova hakkında coğrafi ve tarihî bilgiler verilmiştir. Ardından Osmanlı Devleti'nin Akova'da inşa ettiği camiler hakkında bilgi verilmiştir. Bu çalışma kapsamında yapılan araştırmada Osmanlı hâkimiyeti boyunca Akova'da inşa edilen 14 cami tespit edilmiştir. Literatürde ismi geçen 13 cami bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada literatürden farklı olarak 14. caminin ismi tespit edilmiştir. Çalışmada Osmanlı Devleti'nin Akova'da inşa ettiği 14 camiden Bistrica Camii, Gradska Camii, Sutivan Camii ve Rasovu Camii örnek cami olarak incelenmiştir. Söz konusu camilerin inşa tarihleri ile restorasyonları hakkında bilgi verilmiş, ardından camilerin mimari özelliklerinden bahsedilmiştir. Sonuç kısmında ise Akova'daki camilerin klasik Osmanlı camileri ile kıyaslaması yapılarak bu önemli kültürel değerlerin ileriki kuşaklara aktarımı ve aynı zamanda kültür turizmi kapsamında turizme kazandırılması yönünde görüş ve önerilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Camileri, Karadağ Camileri, Akova Camileri, Bistrica Camii, Gradska Camii, Sutivan Camii, Rasovu Camii

Abstract: This article discusses the mosques built during the Ottoman period in Montenegro, using examples from the mosques in Bijelo Polje. The Ottoman Empire constructed numerous mosques in cities that are now part of present-day Montenegro. The aim of this study is to present examples of the mosques built by the Ottoman Empire in the city of Bijelo Polje, located in the Sancak region of Montenegro, in order to highlight the architectural features and historical developments of Ottoman mosques as tangible elements of the region's cultural heritage. The article draws on sources such as the Montenegro archives, province almanacs, and literature. It first provides geographical and historical information about Montenegro and Bijelo Polje. Then, it discusses the mosques built by the Ottoman Empire in Bijelo Polje. Through the research conducted, 14 mosques built during Ottoman rule in Bijelo Polje were identified, one more than mentioned in the literature. The mosques Bistrica, Gradska, Sutivan, and Rasovu are examined as sample mosques. Information on their construction dates and restorations is provided, followed by a discussion of their architectural features. In the conclusion section, a comparison is made between the mosques in Bijelo Polje and classical Ottoman mosques, and recommendations are provided for the preservation of these significant cultural assets for future generations, as well as for their integration into cultural tourism.

Key Words: Ottoman Mosques, Montenegro Mosques, Bijelo Polje Mosques, Bistrica Mosque, Gradska Mosque, Sutivan Mosque, Rasovu Mosque

Extended Abstract

During their dominance in the Balkans, the Ottomans brought many works of art to the region that were based on Ottoman beliefs and aesthetics. In today's Balkan geography, which includes 11 countries, there are thousands of structures from the Ottoman period built for

religious, commercial, military, educational, social, and other purposes in cities, towns, villages, and roads. These structures include mosques and masjids, as well as tombs, dervish lodges, monasteries, churches, elementary and high schools, madrasas, bridges, clock towers, baths, fountains, gunpowder magazines, fortresses, caravanserais, covered markets, and similar structures serving different purposes.

One of the regions that serves as evidence of the Ottoman presence in the Balkans is Montenegro. Montenegro reached its present borders through border changes in 1859, 1878, and 1913. In the current borders of Montenegro, it is observed that many different functional buildings were made available to the public during the Ottoman period. The most important and widespread of these buildings are the mosques. There is evidence of the presence of 163 mosques and 8 masjids built during the Ottoman period in Montenegro. However, many of these mosques have been destroyed due to natural disasters, fires, attacks by Chetniks, and neglect. Therefore, the number of mosques that have reached the present day through repair or reconstruction is 89. In Bijelo Polje, an important place in Montenegro and the focus of this study, there are 14 mosques built during the Ottoman period. The number of mosques that have reached the present day is 11.

This article discusses the mosques built by the Ottoman Empire in Montenegro, using examples from the mosques in Bijelo Polje. The Ottoman Empire built many mosques in cities located within the present borders of Montenegro. The aim of this study is to present the architectural features and historical developments of Ottoman mosques in the region by providing examples from the mosques built by the Ottoman Empire in Montenegro. The article makes use of Ottoman archives and literature. Firstly, geographical and historical information about Montenegro and Bijelo Polje is provided. Then, the Bistrica Mosque, Gradska Mosque, Sutivan Mosque, and Rasovu Mosque, four mosques built by the Ottoman Empire in Bijelo Polje, are examined as sample mosques.

Finally, views and recommendations are provided regarding the prevention of the loss of these cultural assets, their transmission to future generations, and their utilization within the scope of cultural tourism to contribute to the region's economy at both micro and macro levels.

Giriş

Toplumların etnik kimliklerinin belirlenmesinde en önemli yapı taşlarından biri olarak karşımıza çıkan kültür, geçmiş nesillerden günümüze ulaşan ve yaşanılan coğrafya ile harmanlanarak oluşan tüm somut ve somut olmayan birikimleri kapsamaktadır.¹ Yöre halklarına ait yaşam şekilleri, ortak kültürlerin oluşmasını şekillendirirken kültürün korunarak ileriki kuşaklara aktarımı ise sahip olunan bu kültürün yaşatılmasını, dolayısıyla unutulmamasını sağlamaktadır. Kuşaktan kuşağa yazılı ya da sözlü olarak aktarılan kültürel miras değerleri, toplumların tarih sahnesinden silinmesini engelleyen en önemli etkenlerden biridir. Bu bağlamda Osmanlı Devleti tarih sahnesinde yüzyıllarca başrol almış, dünya yönetimine aday olacak nitelikte yaptığı fetihlerin yanı sıra fethettiği bölgelere kazandırdığı kültürel miras varlıkları ile dünyaya Osmanlı'nın sanatsal anlayışı başta olmak üzere sahip olduğu kültür hakkında önemli kaynaklar sunmuştur.

Osmanlı Devleti, Balkanlardaki hâkimiyeti esnasında kendi inanç ve estetiğine bağlı birçok sanat eserini bölgeye kazandırmıştır. Günümüz Balkan ülkelerinde köy, kasaba, şehir ve şehirler arası yolların üzerinde ticari, kültürel, dinî, eğitimsel, sosyal ve askerî ve benzeri amaçlarla kullanılmak üzere bu dönemde inşa edilmiş binlerce yapı bulunmaktadır.² Bunlar arasında başta

¹ Unesco Millî Komisyonu, (2003). "Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?", erişim tarihi: 22.09.24 par.1 <https://www.unesco.org.tr>

² Mehmet Zeki İbrahimgil ve Hamza Keleş, "Balkan Ülkelerinde Osmanlı Eserleri Üzerine İstatistikî Değerlendirme", *Akdeniz Sanat Dergisi*, Cilt: 13, Özel Ek Sayı (2019): 515; Ömer Turan ve Mehmet Z. İbrahimgil, *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler* (Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yay., 2004).

camii ve mescit olmak üzere türbe, tekke, zaviye, manastır, kilise, sıbyan / iptidai mektebi, medrese, köprü, saat kulesi, hamam, çeşme, baruthane, kale, kervansaray, bedesten ve bunlara benzer farklı amaçlara hitap eden yapılar bulunmaktadır.³ Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki sanatsal mirası, hem imparatorluğun ihtişamını hem de bölgenin benzersiz özelliklerini yansıtan kültürel etkilerin bir sentezini oluşturmaktadır. Bu sentez, Osmanlı Devleti'nin sanatsal geleneklerine bağlı kalırken Balkan halkının kimliğini koruyan özgün bir sanat formu yaratmıştır. Balkanlardaki Osmanlı mimarisi, Osmanlı Devleti'nin kalıcı mirasının en önemli kanıtları olarak karşımıza çıkmaktadır. Cami, köprü ve hamam gibi yapılar yalnızca dinî ve toplumsal amaçlara hizmet etmekle kalmayıp aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin mimari ustalığını da sergilemektedir. Hatta Balkanlardaki yerli zanaatkarlar Osmanlı'ya ait çeşitli teknikleri benimseyerek geleneksel Balkan motiflerini içeren bölgesel stillerin kurulmasını sağlamışlardır.⁴

Osmanlı döneminde bazı yerleşim alanlarında külliye inşaa edilerek mahalleler ve ardından şehirler oluşturulmuştur. Genellikle şehir merkezlerinde çok amaçlı ve Osmanlı mimari tarzını yansıtan eserler inşaa edilmiştir. Bu eserler sayesinde Balkanlarda yeni bir medeniyet meydana getirilmiştir.⁵

Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki varlığının kanıtı niteliği taşıyan eserleri inşaa ettiği bölgelerden biri de kuşkusuz Karadağ'dır. Çalışma kapsamında Osmanlı Devleti'nin Karadağ'da inşaa ettiği tüm eserler değil, sadece camiler değerlendirilmiştir. Dolayısıyla bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin Karadağ'da inşaa ettiği camilerin mimari özelliklerini Akova'daki dört cami örneğinde ele almaktadır. Çalışmanın odak noktası Osmanlı döneminde Akova'da inşaa edilen Bistrica Camii, Gradska Camii, Sutivan Camii ve Rasovu Camii'dir.

Adriyatik Denizi kıyısında yer alan Karadağ; Hırvatistan, Bosna-Hersek, Sırbistan, Kosova ve Arnavutluk ile komşudur. Karadağ, Fatih Sultan Mehmed döneminde Osmanlı hâkimiyetine girip⁶ 1878 Berlin Antlaşması'na kadar Osmanlı hâkimiyeti altında kalmıştır.⁷ Karadağ günümüzdeki sınırlarına üç farklı dönemde ulaşmıştır. 1859 yılına kadar Cetinje ve çevresinden ibaret olan Karadağ, 1858 yılında yapılan Grahovo Savaşı'ndan sonra 1859 yılında imzalanan antlaşmayla sınırlarına Grahovo ve çevresini katmıştır. İkinci sınır değişimi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile gerçekleşmiştir. Berlin Antlaşması ile Karadağ; Padgorica, Nikşiç, İşpozi, Zablyak ve çevrelerini topraklarına katmıştır. Yine bu antlaşma kapsamında Karadağ'a Plav ve Gusinje yerine Bar ve Ulcinj (Ülgün) şehirleri Karadağ'a verilmiştir. Sınırları son olarak 1912-1913 Balkan Savaşları sonucunda genişleyen Karadağ; I. Balkan Savaşı sonrasında Taşlica (Pljevlja), Akova (Bijelo Polje), Berane, Plav, Gusinje ve Rožaje şehirlerini sınırlarına katarak bugünkü sınırlarına ulaşmıştır.⁸ Karadağ günümüzde 13.812 km² yüzölçümüne ve 637.000 nüfusa sahip küçük bir Balkan ülkesidir.

³ Mustafa Özer, "Balkanlarda Osmanlı Kenti ve Mimarlık Mirası", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, 12 Cilt, 13 (2016): 125.

⁴ Bu konuda detaylı bir analiz için bkz. Caner Sancaktar, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki Kültürel ve Demografik Mirası", *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, No. 2, (Ekim 2012): 53-87; Michiel Kiel, *Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans: A Legacy in Stone: CS326 (Variorum Collected Studies) Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans: A Legacy in Stone*, (Aldershot: Variorum, 1990).

⁵ Ekrem Hakkı Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, Yugoslavya II* (3. Kitap), (İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2000). Mehmet Ali Eroğlu, "Karadağ Rožaje Kuçanska Camisi 'Ahretlik' Kilim Dokumaları", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/27, (2023): 330; Gordana Rovčanin Premović, "Expansion of the Planned City in Relation to the Historic Urban Structure Case Study Podgorica, Montenegro", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 7/18, (2020): 347-358.

⁶ Abidin Temizer, "Karadağ'da Osmanlı Hâkimiyetine Dair", *Yeni Türkiye, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-III*, Sayı 8 (2015):3007.

⁷ Abidin Temizer ve Marijan Premovic, "Montenegro under Ottoman Rule (1497-1697)", *Hiperborea*, Vol. 8, No. 1, (2021): 2-3.

⁸ Abidin Temizer, "Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1913)", (Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2007) 41-49. Abidin Temizer, "Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)", (Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2013) 14-20.

Bugünkü Karadağ sınırları dikkate alındığında Osmanlı döneminde farklı işlevli birçok yapı halkın hizmetine sunulmuştur. Bu yapılardan en önemli ve yaygın olanı camilerdir. Çeşitli kaynaklarda, Karadağ'da yer alan ve Osmanlı döneminde inşa edilen 163 cami ve 8 mescidin varlığı bilinmektedir. Ancak bunların çoğu doğal afetler, yangınlar, Çetniklerin saldırıları ve bakımsızlık gibi nedenlerle yıkılmışlardır. Bu nedenle onarım veya yeniden inşa ile günümüze ulaşan cami sayısı 89'dur.⁹ Bu çalışmanın alanını oluşturan ve Karadağ'da önemli bir yeri olan Akova'da, Osmanlı döneminde inşa edilen 14 cami bulunmaktadır. Bu camilerden günümüze ulaşanların sayısı 11'dir. Çalışma kapsamında tamamen yıkılıp yeniden inşa edilen 4 cami ele alınmıştır.

1. Akova

Fatih Sultan Mehmet döneminde Osmanlı hâkimiyetine girmiş olan Kuzey Karadağ'daki Sancak bölgesinin bir parçası olan Akova'nın bir yerleşim yerinden uzak kırsal bir alan olduğunu söylemek gerekir. Akova'nın günümüzdeki adı olan Bijelo Polje, tarihî vesikalarda ilk defa 1589 yılında geçmektedir. Bu tarihlerde Bijelo Polje bir yerleşim yeri değil, bir kervan durağı statüsündedir. Osmanlı Devleti'nin bölgede hâkimiyet kurmasından sonra Bijelo Polje bir yerleşim yerine dönmeye başlamıştır. İslam'ın bölgeye girişi dinî bir dönüşüm ile birlikte mimari bir dönüşümü de temsil etmektedir çünkü Osmanlılar hem ibadet yeri hem de idari güçlerinin sembolü olarak hizmet veren bir dizi cami inşa etmişlerdir. Camilerin inşası, Osmanlıların mevcut Hristiyan nüfusların yanında bir Müslüman topluluğu kurma amacının da temelini oluşturmuştur.

Akova'nın kaderi 12. yüzyılda inşa edilmiş olan St. Peter Kilisesi'nin¹⁰ 1640'da Fethiye ismiyle camiye dönüştürülmesiyle değişmiştir. Akova, Fethiye Camii'nin ibadete açılmasıyla birlikte çevresine evler yapılmak suretiyle kasabaya dönüşmüştür.¹¹ Akova'nın bulunduğu bölge Osmanlı hâkimiyetine girince Bihor nahiyesi kurulmuş ve Akova da bu nahiyenin sınırları içinde kalmıştır. Akova daha sonra bir kazaya dönüşen Bihor'a bağlanmıştır. Bijelo Polje 1717 yılından sonra Akova ismini almıştır. Akova 19. yüzyıl kaynaklarına göre Yenipazar Kaymakamlığına bağlı özerk bir kadılık statüsündedir. Akova, 1857 yılında Yeni Pazar sancağına bağlı bir kaza statüsü¹² almıştır. Bosna Vilayet Salnamesi'ne göre Akova 1867 yılı itibarıyla Yenipazar sancağına bağlı bir kaza olarak geçmektedir.¹³

Akova mimari açıdan, Osmanlı'nın bölgeyi imara açması ile birlikte giderek klasik Doğu tipi kentlere benzemeye başlamış ve oryantal küçük bir kasabayı andırmıştır.¹⁴ Akova'nın mimari açıdan erken dönem Osmanlı mimari özelliklerine sahip olduğu söylenebilir. Günümüzde Akova merkezinde ve köylerinde Osmanlı döneminde yapılmış çok sayıda cami, kilise, dükkân, fırın, değirmen, okul vs. olarak kullanılan binaların varlığı görülmektedir.¹⁵

Akova'nın kuruluşu, 12. yüzyılda inşa edilmiş olan St. Petra Kilisesi'nin 1640 yılında Osmanlılar tarafından camiye dönüştürülmesine dayanmaktadır. Fethiye adını alan bu ilk cami ile birlikte şehir hızla gelişmeye başlamış ve zamanla Fethiye Camii'nin etrafına Müslüman nüfus yerleşmiştir. Akova daha sonra Balkan Savaşları neticesinde Karadağ sınırlarına dâhil olmuştur.¹⁶

⁹ Abidin Temizer ve İbrahim Serbestoğlu, "Karadağ'da Osmanlı Dönemi Camileri", 8th *International Symposium on Balkan History Studies Culture, Architecture and art in the Balkans (September 1st-4th, 2022, Istanbul/Türkiye) Proceeding Book-V.1* içinde (Lyon: Livre de Lyon, 2022), 4-5.

¹⁰ Kenneth Morrison, *Montenegro, A Modern History*, (London: I. B. Tauris, 2009), 6.

¹¹ *1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi*, 472

¹² *1867 Tarihli Salname-i Vilayet-i Bosna*, 62

¹³ 1284 Tarihli Bosna Vilayet Salnamesi, 62; Temizer, "Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı", 34.

¹⁴ Raif Hajdarpašić, *Bosna i Bošnjaci Bihora*, (Srednja grafička škola: Sarajevo. 1997), 54

¹⁵ Abidin Temizer, "Osmanlı'nın Balkanlarda Kurduğu Bir Şehir: Akova", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri* içinde Ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, (Ankara: Gece Kitaplığı, 2017) 1357.

¹⁶ Abidin Temizer, "Montenegro in the First Balkan War", *Annals of the Academy of Romanian Scientists Series on History and Archeology*, Volume 5, Number 1, (2013): 72-73.

Fethiye Camii dışında Akova'da çok sayıda caminin yapıldığı bilinmektedir. Ancak camilerin sayıları hakkında kaynaklar muhtelif rakamlar telaffuz etmektedirler. Fethiye Caminin yanı sıra 17. yüzyılın ikinci yarısında Yusuf Camii, Haznedar Mehmed Ağa Camii, İdrizoviçler Camii ve Çarşı Camii gibi pek çok cami inşa edilmiştir. Ayrıca Akova'ya bağlı Gubavaç, Rasovu, Sutivan, Bioča, Lozna, İvanje ve Bistrica gibi birçok köyde cami inşa edilmiştir.¹⁷

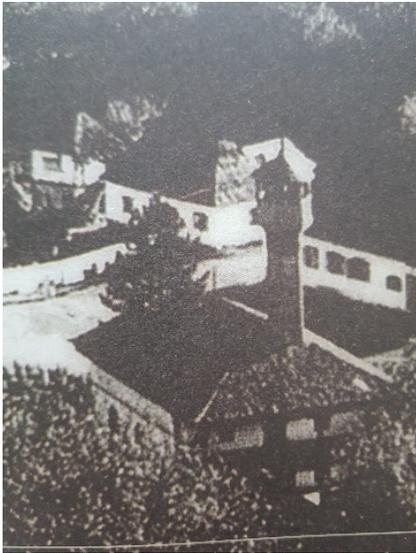
Literatür araştırmasında Akova'da inşa edilen camilerin sayısı muhtelif gösterilmekle birlikte en fazla 13 caminin ismine rastlanmıştır. Ancak 1294 / 1877 tarihli Salnâme-i Vilayet-i Bosna'ya göre Akova kazasında 14 cami bulunmaktadır.¹⁸ Bu çalışma kapsamında yapılan arşiv ve literatür araştırmasında Osmanlı döneminde Akova'da 14 caminin inşa edildiği tespit edilmiştir. Literatürden farklı olarak Hacı Osman Camii ismi tespit edilerek Salnâme-i Vilayet-i Bosna'da zikredilen 14 caminin isimleri tamamlamıştır. Bu camilerden 4 tanesi günümüze ulaşamamıştır. Bu camiler Hamidiye Camii, Hazinedar Mehmet Ağa Camii, Hadžidanuša-Čaršijska Camii ve Hacı Osman Camii'dir.

Akova'nın fethinden sonra kiliseden camiye dönüştürülen Fethiye Camii Osmanlı hâkimiyetinin sona ermesiyle tekrar kiliseye dönüştürülmüştür. Yapı bugün kilise olarak kullanılmaktadır. Haydar Paşa Camii'nin sadece minare ile duvarlarının bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. Yeniden inşa edilen diğer camiler¹⁹ ise günümüzde kullanılmaktadır. Akova'daki camilerden yıkılanlar genellikle Balkan Savaşları ile II. Dünya Savaşı yıllarında Çetnikler tarafından yakılmıştır. Çetniklerin sadece 1943 yılında yaktıkları cami sayısı 8'dir.

1. Akova'da Bulunan Osmanlı Dönemi Camilerinden Örnekler

1.1. Bistrica Camii

Bistrica Camii ilk olarak, 19. yüzyılın ilk yarısında Akova'da bulunan Abdul beg Hasanbegović tarafından başlatılan arazi üzerine inşa edilmiştir.²⁰ 20 Ocak 1931 tarihli bir belgede bu camiden bahsedilmektedir. Belgede caminin yapı durumunun iyi olduğu ve vakıf gelirlerinin olduğu belirtilmiştir.²¹ 1943 yılında Çetnikler tarafından yakılan cami 1970 yılında temelleri üzerinde yeniden inşa edilmiş, 1997 yılında tadilatından geçirilmiştir.²²

Görsel 1. Eski Bistrica Camii

Kaynak: Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, s.133.

Görsel 2. Bistrica Camii

Kaynak: Abidin Temizer

¹⁷ Temizer, "Osmanlı'nın Balkanlarda Kurduğu Bir Şehir: Akova", 1357-1358.

¹⁸ 1294/1877 Tarihli Salnâme-i Vilayet-i Bosna, 124.

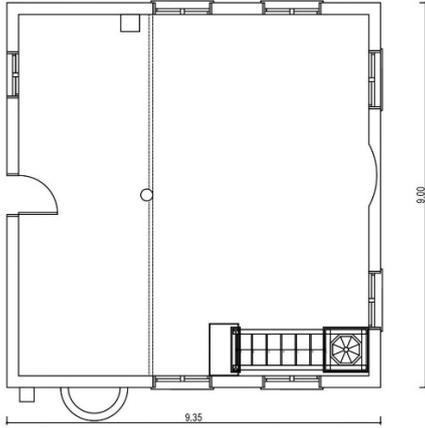
¹⁹ Bistrica Camii, Gubavaç Cami, Rasovu Camii, Korita Cami, İvanje Cami, Bioča Cami

²⁰ Bajro Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, (Podgorica: Almanah, 2001), 34.

²¹ Drzavni Arhiv Crne Gore, Dosya No: 623 CPECKO

²² Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 134.

Bistrica Camii'nin orijinal yapısı 1943 yılında yıkıldığından, günümüze ulaşan binası, temelleri üzerinde 1970 yılında tekrar inşa edilen yapıdır. Kare planlı, tek mekânlı ve kırma çatılı olan camiye kuzey cepheden, ahşap küçük bir kapıdan girilmektedir. Beton malzemeden, kaideli ve tek şerefeli bir minaresi bulunan caminin küçük bir de haziresi mevcuttur. Sade bir niş şeklinde yapılan mihrabın sade bir kavsara ve çerçevesi bulunmaktadır. Mihrabın batısında bulunan ahşap minberin üstü külahlıdır. Kaide dışında tüm ögelere sahip olan minber bitkisel ve hilal gibi süslemelere sahiptir. Caminin iç kısmında beton direkli ve ahşap korkuluklu bir kadınlar mahfili bulunmaktadır. Aydınlatma için yapıda sekiz adet pencere ve avize bulunmaktadır. Camide son cemaat yeri bulunmamaktadır.

Şekil 1. Bistrica Camii Planı
Kaynak: Abidin Temizer

Görsel 3. Bistrica Camii'nin minber ve mihrabı
Kaynak: Abidin Temizer

1.2. Gradska (Jusufa) Cami

Kim tarafından yaptırıldığı bilinmemekle birlikte 1741 yılında inşa edildiği tahmin edilen bu caminin ilk yeri Jabučino köyüdür.²³ Caminin bahçesinde Hafız Mustafa Gušmirovića'nın mezarı bulunduğundan cami Gušmirska Camii olarak da anılmaktadır. Cami Osmanlı Devleti'nin Karadağ'daki hâkimiyetinin sona ermesinden sonra Akova'ya 5 km uzaklıktaki Jabučino köyünden bugünkü yerine (Akova merkeze) taşınarak yeniden inşa edilmiştir.²⁴ 20. yüzyılın ilk çeyreğinde cami vakfının Akova'da bir tarlası, bir mektebi ve yıllık toplam geliri 900 dinar olan üç haziresi olduğu bilgisi arşivlerde bulunmaktadır.²⁵ 20 Ocak 1931 tarihli bir belgede bu camiden bahsedilmektedir. Belgede caminin yapı durumunun iyi durumda olduğu ve vakıf gelirlerinin olduğu belirtilmiştir.²⁶

²³ Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 124.

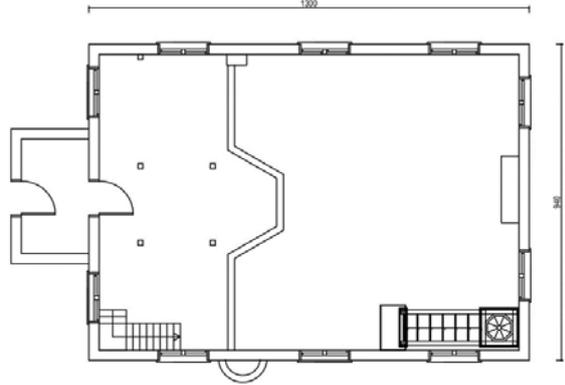
²⁴ Fatih Hadžić, *Elementi materijalne i duhovne kulture Bošnjaka u Sandžaku*, (Avlija: Rožaje, 2013), 249.

²⁵ Šerbo Rastoder, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore Između Prošlosti i Sadašnjosti*, (Podgorica Almanah, 2010), 110; Jovo Medojević, *Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002*, (Podgorica: Almanah, 2003), 27.

²⁶ Drzavni Arhiv Crne Gore, Dosya No: 623 CPECKO

Görsel 4. Gradska Camii
Kaynak: Abidin Temizer

Şekil 2. Gradska Camii Planı
Kaynak: Abidin Temizer

Dikdörtgen planlı ve tek mekânlı cami; kırma çatılı, kubbesiz ve düz tavanlıdır. Beton malzemeden yapılmış tek şerefeli ve kaideli bir minaresi bulunmaktadır. Camiye kuzey kısımdan küçük ahşap bir kapıdan girilmektedir. Giriş kapısının üstünde besmele yer almaktadır. Caminin mihrabı basit bir çıkıntı ile oluşturulmuş sade bir niş şeklindedir. Sade bir çerçevesi bulunmaktadır. Alınlıkta esmayihüsna yer almaktadır. Caminin minberi ahşap ve külahlıdır. Minberde kaide dışında tüm öğeler bulunmaktadır. Camide ahşap direklerle harime bağlanmış yine ahşap korkuluklu kadınlar mahfili vardır. Pencere ve avize ile aydınlatılan ve son cemaat yeri bulunmayan yapının küçük bir haziresi mevcuttur.

Görsel 5. Gradska Camii mihrap ve minberi
Kaynak: Abidin Temizer

Görsel 6. Kadınlar Mahfili
Kaynak: Abidin Temizer

1.3. Sutivan Camii

Cami 1870 yılında inşa edilmiştir.²⁷ 20 Ocak 1931 tarihli bir belgede caminin yapı durumunun iyi olduğu bilgisi bulunmaktadır.²⁸ 1943'te II. Dünya Savaşı sırasında yakılmıştır.

²⁷ Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 126.

²⁸ Drzavni Arhiv Crne Gore, Dosya No: 623 CPECKO

1972'de tadilatına başlanan cami 20 Temmuz 1973'te yeniden ibadete açılmıştır. Cami bu tarihten sonra birkaç kez rehabilite edilmiştir. Ancak harabe durumundan dolayı 28 Mayıs 2004 tarihinde yıkılmış ve aynı yıl yenisi aynı temelleri üzerine inşa edilmiştir.²⁹

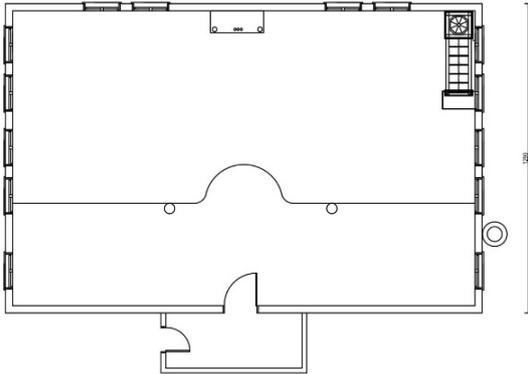

Görsel 11. Sutivan Camii (2004'ten önce)
Kaynak: Bajro Agovic, *Džamije u Crnoj Gori*, s.126.

Görsel 12. Sutivan Camii
Kaynak: Abidin Temizer

Dikdörtgen planlı ve tek mekânlı yapının ana mekânı beşik tonozla örtülüdür. Tek şerefeli ve kaideli bir minaresi mevcuttur. Küçük bir girişi olan camide aydınlatma amaçlı çok sayıda pencere bulunmaktadır. Mihrap ahşap malzemedен çıkıntı şeklinde bir niş olarak tasarlanmıştır. Mihrabın üst köşelerinde “Allah” ve “Muhammed” yazılı iki adet levha yer almaktadır. Bitkisel süslemenin yer aldığı mihrabın kavsarasında mukarnas süsleme bulunmaktadır. Ahşap külahlı minberde oyma tekniği ile yapılmış bitkisel süslemeler bulunmaktadır. Minberde kaide dışında tüm öğeler bulunmaktadır. Harim kısmına beton direklerle bağlanmış, demir korkuluklu bir kadınlar mahfili yer almaktadır. Caminin yanında haziresi yer almaktadır.

Şekil 3. Sutivan Camii Planı
Kaynak: Abidin Temizer

Görsel 13. Sutivan Camii mihrap ve minberi
Kaynak: Abidin Temizer

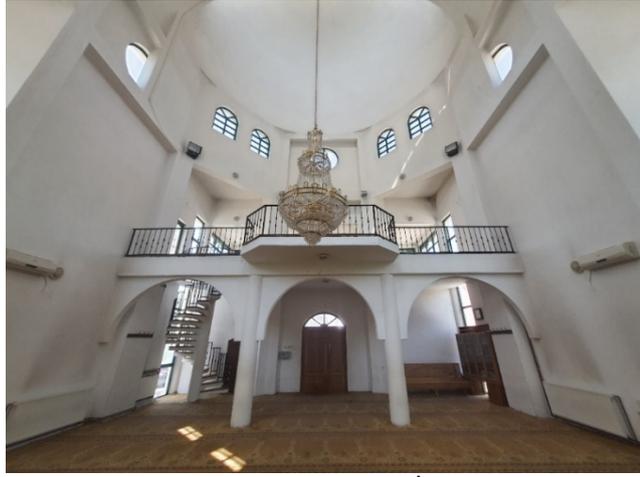
²⁹ Agović, *Džamije u Crnoj Gori*,.126.

1.4. Rasovu Camii

Osmanlı kaynaklarında adı geçen Rasovu Camii'nin ne zaman yapıldığı bilinmemekle birlikte 1921 yılında Çetnik lider Kosta Pecanac'ın adamları tarafından yakıldığı bilgisi bulunmaktadır.³⁰ Yeniden inşa edilen cami hakkında 20 Ocak 1931 tarihli bir belgede yapı durumunun iyi olduğu bilgisi verilmişse de³¹ yapının 1943 yılında tekrar yakıldığı bilinmektedir. 1992 yılında cami yeniden inşa edilmiştir. Daha sonra camiye 46 metre yüksekliğinde bir de minare eklenmiştir.³²

Görsel 16. Rasovu Camii
Kaynak: Abidin Temizer

Görsel 17. Rasovu Camii İç Mekân
Kaynak: Abidin Temizer

Rasovu Camii, kuzey-güney doğrultusunda tasarlanmış tek kubbeli bir camidir. Camiye kuzey kısmından sütunlarla üçe ayrılmış son cemaat yerinden girilmektedir. Giriş kısmının üzerinde pencereler yer almaktadır. Caminin güneyinde bulunan mihrap beden duvarından dışa taşkın bir niş şeklinde tasarlanmıştır. Mihrabın sağ ve solunda ikişer adet sütunce bulunmaktadır. Mihraptaki bitkisel süslemeler ve mukarnasın üst köşelerinde “Allah” ve “Muhammed” yazılı iki adet levha yer almaktadır. Minber ahşap olarak yapı duvarına bitişik, kıvrımlı olarak tasarlanmıştır. Külahlı minberin üzerinde hilal motifi ve ahşap çıtalarda süslemeler yer almaktadır. Minberde kaide dışında tüm öğeler bulunmaktadır. Caminin batı kısmında yapıdan ayrı olarak tasarlanmış ve beden duvarına desteklenmiş ince uzun iki şerefeli minaresi bulunmaktadır. Caminin harim kısmına beton direklerle bağlanmış, demir korkuluklu kadınlar mahfili bulunmaktadır.

³⁰ Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 128

³¹ Drzavni Arhiv Crne Gore, Dosya No: 623 CPECKO

³² Agović, *Džamije u Crnoj Gori*, 128

Görsel 16. Rasovu Camii Mihrabı
Kaynak: Abidin Temizer

Görsel 17. Rasovu Camii Minberi
Kaynak: Abidin Temizer

Sonuç

Balkanlardaki Osmanlı dönemi yapılarıyla ilgili çalışmalara ve arşivlere bakıldığında bunlardan günümüze sadece üçte birinin geldiğini söylemek mümkündür. Yapılar; yangın, deprem, savaş gibi çeşitli nedenlerle yıkılmış ve günümüze ulaşamamıştır. Bu nedenler yıkımlar için sayılmakla birlikte aslında en önemli nedenler arasında kasıt ve kültürel miras yöneticilerinin duyarsızlıklarını göstermek mümkündür.

Osmanlı döneminde Balkanlarda inşa edilen camiler, Anadolu'daki Osmanlı-Türk camilerine benzer özelliklere sahip olmakla birlikte birtakım farklı uygulamalar da mevcuttur. Balkanlardaki kubbeli, çok ayaklı camilerin yerini tek kubbeli camilere bıraktığı görülmektedir. Doğal afetler, saldırılar, bakımsızlık gibi nedenlerden dolayı çoğu caminin günümüze ulaşmadığı görülmektedir. Camilerde en çok tahrip olan öge, camilerin minareleri olmuştur.³³

Karadağ'daki İslam sanatının gelişimi, tarihî değişimler ve çeşitli etkilerle şekillenen bölgenin zengin kültürel dokusunun dikkate değer bir yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. 15. yüzyılda İslam'ın bölgeye gelişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlara doğru genişlemesiyle aynı zamana denk gelerek Karadağ'ın sanatsal manzarasında önemli bir dönüm noktası oluşturmuştur. Karadağ'daki İslam sanatı, İslam dünyasından etkilenen diğer bölgelerde olduğu gibi kültürel, tarihî ve dinî bağlamlardan etkilenen birtakım özellikler sergilemektedir. Bu özelliklere bakıldığında karşımıza öncelikle mimari çıkmaktadır. Örneğin Podgorica'daki Osmanagić Cami tek şerefesi bulunan tek minaresi ve ahşap oymalara sahip mihrap ve minberiyle bölgedeki cami mimarisinin genel özelliklerini yansıtan önemli bir örnek. Mimarının yanı sıra kaligrafisi, hem dekoratif hem de iletişimsel bir form olarak hizmet etmesiyle İslam sanatında önemli bir yere sahip olmuştur. Karadağ'da, camilerde genellikle ayetleri vurgulayan belirli Arapça yazıt örnekleri bulunmaktadır. Yine süslemelerde bitkisel motifler dikkat çekerken özellikle klasik dönem Osmanlı camilerine göre daha az belirgin olsa da bölgesel farklılıklar da gözlemlenebilmektedir. Osmanlı'nın ana mekânı olan İstanbul ve çevresine bakıldığında Osmanlı sanatı hakkında en geniş bilgileri edinebildiğimiz görkemli,

³³ Bu konuda detaylı bilgi için bkz. İlder Büyükdığın, "Balkanlardaki Osmanlı Dönemi Anıtsal Yapılarında Kullanılan Strüktür Sistemlerinin Osmanlı Mimarlığı İçindeki Yeri- Cami Yapıları", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde, (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2000), 173-188.

devasa kubbelere sahip ve geniş çini işçiliği bulunan cami örneklerine karşın ibadette işlevselliğe duyulan ihtiyaca dayalı olarak kurgulanan camilerin yer aldığı Karadağ'da benzer özelliklere sahip örnekler bulunmamaktadır.

Karadağ'da yıkılan çoğu yapı yerine yenilerinin inşa edildiği görülmektedir. Akova bu anlamda var olan Osmanlı mirasını yeniden inşa ederek korumaya çalışan yerlerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Akova'da bulunan Osmanlı dönemi camilerini odağına alan bu çalışma kapsamında bölgede bulunan, Osmanlı döneminde yapılan ve yıkılma sonrası yeniden inşa edilen 4 cami ele alınmıştır. Camilerin çoğunun yıkılmaları nedeniyle orijinal şekliyle günümüze gelen sağlam cami maalesef yoktur. Çeşitli restorasyon ya da yeniden inşa ile günümüze gelmiş olan camiler ise daha çok erken dönem özellikleri taşımaktadır. Akova'daki camilere bakıldığında genellikle köylere ve kırsal kesimlere konumlandırıldıkları görülmektedir. Dönemsel olarak bakıldığında genel itibarıyla 18. yy. sonları ve 19. yy. başlarına tarihlendirmek mümkündür. Plan özellikleri açısından kare ve dikdörtgen planlı ve tek mekânlı camiler olarak karşımıza çıkmaktadır. Camiler genel olarak tek katlı tasarlanmış olup çatılı ve kuzeyden küçük bir ahşap kapı ile girişleri bulunmaktadır. Camilerin arşiv fotoğraflarından anlaşıldığı kadarıyla ilk yapıldığı dönem taş malzeme kullanılmıştır. Yeniden yapımlarda ise dış cephe ve minarelerde beton malzeme görülmektedir. Minareler yükseklikleriyle camilerin büyüklükleri uyumlu olacak şekilde tasarlanmıştır. Birincisi tek şerefeli kısa ve kalın olan minareler ki bunlar erken dönem özelliklerine uygundur. İkinci olarak çift şerefeye sahip ince ve uzun minarelerdir. İnce ve uzun minare örnekleri klasik dönemi vurgular nitelik taşımaktadır. Minarelerde konik bir külâh ve alem bulunmaktadır. Balkanlarda kent silüeti için minareler İslam'ın varlığını ifade etmeleri açısından önemlidirler.

Çalışmada yer alan cami örneklerine bakıldığında genel olarak camilerin alanları içinde küçük birer hazire bulunduğu görülmektedir. Hazirelerde bölge halkına ait mezarlar bulunmaktadır. Camilerin içine bakıldığında harim kısımlarında süsleme bulunmadığı ve tek sahından oluştuğu görülmektedir. Tüm örneklerde harime beton ya da ahşap direklerle bağlı ve merdivenle çıkılan kadınlar mahfilinin bulunduğu görülmektedir. Camilerde bulunan mahfiller imamın ve cemaatin net bir şekilde görülebilmesini sağlayacak şekilde arka bölümde yer almaktadır. Mahfillerin camilerin genel mimari stiline uyumlu bir şekilde harimle bütünleşmiş olduğu görülmektedir. Akova'daki hemen hemen tüm camilerde karşımıza çıkan kadınlar mahfili bölge halkının ibadette kapsayıcılık bağlamında kadınların dinî uygulamalara katılımına önem verdiğini de göstermektedir. Camilerde gündüz aydınlatması için çok sayıda pencere, gece aydınlatması için de avizeler mevcuttur. Güney duvarlarında yer alan mihrapların iki örnekte (Bistrica Camii ve Gradska Camii) sade bir niş şeklinde karşımıza çıkarken, diğer iki örnekte (Sutivan Camii ve Rasovu Camii) ise ahşap kullanıldığı görülmektedir. Mihrap, kibleyi gösteren ve camide namazın odak noktası olarak hizmet eden yapılar olması sebebiyle Osmanlı camilerinde en gösterişli alanlardan biridir. Ancak Akova'daki örnekler kimi zaman daha sade kalabilmektedir. Çalışmada yer alan mihrap örnekleri arasında ahşap olan örneklerde bitkisel süslemeler ve sütunceler mevcuttur. Yine ahşap örneklerden birinde (Rasovu Camii) mukarnas uygulandığı görülmektedir. Mihrap alınlıklarında ayetler yer almaktadır. Ayetlerin mihraplarda kullanımı sadece dekoratif bir amaca hizmet etmekle kalmamakta manevi atmosferi de güçlendirmektedir. Rasovu Camii ve Gradska Camii'nde bulunan mihrapların iki yanında kitaplıklar bulunmaktadır. Minberlerin genel olarak ahşap ve kadesiz olması dikkat çekmektedir. Külâhlı olarak tasarlanmış minberlerde kaide dışında tüm öğeler mevcut olup yine bitkisel süslemelerin uygulandığı görülmektedir. Bu uygulamalar minberlerin estetik çekiciliğini artırmıştır. Minberlerdeki kaliteli işçilik, kullanılan malzemenin güzelliğini de vurgulamaktadır. Minber ve mihraplar genel olarak camilerin diğer öğeleriyle bütünleşmiş, tasarımları caminin genel dekoratif temalarıyla uyumludur. Camilerde ayrıca bir vaiz kürsüsü bulunmamaktadır.

Karadağ'daki Osmanlı sanatı, geleneksel İslami unsurlar ve yerel etkilerin bir karışımını temsil etmektedir. Bu dönemin sanatsal varlıkları, Karadağ'ın tarihî yolculuğunu ve kültürel yapısını vurgulayan zengin bir doku sunarken, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgenin sanatsal

manzarası üzerindeki kalıcı etkilerini de vurgulamaktadır. Günümüzde İslam sanatı, Balkanlardaki birlikte yaşama ve paylaşılan tarihin kültürel mirasını sembolize ederek Karadağ'ın kültürel kimliğinin ayrılmaz bir parçası olmaya devam etmektedir. Bugün Akova'da bulunan Osmanlı camileri yalnızca geçmişin kalıntıları değil yerel toplumun hayati bileşenleri olarak işlev görmeye devam etmektedirler. Müslüman nüfus arasında bir kimlik duygusunu teşvik ederek ibadet, eğitim ve kültürel faaliyetler için merkezler olarak da hizmet etmektedirler. Bu bağlamda Osmanlı yapılarının araştırılarak sunulması ve bu varlıkların korunması büyük önem arz etmektedir. Ayrıca bir kültürel miras değeri olan bu yapıların bölgede yaşayan halkın tarihine ışık tuttuğu açıktır. Buna göre yöre halkının kültürel kimliğinin korunmasında önemi yadsınamaz olan bu taşınmaz kültür varlıklarının korunması kapsamında günümüze ulaşan değerlerin envanterlerinin çıkartılarak restorasyona ihtiyacı olan varlıkların belirlenmesi ve gerekli onarım çalışmalarının yapılması önemlidir. Bununla birlikte kültür turizmi kapsamında gerek Karadağ Turizm Bakanlığı bünyesinde gerekse yerel yönetimlerce yapılacak olan tanıtım faaliyetleri bu kültür varlıklarının kültür turizmi kapsamında değerlendirilmesine ve bölgenin etnik kimliğini oluşturan bu değerlerin korunması ile ileriki kuşaklara aktarımına fayda sağlayacaktır. Ayrıca, turizm anlamında yapılacak olan bu çalışmalar ile bölge turizminin daha da canlanması beklenmektedir. Kültürel değerlerin bulunduğu bölgelere yapılan turistik ziyaretlerdeki artış, bölge halkının hediyelik eşya, yöresel lezzetler vb. alanlarda yapacakları ticari yatırımların artmasını sağlarken, hem mikro hem de makro anlamda bölge ekonomisine katkı koyacaktır.

Kaynakça

Karadağ Devlet Arşivi

Drzavni Arhiv Crne Gore, Dosya No: 623 CPECKO

Salnameler

1284 Tarihli Bosna Vilayet Salnamesi,

1294/1877 Tarihli *Salnâme-i Vilayet-i Bosna*.

1314 Tarihli Kosova Vilayet Salnamesi

1867 Tarihli *Salname-i Vilayet-i Bosna*.

Kitap ve Makaleler

Ayverdi, Ekrem Hakkı, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri, Yugoslavya II* (3. Kitap), İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 2000.

Büyükdığın, İlder, "Balkanlardaki Osmanlı Dönemi Anıtsal Yapılarında Kullanılan Strüktür Sistemlerinin Osmanlı Mimarlığı İçindeki Yeri- Cami Yapıları", *Balkanlarda Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri* içinde, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2000, 173-188.

Eroğlu, Mehmet Ali, "Karadağ Rožaje Kučanska Camisi 'Ahretlik' Kilim Dokumaları", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 10/27 (2023): 329-350.

Hadžić, Fatih, *Elementi materijalne i duhovne kulture Bošnjaka u Sandžaku*, Avlija: Rožaje, 2013.

Hajdarpašić, Raif, *Bosna i Bošnjaci Bihora, Srednja grafčka škola*: Sarajevo. 1997.

İbrahimgil, Mehmet Zeki ve Hamza Keleş, "Balkan Ülkelerinde Osmanlı Eserleri Üzerine İstatistiki Değerlendirme", *Akdeniz Sanat Dergisi*, Cilt: 13, Özel Ek Sayı (2019): 511-529.

- Kiel, Michiel, *Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans: A Legacy in Stone: CS326 (Variorum Collected Studies) Studies in the Ottoman Architecture of the Balkans: A Legacy in Stone*, Aldershot: Variorum, 1990.
- Medojević, Jovo, *Muslimani u bjelopoljskom kraju 1477-2002*, Podgorica: Almanah, 2003.
- Morrison, Kenneth, *Montenegro, A Modern History*, London: I. B. Tauris, 2009.
- Özer, Mustafa, "Balkanlarda Osmanlı Kenti ve Mimarlık Mirası", *Vakıf Restorasyon Yıllığı*, 12 Cilt, 13 (2016): 120-133.
- Rastoder, Šerbo, *Bošnjaci/Muslimani Crne Gore Između Prošlosti i Sadašnjosti*, Podgorica: Almanah, 2010.
- Rovčanin Premović, Gordana, "Expansion of the Planned City in Relation to the Historic Urban Structure Case Study Podgorica, Montenegro", *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi*, 7/18, (2020): 347-358.
- Sancaktar, Caner, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki Kültürel ve Demografik Mirası", *YDÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, C. V, No. 2, (Ekim 2012): 53-93.
- Temizer, Abidin ve İbrahim Serbestoğlu, "Karadağ'da Osmanlı Dönemi Camileri", 8th *International Symposium on Balkan History Studies Culture, Architecture and art in the Balkans (September 1st-4th, 2022, Istanbul/Türkiye) Proceeding Book-V.1* içinde, editör, Abidin Temizer, Lyon: Livre de Lyon, 2022, 1-19.
- Temizer, Abidin, "Karadağ'da Osmanlı Hâkimiyetine Dair", *Yeni Türkiye, Rumeli-Balkanlar Özel Sayısı-III, Sayı 68* (2015):3007-3015.
- Temizer, Abidin, "Karadağ'ın Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1853-1913)", Doktora Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2013.
- Temizer, Abidin, "Montenegro in the First Balkan War", *Annals of the Academy of Romanian Scientists Series on History and Archeology*, Volume 5, Number 1, (2013): 65-80.
- Temizer, Abidin ve Marijan Premovic, "Montenegro under Ottoman Rule (1497-1697)", *Hiperborea*, Vol. 8, No. 1, (2021): 1-15.
- Temizer, Abidin, "Osmanlı'nın Balkanlarda Kurduğu Bir Şehir: Akova", *Osmanlı Dönemi Balkan Şehirleri* içinde Ed. Zafer Gölen, Abidin Temizer, Ankara: Gece Kitaplığı, 2017, 1343-1368
- Temizer, Abidin, "Osmanlı-Karadağ Sınır Anlaşmazlıkları ve Çözümü (1878-1913)", Yüksek Lisans Tezi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi 2007.
- Turan, Ömer ve Mehmet Z. İbrahimgil, *Balkanlardaki Türk Mimari Eserlerinden Örnekler*, Ankara: TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2004.

İnternet Kaynakları

- Unesco Millî Komisyonu, (2003). "Somut Olmayan Kültürel Miras Nedir?", par.1 <https://www.unesco.org.tr/Pages/168/19#:~:text=K%C3%BClt%C3%BCrel%20miras%20ayn%C4%B1%20zamanda%2C%20atalar%C4%B1m%C4%B1zdan,gibi%20gelenekler%20veya%20ya%C5%9Fayan%20ifadeleri>, Erişim tarihi: 22.09.2024.

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article **Atf/Citation:** Gölen, Zafer. "Burdurlu Çilzâde Mustafa Ağa Geliş/Received: 16.09.2024 **(1801-1857)**". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 751-773.
Kabul/Accepted: 06.11.2024
DOI: 10.17822/omad.1551055

Zafer GÖLEN

(Prof. Dr.), Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi / Türkiye, zgolen@mehmetakif.edu.tr, 0000-0003-3162-6076

Burdurlu Çilzâde Mustafa Ağa (1801-1857)

Cilzade Mustafa Aga from Burdur (1801-1857)

Öz: Bu çalışmanın amacı Tanzimat sonrasındaki yenileşme çağında, taşradaki güç odakları ile yöneticiler arasındaki ilişkiyi Burdurlu Çilzâde Mustafa Ağa'nın hayat hikâyesinden yola çıkarak incelemektir. Bilindiği gibi Osmanlı Devleti XIX. yüzyılda tüm enerjisini yeniliklere harcamıştır. Ülke her alanda çok ciddi bir dönüşüm yaşamıştır. Ancak bu dönüşümün taşrada ne kadar kabul gördüğü önemli bir tartışma konusudur. Kadimden gelen gelenekleri ya da insan davranışlarını değiştirmek o kadar da kolay olmamıştır. Art arda değişen idari, askerî ve mali değişime rağmen şehirlerdeki güç odakları değişmemiştir. Güçlü bir isim olan Mustafa Ağa da taşradaki her güç sahibi kişi gibi Burdur'a atanan resmî görevliler ile çatışmaktan çekinmemiştir. Onun biyografisi XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'ndeki yerel güçlerin kamu idaresine müdahale ve yönlendirmesine güzel bir örnek teşkil etmiştir. Tabii her güç sahibi yerel otorite gibi o da gücünü kişisel servetini artırmak için kullanmaktan çekinmemiştir. Çalışma tamamen birinci kaynaklara dayalı olarak gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Devlet Arşivleri Başkanlık Osmanlı Arşivi, Burdur Şeriye Sicilleri ve salnamelerde yer alan bilgiler detaylı olarak tahlil edilmiş; belgenin tarihi, belgelerde kullanılan dil, kayıtlardaki isim ve mühürlere bakılarak belgeleri üretenlerin kimlikleri gibi açık olmayan ancak çok önemli ipuçları sunan hususlar dikkatle incelenmiş ve bu tür çalışmalarda nasıl bir yöntem izlenmesi gerektiğine dair dolaylı bir örnek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Burdur, Burdur Muhassıllığı, Çilzâde Mustafa, Osmanlı Taşrası, mikro tarih

Abstract: The purpose of this study is to examine the relationship between power centers in the provinces and administrators during the period of modernization following the Tanzimat reforms, through the life story of Cilzade Mustafa Aga from Burdur. As is well known, the Ottoman Empire in the 19th century devoted all its energy to innovations. The country underwent a profound transformation in all areas. However, the extent to which this transformation was accepted in the provinces remains a significant subject of debate. It was not so easy to change longstanding traditions or human behavior. Despite consecutive administrative, military, and financial reforms, the power centers in the cities remained unchanged. Mustafa Aga, being a powerful figure like many other influential individuals in the provinces, did not shy away from confronting the official administrators appointed to Burdur. His biography serves as a prime example of how local powers in the 19th century Ottoman Empire interfered with and influenced public administration. Naturally, like every local authority with power, he did not hesitate to use his influence to increase his personal wealth. This study is entirely based on primary sources. In this context, detailed analyses were conducted using information from the State Archives, the Ottoman Archives of the Prime Ministry, the Burdur Seriyeh Records, and salnames (yearbooks). Particular attention was paid to aspects that provide important yet not immediately clear clues, such as the date of the documents, the language used in the records, the names and seals in the documents, and the identities of the individuals who produced them. Through this, an indirect example is presented regarding the methodology that should be followed in such studies.

Key Words: Burdur, The Muhassillik of Burdur, Cilzade Mustafa, Ottoman Countryside, microhistory

Extended Abstract

In the 19th century, especially after the Tanzimat period, the successive reforms made during the country's restructuring inevitably put everyone affected by them in a difficult position. For instance, in Burdur, the Terkemis Hass was first established in 1832, and soon after, in 1840, the *muhassıllık* (tax collectors) were established. Two years later, *kaza* (district) directorates were introduced. The constantly changing titles and administrators clashed with

long-standing unwritten but deeply rooted traditions that had existed for hundreds of years. In fact, Istanbul did not have any intention of changing society. Istanbul's two main goals were probably to collect more taxes, improve the financial situation, and modernize the army. But had the means of production changed? No. Had the social mindset changed? No. So, how would the desired transformation be achieved? This is where local powers come into play. While some local powers, like Ali Rızvanbegović from Herzegovina, opposed the state and the reforms because their interests were threatened, families like the Cilzades chose to support the reforms, align with the state, and seize opportunities to rise and enrich themselves. In Burdur, the opposition was represented by the Celikpaşazade family, while the reforms were championed by the Cilzades. After the Celikpaşazade rebellion in 1841 and their exile to various provinces, the Cilzades became the unrivaled political force in Burdur.

The Ottoman state, failing to achieve the desired efficiency with the *muhassılık* system, introduced *kaza* directorates in 1842 to collect taxes more effectively. With the establishment of these *kaza* directorates, Cilzade Mehmed Ağa was appointed as the first director of the district. Unfortunately, he passed away in office within a year. After Mehmed Ağa's death, his brother Mustafa Ağa became a candidate for the position and was appointed as the director. Once in office, Mustafa made every effort to maintain close ties with Istanbul. On the one hand, he meticulously fulfilled every state order; on the other, he did everything he could to make himself known to the authorities in Istanbul. In line with the people's wishes, his goal was to separate Burdur from the Hamid (Isparta) Sanjak it belonged to, make it an independent *muhassılık*, and become its district governor. He worked for years towards this goal, actively taking part in the process, organizing and financing delegations to send to Istanbul, and even promising that all expenses incurred by establishing the Burdur *Muhassılık* would be covered by the people of the district. The central government did not turn down Burdurians' demands and approved Burdur's elevation to an independent *muhassılık* status. Mustafa Ağa expected to be appointed as the first district governor of the *muhassılık*, but this did not happen, and on June 27, 1850, Kapıcıbaşı Ahmed Nuri Bey was appointed instead. Although Mustafa Ağa initially protested this decision, he eventually accepted it and joined Nuri Bey's team, continuing to work for Burdur.

The Burdur *Muhassılık* was organized to roughly encompass the current provincial boundaries, including Burdur center, Golhisar, Tefenni, Kemer, Irlama Yavice (Yesilova region), and Golhisar districts. Only the Aglasun and Bucak districts were not included in the *muhassılık*'s borders. In this sense, Mustafa Ağa can be considered not only the founder of the Burdur *Muhassılık* but also the founding father of the present-day Burdur province.

Like every powerful figure in the provinces, Mustafa did not shy away from clashing with the officials appointed to the Burdur *Muhassılık*, which he had worked so hard to establish. Until his death, he was involved in power struggles. In this way, he exemplifies the local power's intervention and influence in public administration in the 19th-century Ottoman Empire. Mustafa ruled over Burdur's fate for 14 years, from 1843 to 1857. He had no issues with *muhassıl* Ahmed, who showed him respect or shared power with him, but he had serious conflicts with governors like Raif and Izzet, who were strong and eager to enforce the law. Mustafa won these power struggles thanks to the respect he garnered from the people and his financial power. Was he an *ayan* (notable)? Definitely not. For one, his power stemmed as much from his wealth as from the state's support for his family. Unlike the *ayan*, he lacked armed forces beyond the guards and servants on his estate. The fact that he and his family barely escaped with their lives during the 1841 events proves that they lacked military power. His estate's inventory also shows that he did not have the financial capacity to maintain a force strong enough to challenge the state or local bureaucrats. He can be defined as a wealthy individual who turned his wealth into bureaucratic power. However, when that power waned, public authority easily manipulated him. An example is when Governor Izzet removed him from the district council and replaced him with the wealthier Sadenzade Hacı İsmail Ağa. After

Izzet, Mustafa attempted to remove Ismail Ağa from his council position but was unsuccessful. Mustafa's actions provide detailed insights into the relationships between local powers and public administrators in the provinces. However, to fully uncover these relationships, the State Archives' Ottoman Archives alone are insufficient. In addition to archive records, *Şer'iyye Sicilleri* (Sharia Court Records) must also be utilized. The article below shows that most of the illuminating and critical documents regarding Mustafa's life were obtained from *Şer'iyye Sicilleri*.

Giriş

Burdur XVIII. yüzyıl sonunda 8 Ağustos 1798 tarihinde Hamid sancağına bağlı bir nahiye idi.¹ 16 Nisan 1826'da şehre gelen Arundell, Burdur'da 150 Rum, 30 Ermeni ve 4.000 Müslüman hanesi olduğunu ifade eder. Şehri, "(...) güzel bahçeler, zengin bağlar, zarif minareler ve çok büyük ve kalabalık bir kasaba görünce hoş bir şekilde şaşırıldı. Kasabanın ötesinde, güzel bir mavi renge sahip olan göl uzanıyordu." şeklinde tanımlar. Şehirde gözüne çarpan en önemli husus kalabalık ve uygun ticaret yapılan pazardır. Halk genel olarak zengin görünmektedir.² 1830'da Hamid sancağına bağlı bir kazadır.³ 1831 nüfus sayımına göre Burdur şehir merkezinde 8.505'i Müslüman, 683'ü gayrimüslim olmak üzere 9.188 kişi yaşamaktadır.⁴

1832'de kayıtlarda "*Terkemiş Hassı kazalarından nefis-i kasaba-i Burdur*" ibaresi geçmeye başlar.⁵ Terkemiş ya da Türkemiş Hassı; "*T(e)ürkemiş Hassı utlâk olunan Burdur ve Karaağaç-ı Gölhisar, Gölhisar-ı Hamid ve Siroz maa Tefenni ve Kemer-i Hamid ve İrle maa Yavice kazaları*"ndan oluşmaktaydı.⁶ Tanzimat'ın ilanının ardından Türkemiş Hassı 1840'ta muhassıllığa çevrilmiştir. Muhassıllık *Burdur, Gölhisar, Karaağaç kazalarından* oluşmuştur. İlk muhassıl Behçet Mehmed İstanbul'a gönderdiği 2 Nisan 1840 tarihli arz tezkiresinde görevi başladığından ve topladığı vergileri de gönderdiğinden bahsetmektedir.⁷ Muhassıllık döneminde özellikle Çilzâde Mehmet Bey⁸ Muhassıl Behçet Bey üzerinde etki sahibi bir kimlik olarak dikkat çekmektedir.

1. Ailesi

1.1. Ailenin Kökeni

Mustafa Ağa / Efendi, Çilzâde ailesine mensuptur. Çilzâdeler Tefenni'nin Manca köyü halkından olup ailenin kurucusu Çilzâde Ömer Ağa'dır. Babasının adı Mehmed Ağa'dır.⁹ Ömer Ağa geleneğe uyarak büyük oğluna babasının adını koymuştur. Onun adına ilk olarak 1888 tarihli bir kayıta rastlanır. Bu tarihte Ömer Ağa ve ağabeyi Ali Ağa, Üçdibek Mahallesi sakinlerinden Çelik Elhac Mehmedpaşazâde Esseyid Ahmed Paşa'yla ilgili para meselesini içeren bir mahzarı imzaladıkları için Çelikpaşazâde ailesi ile problem yaşamışlardır. Abisi hacca gitmemişken onun hacca gittiği anlaşılmaktadır. Çünkü ondan Hacı Ömer Ağa olarak

¹ Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), *Ali Emiri Selim III (AE.SSLM.III)*, Dosya No.: 296, Gömlek No.: 17256, Tarih: 25 Safer 1213 (8 Ağustos 1798).

² Francis V. J. Arundell, *A Visit To The Seven Churches of Asia; With An Excursion Into Pisidia, Containing Remarks On The Geography And Antiquities Of Those Countries, A Map Of The Author's Routes, And Numerous Inscriptions*, (London: John Rodwell, 1828), 147-148.

³ BOA., *Cevdet Askeriye (C.AS.)*, Dosya No.: 637, Gömlek No.: 26840, Tarih: 05 Şaban 1247 (9 Ocak 1832).

⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*, (Ankara: TC. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997), 124-125, 206.

⁵ BOA., *Bab-ı Defteri Ceride Odası Defterleri (D. CRD.d.)*, Defter No.: 40699, s.4, Tarih: 30 Zilhicce 1248 (20 Mayıs 1833).

⁶ BOA, *Nüfus Defterleri (NFS.d.)*, No.: 3248, varak 1b, 15 Şaban 1249 (28 Aralık 1833).

⁷ BOA., *Cevdet Saray (C. SM.)*, Dosya No.: 30, Gömlek No.: 1510, Tarih: 29 Muharrem 1256(2 Nisan 1840).

⁸ Mehmed Ağa 1786 doğumludur. 45 yaşında uzun boylu ve kır sakallı biri olarak tarif edilmiştir. Aşağı ya da diğer adıyla Derslik Mahallesi'nde ikâmet etmektedir. BOA, *NFS.d.*, 3240, s.102; *NFS.d.*, 3248, varak 64a.

⁹ *Millî Kütüphane Başkanlığı Şer'iyye Sicilleri Defterleri, Burdur Şer'iyye Sicili (BŞS.)*, Defter No.: 213, Sayfa: 79, Hüküm:2, Tarih: 15 Şevval 1273 (8 Haziran 1857).

bahsedilmektedir.¹⁰ İki aile arasındaki bu sıkıntı belli ki ilerleyen yıllarda büyümüş ve 1841 Burdur isyanının sebeplerinden birini oluşturmuştur. 19 Ekim 1815’de Ömer Ağa mahkemede *şuhudü’l-hâl*¹¹ olarak görev yapmıştır.¹² Üstlendiği görev onun şehirdeki itibarının arttığını göstermektedir. 1816’da ise Ömer Ağa bu kez Tekelioğlu muhallefâtından Burdur merkezde yer alan bir hanı ve içindeki dükkânları 17.500 kuruşa ortakları Abdullah Ağa, Bulgurzâde Elhac Mehmed Ağa, Senirkentli Çukadarzâde İbrahim Ağa ile birlikte satın almıştır.¹³ Ucuza alınan bu malların aile servetine katkı sağladığı açıktır.

Ömer Ağa 1818’de ölmüştür. O öldüğünde İstanbul’a, çok zengin olduğuna dair bir ihbar gitmiştir. Bunun üzerine Ağa’nın tüm malı devlet tarafından müsadere edilmiştir. Burdur’a gönderilen ferman o kadar ayrıntılı ve serttir ki çocuklarına mirasından herhangi bir malın kalması imkânsızdır.¹⁴ Yapılan mal sayımı sonucu Ağa’nın 87.932 kuruşluk mal varlığı ve 21.400 kuruş borcu tespit edilmiştir. Ağa öldüğünde ikisi yetişkin erkek, ikisi küçük kız çocuğu olmak üzere dört çocuğu vardır. Eşi de hamile durumdadır. Ağa’nın erkek çocukları (Mehmed ve Mustafa) İstanbul’a bir dilekçe göndermişler, babalarının malvarlığının tamamına el konulması durumunda kendilerinin sefil olacağını ifade ederek babalarının mirasının kendilerine bırakılmasını istemişlerdir. Talepleri uygun bulunmuş, Ağa’nın borçları ödendikten sonra 25.000 kuruşluk mal varlığının hazineye teslimi, geri kalanın ise aileye bırakılması için ayrı bir ferman çıkmıştır.¹⁵ Böylece vârislere 41.532 kuruş değerinde önemli bir miras kalmıştır.

1.2. Mustafa ve Ailesi Hakkında Bilgiler

Mustafa Ağa / Efendi 1801 doğumludur. Babası Çilzâde Ömer Ağa’dır. 30 yaşındayken orta boylu ve kara sakallı biri olarak tarif edilmiştir. Burdur’da *Aşağı* ya da diğer adıyla *Derslik Mahallesi*’nde ikamet etmektedir.¹⁶ *Hâcegân-ı Divân-ı Hümayûn* rütbesine sahiptir.¹⁷ Refiye ve Şerife adlı iki eşi vardır. Her iki eşinin babalarının adı da Mehmed’dir. Kayınpederlerinden biri olan Hacı Hasanzâde Hacı Mehmed Ağa zengin ve Burdur’da nüfuzlu biridir.¹⁸ İlk çocuğu Refiye’den doğma Ahmed’dir. Şerife’den doğma Mehmed İzzet ve Ebubekir adlı iki oğlu, bir de Emine adlı bir kızı olmak üzere dört çocuğu vardır. Öldüğünde Ahmed yetişkin, Mehmed İzzet, Ebubekir ve Emine çocuktular.¹⁹

2. Siyasi Hayatı

2.1. Kaza Müdürlüğü

Mustafa Ağa’ya siyasi kariyerinin yolunu açan kişi ağabeyi Mehmed Ağa’dır. Mehmed Ağa’ya 24 Kasım 1837’de *Kapıcıbaşılık* rütbesi verilmiş, böylece şehrin hatırı sayılır kişilerinden biri hâline gelmiştir.²⁰ 1840’ta muhassıllıklar kurulunca, Ağa muhassıllık meclis azası olarak 400 kuruş maaşla şehir yönetiminde aktif görev almıştır.²¹ O, muhassıl Behçet Mehmed Efendi’ye destek vererek Burdur’da Tanzimat’ın uygulanması için çalışmıştır. Ancak Tanzimat’la birlikte yeni konulan vergilerin dağıtım sırasında 24 Ocak 1841 Cuma günü elebaşları Çelikpaşazâde Hacı Mahmud Bey, biraderi Hacı Çelikpaşazâde Ahmed Bey, Raşid

¹⁰ BŞS., Defter No.: 198, Sayfa: 45, Hüküm:1, Tarih: Evâst-ı Rebiyülahir 1202 (24 Ocak 1788).

¹¹ Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bakınız, Hülya Taş, “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki “Şühüdü’l-Hâl” Nasıl Değerlendirilebilir?” *Bilgi* 44 (2014):29-34.

¹² BŞS., Defter No.: 201, Sayfa: 14, Hüküm:1, Tarih: 15 Zilkade 1230 (19 Ekim 1815).

¹³ BŞS., Defter No.: 201, Sayfa: 25, Hüküm:2, Tarih: 13 Cemaziyelahir 1231 (11 Mayıs 1816).

¹⁴ “...Burdur sükkânından Çiloğlu Hacı Ömer nâm kimesne bu esnâda vefât idüb ashâb-ı servet ve yesârdan olduğu ihbâr ve tahkik olunmaktan nâşi bi’l-cümle muhallefâtının cânib-i miriçün zabt ve tahrîri husûsuna irâde-i aliyyem ta’alluk itmeğle...”. BŞS., Defter No.: 202, Sayfa: 25, Hüküm: 1, Tarih: 17 Ramazan 1233 (21 Temmuz 1818).

¹⁵ BŞS., Defter No.: 202, Sayfa: 26, Hüküm: 1, Tarih: 9 Zilkade 1233 (10 Eylül 1818).

¹⁶ BOA, *NFS.d.*, 3240, s.102; *NFS.d.*, 3248, varak 64a.

¹⁷ BŞS., Defter No.: 211, Sayfa: 4, Hüküm: 1, Tarih: 11 Muharrem 1262 (9 Ocak 1846).

¹⁸ BOA., *MVL.*, Dosya No.: 179, Gömlek No.: 58, Tarih: 15 Rebiyülahir 1273 (13 Aralık 1856).

¹⁹ BŞS., Defter No.: 213, 122, Hüküm:1, Tarih: 11 Safer 1274 (1 Ekim 1857).

²⁰ BOA., *Hatt-ı Hümayun (HAT.)*, Dosya No.: 1342, Gömlek No.: 52436, 25 Şaban 1253 (24 Kasım 1837).

²¹ BOA., *Maliye Masarifat Defterleri (ML.MSF.d.)*, Defter No.: 3091-4, 20 Zilhicce 1257 (2 Şubat 1842).

Bey, Hüseyin Bey, Emir Hacıoğlu Ahmed Ağa ve Kethudaoğlu Abdurrahman Efendi olan bir ayaklanma meydana gelmiştir.²² İsyanın halk ve Çelikpaşazâdeler için farklı hedefleri vardır. Halk Tanzimat'ın getirdiği vergilere karşı çıkarken, XVIII. yüzyıldan beri Burdur idaresine yön veren Çelikpaşazâdelerin hedefi ise Çilzâde ailesini yok etmek ve yeniden kaza idaresinde etkin olmaktır. Nitekim isyan sırasında Çilzâde ailesinin tüm mensupları hedef alınmışsa da aile kayıp vermeden isyanı atlatmayı başarmıştır. İsyanı *Fetaret (Fetret)* adlı manzum eseriyle anlatan Aşık Vecaî, Çiloğlu Mehmed'in isyandaki durumunu şu mısralarla anlatmıştır.²³

Çiloğlu korkmadı olmadı bir hoş
Merdaneler içinde anı seyrettim.

....

Ağayı damdan dama kaçırdılar
Üç beş damı bir dizginde aşırdılar
Aryanlar tebdillerin şaştılar
Maharet cihanda anı seyrettim.

O sırada ülkenin birçok yerinde patlak veren Tanzimat karşıtı isyanlara bir de Burdur'un eklenmesi, şehrin geleceği için hiç de iyi olmamıştır. İstanbul Burdur'daki olayları ancak asker göndererek kontrol altına almıştır. Bu yüzden merkez Burdur'u cezalandırmış, 1842'de Burdur Muhassıllığı lağvedilerek muhassıllığa bağlı kazalar Isparta sancağına bağlanmıştır.²⁴ İsyanın liderleri Çelikpaşazâde ailesine mensup birçok kişi ve yandaşları başka şehirlere sürgüne gönderilmiştir.²⁵ Böylece Çelikpaşazâdeler Burdur siyasetinden tamamen çekilmiş, Çilzâdelerin yükselişi başlamıştır.²⁶ Aynı zamanda Osmanlı yöneticilerinin muhasıllıkları lağvederek 14 Şubat 1842'de kaza müdürlüklerini kurması Çilzâdelerin işine yaramıştır. Çıkan yönetmeliğe göre, kaza müdürleri genellikle şehir eşrafı ve ileri gelenleri arasından seçilecekti. Seçim, kaza eşrafının kendi arasından birini aday olarak bağlı buldukları eyalet müşiri ya da valisine teklif etmesinden ibaretti.²⁷ Yönetmelik gereği Çilzâde Mehmed Ağa kaza müdürlüğüne adaylığını koymuş ve 9 Nisan 1842'de Burdur'un ilk kaza müdürü olarak atanmıştır.²⁸ Ancak Mehmed Ağa'nın kaza müdürlüğü uzun sürmemiştir. Ağa 57 yaşında iken Ekim 1843'te hayatını kaybetmiştir. Bu beklenmedik gelişme üzerine o ana kadar ağabeyinin gölgesinde kalan Mustafa Ağa kaza müdürlüğüne talip olmuştur. Burdur kaza meclisi de vakit kaybetmeden Mustafa Ağa'nın müdür olarak atanmasını istediklerine dair mahzarı Konya müşirliğine göndermiştir. Konya müşirliği de Burdur'dan gelen talebi onaylamış ve Mustafa Ağa'nın atamasını yapmıştır. Ağa'nın atama kararname 14 Kasım 1843'te Burdur'a ulaşmıştır. Mustafa Ağa'nın hayatındaki en önemli olay olan atama kararnamesi aşağıdaki gibidir:²⁹

²² BOA., *İrade Dâhiliye (İ.DH.)*, Dosya No.: 32, Gömlek No.: 1534-10, Tarih: 5 Zilhicce 1256 (28 Ocak 1841); Filiz Giray & Özlem Ercan, "Osmanlı Devleti'nde 1840-1841 Yılları Arasında İç Anadolu Bölgesi'nde Çıkan Vergi İsyanları" *International Journal of Public Finance* 6 /1 (2021): 12-14.

²³ Vecaî 1794'te doğmuş bir şairdir. Hüsamettin Tanış, *1973 Burdur İl Yıllığı*, (Ankara: Güven Matbaası, 1974), 137-138.

²⁴ BOA., *Bâb-ı Âsafî Divân-ı Hümayun (A.DVN.)*, Dosya No.: 52, Gömlek No.: 47.

²⁵ BOA., *İ.MVL.*, Dosya No.: 32, Gömlek No.: 541.

²⁶ Ahmet Uzun, *Tanzimat ve Sosyal Direnişler* (İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002), 37-38; Hayati Kuzucu, "Burdur Tarihinin Son 265 Yılından Bir Kesit. Çelik Paşalar. Ve 1840 Burdur İhtilali", *burdurtarihi.com*, erişim 24 Ağustos, 2024, <http://www.burdurtarihi.com/celik.pdf>.

²⁷ *Takvîm-i Vekâyi*, 3 Muharrem 1258 (14 Şubat 1842), 2; BŞS., Defter No.: 210, Sayfa: 56-57, Hüküm: 1, Tarih: 25 Safer 1258 (7 Nisan 1842); Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları* (Ankara: TTK Yay, 1991), 240-243.

²⁸ BŞS., Defter No.: 210, Sayfa: 57-58, Hüküm: 1, Tarih: 27 Safer 1258 (9 Nisan 1842); Defter No.: 210, Sayfa: 15, Hüküm: 2, Tarih: 25 Şaban 1259 (20 Eylül 1843); BŞS., No.: 210, Sayfa: 19, Hüküm: 1, Tarih: 21 Şevval 1259 (14 Kasım 1843); BOA., *Meclis-i Vâlâ (MVL.)*, Dosya No.: 169, Gömlek No.: 5029-5, 9 Rebiyülahir 1266 (22 Şubat 1850).

²⁹ BŞS., Defter No.: 210, Sayfa: 14, Hüküm: 1, Tarih: 27 Zilkade 1259 (19 Aralık 1843); BŞS., 210/19/1; Hasan Kür, "210 Numaralı Ser'iyye Siciline Göre Burdur Kazası'nın İdârî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (H.1255-1261/M.1839-1845)" (Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2008), 8-9.

Şerî'at-şî'âr Hamid sancağı dâhilinde Burdur kazası nâ'ibi faziletlü efendi zîde fazluhu ve mefâhirü'l-emâsil ve'l-akrân bu def'a kazâ-i mezbûre müdir nasb u ta'yîn kılınan izzetlü Mustafa Ağa ve a'za-yı meclis ve bi'l-cümle vücûh-ı memleket zîde kadrühüm inhâ olunur ki

Kazâ-i mezbûr müdiri bulunan kapucubaşı Çilzâde Mehmet Ağa hulûl-ı eccl-i mev'ûdiye bu def'a irtihâl-i darü'l-bekâ eylemiş ve müteveffa-yı mumâ-ileyhin birâderi mumâ-ileyh Mustafa Ağa ehl ü erbâb ve memleketi hanedân-ı kadîmi bulunmuş olduğundan bahisle mumâ-ileyhin biraderi yerine müdir nasb ü ta'yîni husûsu kazâ-i mezbûre ahâlisi tarafından bir kıt'a mahzar takdîmiyle livâ-i merkûm meclisinden bâ-mazbata istid'â olunmuş ve binâ-berîn mahzar ve mazbata-i mezkûrun battalda hıfzıyla mumâ-ileyh Mustafa Ağa istid'â-yı vakı'a vechiyle bu def'a kazâ-i mezbûre müdir nasb u ta'yîn olunmuş olduğu imdi siz ki muhâtabun mumâ-ileyhümasız ma'lûmunuz oldukda bundan böyle Ağa-i mumâ-ileyhi kazanızın müdiri bilüb şer'-i şerîfe mutâbık ve rızâ-yı feyz-i iktizâ-yı hazret-i mülûkâneye muvafık re'y ü tedbirine mutabakatla bi'l-ittifâk ve'l-ittihâd rü'yet-i umûr-ı mühimme ve temşiyet fukarâ ve ra'ıyyete dikkat eylesesiz ve sen ki mumâ-ileyhsin sen dahi her bir umûrunda ahkâm- ı celile-i şerî'ât-i garraya tevessül ve i'tisâm ve tarîk-i feyz-i refik-i istikâmeti taahhüd ve iltizam ile umûr-ı mühimme-i Devlet-i Aliyye ve mesâlih-i fukarâ ve re'ayanın ve müdirlik-i mezbûre teferru' olan kaffe-i husûsâtın cümle ittifâkıyla bu def'a matlûb-ı âlî rü'yet ve tesviye ve ale'l-husûs tahsilât madde-i ehemmiyesinden huzûr ve rahatı külliyen terk ederek kazanız zimmeti olan emvâl-i mîriyyenin hemen şu günlerde bi't-tahsil arkasının alınmasına ve her hâl ü kârda cümle ile hüsn-i mu'âşeret ve âmîzşu ve icrâ-yı mâcerâ-yı ehliyet ve sadâkate sa'y ü verziş iderek tarafımızdan tahsil-i mürasele ve aferine mezîd dikkat ve mübâderet eylemek bâbında i'lân ve me'mûriyetine hâvî divân-ı müşirî-i eyâlet-i Konya'dan işbu buyruldu ısdâr ve tesyâr kılınmıştır bi-mennihi te'âlâ vusûlünde gerekdir ki ber-mûceb-i buyruldu amel ve hareket ve hilâfindan mücânebet eylesesiz.

Fî 21 L (Şevval) 1259

Mustafa Ağa bir idareci olarak oldukça soğukkanlı biridir. Mesela 31 Ekim 1844'te Isparta'da ikamet eden *livâ-i kirâmdan* Kerim Paşa, maiyetinde bulunan *Nalbandbaşı Mehmed Ağa* ile ordu atlarının ihtiyacı olan *nal ve mıhı* satın almak için Burdur'a gelmiştir. Kerim Paşa, Burdur'da Mustafa Ağa'nın konağında misafir iken, aniden (muhtemelen kalp krizi) hayatını kaybetmiştir. Hiç şüphesiz böyle bir durum bir müdürün asla karşılaşmak istemediği türden bir krizdir. Fakat Mustafa'nın soğukkanlı tutumu, bir komisyon marifetiyle Kerim Paşa'nın yanındaki eşyanın derhâl kayıt altına alınması krizin derinleşmeden çözülmesini sağlamıştır.³⁰

Mustafa Ağa'nın idare ettiği Burdur, bağlı bulunduğu muhassıllık merkezi Isparta'dan daha kalabalıktır. Buna rağmen müdürlük yaptığı yıllarda dönemine göre büyük sayılabilecek bu kazayı herhangi bir problem yaşamadan idare etmeyi başarmıştır. Belki üzerindeki en büyük baskı kazanın Isparta'dan ayrılmasına ilişkin halktan gelen taleplerdir. Kendisi de Isparta'dan ayrılmayı arzu ettiğinden bu baskıya seve seve katlanmıştır. 1845'te Isparta merkez kaza nüfusu 3.899 Müslüman, 1.025 gayrimüslim iken; aynı tarihte Burdur merkez kaza nüfusu 5.658 Müslüman ve 444 gayrimüslimden oluşuyordu.³¹

Mustafa Ağa bir taraftan daha üst bir görev almak³² diğer taraftan da konumunu pekiştirmek için tüm hırslı idareciler gibi eline geçen her fırsatta İstanbul'a kendini hatırlatmıştır. Mesela 28 Şubat 1848 tarihinde Burdur'un bağlı olduğu Hamid sancağı muhassıllığına Rikâb-ı Şahane Kapucubaşlarından Mehmed Şerif Ağa'nın atanmasından dolayı Burdur Kaza Meclisi memnuniyetlerini dile getiren bir tezkireyi İstanbul'a göndermiştir. Bu

³⁰ BŞŞ., Defter No.: 210, Sayfa: 29, Hüküm: 1, Tarih: 18 Şevval 1259 (31 Ekim 1844).

³¹ BOA., *NFS.d.*, Defter No.: 3691, Tarih: 29 Zilhicce 1261 (29 Aralık 1845); BOA., *Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri (ML.VRD.d.)*, Defter No.: 1353, Tarih: 27 Receb 1261 (21 Temmuz 1846).

³² Önünde onu cesaretlendiren iki örnek de vardır. İlki Çelikpaşazâde Mehmed Bey'dir. Onun Burdur'da başlayan kariyeri vezirliğe kadar uzanmış; Konya, Adana, Şam, Aydın, Trabzon, Rakka gibi büyük şehirlerde valilik yaparak noktalanmıştır. Diğeri ise Halil Hamid Paşa'dır. O da Burdur'da doğup kariyerini vezaretle tamamlayan bir kişidir. Bakınız, Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye 4*, (İstanbul: Matbaa-i Âmire), 248-249; Osmanzâde Ahmed Tâib, *Hadîkatü'l-vüzerâ*, (İstanbul: Ceride-i Havâdis Matbaası 1271), 34.

tezkire her yeni idareci atandığında gönderilen standart bir teşekkür olsa da Mustafa Efendi özelinde daha derin anlamları haizdir. Zira tezkirenin ilk kısmında Tanzimat'ın güzelce uygulandığından bahsedildikten sonra, ikinci kısmında Burdur'da her şeyin yolunda olduğu, halkın idareden hoşnut olduğu özellikle vurgulanmıştır. Mustafa Efendi İstanbul'a iyi bir idareci olduğunu anlatarak bir tür "görün beni mesajı" vermiştir.³³

Mustafa Ağa zaman zaman popülist kararlara da imza atmıştır. Şöyle ki 1849'da Burdur, İrle, Keçiborlu ve civarındaki bazı aşiretlere "vergilerinizi affettim" diyerek vergi muafiyeti sağlamıştır. Bu durum paylarına düşen vergiyi kendi aralarında bölüşerek ödeyen aynı aşiretin Kütahya, Konya ve Aydın'daki kolları arasında problem yaratmıştır. O bölgelerdeki aşiret reisleri muafiyet gerçekleşirse kendi kollarının daha fazla vergi ödemek zorunda kalacaklarını ifade ederek sıkıntıyı Mustafa Ağa'ya bildirmişler ancak o kendi bölgesindeki aşiretleri memnun etmek için kararından dönmemiştir.³⁴

Her idarecinin başına geldiği gibi Mustafa Ağa da zaman zaman bazı yanlış işler yapmış ya da zor anlar yaşamıştır. 4 Şubat 1849 tarihli kayda göre, Tüccar Haftanizâde Mehmed Burdurî, Mustafa'nın kendinden aldığı 7.000 kûsur kuruş borcunu ödemediği için ondan şikâyetçi olmuştur. Mehmed, derdini önce Burdur'un bağlı olduğu Hamid Muhassılığına iletmiş ancak "kulları esnâf makûlesinden ve merkûm (Mustafa Efendi) müdir bulunduğundan" bir sonuç alamamış ve nihayet durumu merkeze bildirmek zorunda kaldığını ifade etmiştir.³⁵ 15 Nisan 1849 tarihli belgeye göre ise Tüccar Mehmed ile Mustafa Ağa arasındaki alacak verecek meselesi hâlâ nihayete ermiş değildir. Mehmed, müdürden 80.000 kuruş polîçe akçesi alacağı olduğu iddiasındadır. Mustafa Ağa'dan defalarca talep etmesine rağmen onun borcunu ödemediğini belirterek, paranın Konya Meclisi tarafından tahsil edilip kendisine verilmesi için İstanbul'a bir dilekçe yazmıştır.³⁶ O dönemdeki her idareci gibi Mustafa da borcuna sadık değildir. Mümkünse vermeme eğilimindedir. Alacak verecek meselesine dair bir başka belgede de Mustafa'nın eski Hamid Muhassılı İzzet Bey için tüccar Abdullah Efendi'den 50 zira çuka satın aldığı ve ücreti olan 2.208 kuruşu ödemediği kayıtlıdır. Kayda göre, Abdullah İstanbul'a giderek bu paranın kendisine ödenmediğini söyleyip şikâyetçi olmuştur. Ancak yapılan soruşturmada Mustafa'nın parayı ödediği anlaşılmıştır.³⁷

Mustafa'nın alacak verecek meselelerinde olduğu gibi, yerel idarecilerin borç aldıkları kişilere borçlarını ödeme konusunda isteksiz davrandıkları bilinen bir gerçektir. Bu konuda Osmanlı arşivinde binlerce kayıt vardır. Ancak bu borçluların aldıkları parayı asla ödemedikleri anlamına gelmemektedir. Bazı durumlarda borcun ödenmemesi söz konusu olsa da çoğunlukla geç de olsa borç ödenmektedir. Osmanlı veraset uygulamaları, alınan borcun ödenmesi için âdeta bir sigorta görevi görmektedir. Kişi öldüğünde borçları ve mirası hesaplanır, borçlar ödendikten sonra kalan mal ya da para çocuklarına miras olarak kalır. Nitekim Mustafa öldüğünde de borçları ödendikten sonra mirası varisleri arasında dağıtılmıştır.³⁸

2.2. Müstakil Burdur Muhassılığının Kurulması (1850)

1850'lere doğru Burdur halkı Isparta'ya bağlı oldukları için huzursuzlanmaya başlamıştır. Burdurlular 19 Şubat 1850'de İstanbul'a bir dilekçe göndererek Isparta'dan ayrılmak istediklerini açıkça dile getirmişlerdir. Bu belge Burdur tarihi için oldukça kıymetlidir. Zira Tanzimat'ın ilanından sonra Burdur'un idari manada geçirdiği süreci ve neden müstakil bir idari birim olmaları gerektiğini çok güzel özetlemektedir. Belgenin tam metni aşağıdaki gibidir:³⁹

³³ BOA., *Sadâret Mektûbî Kalemi (A.MKT.)*, Dosya No.: 112, Gömlek No.: 45, Tarih: 23 Rebiyülevvel 1264 (28 Şubat 1848).

³⁴ Bu belge Burdur ve civardaki konuşlu aşiretlerin adlarını verdiği için oldukça önemlidir. Bakınız, BOA., *A.MKT.*, Dosya No.: 177, Gömlek No.: 82, Tarih: 4 Rebiyülahir 1265 (27 Şubat 1849); Ek.2.

³⁵ BOA., *A.MKT.*, Dosya No.: 172, Gömlek No.: 70, Tarih: 11 Rebiyülevvel 1265 (4 Şubat 1849).

³⁶ BOA., *A.MKT.*, Dosya No.: 191, Gömlek No.: 5, Tarih: 22 Cemaziyelevvel 1265 (15 Nisan 1849).

³⁷ BOA., *A.MKT.UM.*, Dosya No.: 35, Gömlek No.: 27, Tarih: 16 Zilhicce 1266 (23 Ekim 1850).

³⁸ BŞS., 213/122/1, Tarih: 11 Safer 1274 (1 Ekim 1857).

³⁹ BOA., *İrâde Meclis-i Vâlâ (İ. MVL.)*, Dosya No.: 169, Gömlek No.: 5029-4, 9 Rebiyülahir 1266 (19 Şubat 1850).

Ma'ûz-ı ubeydânemizdir ki

Merhûm ve mağfûrunleh Sultan Murad aleyhi'r-rahme-i rabbü'l-ibâd hazretlerinin türbe-i şerîfi evkâfından olarak el-hâletü hazîhi Hamid sancağında vâki' Gölhisar ve Gölhisar-ı Karaağaç ve Tefenni ve Kemer-i Hamid ve İrle maa Yavice kazaları ez-kadîm Burdur kazasına merbut ve mülhak oldukları hâlde öteden berü ber-vech-i serbest ve istiklâl voyvodalar nasb ve ta'yîniyle 55 senesi gayetine değîn zabt ve idâre olunagelmiş rabbimiz te'âlâ ve takaddes hazretleri izz ü şevket ve saltanat-ı şâhânelerini rûz-ı efvün buyursun âmîn mehâbetlü kerâmetlü kudretlü veliyy-i ni'metimiz ve veliyy-i ni'met-i âlem padişahımız efendimiz mahzâ-i i'mâr-ı memâlik ve buldân ve mutlaka emn ü asâyîşi mesâlik ve evtân-ı niyet-i hayriyesiyle icrâ ve tesîsine muvafık buyurdıkları Tanzimât-ı Seniyye usûl-i ma'delet-şumûl iktizâsınca 56 ve 57 seneleri Burdur ve Gölhisar-ı Karaağaç kazaları mülhakât-ı mahsûsalarıyla birer muhassılık i'tibâr olunub her bir husûsât- vak'aları sâye-i muvafakat-vâye-i hazret-i şâhânedede vech-i lâykıyla rü'yet ve tanzîm ve her anda farîza-i zimmet bildiğimiz du'avât-ı izdiyâd-ı ömr-i vabeste-i hazret-i şehîn-şâhîde cümleten sa'y-i kavîm kılınmış ve hasbe'l-maslahat kazâhâ-i mezkûr 58 senesi Isparta muhassılığına rabt ve ilhâk buyurularak elyevm muhassılık-ı mezbûr canibinden idare olunmakta ve leyl ü nehâr du'â-yı devam-ı saltanat-ı seniyye amme tarafından tekrar kılınmakta bulunmuş ise de ancak Isparta'da sahîb-i nüfûz bazı kesânın tab' ü sîretlerinde bürudet ve gîzlet ve esnâ-i mükâlemede kânûn-ı münâziraya adem-i rağbetleri rehin rûtbe-i bedâhet olmakdan nâşi kazâhâ-i merkûme fukarası umûr-ı lâzîmeten ve mesâlih-i mukteziyyelerinde mâ-fi'z-zamîrlere kemâ-hiye-hakkîha ifâde ve beyân idemedikleri cihetle tesviye-i merâm ve makâsîdde çok kere âciz kaldığı zahir ve bu esnâda icrâ-yı tensikât-ı mülkiye vesilesiyle kazâhâ-yı mezkûr meclisleri her biri birer vakitte yegân yegân Isparta'ya celb ve ihzâr olundukda kesân-ı mezbûre â'zâ-yı meclis-i mezkûrenin rû-be-rû kendülere muhâlefet idemeyeceklerini yakinen fehm ve idrâk eylediklerine mebnî â'zâ-yı merkûmdan hitâben Isparta'ya tâbi ve mülhak olmakdan hoşnud mısız diyû sû'âl ve hoşnuduz cevabını alarak bilâ-dâ'î ve lâ-bâ'is mukaddemce kendü beyinlerinde muntazam ve müheyâ kılınan mazbatalara temhîd itdirüb hıfz itmeleri şâyeste-i sanayi'den ba'id olmayacağı ve kendülerinin tafsilden müstagnî sû-i ahlâk ile mevsûf oldukları delîl-i vâzîh olacağı emr-i bâhir olduğuna ve kazâhâ-i mezkûr ahâlilerinden cüz'î hukûk da'vâsıyla ekseriya Isparta'ya bâ-mübâşir ihzâr olunan eşhâs râh-ı râst olmak hasebiyle mürur-ı da'vâlarında medine-i Burdur'a bi'l-vürûd ve her biri tarafından meşâk-ı kesîreye dūçâr ve mesârif-i beyhûde-i vefîreye giriftâr ve ale'l-husûs bazı sebûkmagz mübâşîrinden zuhûra gelmekte olan mu'âmelât-ı gayr-i câ'ize mülâbesesiyle muztaren ve muztariben bi'l-cümle mübtelâ-yı keder ü hısâr olunduğundan her bâr ahvâl-i serbestiyet-i sâbıkayı tezekkür ve Hass-ı Terkemîş sancağı Isparta'dan temyîz ve tefrîk buyrularak kânûn-ı Tanzimât üzere kemafi's-sâbık ber-vech-i istiklâl idâre olunmasını leyl ü nehâr cümlemiz izhâr-ı tahassür birle bu husûs-ı hayriyet-i nasuhî yek dil ü zebân kâffeten ve kâtubeten iz-i ubeydânemizde müsted'a bulunduğuna binâ'en bi'l-icâb ahvâl-i hazîra-i fakîrâne imzâ arz u istîrham mu'arızında mazbata-i ubeydânemiz takdîmine ictisâr kıldıldığı muhat ilm-i hidîvileri buyruldukda istid'â-yı çakerânemiz muvafık-ı irâde-i aliyye olduğu hâlde rûzviyyet-i râtibe-i rakabe-i ubeydânemiz bulunduğuna haysiyetle umûr-ı mehâm-ı saltanat-ı seniyye ve husûsât-ı vâki'a-i şer'iyye ve kânûniyyede ber-vefk-i dilhâh-ı âlî ve rızâcûyâne hareket ve ifâ-yı hakk-ı resm-i raiyyetde şu mâkân matlûb-ı cihândârî vechle bezl-i celle-i miknet olunmak ve mahiyye ma'âş-ı muhassıl ve sâ'ir lâzım gelenler ma'âşları dahi ahâlî-i kazâhâ tarafından i'tâ kılınmak üzere Hass-ı Terkemîş kazâları Isparta'dan tefrîk ve Burdur'a rabt u ilhâk ve muhassılık unvânıyla i'tibâr buyruldukda yevmen fe-yevmen emîn ve asâyîş-i fukaramız dâd-ı refâh ve ma'mûriyet-i zu'afâ-i mukârin izdiyâd olacağı vareste-i külf-e-i istîşhâd olmağla bu husûsda bî-reyb ü gümân mahzar-ı ed'iyye firâvân ve masdar-ı eltâf u ihsân bî-pâyân buyurulmaları bâbında ve her hâlde emr ü fermân hazret-i menlehü'l-emrindir. 9 R 1266

Bende-i	Bende-i	Bende-i	Bende-i	Bende-i	Bende-i	Bende-i	Bende-i	Bende-i	Bende-i
Müdir-i	Naib-i	Müfti-i	A'zâ	A'zâ	A'zâ	A'zâ	A'zâ	A'zâ	A'zâ
Kazâ-i	Kaza-i	Kazâ-i	Osman	Ahmed	Ali	Salih	Esseyyid	Elhac	Hasan
Burdur	mezbur	mezbur			Abdi		Halil	Osman	Rüşdi
Mustafa	Reşid	İsmail					Hilmi		
	İbrahim								

İstanbul'a dilekçe göndermekle yetinmeyen Burdur kaza idaresi, Tüccar Mehmed, Tüccar Abdullah, Abdullah Efendi, Osman Efendi ve gayrimüslim Totor Dermi veled-i Arslan'dan oluşan bir heyeti de yüz yüze görüşmeler yapmak üzere İstanbul'a göndermiştir. Fakat İstanbul'a gidenlerin işleri kolay olmamıştır.⁴⁰ Onların İstanbul macerası 6 Mayıs 1850'de "Bende-i Burdur ahâlî-i kulları" imzalı bir dilekçede kayıtlıdır. Dilekçede Burdur'un müstakil bir kaymakamlık olarak yapılandırılması istenirken, heyetin İstanbul'da kimseyle görüşmeden üç ay yaşadığı ve han köşelerinde perişan olduğu kayıtlıdır.⁴¹ Sonunda Burdurluların isteği kabul edilmiş ve 1850 Mart'ından geçerli olmak üzere Burdur'un müstakil bir muhassıllık olmasına karar verilmiştir.⁴² Kararname ile Burdur, Gölhisar, Tefenni maa Siroz, Kemer-i Hamid, İrle maa Yavice, Karaağaç-ı Gölhisar kazalarından oluşan müstakil *Burdur Muhassıllığı* kurulmuştur.⁴³ 1850-1852 yılları arasında yayımlanan devlet salnamelerinde Burdur muhassıllık olarak geçerken, daha sonraki salnamelerde liva olarak kaydedilmiştir. 1854'ten sonraki yazışmalarda ise sancak olarak adlandırılmıştır.⁴⁴

Burdurluların bir diğer isteği de kaza müdürü Mustafa Ağa'nın kaymakam olarak atanmasıdır. Ancak Mustafa Ağa'nın adı adaylar arasında dahi geçmemiştir. Burdur için Kapucubaşılardan Emin Paşa Hazinedârı ve eski Çatalca müdürü Ahmed, Kapucubaşılardan Selim Paşa Yeğeni Osman Bey ve Kapucubaşılardan eski Karcıbaşı Ali Bey'in adları kaymakam adayı olarak öne çıkmıştır. Adaylardan Ahmed Nuri Efendi 27 Haziran 1850'de Burdur muhassıllığı kaymakamı olarak atanmıştır. Ahmed Nuri Bey'in atama kararı 11 Ağustos 1850'de Burdur'a ulaşmıştır.⁴⁵

Burdur'un müstakil muhassıllık olmasını müteakiben Burdur'u temsilen altında 136 kişinin mührü olan bir teşekkür mahzarı İstanbul'a gönderilmiştir. Belgenin üzerinde tarih yoktur, ancak arşiv kataloğunda belge tarihi olarak verilen 15 Kasım 1849 tarihi hatalıdır.⁴⁶ Belgede dikkati çeken husus 136 kişi arasında Mustafa Ağa'nın olmamasıdır. Bu durum bir tür protesto olarak düşünülebilir. Fakat ilerleyen günlerde Mustafa Ağa'nın gönlünün alındığı anlaşılmaktadır. Zira 12 Ekim 1850 tarihli Cezayir Muhacirlerinden Seyyid Mehmed Efendi'ye maaş bağlanmasına dair Meclis Mazbatası altında Mustafa Ağa'nın da mührü vardır. Geçen sürede Mustafa Ağa muhassıllık meclis aza reisliği görevini üstlenmiştir.⁴⁷ Aslında hukuken meclis aza reisliği diye bir makam yoktur. Ancak Kaymakam Ahmed Nuri, Mustafa Ağa'yı onurlandırmak ve itibarını korumak için bu makamı ihdas etmiştir. O, Mustafa Ağa gibi nüfuzlu bir yerel güçle çatışma yerine uzlaşmayı benimseyerek rahat bir kaymakamlık yapmıştır. Nitekim onun ne kadar doğru karar verdiği görev süresinin uzunluğundan da anlaşılmaktadır. Ahmed Nuri, Burdur'da 2,5 yıl kaymakamlık yaparak, Mustafa Ağa yaşadığı sürece en uzun süre kaymakamlık yapmayı başaran kişi olmuştur.⁴⁸ Ahmed Nuri'nin Burdur kaymakamlığı başarılı bulunmuş ve 5 Ocak 1853'te maaşı daha yüksek olan Bosna / Travnik kaymakamlığına atanmıştır. Burdur kaymakamının maaşı 5.000 kuruş iken Travnik kaymakamlığının maaşı

⁴⁰ BOA., *İ.MVL.*, Dosya No.: 169, Gömlek No.: 5029-3.

⁴¹ BOA., *MVL.*, Dosya No.: 89, Gömlek No.: 45; Bözüzâde bu ekibin başarılı olamadığını yazmıştır. Bözüzâde Süleyman Sami, *Isparta Tarihi*, Haz. Hasan Babacan, (Isparta: Isparta Valiliği, 2012), 558.

⁴² BOA., *İ.MVL.*, Dosya No.: 169, Gömlek No.: 5029-8, Tarih: 28 Cemaziyelahir 1266 (11 Mayıs 1850).

⁴³ BOA., *İ.MVL.*, Dosya No.: 169, Gömlek No.: 5029-2.

⁴⁴ BOA., *Sadâret Mektûbî Kalemi Mühimme Evrakı, A.MKT.MHM.*, Dosya No.: 58, Gömlek No.: 92, Tarih: 7 Zilkade 1270 (1 Ağustos 1850).

⁴⁵ BOA., *İ.MVL.*, Dosya No.: 169, Gömlek No.: 5029-1, 5; BOA., *Sadâret Mektûbî Meclis-i Vâlâ Kalemi (A.MKT.MVL.)*, Dosya No.: 29, Gömlek No.: 68; *BŞS.*, No.: 211, Sayfa: 82, Hüküm:1, Tarih: 16 Şaban 1266 (27 Haziran 1850).

⁴⁶ BOA., *A.DVN.*, 52/47.

⁴⁷ BOA., *Sadâret Mektûbî Umum Vilâyât (A.MKT.UM.)*, Dosya No.: 11, Gömlek No.: 22, Tarih: 5 Zilhicce 1266 (12 Ekim 1850).

⁴⁸ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Def'a 5, (İstanbul: Dârü't-Tibaatü'l-Âmire, Sene 1267), 72; *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Def'a 6, (İstanbul: Dârü't-Tibaatü'l-Âmire, Sene 1268), 71; *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Def'a 7, (İstanbul: Dârü't-Tibaatü'l-Âmire, Sene 1269), 73.

6.000 kuruştur. Burdur kaymakamlığına da İstabl-ı Âmire Müdürlüğü payelisi Ankara Kaymakamı Şerif Ağa atanmıştır.⁴⁹

2.3. Ağalıktan Efendiliğe

İstanbul ile ilişkilerini daima sıcak tutmaya özen gösteren Mustafa Ağa 1854'te Seraskerliğe iki at hediye etmiş ve Seraskerliğin takdirini kazanmıştır. 1854 tarihli kayıta kendisinden “*Hâcegân-ı Divân-ı Hümayûndan ve Burdur kasabası hanedân ve meclis A'zâsından Çilzâde Mustafa Efendi*” olarak bahsedilmiştir.⁵⁰ Ağalık taşra ayan ve eşrafına ait bir unvanken, efendilik bâlâyâ kadar rütbe sahibi olanlar ve okuryazarlar için kullanılmıştır. Mustafa ağalıktan efendiliğe terfi ederek toplumsal saygınlığını pekiştirmiştir.⁵¹

2.4. Kaymakam Mehmed Raif Bey'in Azlindeki Rolü

Raif Efendi eski İçel kaymakamıdır. Kaymakamlıktan sonra dokuz ay işsiz kalmış, daha sonra Konya Valiliğine baş vurarak münasip bir kaymakamlığa atanmasını istemiştir.⁵² O, İçel Kaymakamlığından 30.000 kuruş parayı zimmetine geçirdiği için azledilmiştir. Raif Efendi zimmetine geçirdiği paranın 5.000 kuruşunu devlete ödemiş, geri kalan 25.000 kuruşu ise vermemiştir. Devlet onu münasip bir yere kaymakam atayarak, alacağını tahsil etme yoluna gitme gibi garip bir tutum sergilemiştir.⁵³ Nihayet Burdur Kaymakamı Şerif Efendi'nin⁵⁴ Menteşe Kaymakamlığına atanmasıyla Mart 1854'te onun yerine kaymakam atanmıştır.⁵⁵

Raif Efendi'nin idaresi sırasında 1849 senesinden beri Burdur, Teke ve Hamid sancakları dâhilinde eşkıyalık yapan Karaağaçlı (Acıpayam) Tuğcuoğlu çetesi adam öldürme, halkın namusuna tasallut etme, yol kesme ve gasp faaliyetlerini artırmıştır. Bazen 50-100 kişiye kadar sayısı artan eşkıya güruhu bölge asayişini için ciddi tehdit oluşturmuştur.⁵⁶ Bunun üzerine Raif Efendi eşkıya takibine çıkmış, Tuğcuoğlu ve yanındakileri tutuklamayı başarmıştır. Burdur Kızılkaya'da gerçekleşen operasyon sırasında asker kaçağı Milli aşireti üyelerinden Hassa Ordusu 6. Piyade Redif Alayı askerlerinden Pehlivan Ali de asilerle birlikte ele geçirilmiştir. Karşılıklı suçlamalara bakılırsa bu esnada diğer eşkıyalar gibi Ali'nin boynuna ağır pranga (lale) vurulmuş, dövülmüş hatta bir kısım malına da el konulmuştur. Olaylar yatıştıktan sonra Raif'in orantısız güç kullandığı, suçsuz bazı kimselere baskı yapıldığı ve evlerinin yakıldığına ilişkin iddialar gündeme gelmiştir. Raif, özellikle Pehlivan Ali meselesinde onu döven ve malına el koyanın kendisi değil Mustafa Efendi olduğunu ileri sürmüştür. Hatta bunun da ötesine geçerek “*Çilzâde Mustafa Efendi'nin öyle laleler isti'mâliyle çiftliğindeki Araplara işkence ettiğini*” dahi ileri sürmüştür.⁵⁷ Bu suçlama siyasi hayatı boyunca Mustafa'ya yöneltilen en ağır ithamdır. Bir kamu görevi icrasında gelişen olayların Mustafa ile ilişkilendirilmesi şüpheli bir durumdur. Raif bu suçlamayı yaparak, 1840 Ceza Kanunnamesi'nin 4. faslını devreye sokmayı hedeflemiştir. Bu noktada neden sorusu akıllara gelmektedir. Muhtemelen Raif Efendi ve Mustafa Efendi bir sorun yaşamış olmalıdır. Belgeler bu konuda sessizdir. İddiaları duyan Mustafa derhâl harekete geçmiş ve kendisine atılan suç bizzat kaymakamın kendisinin

⁴⁹ BOA., *Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL.)*, Dosya No.: 59, Gömlek No.: 56, Tarih: 24 Rebiyülevvel 1269 (5 Ocak 1853).

⁵⁰ BOA., *A.MKT.MHM.*, Dosya No.: 60, Gömlek No.: 85, Tarih: 7 Safer 1271 (30 Ekim 1854).

⁵¹ Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Tarih Sözlüğü*, (İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011), 14, 216; Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Tarih ve Hukûk İstulâhları Kâmûsu*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018), 334.

⁵² BOA., *A.MKT.UM.*, Dosya No.: 143, Gömlek No.: 75, Tarih: 07 Muharrem 1270 (10 Ekim 1853).

⁵³ BOA., *Sadâret Mektûbî Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı (A.MKT.NZD.)*, Dosya No.: 96, Gömlek No.: 84, Tarih: 23 Muharrem 1270 (26 Ekim 1853); BOA., *A.MKT.UM.*, Dosya No.: 146, Gömlek No.: 58, Tarih: 09 Safer 1270 (11 Kasım 1853).

⁵⁴ *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Def'a 8, (İstanbul: Dârü't-Tibaatü'l-Âmire, Sene 1270), 80.

⁵⁵ BOA., *Sadaret Teşrifât Kalemi Evrakı (A.TŞF.)*, Dosya No.: 17, Gömlek No.: 16, Tarih: 7 Cemaziyelahir 1270 (7 Mart 1854); *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Def'a 9, (İstanbul: Dârü't-Tibaatü'l-Âmire, Sene 1271), 69, 85.

⁵⁶ BOA., *MVL.*, Dosya No.: 279, Gömlek No.: 39, Tarih: 29 Şevval 1270 (25 Temmuz 1854).

⁵⁷ BOA., *MVL.*, Dosya No.: 224, Gömlek No.: 11, Tarih: 29 Safer 1274 (19 Ekim 1857).

işlediğini İstanbul'a iletmıştır.⁵⁸ Bununla da yetinmeyen Mustafa arkasındaki kamuoyu harekete geçirmiştir. Mustafa'nın taraftarları kaymakamı halka zulmetmek, milletin malına haksız biçimde el koymak, külliyetli miktarda parayı zimmetine geçirmek, Tanzimat'a ve kanunlara aykırı uygulamalar yapmakla itham etmişlerdir. İddialar dikkate alındığında, bu kez de kaymakam 1840 Ceza Kanunnamesi'nin 4, 5 ve 6. fasıllarına aykırı davranmakla suçlanmıştır.⁵⁹

Burdur Meclisine göre Raif sadece halka baskı ve zulüm yapmakla kalmayıp topladığı vergilerin önemli bir bölümünü de İstanbul'a göndermemiştir. İthamlar Meclis-i Vâlâda görüşülmüş ve Raif'in artık Burdur'da görevine devam etmesinin mümkün olmadığına karar verilmiştir.⁶⁰ Raif Bey'in 12 Mart 1855'te görevden alınarak Konya Meclisinde yargılanmasına hükmedilmiştir. Raif'in yerine Cabbarzâde İzzet Bey 4.900 kuruş maaşla kaymakam atanmıştır.⁶¹ Soruşturma sonucu Raif'in 40 bin kuruşu zimmetine geçirdiği tespit edilmiş ve paranın kendisinden tahsili yoluna gidilmiştir.⁶² Fakat diğer suçlara dair somut bir kanıt rastlanmaması ve kendisinin zulmüne uğradığı iddia edilen kişilerin Konya'ya gidip şahitlik yapmaması üzerine Raif hakkındaki suçlamalar düşmüştür.⁶³ Sonuçta Raif, Mustafa'yla yaşadığı mücadeleyi kaybetmiş, kaymakamlıktan olduğu gibi, bir de mahkemeye çıkıp kendini savunmak zorunda kalmıştır.

2.5. Kaymakam İzzet'le Yaşadığı Güç Mücadelesi

Mustafa'nın sarsılmaz otoritesi Cabbarzâde İzzet'in Burdur'a kaymakam atanmasıyla yıpranmaya başlamıştır. Başlangıçta Mustafa İzzet'le iyi geçinmek arzusundadır. Zira Ekim 1855'te Burdur meclisi kaymakamın Tanzimat'a uygun davrandığı, kanunlara uyduğu, halkın sorunlarını çözmek için uğraştığına dair bir mazbatayı İstanbul'a göndermiştir. Mazbatanın altında aza olarak Mustafa'nın da mührü vardır.⁶⁴ İzzet de Mustafa'ya destek vermiş, Mustafa ve ekibinin eski Kaymakam Raif'i suçlayıcı liva meclis mazbatalarına itiraz etmemiş, ilgili makamlara iletmıştır. Ne var ki Raif Efendi'nin yargılama sonrası aklanması, İstanbul'un Burdur Liva Meclisini "müfteri" olmak gibi ağır bir ifadeyle itham etmesi İzzet'le Mustafa'nın aralarının açılmasına sebep olmuştur. Ancak esas mesele İzzet'in kanunları tam uygulamak istemesidir. Tüm yazışmalarda onun bu tavrına özellikle vurgu yapılmıştır. Anlaşıldığı kadarıyla İzzet yönetim erkini Mustafa ile paylaşmayı reddetmiş, sancağı kendi bildiği gibi yönetmiştir.

Kaymakam İzzet ve Mustafa'nın araları 1856 sonlarına doğru iyice açılmıştır. Tam bu tarihlerde Isparta'daki karışıklıkları soruşturmakla görevli Ordu-yı Hümayûn ve Dersaadet Feriklerinden Mehmed Paşa'nın Burdur'a uğraması ve Kaymakam İzzet'e açık destek vermesi Burdur'daki dengeleri alt üst etmiştir. Halk ve İzzet Bey'le görüşen Mehmed Paşa, İzzet'in icraatlarından çok memnun kalmıştır. Hatta Mehmed Paşa, İzzet Bey'in maaşı 1.000 kuruş daha

⁵⁸ BOA., *MVL.*, Dosya No.: 178, Gömlek No.: 111-1, Tarih: Tarih yok; BOA., *A.MKT.MVL.*, Dosya No.: 93, Gömlek No.: 10, Tarih: 19 Rebiyülahir 1274 (7 Aralık 1857).

⁵⁹ 1840 Ceza Kanunnamesinin 4. faslı kimsenin malına el konulamayacağı, 5. faslı rüşvet, 6. faslı ise memurların işlerini yaparken halktan bir şey almamasıyla ilgilidir. Bkz. Ahmed Akgündüz, *İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı Kamu Hukuku (Anayasa-İdare-Ceza-Usul-Vergi-Devletler Umûmî) 1*, (İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Yayınları, 2011), 607-608.

⁶⁰ BOA., *A.MKT.UM.*, Dosya No.: 178, Gömlek No.: 33, Tarih: 13 Rebiyülahir 1271 (3 Ocak 1855); *A.MKT.UM.*, Dosya No.: 178, Gömlek No.: 47, Tarih: 24 Rebiyülahir 1271 (14 Ocak 1855); BOA., *A.MKT.NZD.*, Dosya No.: 129, Gömlek No.: 81, Tarih: 08 Cemaziyelevvel 1271 (27 Ocak 1855); *A.MKT.NZD.*, Dosya No.: 133, Gömlek No.: 73, Tarih: 29 Cemaziyelevvel 1271 (17 Şubat 1855); BOA., *İ.MVL.*, Dosya No.: 326, Gömlek No.: 13955, Tarih: 22 Cemaziyelahir 1271 (12 Mart 1855).

⁶¹ BOA., *İ.MVL.*, 326/13955, Tarih: 22 Cemaziyelahir 1271 (12 Mart 1855); BOA., *A.MKT.MVL.*, Dosya No.: 71, Gömlek No.: 61, Tarih: 29 Cemaziyelahir 1271 (19 Mart 1855); BOA., *A.DVN.*, Dosya No.: 102, Gömlek No.: 54, Tarih: 29 Cemaziyelahir 1271 (19 Mart 1855); *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Def'a 10, (İstanbul: Dârü't-Tibaatü'l-Âmire, Sene 1272), 66, 89; *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Def'a 11, (İstanbul: Dârü't-Tibaatü'l-Âmire, Sene 1273), 65, 95.

⁶² BOA., *A.MKT.NZD.*, Dosya No.: 154, Gömlek No.: 38, Tarih: 26 Şevval 1271 (12 Temmuz 1855).

⁶³ BOA., *İ.MVL.*, Dosya No.: 342, Gömlek No.: 14792; BOA., *MVL.*, Dosya No.: 295, Gömlek No.: 19.

⁶⁴ BOA., *İ.MVL.*, Dosya No.: 168, Gömlek No.: 82, Tarih: 24 Muharrem 1272 (6 Ekim 1855); BOA., *MVL.*, Dosya No.: 171, Gömlek No.: 25; *MVL.*, Dosya No.: 171, Gömlek No.: 93.

fazla olan Teke sancağına, Antalya halkı ile arası bozuk olan Teke sancağı kaymakamı İsmail'in ise tenzil-i rütbe ile Burdur kaymakamlığına becayişlerini dahi merkeze önermiştir.⁶⁵

Mehmed Paşa'nın teşviki ve İzzet'in desteğiyle Kasım başında yüzden fazla kişi Mustafa'nın zulüm ve baskısına uğradıkları gerekçesi ile ondan şikâyetçi olmuştur. Hatta İstanbul'a gönderilen Burdur Meclis tezkiresine göre, eğer araştırılsa bu sayı üç yüzü dahi geçecek durumdadır. Liva meclisi iddiaların doğruluğunu araştırmak için Mustafa'yı, o gelmezse yerine atayacağı bir vekilini meclise çağırmış ancak mahkeme karşısına çıkmayı prestij ve toplumsal konumuna darbe olarak gören Mustafa mahkemeye çıkmayı da vekil göndermeyi de reddetmiştir. Mustafa'yı mahkemeye çıkaramayan liva meclisi çareyi İstanbul'a şikâyet etmekte bulmuştur. Meclisin onun hakkında kullandığı "...cümlelerin ma'lûmu olduğu cihetle efendi-i mümâileyhin hilâf-ı şer-i şerîf ve mugâyir-i kânûn-ı münîf olan mu'âmesine kangı sûretin icrâsı lâzım olduğu mücerred emr ü irâde-i hazret-i.." sözleri İzzet'in aldığı pozisyonu göstermesi bakımından anlamlıdır. Mustafa'ya atfedilen suçlar şunlardır:⁶⁶

- 1-Askere alım işlerinde yolsuzluklar yapmak.
- 2-Bazı kişilerden para alarak onları kuraya sokmamak.
- 3-Köy ve kaza halkından cebren rüşvet almak
- 4-Zorla milletin arazi ve emlakine el koymak.
- 5-Yirmi yıldır millete baskı ve zulüm yapmak.
- 6-Beş on kırsağının kaybını ileri sürerek milletin yüz kırsağına el koymak.

Burdur kaza meclis tezkiresiyle muhtemelen aynı tarihte yazılan altısı ulema, onu tüccar, üçü ileri gelenlerin mühürleri ile mühürlenmiş bir şikâyet dilekçesi de Aralık sonunda İstanbul'a ulaşmıştır. Kaymakam İzzet'in desteğiyle Burdur eşrafının bir kısmının Mustafa Efendi'ye karşı korku duvarını yıktığı görülmektedir. Zira şikâyet dilekçesinin bir bölümünde Mustafa Efendi'nin adı dahi anılmayarak ondan sadece *Çiloğlu* olarak bahsedilmiştir. Muhalifler, meclis üyeleri Çilzâde Mustafa, Aşıkzâde Ahmed ve Hacı İshakzâde Hasan'dan halkın nefret ettiğini, onların görevden alınarak yerlerine Sadenzâde Hacı İsmail Ağa, Tekelizâde Abdülbaki Bey ve Kapucular Kethudasızâde Mehmed Bey'in meclis üyesi olarak atanmasını istemişlerdir.⁶⁷

Gelişmeler üzerine Mustafa ve onu destekleyenler, Mustafa'nın konağında acil bir toplantı yapmışlardır. Toplantıda evvela konularını koruma, bu olmazsa kendi yakınlarından ya da adamlarından birinin meclis azası atanması için harekete geçme kararı almışlardır. İlk olarak Kaymakam İzzet'in şikâyet tezkiresine karşı onu destekleyen her gruptan 140 kişinin mührü bulunan 11 Aralık 1856 tarihli bir mahzarı Meclis Azaları Hacı Ali ve Hacı İshak eliyle İstanbul'a göndermişlerdir. Mazhara göre mesele Ferik Mehmed Paşa'nın Burdur'a gelişiyle başlamış, Paşa'ya suret-i haktan görünen kaymakam onu arkasına alarak birtakım usulsüz işlere başlamıştır. İlk icraatı ise Tekelioğullarından Abdülbaki ve Mehmed Beyler, Tüccar Sadenzâde İsmail ile iş görmek olmuştur. Bu durumun kanunlara aykırı olduğu kendisine hatırlatıldığında "...ben bildiğim adamlarla meclis ederim." diyerek uyarıları dikkate almamıştır. Mustafa taraftarları kaymakamın azledilmesinin hem halk hem de Tanzimat-ı Hayriye'nin uygulanmasına katkı sağlayacağını yazarak onun görevden alınmasını istemişlerdir.⁶⁸

Mustafa'yı destekleyen dilekçenin ardından Mustafa'nın arkadaşı Hacı Mustafa ve kayınpederi Hacı Hasanzâde Hacı Mehmed, İzzet'in en büyük destekçisi Ferik Mehmed Paşa hakkında çok vahim iddiaları içeren bir dilekçeyi İstanbul'a göndermişlerdir. İddialar, Mehmed Paşa'nın adamlarının Mustafa'yla uğraşmamak karşılığında kendilerinden rüşvet aldığı

⁶⁵ BOA., MVL., Dosya No.: 302, Gömlek No.: 39, Tarih: 17 Safer 1273 (17 Ekim 1856); MVL., Dosya No.: 302, Gömlek No.: 73, Tarih: 29 Safer 1273 (29 Ekim 1856); MVL., Dosya No.: 304, Gömlek No.: 52, Tarih: 27 Rebiyülahir 1273 (25 Aralık 1856); MVL., Dosya No.: 306, Gömlek No.: 5, Tarih: 24 Cemaziyelevvel 1273 (20 Ocak 1857).

⁶⁶ BOA., MVL., Dosya No.: 303, Gömlek No.: 43, Tarih: 5 Rebiyülahir 1273 (3 Aralık 1856).

⁶⁷ BOA., MVL., Dosya No.: 179, Gömlek No.: 16, Tarih: 2 Cemaziyelevvel 1273 (29 Aralık 1856).

⁶⁸ BOA., MVL., Dosya No.: 179, Gömlek No.: 98, Tarih: 13 Rebiyülahir 1273 (11 Aralık 1856).

yönündedir. Anlattıklarına göre, Paşa'nın adamlarından Çamaşır ağası Ali Ağa ve Hafız Çavuş, Hacı Mustafa ve Hacı Hasanzâde Hacı Mehmed'e gelmiş "İşbu beldenin eşrâf ve hanedânu bulunan Çiloğlu Mustafa Efendi'nin biriniz kayınpederi biriniz ahbâbından imiş vakt-i şirretten onu tahlise ve namusunu kayırmak size yakışır. Bu kadar bin kuruş baş efendimiz emri ve de'b üzre vereceksiniz... Efendimiz emretti de'b-i devletleri böyle... 24.000 bu kadar kuruş..." diyerek para istemişler. İkili Mustafa'yı kurtarmak adına 24.000 kuruşu vermiştir. Hacı Mustafa ve Hacı Mehmed, durumu Ferik Mehmed Paşa'ya şikâyet ettiklerinde Paşa, "Huzurumda bu kadar kelam itmek ne cesaret!" diyerek onları azarlamış ve hapsedmekle tehdit etmiştir.⁶⁹ Ancak Hamid sancağı tarafından kaleme alınan raporlara bakılırsa hem Mehmed Paşa hem İzzet Bey görevlerini layıkıyla yerini getirmiştir.⁷⁰

Mahkemesi devam eden Mustafa ise bizzat İstanbul'a bir dilekçe yazarak hakkındaki tüm suçları reddetmiş; kaymakamlar Raif ve İzzet ile Ferik Mehmed Paşa'yı sahte deliller üretmek, sahte şahitler bulmak, kendisine iftirada bulunmakla itham etmiştir.⁷¹ Aynı sırada "Burdur kazasında sâkin ulemâ ve sülehâ ve eimme-i hutebâ ve vücûh ve bi'l-cümle fukarâ" dan oluşan 73 kişi Mustafa'yı destekleyen bir mahzârı İstanbul'a göndermişlerdir. Bu belgeden anlaşılmaktadır ki Mustafa düşünülmenin çok ötesinde baskıya maruz kalmıştır. Soruşturmalarda sırasında Mustafa zorla tevkif edilerek Isparta'ya götürülmüş, vekilleri ve adamları kötü muameleye maruz kalmış, mahkemede veya resmî yetkililer huzurunda konuşurulmamış, önce 7500, ardından da 24.000 kuruş zorla kendisinden tahsil edilmiştir.⁷² Özellikle Pehlivan Ali ve çiftliklerindeki insanlara işkence edip etmediği soruşturmanın ana gündemini oluşturmuştur. Mustafa'nın ilk kez karşısındaki idarecilere gücü yetmemiş, 12 Ağustos 1857'de yargılanmak üzere acilen İstanbul'a gelmesi dahi emredilmiştir. Ancak Mustafa hastalığını bahane ederek gitmemiştir.⁷³ Suçlamalar düşünüldüğünde iki taraf da birbirini 1840 Ceza Kanunnamesi'nin 4, 5 ve 6. fassillerindeki ve 1851 Ceza Kanunnamesi'nin 2. faslı 1. maddesi, 3. faslı 1-2, 6-10. maddelerindeki suçları işlemekle itham etmiştir. Açıkça taraflar kanunları kullanarak karşı tarafı bertaraf etme gayreti içine girmişlerdir. Bir kez daha İstanbul taraf tutmaya zorlanmıştır.⁷⁴

Halkın Mustafa'nın yanında durması sonucu İstanbul bir kez daha Çilzâde Mustafa lehine harekete geçmiştir. Kaymakam İzzet, Kayseri'ye; Kayseri Kaymakamı Mahmud İskender ise Burdur'a atanmıştır. Atamadan da anlaşılacağı gibi İstanbul; Mustafa ve İzzet arasındaki husumetin daha da büyümesini önlemek için İzzet'i Mustafa'nın etki sahasının çok uzağına göndermiştir. Atama fermanı 18 Ocak 1857'de çıkmıştır.⁷⁵ İzzet'in görevden ayrılmasının hemen ardından Mustafa ve taraftarları karşı atağa geçmiş, İzzet'in meclis azası olarak atadığı Sadenzâde Hacı İsmail Ağa, Tekelizâde Abdülbaki Bey ve Kapucular Kethudasızâde Mehmed Bey'in azalıktan atılması için İstanbul'a çok sayıda dilekçe göndermişler ancak İstanbul bu talepleri dikkate almamıştır.⁷⁶ İzzet'in yerel dinamikleri dikkate almadan gerçekleştirdiği icraatlar Burdur'dan ayrıldıktan sonra da başını ağrıtmaya devam etmiştir. Zira İrle Müdürü İsa, İzzet'in kendisinden 5.461 kuruş para aldığı ve geri ödemediği iddiası ile İstanbul'a başvurmuştur. İstanbul, paranın İsa Ağa'ya ödenmesi için Kayseri'ye bir emir göndermiştir.⁷⁷ Bu teşebbüslerin arkasında açıkça Çilzâde Mustafa vardır. Mustafa, İzzet'e onu yok sayan tavrının bedelini ödetme niyetindedir. Ancak beklenmedik bir gelişme yaşanacak ve Mustafa Efendi hayatını kaybedecektir. Onun ölümüyle Burdur'da bir dönem sona erecektir.

⁶⁹ BOA., MVL., 179/58, Tarih: 15 Rebiyülahir 1273 (13 Aralık 1856).

⁷⁰ BOA., MVL., 306/5, Tarih: 24 Cemaziyevvel 1273 (20 Ocak 1857).

⁷¹ BOA., MVL., 178/111-1.

⁷² BOA., MVL., Dosya No.: 178, Gömlek No.: 111-2, Tarih: 5 Rebiyülahir 1273 (3 Aralık 1856)

⁷³ BOA., MVL., 224/11, Tarih: 29 Safer 1274 (19 Ekim 1857).

⁷⁴ Akgündüz, *Kamu Hukuku*, 606-608, 615-618.

⁷⁵ BOA., A.TŞF., Dosya No.: 25, Gömlek No.: 74, Tarih: 22 Cemaziyevvel 1273 (18 Ocak 1857); *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, Def'a 12, (İstanbul: Dârü't-Tibaatü'l-Âmire, Sene 1274), 73, 103.

⁷⁶ BOA., MVL., Dosya No.: 181, Gömlek No.: 58.

⁷⁷ BOA., *Sadaret Mektubî Kalemi Deâvî Evrakı (A.MKT.DV.)*, Dosya No.: 106, Gömlek No.: 75, Tarih: 06 Receb 1273 (18 Mart 1857).

3. Vakfı ve Ölümü

3.1. Vakfı

Mustafa Efendi çoğu varlıklı Müslüman gibi ölmeden evvel 8 Haziran 1857'de bir vakıf kurmuştur. O, Burdur Hacı İbrahim Mahallesi'nde kendisine ait boş bir arsa üzerine on hücreli iki derslikli bir medrese binası yaptırmıştır. Medresenin devam edebilmesi için de 2.500 kuruş değerinde bir meblağı vakfa tahsis etmiştir. Vakfedilen 2.500 kuruşun 375 kuruş yıllık geliri olacağı planlanmıştır. Bu paranın 150 kuruşu her yıl medrese tamirine harcanacaktır. Tamir gerektirmeyen yılların gelirleri mütevellinin elinde muhafaza edilecektir. Medresede İsmail Siyahi Efendi hayatta olduğu sürece müderrislik yapacak ve haftada beş gün ders verecektir. Bu süre zarfında her gün sabah ve ikinci vakti öğrencilere dersini verdikten sonra üç İhlas ve bir Fatiha okuyarak vakfedenin ve tüm müminlerin ruhlarına hediye edecektir. Karşılığında yıllık 150 kuruş maaş alacaktır. İsmail'in vefatından sonra medreseye bir başka âlim müderris olarak atanacaktır. Yıllık kalan 75 kuruş ise mütevelliyeye tevliyet hakkı olarak verilecektir. İlk vakıf mütevellisi olarak Süleyman Efendi tayin edilmiştir. Mütevellinin görev süresi boyunca vakfın gelirleri ve harcamaları onun sorumluluğunda olacaktır. Mütevellî vefat ederse vakıf mütevelliliği sırasıyla vakfı kuran kişinin oğullarına, kızlarına ve onlardan da torunlarına geçecektir. Aileden kimse kalmazsa, Burdur'daki şerî hâkim ve mahalle sakinlerinin kararı ile yeni bir mütevellî seçilecektir. Vakfın kuruluş kaydı sırasında Pirkulzâde Hasan Efendi, Hacı Ömerzâde Seyyid Mehmed Efendi, Ak Mehmedzâde Mehmed Ağa, Kâtip Hüseyin Efendi şahit olarak hazır bulunmuşlardır.⁷⁸

3.2. Ölümü

1843'ten beri Burdur'daki her gelişmenin merkezinde yer alan Çilzâde Mustafa iki ay süren bir hastalığın ardından⁷⁹ Eylül 1857'de vefat etmiştir. Onun ölümüyle ilgili devletin resmî kaydında yer alan ibareler Mustafa'nın resmî görevliler üzerindeki itibarını göstermesi açısından anlamlıdır. Normal ölüm kayıtlarında, "*Medine-i Burdur mahallâtından Dere Mahallesi'nde sakin iken bundan akdem vefât iden*" ifadesi klişe olarak yer alırken; Mustafa'nın ölüm kaydı, "*Medine-i Burdur eşrâf-ı hanedânından olub bundan akdem irtihâl-i dâr-ı bekâ iden Çilzâde Mustafa Efendi ibn-i Elhac Ömer Ağa mâm müteveffanın*" ibaresi ile başlamaktadır.⁸⁰

3.3. Mirası

Mustafa Efendi gibi zengin biri öldüğünde hiç şüphesiz onun mirasının nasıl pay edileceği her zaman problem teşkil etmiştir. Mustafa'nın mirası da böyle olmuş ve ölümünün ardından miras paylaşımı mahkemeye taşınmıştır. Yukarıda da ifade edildiği gibi babaları Ömer Ağa öldüğünde devlet önce tüm mallarına el koymuş daha sonra bir kısmını aileye iade etmişti. Anlaşıldığı kadarıyla Mehmed ve Mustafa kardeşler zaten rica minnet bir kısmını kurtardıkları babalarının mirasını kendi aralarında pay etmemişlerdir. Babanın ölümüyle mirasın ailenin en büyüğü tarafından dağıtılmadan idaresi günümüzde de hâlâ çok sık karşılaşılan bir durumdur. Benzer bir durum Çilzâde ailesi için de söz konusu olmuştur. Mustafa ağabeyi Mehmed öldükten sonra babalarının mallarının yönetimini devralmış, kardeşler arasında mal paylaşımı yapılmamıştır. Mevcut statüko Mustafa'nın ölümüyle değişmiştir. Ağabeyi Mehmed'in oğulları Ömer⁸¹ ve Fettullah babaları öldüğünde mal paylaşımı olmadığını iddia ederek Mustafa'nın

⁷⁸ BŞS., 213/79/2, Tarih: 15 Şevval 1273 (8 Haziran 1857). İlerleyen tarihlerde bu medresenin adına kayıtlarda rastlanmamaktadır. Yüzyılın sonundaki listelerde Çilzâde adıyla bilinen medrese Çilzâde Mehmed'e ait olan Derslik Mahallesi'ndeki medresesidir. Belli ki aile, ilerleyen yıllarda Mustafa Efendi'nin kurduğu bu medreseyi ayakta tutamamıştır. Bakınız, Mustafa Ali Uysal, *Salnamelere Göre Burdur (1868-1914)*, (İstanbul: Libra Yayınları, 2020), 198-201, 206.

⁷⁹ BOA., MVL., 224/11, Tarih: 29 Safer 1274 (19 Ekim 1857).

⁸⁰ BŞS., 213/122/1, Tarih: 11 Safer 1274 (1 Ekim 1857); BOA., A.MKT.MVL., 93/10, Tarih: 19 Rebiyülahir 1274 (7 Aralık 1857).

⁸¹ 11 Şaban 1253 / 10 Kasım 1837 doğumludur. Babası öldüğünde henüz 6 yaşında bir çocuktur. BOA, NFS.d., 3248, varak 64a.

mirasından hak talep etmişlerdir. Ömer ve Fettullah iddialarının doğruluğunu mahkeme huzurunda şahitlerle ispat etmiştir. Mahkeme, Mustafa'nın borçları ödendikten sonra kalan mirasın iki aile arasında eşit şekilde pay edilmesine karar vermiştir.⁸²

Mustafa'nın terekasının toplamı 450.503,5 kuruş gibi muazzam bir servettir. Aynı yılda ölen diğer Burdurluların terekeleri incelendiğinde fakir insanların bin kuruşun altında, orta sınıf insanların 1.000-2.000 kuruş, zengin sayılabilecek insanların ise 40-50.000 kuruş civarında servete sahip oldukları görülmektedir. Mustafa'nın servetine bakıldığında nasıl bir ekonomik güce hükmettiği kendiliğinden anlaşılır. 1818'de ailenin mal varlığı 41.532 kuruş değerinde iken 1857'de 450.503,5 kuruşa yükselmiştir. Borçlar ve babalarının malvarlığı bu meblağdan çıkarıldığında aile geliri 39 yılda 280.129 kuruş artmıştır. Ailenin serveti her yıl ortalama 7.182 kuruş artmıştır. Ancak bu servetin gayri resmî yollardan ya da zorla ele geçirildiğine dair “politik iki üç suçlama hariç” bir kayıt yoktur. Açıkça görülmektedir ki devletle eklemlemek ailenin maddi gelişimine büyük katkı sağlamıştır. Kaynak artışına bakıldığında bu durum klientalizmin bir örneği olarak da kabul edilebilir.⁸³ Servet aktarımının yapıldığı bir başka kanal da borçlandırma yöntemidir. Mustafa'nın terekasına bakıldığında şehirli köylü onlarca kişiye borç verdiği görülmektedir. Mustafa banka zihniyetiyle mi yoksa tefeci zihniyetiyle mi bu borçları vermiştir? Kayıtlar sessizdir. Her iki durumda da borçlunun borcunu nakit ödeyemediği durumlarda, borcunu mal olarak ödemek kapitalist öncesi toplumlarda yaygın bir yöntem olduğundan, bu yolla da servet aktarımı gerçekleşmiş olmalıdır. Ailenin Burdur geneline yayılmış emlak ve çiftliklerine, şehirlerdeki dükkânların çeşitliliğine bakıldığında bu çok güçlü bir olasılıktır.⁸⁴

Mustafa'nın tereke tespiti sırasında 35 kuruş *varaka-i sahiha* ücreti, 675 kuruş defter kayıt parası ve 7.922,5 kuruş *resm-i aded* kesintisi olmak üzere 8.632,5 kuruş masraf alınmış ve aileye 441.871 kuruşluk bir miras kalmıştır. Miras Mehmed Ağa ve Mustafa Efendi aileleri arasında 220.935,5'ar kuruş olmak üzere eşit şekilde bölüştürülmüştür. Ancak Mustafa'nın piyasaya 120.150 kuruş borcu vardır. Borç da iki aile arasında pay edilmiş ve aile başına 60.075 kuruş borç ödemesi yapılmıştır. Mustafa'nın borcunun 3.754 kuruş 27,5 parası ilk eşi Refiye Hatun'a, 3.754 kuruş 27,5 parası ikinci eşi Şerife Hatun'a, 15.018 kuruş 30 parası büyük oğlu Ahmed Ağa'ya, 15.018 kuruş 30 parası küçük oğlu Mehmed İzzet'e, 15.018 kuruş 30 parası diğer küçük oğlu Ebubekir'e, 7.509 kuruş 15 parası ise küçük kızı Emine'nin hissesine düşmüştür. Mirasın Mustafa'ya kalan kısmının 12.000 kuruşu da onun kişisel borçlarının ödenmesine ayrılmıştır. Bu durumda Mustafa'nın ailesine kalan pay 148.860,5 kuruşa inmiştir. Borçlar ödendikten sonra aile üyelerinden ilk eşi Refiye Hatun'a 9.303 kuruş 24 para, ikinci eşi Şerife Hatun'a 9.303 kuruş 24 para, büyük oğlu Ahmed Ağa'ya 37.215 kuruş 4 para, küçük oğlu Mehmed İzzet'e 37.215 kuruş 4 para, diğer küçük oğlu Ebubekir'e 37.215 kuruş 4 para, küçük kızı Emine'ye 18.607 kuruş 22 para değerinde servet kalmıştır. Mehmed İzzet, Ebubekir ve Emine küçük oldukları için anneleri Şerife Hatun onlara vasi tayin edilmiştir. Böylece Şerife Hatun 102.341 kuruş 14 para değerinde büyük bir servetin yönetimini üzerine almıştır.⁸⁵

Mustafa'nın mal dökümüne bakıldığında; Burdur, Tefenni, Kemer, Manca, Yazıköy, Düğer, Sarıova, Kurna, Kılavuzlar, Değirmenler, Hacılar köylerine dağılmış birçok çiftlik, onlarca zenci köle, Burdur merkez ve Tefenni'de dükkânlar, değirmenler, çiftlik, ev, dükkân,

⁸² BŞS., 213/122/1, Tarih: 11 Safer 1274 (1 Ekim 1857).

⁸³ Klientalizm, kamuda bulunan mevcut kaynakların ve rant yaratacak zenginliklerin siyasi yandaşlara dağıtılması olarak tanımlanabilir. Bakınız, Arzu Özkanan & Ramazan Erdem, “Yönetimde Kayırmacı Uygulamalar: Kavramsal Bir Çerçeve” *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 2/20 (2014): 196.

⁸⁴ BŞS., 213/122-124, Tarih: 11 Safer 1274 (1 Ekim 1857).2

⁸⁵ BŞS., 213/122-124, Tarih: 11 Safer 1274 (1 Ekim 1857). Çilzâde ailesinin sonraki nesilleri bu servetin bir kısmını koruyamamışlarsa da 1928'de hâlâ Burdur'un ileri gelen, zengin ve hatırı sayılır aileleri arasındaydı. En önemlisi ailenin kurucusu Ömer Ağa'nın zenginlik kaynağı olan Tefenni Manca'daki çiftlik hâlâ ailenin elindeydi. Bakınız, Mehmet Necati & Rıza İsmail (Erdem), *Burdur Vilayeti Tarihi, Halkiyatı ve Harsiyatı*, Haz. Şevkiye Kazan Nas, (Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yayınları, 2015), 104.

eşya, yüzlerce sığır, at, camız, küçük baş hayvan (keçi, oğlak) sahip olduğu ve onlarca kişiye borç verdiği anlaşılmaktadır. Terekesinde 2.682 kuruş değerinde kitap mevcuttur. Kitaplarının bazıları *Mir'ât-ı Kâ'inât*, *Kara Davud (Delâ'il-i Hayrât Şerhi)*, *Hümâyûnnâme*, *Terceme-i Muhammed Şehristânî* ve *İncil Tercümesi* gibi kitaplardır. Kütüphanesindeki en değerli kitap iki ciltlik *Kelâm-ı Kâdim*'dir. Her bir cildi için 700 kuruş paha biçilmiştir.⁸⁶

Sonuç

Mustafa Efendi 1843'te Burdur kaza müdürü olan ağabeyinin aniden ölümü üzerine kaza müdürü olarak atanmış ve 1850'ye kadar bu görevi sürdürmüştür. Kaza müdürü atandığı andan hayatını kaybettiği 1857'ye kadar Burdur'daki her gelişmenin içinde o vardır. Ancak asla bir âyan değildir. İstanbul'a karşı işini yapan, hevesli, itaatkâr, sorun çıkarmayan bir idareci portresi çizmiştir. Daima devletin yanında yer almış, İstanbul'la ilişkilerini sıcak tutmaya özen göstermiştir. Özellikle Tanzimat reformlarının Burdur'da uygulanması için samimi bir çaba sarf etmiş, bu çabasından ötürü İstanbul tarafından sürekli korunup kollanmıştır. Gücünü İstanbul kadar halkla da kurduğu güçlü diyalogdan alan Mustafa, şehirde sevilen ve sayılan biridir. Halkı arkasına alarak, İstanbul'daki bağlantılarının etkin yardımıyla Isparta sancağına bağlı kaza statüsünde bulunan Burdur'un müstakil muhassıllık olmasını sağlamış, böylece neredeyse günümüz Burdur ilinin sınırlarını çizmiştir. Ancak onun da gücünün bir sınırı vardır. Halkın gücüne dayanarak Burdur sancağının ilk kaymakamı olmayı çok istemişse de bunu başaramamış, hatta kaymakam adayı dahi olamamıştır. Mustafa başlangıçta bu duruma kızmışsa da kısa süre sonra yeni sisteme boyun eğmiş ve aza reisi olarak kaza meclisinde yer almıştır.

Taşradaki her nüfuzlu kişi gibi ölene kadar neredeyse her idareci ile güç savaşı içine girmiş ve İstanbul'un desteği ile bu mücadeleyi kazanmıştır. Bu durum 1850-1857 aralığında Burdur'a idareci olarak atanan kaymakamlar için hoş bir şey değildir. Özellikle ölmeden önceki son iki kaymakam Raif ve İzzet'le yaşadığı sürtüşme çok çetin geçmiş, güç mücadelesinde çok yıpranmış ve nihayet 1857'de 56 yaşında vefat etmiştir. Özellikle kaymakamlarla yaşadığı güç mücadelesinde hiç de masum değildir. Kaymakamlar ona saygı gösterdiği ve onunla eşgüdüm politika ürettikleri sürece sorun yoktur. Aksi takdirde elindeki tüm güçle kaymakamlara saldırmış ve onların işlerini gereği gibi yapmalarına engel olmuştur. Bu hâliyle Mustafa'nın hayatı XIX. yüzyıl taşrasındaki güç ilişkilerine güzel bir örnektir. Maalesef XIX. yüzyıl Anadolu ve Rumeli'si onun gibi güç odaklarıyla doludur. Çoğu yerde taşradaki yenilikler bu kişilerin gücüne dayanarak uygulanmaya çalışılmış, tam da bu sebepten Tanzimat'tan beklenen kanun devleti, çok istenmesi ve her belgede defalarca tekrarlanmasına rağmen bir türlü tesis edilememiştir.

Kaynakça

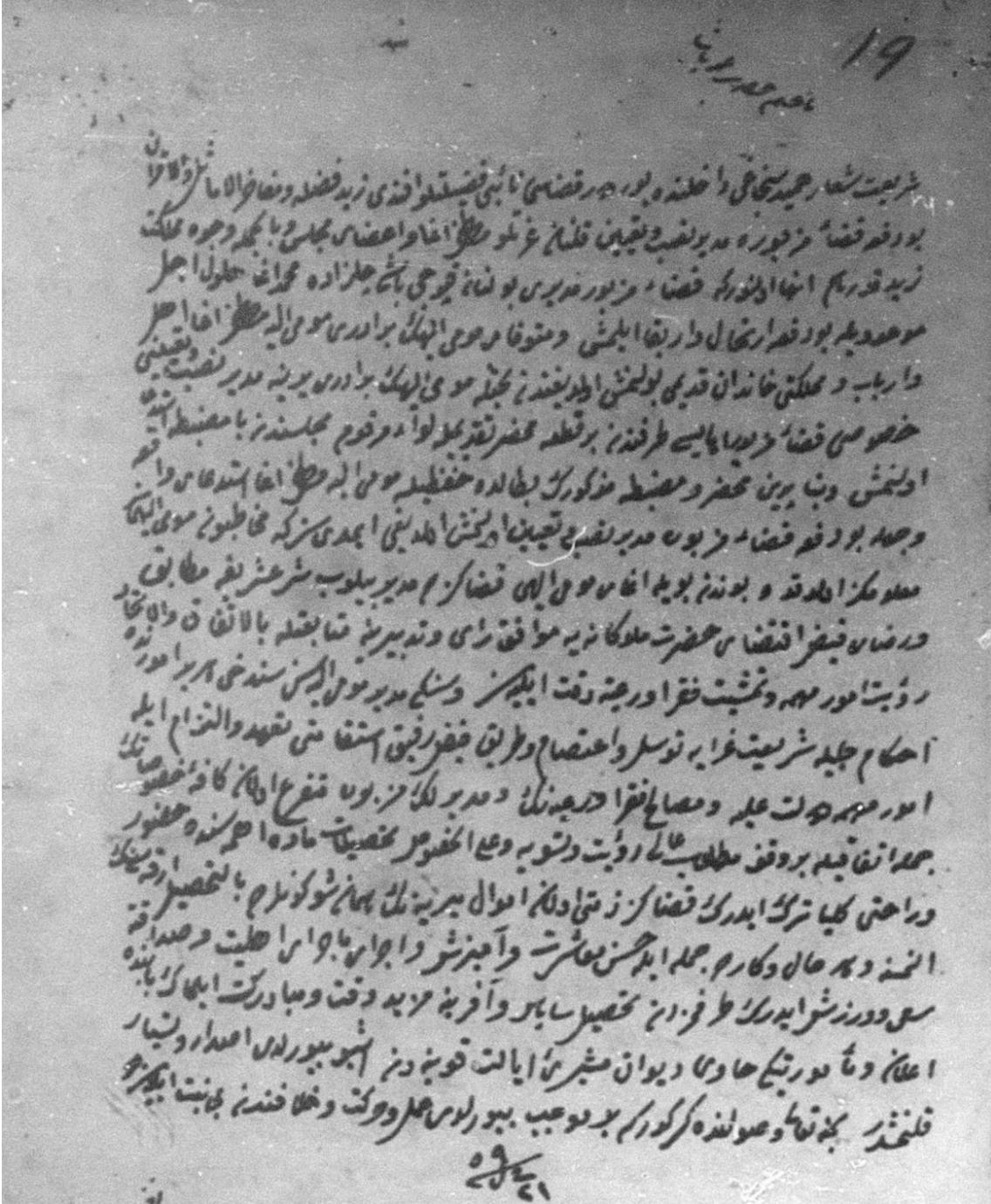
- BOA. (Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başbakanlığı Osmanlı Arşivi), A.DVN. (*Bâb-ı Âsafî Divan-ı Hümayun*), nr (numara): 52/47.
- BOA. AE.SSLM.III (*Ali Emiri Selim III*), nr:296/17256.
- BOA. A.MKT.(*Sadâret Mektûbî Kalemi*), nr:112/45; 172/70; 177/82; 191/5.
- BOA. A.MKT.DV. (*Sadaret Mektubî Kalemi Deâvî Evrakı*), nr:106/75
- BOA. A.MKT.MHM. (*Sadaret Mektubî Kalemi Mühimme Evrakı*), nr:58/92, 60/85
- BOA. A.MKT.MVL. (*Sadaret Mektubî Kalemi Meclis-i Vâlâ Evrakı*), nr:29/68, 59/56, 71/61, 93/10.

⁸⁶ BŞS., 213/122-124, Tarih: 11 Safer 1274 (1 Ekim 1857).

- BOA. A.MKT.NZD. (*Sadâret Mektûbî Kalemi Nezaret ve Devair Yazışmaları Evrakı*), nr: 96/84, 129/81, 133/73, 154/38.
- BOA. A.MKT.UM. (*Sadâret Mektûbî Kalemi Umum Vilâyât*), nr: 11/22; 35/27, 143/75, 178/33, 178/47.
- BOA. A.TŞF. (*Sadaret Teşrifat Kalemi Evrakı*), nr: 17/16, 25/74
- BOA. C.AS. (*Cevdet Askeriye*), nr:637/26840.
- BOA. C.SM. (*Cevdet Saray*), nr:30/1510.
- BOA. D.CRD. d. (*Bab-ı Defteri Ceride Odası Defterleri*), nr:40699.
- BOA. EV.d. (*Evkâf Defterleri*), nr: 11948
- BOA. HAT. (*Hatt-ı Hümayun*), nr: 1342/52436.
- BOA. İ.DH. (*İrâde Dâhiliye*), nr: 32/1534.
- BOA. İ.MVL. (*İrâde Meclis-i Vâlâ*), nr: 32/541, 169/5029, 326/13955, 342/14792.
- BOA. ML.MSF.d. (*Maliye Masarifat Defterleri*), nr:3091
- BOA. ML.VRD.d. (*Maliye Varidat Muhasebesi Defterleri*), nr:1353.
- BOA. MVL. (*Meclis-i Vâlâ*), nr:89/45, 168/82, 171/25, 171/93, 178/111, 179/16, 179/58, 179/98, 181/58, 224/11, 279/39, 295/19, 302/39, 302/73, 303/43, 304/52, 306/5.
- BOA. NFS.d. (*Nüfus Defterleri*), nr:3240, 3248, 3691
- BŞS (*Millî Kütüphane Başkanlığı Şer'iyeye Sicilleri Defterleri, Burdur Şer'iyeye Sicili*), nr:201, 202, 210, 211, 213.
- Akgündüz, Ahmed. *İslâm ve Osmanlı Hukûku Külliyyâtı Kamu Hukuku (Anayasa-İdare-Ceza-Usul-Vergi-Devletler Umumî) I*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Yayınları, 2011.
- Akgündüz, Ahmed. *Osmanlı Tarih ve Hukûk İstulâhları Kâmûsu*. İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı, 2018.
- Arundell, Francis V. J. *A Visit To The Seven Churches of Asia; With An Excursion Into Pisidia; Containing Remarks On The Geography And Antiquities Of Those Countries, A Map Of The Author's Routes, And Numerous Inscriptions*. London: John Rodwell, 1828.
- Böcüzâde Süleyman Sami. *Isparta Tarihi*. Haz. Hasan Babacan. Isparta: Isparta Valiliği, 2012.
- Çadırcı, Musa. *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapıları*. Ankara: TTK, 1991.
- Giray, Filiz & Ercan, Özlem. "Osmanlı Devleti'nde 1840-1841 Yılları Arasında İç Anadolu Bölgesi'nde Çıkan Vergi İsyanları". *International Journal of Public Finance*. 6 /1 (2021): 1-20.
- Karal, Enver Ziya. *Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831*. Ankara: TC. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 1997.
- Kuzucu, Hayati. "Burdur Tarihinin Son 265 Yılından Bir Kesit. Çelik Paşalar. Ve 1840 Burdur İhtilali", *burdurtarihi.com*, erişim 24 Ağustos, 2024, <http://www.burdurtarihi.com/celik.pdf>.
- Kür, Hasan, "210 Numaralı Ser'iyeye Siciline Göre Burdur Kazası'nın İdârî, Sosyal ve Ekonomik Yapısı (H.1255-1261/M.1839-1845)" Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, 2008.

- Mehmet Necati & Rıza İsmail (Erdem). *Burdur Vilayeti Tarihi, Halkiyatı ve Harsiyatı*. Haz. Şevikiye Kazan Nas. Burdur: Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Yayınları, 2015.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmânî yâhûd Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye 4*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Osmanzâde Ahmed Tâib. *Hadikatü'l-vüzerâ*. İstanbul: Ceride-i Havâdis Matbaası 1271.
- Özkanan, Arzu & Erdem, Ramazan. “Yönetimde Kayırmacı Uygulamalar: Kavramsal Bir Çerçeve”. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2/20 (2014): 179-206.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*. Def'a 5, İstanbul. Sene 1267.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*. Def'a 6, İstanbul: Sene 1268.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*. Def'a 7, İstanbul: Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire, Sene 1269.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*. Def'a 8, İstanbul: Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire, Sene 1270.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*. Def'a 9, İstanbul: Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire, Sene 1271.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*. Def'a 10, İstanbul: Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire, Sene 1272.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*. Def'a 11, İstanbul: Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire, Sene 1273.
- Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*. Def'a 12, İstanbul: Dârü't-Tıbaatü'l-Âmire, Sene 1274.
- Takvîm-i Vekâyi*, 3 Muharrem 1258, 2.
- Tanış, Hüsamettin. *1973 Burdur İl Yıllığı*. Ankara: Güven Matbaası, 1974.
- Taş, Hülya. “Osmanlı Kadı Mahkemesindeki ‘Şühûdü'l-Hâl’ Nasıl Değerlendirilebilir?”. *Bilig*. 44 (2014): 25-44.
- Uysal, Mustafa Ali. *Salnamelere Göre Burdur (1868-1914)*. İstanbul: Libra Yayınları, 2020.
- Uzun, Ahmet. *Tanzimat ve Sosyal Direnişler*. İstanbul: Eren Yayıncılık, 2002.
- Ünal, Mehmet Ali. *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık, 2011.

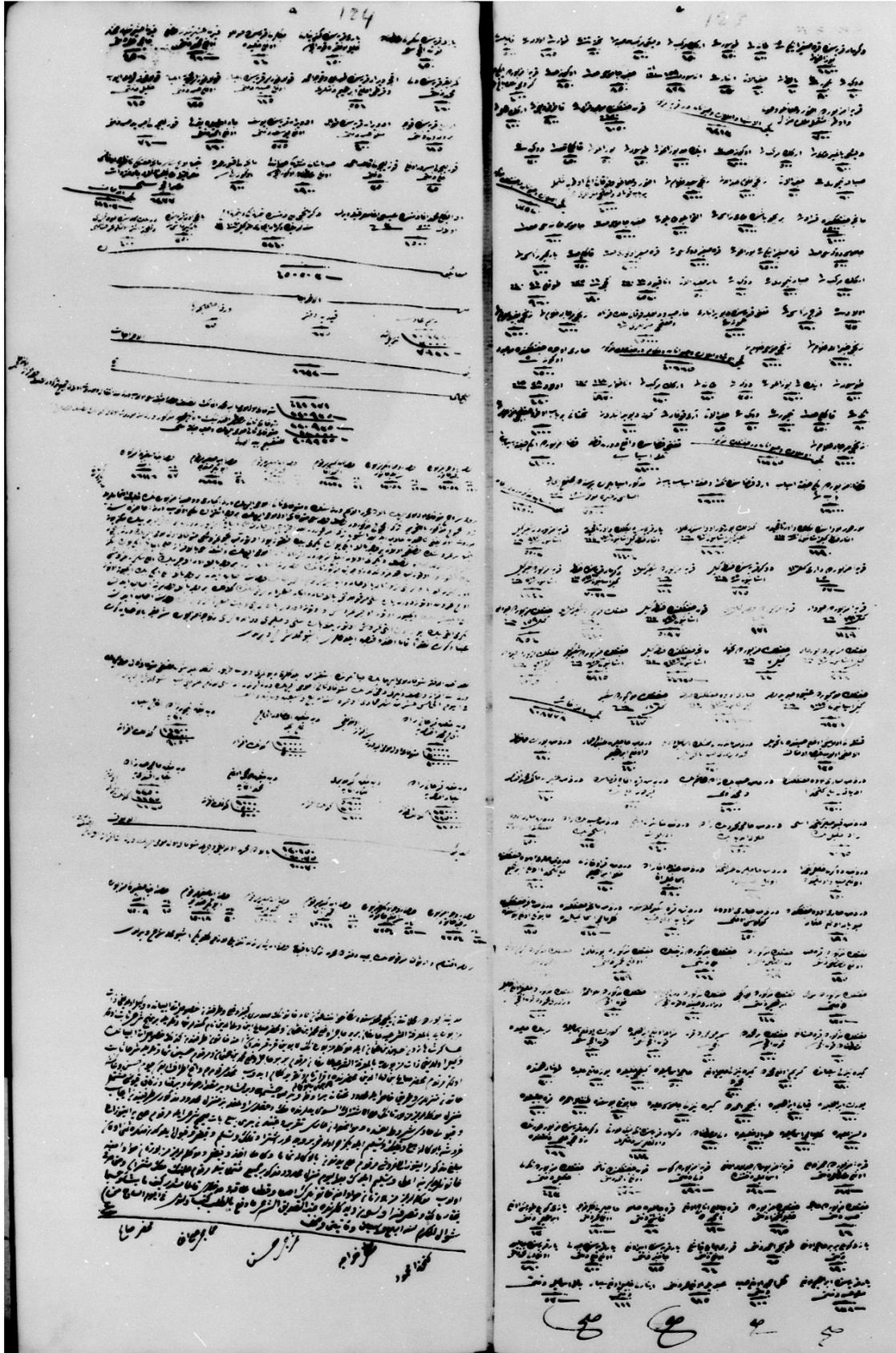
Ekler:

Ek 1: Mustafa Ağa'nın Müdür Atama Yazısı.
BSŞ., 210/19/1, Tarih: 21 L 1259 (14 Kasım 1843)

The image shows a page from a handwritten manuscript in Ottoman Turkish. The text is written in a dense, cursive style (Rika script) and is arranged in approximately 25 horizontal lines. At the top center, the number '126' is written. The handwriting is fluid and characteristic of the 19th century. At the bottom of the page, there is a large, stylized signature or seal, followed by some smaller text and a date. The paper appears aged and slightly yellowed.

Ek 3: Çilzâde Mustafa Efendi'nin Terekesi.
BŞS., 213/122/1, Tarih: 11 Safer 1274 (1 Ekim 1857).

Ek 3: Çilzâde Mustafa Efendi'nin Terekesi.
BŞS., 213/123-124, Tarih: 11 Safer 1274 (1 Ekim 1857).

Ek 4: Mustafa Efendi'nin kaza müdürü iken kullandığı mührü.
Ölene kadar bu mührü kullanmıştır.
BOA, *Evkâf Defterleri (EV.d.)*, Defter No.: 11948, varak 2. 1259 (1843).

Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi

Journal of Ottoman Legacy Studies

e-ISSN: 2148-5704

Cilt 11, Sayı 31, Kasım 2024 / Volume 11, Issue 31, November 2024

Makale Türü/Article Types: İnceleme Makalesi/Review Article
Geliş/Received: 27.09.2024
Kabul/Accepted: 04.11.2024
DOI: 10.17822/omad.1557255

Atf/Citation: Topuzkanamış, Ersoy. "A Book Teaching Turkish to Children Through Berlitz Method in Turkey in 1910s". *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi* 11/31 (2024): 775-792.

Ersoy TOPUZKANAMIŞ

(Doç. Dr.), Balıkesir Üniversitesi / Türkiye, ersoytopuzkanamis@gmail.com, 0000-0002-0997-6013

A Book Teaching Turkish to Children Through Berlitz Method in Turkey in 1910s

1910'larda Türkiye'de Berlitz Yöntemiyle Çocuklara Türkçe Öğreten Bir Kitap

Abstract: This research aimed to investigate a coursebook titled *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Türki, Kısm-ı İptidai* (Turkish Language Teaching through Berlitz Method, Basic Part) that was written to teach Turkish to foreigners in 1910s. Orhan Salahaddin, then the teacher of Old Turkish at Istanbul Berlitz School and of French at Ottoman University, is the author of the book. Also known as the natural method, this method, which suggests that the process of acquiring a mother tongue and the process of learning a foreign language should be similar, aims primarily to develop speaking skills. The 113-page book begins with brief information about the Berlitz method and suggestions for teachers. After the alphabet instruction, language teaching begins with question-answer technique based on a text in sections called lessons containing various visuals. After the lessons section, teaching is reinforced with reading passages. In this study, the adaptation made by Orhan Salahaddin and Berlitz's book were compared and changes made in the Turkish book were addressed. The most profound difference between the two books is that Orhan Salahaddin, in contravention of the method, included French translations of many Turkish statements in his work and changed the texts. The book is quite notable in Turkey for being the first Turkish book to have ever been written in accordance with Berlitz method.

Key Words: Teaching Turkish to foreigners, Berlitz method, Orhan Salahaddin, Ottoman

Öz: Bu çalışmada 1910'larda yabancılara Türkçe öğretmek amacıyla hazırlanmış bir ders kitabı olan *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Türki, Kısm-ı İptidai* adlı eser incelenmeye çalışılacaktır. Kitabı hazırlayan, "İstanbul Berlitz Okulu Eski Türkçe ve Osmanlı Üniversitesi Fransızca Öğretmeni Orhan Salahaddin"dir. Doğal yöntem olarak da bilinen, ana dili edinimi süreciyle yabancı dil öğrenme sürecinin benzer olması gerektiğini ileri süren bu yöntemin temel amacı konuşma becerisini geliştirmektir. 113 sayfa hacmindeki kitap Berlitz yöntemi hakkında kısa bir bilgi ile öğretmenlere öneriler vererek başlamaktadır. Ardından gelen alfabe öğretiminden sonra ise çeşitli görseller içeren ders adlı bölümlerde bir metinden hareketle soru-cevap tekniğiyle dil öğretimi başlamaktadır. Dersler bölümünden sonra da okuma parçaları ile öğretim pekiştirilmektedir. Çalışmada Orhan Salahaddin'in uyarlamasıyla Berlitz'in kitabı karşılaştırılmış ve Türkçe kitapta yapılan değişiklikler gösterilmiştir. İki kitap arasındaki en temel fark Orhan Salahaddin'in, yöntemine aykırı olarak, birçok Türkçe ifadenin Fransızca çevirisini çalışmaya eklemesi ve metinleri değiştirmesidir. Kitap Türkiye'de Berlitz yöntemine göre yazılan ilk Türkçe kitap olması açısından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Yabancılara Türkçe Öğretimi, Berlitz Yöntemi, Orhan Salahaddin

Introduction

Under the influence of the Ottoman Empire's long-term power, Turkish was learned formally or informally by many foreigners and minorities. Even though modernization of education in Turkey started at the end of the 18th century and lasted for many years, institutionalization of teaching Turkish to foreigners/bilinguals and its systematization around a curriculum took place quite late in history. Considering that, even during Westernization movements in education dating back to 1700s, Turkish teaching merely remained on the level of clerkship and correspondence education in syllabi and curricula for long periods of time,¹ it

¹ Inc. Berlitz International, *Berlitz, 1878-1998: 120 Years of Excellence*, Princeton: Berlitz International, 1998, p. 2.

must be considered only natural that teaching of Turkish as a foreign or second language was not included in schools for a long time. Within this time phase, the establishment of School for Tribes² in 1892 and Turkish lesson being made a prerequisite in non-Muslim schools in 1896³ are important improvements for that aspect. In spite of being actualized after the publication of the book to be reviewed, with the same regard, the legislation of *Private Schools Regulation*,⁴ making Turkish lessons mandatory in private schools, and the publication of a directive⁵ in Teacher Schools Curriculum concerning the nature of teaching Turkish in Teacher Schools founded in Arabic-speaking regions are also noteworthy.⁶

The purpose of this study is to review the book titled *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Türki* (Turkish Language Teaching through Berlitz Method) prepared by Orhan Salahaddin in 1913 from the perspective of language teaching. Reviewing such books with a scope of language instruction is significant in the sense of enlightening the history of language teaching. The said book is meaningful for observing both Turkish teaching history and the history of Berlitz method in Turkey as it was a work adapted for non-Turkish speakers in Turkey based on a particular method.

During the book analyses, similarities and differences will be shown by making comparisons with the original book that Orhan Salahaddin used, and whether Orhan Salahaddin's preferences were appropriate will be scrutinized. As for the introduction to the subject, information about Berlitz's life, works and method, history of this method in Turkey, and life and works of Orhan Salahaddin will be provided.

1. Maximilian Delphinus Berlitz and His Method

It is stated in resources that M. D. Berlitz was born in 1847⁷ or 1852.⁸ A German of Jewish descent, Berlitz immigrated to the United States of America in 1870 to finally settled in Rhode Island in 1872. Developing a new method for foreign language teaching, Berlitz founded his first school in Providence, where he moved in, in 1878. Following this date, he opened many schools, initially in other cities of the US, then across Europe. Moreover, Berlitz wrote course books based on the method he implemented till 1921, when he died.⁹

The aim of the method which was become widespread across many countries on a short notice is to develop four language skills centering on speaking skill.¹⁰ From the words of its inventor, the method advocates the following principles:

Fundamental principles: 1. Direct association of perception and thought with the foreign speech and sound. 2. Constant an exclusive use of the foreign language.
Means of attaining this end: 1. Teaching of the concrete by object lessons. 2. Teaching of the abstract by the association of Ideas. 3. Teaching of Grammar by Examples and Ocular Demonstration.¹¹

² Fatih Demirel and İbrahim. Turan, *School for Tribes*, "History of Education & Children's Literature", VIII, no. 1 (2013): pp. 271–94.

³ Reşat Özalp, *Millî Eğitime İlgili Mevzuat (1857-1923)*, İstanbul, Millî Eğitim Basımevi, 1982, pp. 698.

⁴ Maarif-i Umumiye Nezareti, *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1331 [1915].

⁵ Maarif-i Umumiye Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi, *Darümuallimîn-i İbtidailere Mahsus Müfredat Programı*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1330 [1914].

⁶ Ersoy Topuzkanamış. "1915 Darümuallimîn Programı ve Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi." In *Uluslararası Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Kurultayı (UTEÖK) 3-5 Ekim 2019 Dokuz Eylül Üniversitesi*. İzmir. 2019.

⁷ Berlitz International, *Berlitz, 1878-1998: 120 Years of Excellence*, 2.

⁸ Harun Tuncer, *Bilmek İster misin Cihani?*, "Türk Edebiyatı", n. 502, 2015, p. 63.

⁹ Berlitz International, *Berlitz, 1878-1998: 120 Years of Excellence*, 2.

¹⁰ Gerhard J. Stieglitz, *The Berlitz Method*, "The Modern Language Journal", vol. 39, n. 6, 1955, pp. 300–310, <<https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1955.tb03457.x>> (last access: 02.01.2020).

¹¹ Maximilian D. Berlitz, *Method for Teaching Modern Languages, English Part, First Book*, Siegfried Cronbach, Berlin, 1916, p. 3

Turkey had her fair share of influence by the worldwide spread of Berlitz Method.¹² In early 20th century, there were a number of books prepared in accordance with Berlitz method. Based on the information obtained by scanning various databases,¹³ the books apart from the works of Orhan Salahaddin were as follows:

For French Teaching:

Hasan Vasfi, *Berliç Usulü Üzere Fransızcanın Talimi Birinci Kısım [Teaching French Through Berlitz Method First Part]*, İstanbul, Sancakçıyan Matbaası, 1327 [1911].

Hasan Vasfi, *Berliç Usulü Üzere Fransızcanın Talimi İkinci Kısım [Teaching French Through Berlitz Method Second Part]*, İstanbul, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Şirketi Matbaası, 1327 [1911].

Doktor Abdülvahab, *Metod Berliç Beşinci Kitap: Berliç Usulü Fransızca Tefrik-i Cins [Berlitz Method, Fifth Book: Determining Gender in French Through Berlitz Method]*, Gayret Kütüphanesi Nefaset Matbaası, İstanbul 1335 [1919].

Ahmed Şakir, *Mecmua-i Lisan-i Fransevi - Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-i Fransevi [Book of French Language: Teaching French Language Through Berlitz Method]*, İstanbul, Hüsnü Tabiat Matbaası, 1340 [1924].

Ragıp Rıfki, *Mektep Talebesine Mahsus Resimli Fransızca-Türkçe Metot Berlitz – Méthode Berlitz Illustré Français-Turc A L'usage des élèves [Illustrated French-Turkish Berlitz Method for School Students]*, İstanbul, İkbâl Kütüphanesi Şirketi Mürettebiye Matbaası, 1931.

For German Teaching:

Mehmed Ali, *Metod Berliç'den Tahsil-i Lisan-ı Alman Birinci Kitap – Birinci ve İkinci Kısım [Teaching German Language Through Berlitz Method First Book – First and Second Part]*, İkbâl Kütüphanesi Sancakçıyan Matbaası, 1330/1332 [1914].

Mehmed Ali, *Metod Berliç'den Tahsil-i Lisan-ı Alman Birinci Kitap – Birinci ve İkinci Kısım [Teaching German Language Through Berlitz Method First Book – First and Second Part]*, İkinci Tabı [Second Edition], İkbâl Kütüphanesi Sancakçıyan Matbaası, 1332/1334 [1916].

Mehmed Ali, *Metod Berliç'den Tahsil-i Lisan-ı Alman Birinci Kitap – Birinci ve İkinci Kısım [Teaching German Language Through Berlitz Method First Book – First and Second Part]*, Üçüncü Tabı [Third Edition], Sancakçıyan Matbaası, 1333/1335 [1917].

M[ehmed] A[li] Nüzhet, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Alman [Teaching German Language Through Berlitz Method]*, Kanaat Kütüphane ve Matbaası, 1333 [1914-1915/1917?].

Mehmet Ali, *Resimli Almanca-Türkçe Metot Berliç [Illustrated German-Turkish Berlitz Method]*, İstanbul, İkbâl Kütüphanesi Şirketi Mürettebiye Matbaası, 1932.

For Persian Teaching:

Talibzade Yusuf, *Zeban-Amûz-ı Berliç: Bahş-ı Mükâleme - Berliç Usulüyle Talim-i Farisî [Teaching Persian Through Berlitz Method], Birinci Kısım [First Part]*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1332 [1916].

Gulam Hüseyin İsmailzade, *Berlits-i Farisi [Persian Berlitz]*, Tefeyyüz Kitaphanesi Artin Asaduryan ve Mahdumları Matbaası, 1912-1914(?).

¹² For details about Berlitz method see Mustafa Durmuş, *Doğrudan Yöntem (Direct Method) ve Berlitz Okullarındaki Uygulamalar*, in Mustafa Durmuş and Alparslan Okur (edd), *Yabancılara Türkçe Öğretimi El Kitabı*, Ankara, Grafiker, 2013, pp. 55–60; M. Durmuş, *Yabancı/İkinci Dil Öğretiminde Doğal Yöntem(ler) ve Doğal Yaklaşım(lar) Üzerine*, “Türkbilgi”, n. 36 2018, pp. 203-12.

¹³ Municipality of İstanbul Taksim Atatürk Library database: <[http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt13/yordam.php?>http://bilgimerkezi.atauni.edu.tr/yordambt/yordam.php?#>https://www.nadirkitap.com/>](http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/yordambt13/yordam.php?>)

For English Teaching:

Hüseyin Nazım, *Musavver İngilizce-Türkçe Metod Berliç [Illustrated English-Turkish Berlitz Method]*, İstanbul, İkbâl Kütüphanesi, 1342/1924

For Arabic Teaching:

Komisyon [Committee] (Ali Suad, Abdülaziz Çavuş, Edhemîzâde Mehmed Kemaleddin), *Talimül-Lugati'l-Arabiye Alâ Tarikat-ı Berlitz [Teaching Arabic Language Through Berlitz Method]*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1331 [1915].¹⁴

Regarding the list, the abundance of books written for French and German is salient. The list grows even larger when the books prepared by Orhan Salahaddin for teaching French to be presented in following section are taken into consideration. This situation, indeed, is related to the Ottoman political and societal construct of the time as French, being the most popular foreign language in Turkey for almost a century since the mid-19th century, was associated with modernization and regarded as key for the door to Westernization. In the meantime, popularization of German can be handled within the outlook military alliance. Moreover, the slim number of books for Arabic and Persian, though they were constantly valued by Ottomans, is attention worthy. However, this is not surprising considering the aim of Arabic and Persian education in schools since Arabic and Persian were always taught to comprehend archaic texts and to write artsy Turkish texts. Berlitz method, on the contrary, underlines communication, prioritizing speaking. As the objective of Arabic and Persian teaching in Ottoman schools was not communication, Berlitz method might have been neglected under the favour of more classical methods.

Upon skimming through the books, it is evident that all of them are adaptations of Berlitz's books. Some authors diverted from the context of the book while some remained highly loyal to the original source. Most even resorted to translation method even though it is against the method. This is another area of research with regards to the history of foreign language teaching.

2. Orhan Salahaddin

It was not entirely possible to reach compact information about Orhan Salahaddin who adapted the book into Turkish. Following information was gathered about Orhan Salahaddin based on the collection from various sources:

Orhan Salahaddin, who was born in İstanbul¹⁵ on 18 February 1874,¹⁶ graduated from Turkish department of Mekteb-i Sultani¹⁷ in 1892.¹⁸ His last name was documented as Urhan¹⁹ and Or-han.²⁰ It was recorded that his first press article was published on February 6, 1896.²¹

¹⁴ For a review about this book see Kerim Açıık, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadî ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi*, "EKEV Akademi Dergisi", n. 65, 2016, pp. 313-42, http://www.ekevakademi.org/Makaleler/1740902246_15 Kerim AÇIK.pdf (last access 02.12.2019).

¹⁵ Abdurrahman Şeref, ed., *"Mekteb-i Sultani"nin Ellinci Sene-i Devriye-i Tesisi Münasebetiyle Neşr Olunmuşdur* İstanbul, Matbaa-i Amire, 1918, p. 106.

¹⁶ Hakkı Tarık Us, ed., *Basın Hayatında 50 Yıl*, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1953, <<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/26384/001512998006.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> (last access: 02.01.2020).

¹⁷ Today, Galatasaray High School.

¹⁸ Vahdettin Engin, *Mekteb-i Sultani*, p. 181; Abdurrahman Şeref, *"Mekteb-i Sultani"nin Ellinci Sene-i Devriye-i Tesisi Münasebetiyle Neşr Olunmuşdur*, p. 106.

¹⁹ Us, *Basın Hayatında 50 Yıl*.

²⁰ Hakkı Tarık Us, "Elli Yıllık Kalem Erbabı: 2 Ekim Cumartesi Günü Fen Fakültesi Konferans Salonunda Bir Toplantı Yapılacak," September 14, 1948, <<https://core.ac.uk/download/pdf/38327656.pdf>> (last access: 02.01.2020).

²¹ Us, *Basın Hayatında 50 Yıl*.

Indeed, Orhan Salahaddin's name can be traced in copies of *Resimli Gazete* published in 1896.²² It is understood that he worked as the director of record office at Regie Ministry between years of 1906²³ and 1908.²⁴ In years 1903 and 1909, he worked as a French teacher in Numune-i Terakki High School,²⁵ and continued working in the same position at Darülfünun,²⁶ where he got assigned in 1910, for up to six years.²⁷ During the same years, founding a school named Berlitz, he taught Turkish and French.²⁸ In 1912, he worked at a school called Medrese-i Uhuvvet.²⁹ He was elected as Heyet-i İrşadiye Reisi (Head of Public Enlightenment Committee) in Müdafaa-i Milliye Cemiyeti (National Defence Foundation) founded in 1913, through which he conducted many works on public aid for the army.³⁰ Having worked as French teacher at Ticaret Mekteb-i Âli (High Commerce School), Orhan Salahaddin³¹ died in 1955.³²

There are also indications that Orhan Salahaddin was a Mevlevi.³³ Mehmet Şevket Eygi remark that Orhan Salahaddin was a Mevlevi sheikh, taught French at Galatasaray Sultani and wrote French text books.³⁴ Orhan Salahaddin is pointed out as the last sheikh of Mecca Mevlevi Lodge by Nezih Uzel,³⁵ Kulekapısı Mevlevi Lodge by Abdülbaki Gölpınarlı,³⁶ and Medina Mevlevi Lodge by Baha Tanman.³⁷

Orhan Salahaddin's oldest work that could be traced in the abovementioned databases was titled *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi*³⁸ published in 1906. The book was

²² Rukiye Özer, *Resimli Gazete 1312-1315 İnceleme, Fihrist, Seçme Yazılar*, Master Thesis, Department of Turkish Language and Literature, İstanbul, Yıldız Teknik Üniversitesi, 2018, p. 213.

²³ Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi*, İstanbul Matbaa-i Ahmed İhsan, 1322 [1906].

²⁴ Abdurrahman Şeref, "Mekteb-i Sultani'nin Ellinci Sene-i Devriye-i Tesisi Münasebetiyle Neşr Olunmuşdur", p. 106; "Orhan Salahaddin (el-hac) (muallim) ve eserleri hakkında biyografik fiş," n.d., <http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/kutuphane3/Evraklar/Bel_Mtf_57391.pdf> (last access: 02.01.2020).

²⁵ Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi*; "Orhan Selahaddin (el-hac) (muallim) ve eserleri hakkında biyografik fiş"; Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısm-ı İbtidai*, İstanbul, Matbaa-i Agop Matyosyan, 1327. For information that he left the school see State Archives Directorate Ottoman Archive MF.MKT. 1110-12 2, Rebiyülevvel 1327 [24 Mart 1909].

²⁶ Today İstanbul University.

²⁷ Yunus Emre Pehlivan, *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Yükseköğretimi'nde Yabancı Dil Eğitimi ve Dârülfünun Elsine Şubesi (1908-1918)*, Master Thesis, Department of History, İstanbul, İstanbul Üniversitesi, 2019, pp. 105, 109, 115, 126, 129; Mustafa Selçuk, *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi*, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2012; "Orhan Selahaddin (el-hac) (muallim) ve eserleri hakkında biyografik fiş"; Coşkun Ünsal, "Fethi Gören Beldede Kutlu Gün: 1914-1915 Fetih Kutlamaları ve Üsküdar," in *IX. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, ed. C. Yılmaz, İstanbul, Üsküdar Belediyesi, 2016), 201, <https://www.uskudar.bel.tr/userfiles/files/IX_SEMPOZYUM_1_CILT.pdf> (last access: 02.01.2020).

²⁸ "Orhan Selahaddin (el-hac) (muallim) ve eserleri hakkında biyografik fiş"; Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Türki* (Kostantiniye: Matbaa-i Ebuzaia, 1329).

²⁹ "Orhan Selahaddin (el-hac) (muallim) ve eserleri hakkında biyografik fiş."

³⁰ Ayşe Zamacı, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri*, Doctoral Thesis, Edirne, Trakya Üniversitesi, 2015, p. 200; Nazım Hikmet Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, Ankara, Kültür Bakanlığı, 1991, p. 61.

³¹ Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısm-ı İbtidai methode Berlitz première année*, 4th ed., İstanbul, Gayret Kütüphanesi, 1340 [1924]; "Orhan Selahaddin (el-hac) (muallim) ve eserleri hakkında biyografik fiş."

³² Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, İstanbul, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1963; "Mevlidi Şerif," *Milliyet*, January 25, 1956, <<http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/Arsiv/1956/01/25>> (last access: 02.01.2020).

³³ Polat, *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*, 61; "Mevlidi Şerif."

³⁴ Mehmet Şevki Eygi, "Biz Ne Biçim Müslümanlarız (1)," *Milli Gazete*, February 10, 2010, <<https://www.milligazete.com.tr/haber/1161846/biz-ne-bicim-muslumanlariz-1>> (last access: 02.01.2020); Mehmet Şevket Eygi, "Bediüzzamanın Üstadları," *Milli Gazete*, September 24, 2013, <<https://www.milligazete.com.tr/makale/860463/mehmed-sevket-eygi/bediuzzamanin-ustadlari>> (last access: 02.01.2020).

³⁵ Nezih Uzel, *Mevlevî Âyinleri*, "Hayat Tarih Mecmuası" vol. 1, n. 3, 1975, p. 24, <<http://earsiv.sehir.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/11498/48006/001641865010.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> (last access: 02.01.2020).

³⁶ Gölpınarlı, *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*, 98.

³⁷ Baha Tanman, "Tâhir Ağa Tekkesi," in *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 395, <<https://islamansiklopedisi.org.tr/tahir-aga-tekkesi>> (last access: 02.01.2020).

³⁸ Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi*.

adapted from Berlitz's *Méthode Berlitz Pour L'enseignement des Langues Modernes Edition Illustrée Pour Les Enfants*. Based on the information on the book cover, Orhan Salahaddin was the director of record office at İstanbul Regie Ministry director of record office and teacher of French speaking methods at Numune-i Terakki High School. The date of the publication permit given by Ministry of Education was also provided: 11 Rebiyülevvel 1324 and 22 April 1322. These dates correspond to May 5, 1906.³⁹ The author wrote in the foreword that he borrowed the method from a student of Berlitz and succeeded greatly in implementation over a ten-year period, telling he adapted the book so that everyone could benefit from it. Orhan Salahaddin translated several French statements into Turkish. For this situation that is against the principles of the method, Orhan Salahaddin stated that this was done to enable students to get prepared for the lesson and they should not be used during the class under no circumstances. In the future, new editions of the book were published.

Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai⁴⁰ that was published in 1911 was the second edition of the 1906 version of the book titled the same.⁴¹ Introducing himself as French teacher of İstanbul Berlitz School and Darülfünun-ı Osmani, the author remarked in the foreword that he successfully employed this method in various private schools, Numune-i Terakki High School, Darülfünun, and at the Berlitz School established with his guidance for fifteen years. Quoting Berlitz regarding the ineffectiveness of translation method on the back cover of the book unlike the first edition, he opposes to another author on the grounds that the publication involved Turkish translation of all French inscriptions in the book.⁴²

Berliç Usulü Üzre Musavver Hikâyeler Birinci Kitap - Cours Gradué de Langue Français D'après La Méthode Berlitz.⁴³ According to the information on the cover of this book published in 1912, Orhan Salahaddin was a French Teacher at Darülfünun-ı Osmani and worked at the school named Medrese-i Uhuvvet. The warning on the cover is particularly attention grabbing: "This book that was prepared in accordance with rushdiye schools and Medrese-i Uhuvvet curriculum can only be taught by teachers who employ Berlitz method following Berlitz's basic level book." He noted in the foreword that while seeking a more advanced level book as a continuation of the book that he adapted based on Berlitz method, he encountered 30 *Histoires En Images Sans Paroles A Raconter Par Les Petits*⁴⁴ book by Jean Perrot and Fernand Fau and showed it to his children. Upon their affinity towards the book, he stated, he decided to prepare this particular book. In the adaptation, there are sections in which texts for various figures, questions regarding those texts and a dictionary for the unknown words in the text are supplied. After the texts section, there are verb conjugation and general dictionary chapters. Although it was indicated in the book title that it was based on Berlitz method, it can be claimed that dictionary and grammar parts are not compatible with the method.

Méthode Berlitz Pour L'enseignement De La Langue Française Deuxième Livre.⁴⁵ The book⁴⁶ that was published in 1912 was adapted by Berlitz's book titled *Deuxième Livre pour*

³⁹ Edhem Eldem incorrectly provided the publication date of this book as 1904; see Edhem Eldem, *Aklî Osmanlılık (Ottomanisme Rationnel): 1917 Tarihli Fransızca Bir Okuma Kitapçığı*, "Toplumsal Tarih", n. 38, 1997, p. 29.

⁴⁰ Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai*, 1327 [1911].

⁴¹ For information about the book being used in the Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye School, see Yunus Kılıç, *H. 1332 (M. 1913) tarihli Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Master Thesis, Department of History, Kırklareli, Kırklareli Üniversitesi, 2016, pp. 177, 179, 180, 182, 184; *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*, Darü'l-Hilafetü'l-Aliye, Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, 1332 [1916], pp. 188,190,193,195,197.

⁴² For a detailed review of this book, see Öznur Çiçek, *Türkiye'de Yabancı Dil Öğretiminin Tarihi: Berlitz Usulünün Uygulanışı*, Master Thesis, Department of Social Sciences Education, Sivas, Cumhuriyet Üniversitesi, 2016.

⁴³ Orhan Salahaddin, *Berliç Usulü Üzre Musavver Hikâyeler Birinci Kitap - cours gradué de langue Français d'après la méthode Berlitz*, İstanbul, Şafak Kütüphanesi, 1912.

⁴⁴ Jean Perrot and Fernand Fau, *30 histoires en images sans paroles a raconter par les petits*, Paris: Librairie Classique Fernand Nathan, 1902.

⁴⁵ Orhan Salahaddin, *Méthode Berlitz pour l'enseignement de la langue Française deuxième Livre*, İstanbul, Librairie Téféyuz, 1912.

L'enseignement des Langues Modernes Partie Française Pour Adultes. On the book cover, the author introduced himself as French teacher of Old Berlitz School and Darülfünun-ı Osmani. Stating that he prepared this book for Ottoman schools, the author wrote the Turkish title of the book, as well: Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi İkinci Kitab.

Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Türki.⁴⁷ Detailed information about this book which was published in 1913 will be provided below.

Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai.⁴⁸ This book that was published in 1916 is the third edition of the same titled book. As distinct from others, this book was prepared for primary schools and was recommended by Ministry of Education to schools in which French was taught.⁴⁹ The author introduced himself as Berlitz School and Darülfünun-ı Osmani French teacher.

Ottomanisme Rationnel ou Lectures Inédites, Cours Primaire.⁵⁰ The book⁵¹ published in 1917 was similarly a French reading book tailored for primary school students. In a layout similar to his previous books, the author devised a material for text reading comprehension. The author was introduced in the cover of the book in the following French inscription: Ex-Professeur d'Université Constantinople (Istanbul University Ex-Lecturer).

Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai Méthode Berlitz Première Année.⁵² The 1924 published book is the fourth edition of the same titled other book. The author introduced himself as French teacher of Berlitz School, Turkish Darülfünun and Ticaret Mekteb-i Âlisi (Business College).

The latest available work of Orhan Salahaddin was the book titled Syllabaire Illustré ORHAN which he prepared for primary school students in 1937.⁵³ This book whose content was out of reach to us can be said to include introductory topics to French, similar to his previous works.

3. Book of Turkish Language Teaching through Berlitz Method

The book that is about to be reviewed in detail in this section was titled *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Türki* on the cover, and “Kısım-ı İbtidai” was inscribed right below it to indicate the level of the book. The book was published at Ebuzziya Press in İstanbul at 1913. The author was presented with following statement: Adapted and Translated by Orhan Salahaddin, language teacher at Darülfünun and Berlitz School. Apart from this, there appears a disclosure on the cover. Based on that, this Turkish book was taken from the 136th edition of the original manuscript and more than sixty visuals were inserted as an addition to 116 images in the original book. Considering the content of the book, it can be comprehended that the actual book is Berlitz's book titled *Méthode Berlitz Pour L'enseignement des Langues Modernes Edition Illustrée Pour Les Enfant*. However, it was not possible to procure the 136th edition mentioned by Orhan Salahaddin. In this respect, comparisons will be made in reference to Berlitz's book published in 1900.

⁴⁶ The book was used in Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye School. For details see Kılıç, p. 186; *Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*, 200.

⁴⁷ Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Türki*.

⁴⁸ Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai*, İstanbul, Matbaa-i Amire, 1332 [1916].

⁴⁹ For details see State Archives Directorate Ottoman Archive MF.İBT 445-77, 1 Ramazan 1331 [4 August 1913].

⁵⁰ Orhan Salahaddin, *Ottomanisme rationnel ou lectures inédites, cours primaire*, Constantinople, İmp.H. Matteosian, 1917.

⁵¹ The book examined in terms of period, society, ideology and politics in this review: Eldem, *Aklî Osmanlılık (Ottomanisme Rationnel): 1917 Tarihli Fransızca Bir Okuma Kitapçığı*.

⁵² Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai Méthode Berlitz première année*.

⁵³ Orhan Salahaddin, *Syllabaire illustré OR-HAN*, İstanbul, Librairie İkbâl, 1937.

114 page-long book was divided into three sections as follows: 3rd-12th pages is the section where Berlitz and Orhan Salahaddin describes the theoretical aspect of the method and the usage of the book, 14 lessons between 13th and 78th pages, and 18 reading texts between the pages 79 and 113.

A section titled “Berlitz Method for Language Teaching” is present in the book’s 3rd-6th pages. The first two paragraphs, where Orhan Salahaddin addressed why this method became widespread and the basic components of the method, are succeeded by foreword of Berlitz. According to that, Berlitz method was inspired the way children learn their native languages. Therefore, translation would not be used for when it is used, majority of time is spent on explanations in children’s mother tongues. In addition, resorting to translation would lead to misunderstandings as words with the same meanings in two languages could never exactly match with one another. Besides, when someone visits a foreign country, they start to communicate without wasting much time. For this matter, in Berlitz method, learner solely uses the target language. Words are expressed either with indication or gestures. Thusly, the learner uses the foreign language as though it were the native language. Expressions that cannot be conveyed through indication are told with context. As the lesson progresses, expression is made with previously learned words. Unknown words are explained orally. The most beneficial words are given primarily. After this section, between the pages 7-8, 5 items written by Berlitz is presented under the title “Recommendations to Teachers”. In compliance with these items, the first half of the lesson must definitely be oral. The teacher tells the shapes of objects by properly pronouncing the words to be taught and shows the movement of the verbs. After a few repetitions, he asks questions about these words and answers them, then asks the questions to students, helping them to answer the questions. Especially chosen antonymous and synonymous words are used to tell students similar and different sides of them. At this point, several examples must be provided. Because the objects in the lesson environment can be regarded as classroom material, they must be used as examples. At the second half of the lesson, the teacher reads the statements from the oral phase of the class and facilitates students to read them accurately.⁵⁴

Following this section, Orhan Salahaddin’s foreword is presented between the pages 9 and 12 where he mentioned that Turkish could not be taught in foreign and non-Muslim schools in the Ottoman country and that graduates of these schools failed to speak and write. He indicated grammar teaching without practice as the reason. He remarked that Berlitz method, which he proposed as a solution for this problem, spread across the world and was adopted to be implemented for all language except for Turkish, Arabic and Persian. Referring to the method’s origin of approach in the meantime, Orhan Salahaddin noted that he even witnessed people completely unfamiliar with the language acquiring language proficiency at the end of one year.

In his own words, Orhan Salahaddin learned this method from someone who became certified to teach after being taught by Berlitz himself and used it to teach French at Numune-i Terakki High School and Darülfünun-ı Osmani for fifteen years and to teach Turkish at Berlitz School founded under his guidance and other private schools. Therefore, he translated and adapted Berlitz’s book to Turkish. In the adaptation process, he made some alterations.

The author lastly mentioned four subjects regarding the use of the book. Firstly, five-six lessons must be held based on the book before students start the alphabet and reading, students must be allowed to move on to learning alphabet and reading only after they get accustomed to words and sentences. Towards the end of syllable reading chapter, first lesson must be initiated as the student has learned how to read. Thusly, the student can easily read the words which were heard with correct pronunciation and uttered. During teaching, the teacher must always use Turkish and not let students use their native languages.

⁵⁴ This passage is also available in the books prepared by Orhan Salahaddin for French.

Reading texts at the second part of the book would be memorized. Students would write down the texts after entirely understanding them and correct their mistakes, if any. The teacher would ask students questions about the reading passages and want them to answer them orally. Reading passages would be read aloud by the teacher or a student with good pronunciation to fortify the understanding of the text in students' minds and ears.⁵⁵

The first chapter between pages 13 and 24 is reserved for alphabet teaching, which is understood to have been organized by Orhan Salahaddin himself, independent from Berlitz method. In this section, all letters were shown individually in alphabetical order; subsequently, all the letters were presented individually and randomly (p. 13). In turn, each letter was shown individually and separately with three diacritics (pp. 14-15). After that, a two-page-long table was given, each line of which contained one letter and its combination with different vowels (pp. 16-17). In this table, each letter's combination with "elif" (/a/ or /â/ sound), "he" (/e/ or /a/ sound), "ye" (/ı/ or /i/ sound), "vav" (/o/, /ö/, /u/, or /ü/ sound) was shown with one and then two syllabled unisons. Pattern of letters' presentation is as the following: , a, e, ı/ i, o/ ö/ u/ ü; a a, a e, a ı/ a i, ı u/ i ü, u u/ ü ü/ o u/ ö ü. Following this highly mechanical exercise, syllable or word reading practices that can be considered similarly mechanical were provided (p. 18). In this practice, many meaningful syllable or words were involved with a consideration of a a, a e/ â e, a ı, a i, o u/ ü ü pattern. After this section, in the end of these mechanical exercises (pp. 19-24), as an example for the use of consonants with vowels, vowel-consonant unisons such as a / â , ı / i , o / ö / u / ü ; a a, i e, i ı, ö e/ ü e, a a, a ı/ a ı, e i, i ı, e a e â, ı a, a ı; e ı, i e, ı a, u u... were given to develop general reading skill. In connection, at the end of this section, it was attempted to develop distinction skill by giving words with diacritics and visually similar words. Even though this syllable reading method seems practical, students can have difficulties in word and text reading process since some Ottoman letters correspond to multiple sounds and short vowels cannot be written and same spelling can be read in multiple ways. In the last text, independent sentences that included words whose writings were similar to each other were sequenced and sometimes proverbs were given (p. 24). The main motive to include such texts must have been to develop skill for reading aloud. However, it is not suitable for developing reading comprehension since it included very difficult sentences for someone who just began learning Turkish. Due to the Ottoman Turkish being dependent on morphology in writing, students would be especially challenged by reading the suffixes. Therefore, these texts are not suitable for both the levels of the target audience and the method itself.

In the chapter starting from the 25th page, subjects were taught under the title of lesson. General plan of these lesson sections are as follows: visuals related to the lesson and their names underneath them, sentences in various forms about the topic, French counterparts of some sentences and words, a short dictionary titled faide (benefit).

In the first lesson whose essential aim was to teach names of various objects in the surroundings (pp. 25-28), names of school and household objects were written with their pictures provided, and positive and negative answers for "What is this?" question were all listed below. For grammar, sentences posed for noun clause, question sentence, demonstrative pronoun, interrogative adverb, indefinite noun phrase and adjective clause topics were supplied. There (p. 26), the method given as a footnote with "warning" heading is noteworthy: "Teacher must direct "What is this?" question to students, putting his finger on figures of inkwell, pencil, book, ruler or pointing to the actual objects and wait for students to respond by saying "This is a pencil.", "This is an inkwell." He must never rush the student to respond during question-answer sessions, help the students and give them opportunity to think." In later parts of the lesson, a sample question-answer was written and a footnote symbol was added at each sentence to provide their French translation at the bottom of the page. At the end of the lesson, after the

⁵⁵ Similar to this passage is available in the books prepared by Orhan Salahaddin.

examples for positive and negative answers starting with “Yes.” and “No.” to the question of “What is this?”, numbers from 1 to 5 and sentences starting with “What number?” question with examples of positive and negative answers were listed. Even though Ottoman Turkish writing is from right to left, smallest number being positioned on the far left is interesting. Writing both “kurşun kalemi” and “kurşun kalem” (both meaning “pencil”) as the counterpart of “le crayon”, and writing both “yazı tahtası (blackboard)” and “tablo (panel)” would be an obstacle for students in the way of learning the words.

The second lesson (pp. 29-32) was reserved for the teaching of colors and some adjectives. The chosen adjectives are the words that describe the form of objects such as long, short, narrow, wide, thin, thick, big, and small. In terms of grammar, sentences appropriate for ordering in adjectives were posed, as distinct from previous topics. Though in the second lesson of Berlitz’s book, questions and answers are divided into separate paragraphs, Orhan Salahaddin provided at least one answer for almost every question. Different from the original source, four human images and sentences teaching various adjectives related to them were added. At the end of the lesson, numbers ranging from 6 to 10 were written from left to right.

In the third lesson (pp. 33-36) it was aimed to teach words and sentences telling about the location of various objects and statements of introduction. Although “bir küçük oğlan (a little boy)” was written under the visual of a child as the counterpart of “un petit garçon”, the use of both “oğlan (boy)” and “erkek çocuk (male child)” in sentences within the text will prove difficult for the student. In the original book, even though “Mettre le nom du professeur.” (Add the name of the teacher.) was written as a footnote under the sentence “Je suis Monsieur Berlitz.” (I am Mister Berlitz.) and “Mettre le nom de l’élève.” (Add the name of the student.) for the sentence “Vous êtes Mademoiselle Marie.” (I am Miss Marie.),⁵⁶ on the same part of the Turkish book, “Je suis selaheddin effendi.” was added as a footnote of the sentence “Ben Salahaddin Efendi’yim.” (I am Salahaddin Efendi) and “Vous êtes Ahmed bey.” was written for the sentence “Siz Ahmed Bey’siniz.” (You are Mister Ahmed.); namely, French translations of the introduction sentences were provided. In addition, as distinct from the original book, Orhan Salahaddin put the positive, negative and interrogative conjugations of verb *i-* (to be) depending on pronouns under the title of “olmak” (verb to become/occur/happen) as “ benim..., ben değilim..., ben miyim...”. Additionally, he provided translations of the conjugation of “I” pronoun. Besides, conjugation of “Sandalyenin üzerinde...” (... on the chair.) and “Mektebe gel...” (... come(s)/coming to school.) were given according to persons. It is unclear as to why verbal clauses were involved even though it is not compatible with the original source. At the end of the lesson numbers between 11 and 15 were presented from left to right, again.

In the fourth lesson (pp. 37-39), parts of the face and segments of the body was the main objective for teaching. Other than body and face visual in the original book, Orhan Salahaddin added a hand visual and wrote the names of fingers, and although they are not in the original source, he also added question and answer statements about names of fingers. At the end of this lesson, under the title of “malik olmak fiili” (verb to have/to own), non-existent in the original version again, conjugations of positive, negative and question sentences via “var” (there is/are...) and “yok” (there isn’t/aren’t...) words were presented. Orhan Salahaddin, in the book he prepared for teaching French, gave the conjugation of this word based on persons under the title of “verbe auxiliaire avoir – yardımcı avoir malik olmak fiili (auxiliary verb “avoir” to have/to own). Though such grammar structures are appropriate for French, taking them in their exact form for Turkish was not suitable since in Turkish, there are no verbs with an identical meaning. Orhan Salahaddin’s tendency to end the verb with the suffix *-dir* in noun clauses likely stems from his sensitivity for mot à mot translation from the original text or the desire of

⁵⁶ Maximillian D. Berlitz, *Méthode Berlitz pour l’enseignement des langues modernes édition illustrée pour les enfants*, Berlin: Siegfried Cronbach, 1900, p. 14; Maximillian D. Berlitz, *The Berlitz method for teaching modern languages illustrated edition for children*, 12th ed. Berlin, Siegfried Cronbach, 1907, p. 18.

students to see the exact representation of “être” verb in Turkish sentences. However, since this was not natural Turkish, the student would be surprised to see such authentic texts or encounter a Turkish in the street. In fact, no *-dir* suffix was used in the conjugation table presented at the end of the lesson. This is an indication that the table was not a translation from the original source.

In the fifth (pp. 40-44) lesson, the objective was to teach words related with clothing. It is eye-catching that visual of the original book used in this version was modified to some extent. For instance, the visual of the man wearing a top hat was depicted as wearing a fez in Turkish version. This change was made to reflect the Turkish attire of the time. On top of this, even though it was not in the original book, the Turkish book included visuals of hat, shoes, socks, bowtie, and apron. It is evident that these visuals did not reflect the Turkish society in entirety, as a matter of fact, completely painted a picture of the Western garment. For this matter, it can be proposed that Orhan Salahaddin wanted to portray Ottoman society in a Westernized manner.⁵⁷ The circumstances that even though “bir efendi” (an effendi) was inscribed under the visual of a man at the beginning of the lesson, “mösyö” (monsieur) was used for the same purpose in the text, that the image addressed as “mademoiselle” in the original book was named “hanım kız” (fair lady) in Turkish version and instead of using “kadın” (woman) or “hanımefendi” (mistress) for the “un madame” visual, writing “madama” were all Orhan Salahaddin’s strange preferences.

In the sixth lesson (pp. 45-49) where verbal sentences were commenced, *otur-* (sit), *ko-* (put), *al-* (obtain), *çek-* (pull), *it-* (push), *getir-* (bring), *götür-* (take), *kapa-* (close), *aç-* (open), *gel-* (come), *git-* (go) etc. verbs that indicate movement were aimed to be taught. In the beginning of the lesson, -though in the original source it was meant to be at the end of the lesson and for three persons- simple present time conjugations of verbs such as *ko-*, *al-*, *çek-*, *it-*, *getir-*, *götür-*, *kapa-*, *aç-*, *gel-*, *git-* based on the persons were given. The footnote inscribed under this conjugation is intriguing: “Warning: The teacher must tell the students that there are no differences between the pairs ‘korum’ and ‘koyuyorum’ (I put and I am putting), ‘alırım’ and ‘alıyorum’ (I take and I am taking), and ‘çekerim’ and ‘çekiyorum’ (I pull and I am pulling).”⁵⁸ Indeed, in the sentences within the text, verbs with present continuous tense were inserted inside brackets near the present simple tense verbs. It is unknown why Orhan Salahaddin treated these two tenses as the same. While there existed present simple tense sentences in the text most of the time, sentences containing continuous tense and imperatives were also included seldomly. Although in the sentences of the original book, a pattern of imperatives, present simple “you” (plural you to be kind) and present simple “him/her/it” was followed as in “Charles, prenez le livre. Vous prenez le livre. Il prend le livre.”, this pattern was not conformed to in the Turkish book. In addressing statements, it is strange to see that “mösyö” (monsieur) and “madmuazel” (mademoiselle) words were used with the Turkish word “effendi”.

The seventh lesson (pp. 50-52) is related to numbers, counting and arithmetic subjects. Orhan Salahaddin gave the numbers between 0-40 one by one, from 40 to 100 in tens, and lastly the number 1000 individually. Subsequently, he conjugated the verb *say-* (count) in simple and continuous present tense for persons. In sample texts, next to the mathematical calculations, noun clauses with the verb “var” (there is/are) in continuous and simple present tense were supplied. In the last stage of the lesson, sentences related to money, which were included by Orhan Salahaddin, can be found.

⁵⁷ For another book prepared by Orhan Salahaddin with a similar thought, see Eldem, “*Aklı Osmanlıcılık (Ottomanisme Rationnel): 1917 tarihli fransızca bir okuma kitapçığı.*”

⁵⁸ It is uncertain whether Orhan Salahaddin saw the English version of the book but Berlitz warned the teachers not to explain the difference between the tenses. For details see Berlitz, *The Berlitz method for teaching modern languages illustrated edition for children*, p. 25.

In the original source, the ninth lesson was reserved for alphabet and pronunciation, and the entire alphabet was introduced. In the Turkish book, sentences about a few letters were sufficed, nor anything was mentioned regarding pronunciation since the alphabet was introduced in previous sections and pronunciation matter would be indirectly delved into. Sentences constructed with previously shown grammar structures were involved in the lesson. Just as before, Orhan Salahaddin treated present simple and continuous tenses equally in this lesson (pp. 55-57). Additionally, interestingly, in two sentences, synonyms of two words next to one another: “biter (hitam bulur)” (it finishes) and “sual sorarım, irad ederim” (I asks question). This phenomenon that cannot be considered a way to teach synonyms in probability resulted from the concern of providing the exact translation of the French word. The same situation can indeed be recognized in the author’s book that he prepared for French. Lastly, present simple conjugations of *yaz-* (write) and *sor-* (ask) verbs were presented.

The tenth lesson was set aside for pronunciation only in the original book.⁵⁹ Having included this content in previous sections, Orhan Salahaddin did not include this in the lesson. Instead, he transferred the content of the eleventh lesson in the original source to the tenth lesson (pp. 58-61). However, he added many sentences that were not present in the main source. The main topic of the eleventh lesson of the original source were indefinite and negative pronouns.⁶⁰ Upon consideration, Orhan Salahaddin attempted to adapt this topic into Turkish through sentences posed with “var” (there is/are) and “yok” (there isn’t/aren’t). At the end of the lesson, present simple tense conjugations of verbs *gir-* (enter, get in...) and *çık-* (leave, get out...) based on person types.

The topic of the eleventh lesson (pp. 62-65) is the ability modal (pouvoir, pourquoi; can/be able to). Orhan Salahaddin exemplified the affixes -Abil- and -AmA- that give this meaning in numerous tense affixes. At the end of the lesson, the verb “muktedir ol-” (capable) was conjugated as positive and negative noun clauses. Even though presenting the conjugation of such a verb as “muktedir ol-“, which is barely used in Turkish, appeared as preposterous, it can be understood that Orhan Salahaddin tried to tune up the following conjugation seen at the end of the twelfth lesson of the original book for the Turkish language: “Je peux (je puis), il peut, nous pouvons, vous pouvez, ils peuvent”.⁶¹ Whereas, the author was supposed to attach the affix -Abil- within any verb (yapabilirim [I can do], yapabilirsin [you can do], yapabilir [he/she/it can do]).

In the twelfth lesson (pp. 66-68), as fitted for the original source, verbs *al-* (take) and *ver-* (give) were conjugated in present simple, present continuous tenses, and imperative and ability modals to be used in sentences. In this lesson, next to the verbs with present simple tense, their continuous tense conjugates were added in parentheses. In the second part of the texts, sentences with verbs *getir-* (bring), *de-* (utter), *söyle-* (say), *rica et-* (request), *iste-* (want), *talep et-* (demand), and, at the end of the lesson, *de-* (utter), *al-* (take) and *kabul et-* (accept) verbs were conjugated in present simple for persons in spite of being non-existent in the original book. Yet, *kabul et-* verb was only conjugated for the first person. Whereas, when verb *et-* receives some affixes, -t- in the end turns to -d-, which proves quite difficult for a foreign student. It is utterly strange that, unlike the method, Orhan Salahaddin did not mention such matter despite his inclination towards grammar teaching.

The content of the thirteenth lesson (pp. 69-72) is verbs of “voir, entendre, sentir”. Orhan Salahaddin mostly included sentences with *gör-* (see), *işit-* (hear), *kok-* (smell) and *kokla-* (smell) verbs. Moreover, he posed sentences in present simple tense by using the verbs *yaz-*

⁵⁹ Berlitz, *Méthode Berlitz pour l’enseignement des langues modernes édition illustrée pour les enfants*, pp. 28–30.

⁶⁰ *Ibid.*, p. 111.

⁶¹ The same translation is available in the following previously published books: Orhan Salahaddin, *Metod Berliç’den Tedris-i Lisan-ı Fransevi*, p. 49; Orhan Salahaddin, *Metod Berliç’den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai*, 1327 [1911], p. 64.

(write), *kes-* (cut), *yürü-* (walk), *tut-* (hold), *it-* (push), *kapa-* (close), *görüş-* (meet), *tekellüm et-* (speak), *oku-* (read), and *anla-* (understand).

The fourteenth lesson (pp. 73-78) is about the cuisine. There are visuals of fruits, vegetables, some foods and utensils and sentences related to them. Orhan Salahaddin embedded some sentences that are not present in the original manuscript to certain places of the lesson. It can be noticed that sentences in there reflect a more natural and somehow more challenging Turkish. Similarly, it is evident that the language just drifts apart from authenticity in translated segments. For instance, even though in Turkish, the word soup is collocated with *iç-* (drink) verb, it was translated as *çorba ye-* (eat soup) for the concern of remaining loyal to the French text.

Upon a broad examination of lessons section of the book, it is seen that Orhan Salahaddin made additions to the texts. Sometimes aiming to teach more words, the additions can sometimes have a purpose of giving more knowledge, or demonstrating more example sentences. For instance, these following words that were not included in the original source are presented: *iskemle*, *sandalye*, *sıra*, *mukavva*, *perde*, *hayır efendim*, *üzerinde*, *kürsü*, *yazı tahtası*, *talebe*, *asker*, *ihtiyar*, *genç*, *kız*, *efendi*, *adam*, *alçak*, *yüksek*, *pek...* Even if these additions were made with good intentions, they would prove to be a significant hardship because it would mean for students more materials to learn during a class.

It is eye catching that Orhan Salahaddin frequently resorted to translation method in this book. Translation is in fact not appropriate for Berlitz method. Orhan Salahaddin himself stated that the method did not accept translation both on the foreword of the Turkish book and in the book which he prepared to teach French. He did not make any explanations as to why he resorted to translation in this book. In the case of his French book, he noted that he merely placed the translation so that students could get prepared for the lesson before it took place, and the teacher should never use the translations in the classroom, ever.⁶² Moreover, it was remarked that the dictionaries given under the heading “faide” were not included in the original book and there was no requisite to make students memorize it. On the contrary, it was proposed that students could gradually learn the words themselves as the lesson progressed. Curiously enough, these dictionaries included words that could not be traced in the texts. There is no reasoning provided for why the author added words out of the text in addition to the ones in the text. Furthermore, considering the order of the words, it can be seen that the author acted as though he had wanted to provide Turkish equivalent of the French words, not the other way around: *La famille, aile; le père, baba; le mère, anne; l'enfant, erkek veya kız çocuk; un aïeul, dede, cet; un oncle, bir dayı, amca; le neveu, kardeş oğlu, yeğen; la nièce, kardeş kızı, yeğen...* The same dictionaries were included in Orhan Salahaddin's French book, as well.⁶³ The author seems to have transferred those dictionaries he prepared for the French book into the Turkish book with some alterations. In certain faide chapters, various sentences were involved. These sentences were mostly used to serve to teaching words. These sentences in some faides were used to present *ya... ya...* conjunction (either... or...) and antonyms of the word to be taught were given, too. It is plausible to state that the preferred teaching method is not really suitable for Berlitz method.

In the second chapter following the lessons section, reading passages were provided (pp. 79-113). Although the original book contained 33 texts,⁶⁴ Turkish version had eighteen. The

⁶² Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi*, p. 8; Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai*, 1327, p. 10, back cover.

⁶³ Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai*, Matbaa-i Matyusyan, İstanbul, 1332.

⁶⁴ The headings of reading passages in original book are; *La mère et ses enfants, La nuit, Le jour, L'heure, Janvier, Février, Mars, Avril, Mai, Juin, Juillet, Août, Septembre, Octobre, Novembre, Décembre, La bataille des chiens, Ne riez pas du mal des autres, Le méchant petit Paul, Les enfants courageux, Le petit poltron, L'enfant paresseux, Le malade, Le cimetière, Saint Nicolas, Le mendiant. L'enfant malade, Les oies et les canards, L'école, Chez le peintre, Le nègre, Une histoire en rimes, La mère Michel.* See Berlitz, *Méthode Berlitz pour l'enseignement des langues*

motive for not taking all the texts is obscure. A related picture is presented on top of the reading passages while at the end, there are questions. In the Turkish manuscript, French counterparts of unknown words and inscriptions were supplied in footnotes. Headings of the texts that were present in the Turkish book were as follows: Valide ile Çocukları (Mother and Children), Gece (The Night), Gündüz (The Morning), Saat Gün Hafta Ay Sene Mevsim (Time Day Week Month Year Season), Kânunusani,⁶⁵ Şubat (February), Mart (March), Nisan (April), Mayıs (May), Haziran (June), Temmuz (July), Ağustos (August), Eylül (September), Teşrinievvel (October), Teşrinisani (November), Kânunuevvel (December), Köpeklerin Boğuşması (Fighting of the Dogs).

Upon comparison of Berlitz's book and the Turkish version, it becomes evident the Turkish text was to some extent changed. For example, most of the child names were changed into the ones used in Turkey. Many of the Turkish texts are longer than the original ones due to Orhan Salahaddin's additions. While the original text consisted of shorter and simpler sentences, it appears that these short sentences were merged together in the Turkish text. In addition, structures that were not present in the actual manuscript and would be hard for basic-level foreigners to understand were used such as participles, gerundium and sentential conjunctions. This would certainly pose as a challenge for students. Questions below texts also bare differences from the actual ones. At that, even some irrelevant questions were included. For instance, in the first text titled "Valide ve Çocukları" posing the questions as "What is father's brother called?", "What is mother's sister called?", "What is mother's brother called?" is quite attention catching. Moreover, some questions seem far off regarding the goal of reading comprehension. To exemplify, even though no information was provided in the second text, questions such as "How many minutes is an hour?", "How many seconds is a minute?", "How many split seconds is a second?" would merely push the learners to calculate rather than speak. The way Orhan Salahaddin handled the texts and questions can be better seen in the examples below:⁶⁶

The Morning

"We see the Sun in the morning. But we can't see it at night. Then, we see the Moon and stars. The mornings are bright. You can see everything well. The Sun rises in mornings. They call it tulû, which is the beginning of the day. The Sun sets in evenings. They call it gurup, which is the end of the day. We lay on the bed at night. We take off our clothes before going to bed. We wear our nightgowns. Then, we get into bed and sleep till the morning. When the morning comes, we no longer stay in bed. We get up; we wash our face and hands with water. We comb our hair. We eat our breakfast. Then, we get dressed.

1. Where is the Sun? 2. Where is the little boy? 3. What is he doing? 4. Does the kite rise up in the air? 5. Where is the woman? ~~6. Is she on foot?~~ 7. What is she doing? 8. What is she holding? What does she sit under? Do you know this woman? ~~9. Are there trees near the house?~~ 10. What is in front of the house? ~~11. How many horses are there in the cart?~~ 12. Where is the cartwright? 13. Is the cartwright in the sun or the shade? 14. What is the cartwright doing with his handkerchief? 15. What is in the left hand of the cartwright? 16. Is the cartwright's hat on his head? 17. Who approaches the house? 18. What is this woman carrying in her arm? 19. Is she walking on the street? 20. What color is the moor? 21. What is the street covered with? What is the floor covered with? ~~22. Is there dirt on the ground?~~ 23. Do we see the Sun in the morning or at night? 24. Where is the Moon?⁶⁷ 25. When can we see the Moon and the stars? 26. When do you go to bed? At night or in the morning? 27. When do you get up? 28. When does the sun rise? When does it set? ~~29. When does he go~~

modernes édition illustrée pour les enfants, pp. 111-12; Berlitz, *The Berlitz method for teaching modern languages illustrated edition for children*, pp. 111-12.

⁶⁵ In the Ottoman empire two calendars were used: Hicrî and Rumî. The names of months are given according to Rumi calendar. These names are used today except these four: kânunusani, teşrinievvel, teşrinisani, kânunuevvel.

⁶⁶ The underlined expressions are the sentences added by Orhan Salahaddin, the strikethrough expressions are the sentences removed by him. Question numbers are not included in the Turkish book.

⁶⁷ It is noteworthy that Orhan Salahaddin wrote the Moon instead of the Sun.

~~to bed?~~ 30. Do you take off your clothes before going to bed? ~~What do you do when you get out of the bed?~~ 31. ~~Do you get dressed in the morning?~~ 32. Do you wash? 33. What do you wash your hands and face with?⁶⁸

Orhan Salahaddin did not make any explanations about why he did such changes. However, it can be claimed that he did it simply because he wanted to make the text more exploratory and provide more information to students. In some sentences, the mood of teaching civility and morality can be detected. Yet, in some texts, where there are both a direct translation and an addition, the disruption of the mode harmony is apparent. In some cases, the difference in tone between the translated and added segments damages the homogeneity in the text. These additions of Orhan Salahaddin can be thought as his intention to conform the texts into Turkish culture; however, with the exception of a few areas, such inclination is not observed. For example, in the text that is about time, Friday is referred to as holiday. A boy telling that he spent his summer holiday in Boğaziçi and Büyükdere (in İstanbul) was inserted in the text titled as August. In addition, whereas the word “church” was removed from the text called “September”, description of Noel remained intact in “Kânunuevvel” text. As a probability, in this case, Orhan Salahaddin must have come back and forth between rewriting the text and omitting the text.

Certain spelling characteristics in the Turkish book are noteworthy. Short vowels often are not shown with a letter in Ottoman orthography; additionally, some letters correspond to more than one sound. That is why, for a word to be read accurately, a context is definitely required. Until the end of the 19th century when Latin alphabet was adapted in 1928, Turkish intellectuals made some recommendations to resolve this spelling problem and write the words in Turkish mentality. As can be understood, due to suffering from this problem in his lessons, Orhan Salahaddin made different choices, as opposed to traditional writing, concerning spelling some words in his book: for “evet” (yes) “نه وت” instead of “وت”; for sev- (to like, to love) “سه و” instead of “سو”; for ev (house) “نه و” instead of “أو”, for ek- (to plant, to sow) “نه ك” instead of “ك”... Apart from that, while preferring old spelling for most of the words whose writings do not change even when their pronunciation change (i. e. “اوطه” instead of “اوده”) he rarely chose a spelling that was close to the pronunciation: for “için” (for) “ايچين” instead of “ايچون”... In spite of their limited number, there are some words for which both new and old spelling was preferred: for onu (him/her/it) “انى” or “اونى”; for onun (his/her/its) “انك” or “انوك”. Furthermore, the tendency to write -dir suffix separately in noun clauses stands out. Although these preferences could be beneficial for students to read easily and accurately, they could result with obstacles for students owing to the fact that they did not fit with general spelling.

Conclusion

As a result of the study, the extent of interest shown to Berlitz method, which became widespread across the globe in late 19th century and early 20th century in Turkey and how it was adapted to Turkish teaching were revealed. In this context, Berlitz method was initiated in Turkey primarily with the works of Orhan Salahaddin that focused on teaching French to Turkish students. After the book on teaching French adapted and published by Orhan Salahaddin in 1906, Berlitz method started to spread, and the book was adapted for teaching of German, English, Arabic and Persian. The book for teaching Turkish to foreign children in Turkey was adapted by Orhan Salahaddin in 1913. Based on the information gathered about him, Orhan Salahaddin received a good education, taught French and Turkish for a long time, and prepared several books. *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Türki*, one of the books he published, is the first book in Turkey which was specifically designed for children in accordance with this method.

⁶⁸ Berlitz, *Méthode Berlitz pour l'enseignement des langues modernes édition illustrée pour les enfants*, pp. 49-50; Berlitz, *The Berlitz method for teaching modern languages illustrated edition for children*, pp. 51-52; Orhan Salahaddin, *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Türki*, pp. 83-85.

Orhan Salahaddin conformed greatly to content and plan of the original manuscript that was elected to be appropriate for primary school children. However, the Turkish version is not the exact translation of the original. For this matter, the author confirmed that he prepared a book which was both translation and adaptation. The most prominent distinction between two books is that Orhan Salahaddin gave French translations of Turkish words and sentences as footnotes or dictionaries. Although translation is a method Berlitz strictly refused, it can be seen that Orhan Salahaddin failed to put a distance to translation throughout the book.

Another characteristic difference between Turkish and the original books is the modification and extension of reading passages. Orhan Salahaddin turned previously short and simple sentences more challenging by combining some of them. In some cases, he stretched out the texts with his additional sentences.

Considering the presented grammar structures, the book coincides with the source material in terms of going from easy to hard. Teaching started from word level only to be elevated to noun clause and verbal clause levels. In the meantime, basic tenses were also presented.

It is evident that speaking, listening and reading skills are included in the book. Indeed, the method and the source material were devised this way. Writing skill was excluded from the book. This also aligns with Berlitz method. Apart from that, it can be claimed that grammar was exploited on a similar level with the original book. However, it is noteworthy that some grammar rules were presented wrongly.

Even though this book, which was devised for teaching Turkish, suffered deficiencies and mistakes, it is still a valuable material in terms of the institutionalization of teaching Turkish to foreigners on school or course levels. As addressed above, single-time publication of this book that was designed for Turkish as opposed to French and German books being published several times is likely due to the political conditions of the time. In fact, Balkan Battles, World War I and the subsequent Independence War that Ottoman Empire struggled led to the loss of a good part of the empire, which eventually resulted in foreign citizens to detach from the country. In connection, it is very likely that necessity of teaching or learning disappeared since the population whose native language was not Turkish dramatically reduced in number.

The book *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Türki*, which was investigated in the study, is a significant tool on the ground that it indicates a crucial milestone for the history of teaching Turkish.

Bibliography

- Abdurrahman Şeref, ed. 1918. "*Mekteb-i Sultani*"nin *Ellinci Sene-i Devriye-i Tesis-i Münasebetiyle Neşr Olunmuşdur*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Açık, Kerim. 2016. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar Olan Dönemde Rüşdiye, İdadi ve Sultani Mekteplerindeki Arapça Derslerinin Yabancı Dil Öğretimi Açısından Değerlendirilmesi." *EKEV Akademi Dergisi*, no. 65: 313–42.
- Berlitz International, Inc. 1998. *Berlitz, 1878-1998: 120 Years of Excellence*. Princeton: Berlitz International.
- Berlitz, M. D. 1900. *Méthode Berlitz Pour L'enseignement Des Langues Modernes Edition Illustrée Pour Les Enfants*. Berlin: Siegfried Cronbach.
- Berlitz, M. D. 1907. *The Berlitz Method for Teaching Modern Languages Illustrated Edition for Children*. 12th ed. Berlin: Siegfried Cronbach.

- Berlitz, M. D. 1916. *Method for Teaching Modern Languages, English Part, First Book*. Berlin: Siegfried Cronbach.
- Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi*. 1332. Darü'l-Hilafetü'l-Âliye: Hikmet Matbaa-i İslamiyesi.
- Çiçek, Öznur. 2016. "Türkiye'de Yabancı Dil Öğretiminin Tarihi: Berlitz Usulünün Uygulanışı." Cumhuriyet Üniversitesi.
- Demirel, Fatih, and İbrahim Turan. 2013. "School for Tribes." *History of Education & Children's Literature* VIII (1): 271–94.
- Durmuş, Mustafa. 2013. "Doğrudan Yöntem (Direct Method) ve Berlitz Okullarındaki Uygulamalar." In *Yabancılara Türkçe Öğretimi El Kitabı*, edited by Mustafa Durmuş and Alpaslan Okur, 55–60. Ankara: Grafiker.
- Durmuş, Mustafa. 2018. "Yabancı / İkinci Dil Öğretiminde Doğal Yöntem(Ler) ve Doğal Yaklaşım(Lar) Üzerine." *Türkbilig*, no. 36: 203–12.
- Eldem, Edhem. 1997. "Aklı Osmanlılık (Ottomanisme Rationnel): 1917 Tarihli Fransızca Bir Okuma Kitapçığı." *Toplumsal Tarih*, no. 38: 23–35.
- Engin, Vahdettin. 2016. *Mekteb-i Sultani*. İstanbul: Yeditepe.
- Eygi, Mehmed Şevket. 2010. "Biz Ne Biçim Müslümanlarız (1)." *Millî Gazete*, February 2010.
- Eygi, Mehmed Şevket. 2013. "Bediüzzamanın Üstadları." *Millî Gazete*, September 2013.
- Gölpınarlı, Abdülbâki. 1963. *Mevlevî Âdâb ve Erkânı*. İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Kılıç, Yunus. 2016. "H. 1332 (M. 1913) Tarihli Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye Salnamesi Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi." Kırklareli Üniversitesi.
- Maarif-i Umumiye Nezareti, ed. 1331. *Mekâtib-i Hususiye Talimatnamesi*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Maarif-i Umumiye Nezareti Telif ve Tercüme Dairesi. 1330. *Darümuallimîn-i İbtidailere Mahsus Müfredat Programı*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Milliyet*. 1956. "Mevlidi Şerif," January 1956.
- Orhan Salahaddin. 1322. *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan.
- Orhan Salahaddin. 1327. *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai*. İstanbul: Matbaa-i Agop Matyosyan.
- Orhan Salahaddin. 1329. *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Türki*. Kostantiniye: Matbaa-i Ebuzziya.
- Orhan Salahaddin. 1332. *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Orhan Salahaddin. 1340. *Metod Berliç'den Tedris-i Lisan-ı Fransevi Kısım-ı İbtidai Méthode Berlitz Première Année*. 4th ed. İstanbul: Gayret Kütüphanesi.
- Orhan Salahaddin. 1912a. *Berliç Usulü Üzre Musavver Hikâyeler Birinci Kitab - Cours Gradué de Langue Français D'après La Méthode Berlitz*. İstanbul: Şafak Kütüphanesi.
- Orhan Salahaddin. 1912b. *Méthode Berlitz Pour L'enseignement De La Langue Française Deuxième Livre*. İstanbul: Librairie Téfeyuz.
- Orhan Salahaddin. 1917. *Ottomanisme Rationnel Ou Lectures Inédites, Cours Primaire*. Constantinople: Imp. H. Matteosian.

- Orhan Salahaddin. 1937. *Syllabaire Illustré OR-HAN*. İstanbul: Librairie İkbâl.
- Özalp, Reşat. 1982. *Millî Eğitimle İlgili Mevzuat (1857-1923)*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Özer, Rukiye. 2018. “Resimli Gazete 1312-1315 İnceleme, Fihrist, Seçme Yazılar.” Yıldız Teknik Üniversitesi.
- Pehlivan, Yunus Emre. 2019. “II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Yükseköğretimi’nde Yabancı Dil Eğitimi ve Dârülfünûn Elsin Şubesi (1908-1918).” İstanbul Üniversitesi.
- Perrot, Jean, and Fernand Fau. 1902. *30 Histoires En Images Sans Paroles A Raconter Par Les Petits*. Paris: Librairie Classique Fernand Nathan.
- Polat, Nâzım H. 1991. *Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Selçuk, Mustafa. 2012. *İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Stieglitz, Gerhard J. 1955. “The Berlitz Method.” *The Modern Language Journal* 39 (6): 300–310. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4781.1955.tb03457.x>.
- Tanman, Baha. 2010. “Tâhir Ağa Tekkesi.” In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 394–95. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Topuzkanamış, Ersoy. 2019. “1915 Darülmualimîn Programı ve Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi.” In *Uluslararası Türkçenin Eğitimi ve Öğretimi Kurultayı (UTEÖK) 3-5 Ekim 2019 Dokuz Eylül Üniversitesi*. İzmir.
- Tuncer, Harun. 2015. “Bilmek İster Misin Cihanı?” *Türk Edebiyatı*, no. 502: 63–67.
- Ünsal, Coşkun. 2016. “Fethi Gören Beldede Kutlu Gün: 1914-1915 Fetih Kutlamaları ve Üsküdar.” In *IX. Uluslararası Üsküdar Sempozyumu*, edited by Coşkun Yılmaz, 189–201. İstanbul: Üsküdar Belediyesi.
- Us, Hakkı Tarık. 1948. “Elli Yıllık Kalem Erbabı: 2 Ekim Cumartesi Günü Fen Fakültesi Konferans Salonunda Bir Toplantı Yapılacak,” September 1948.
- Us, Hakkı Tarık, ed. 1953. *Basın Hayatında 50 Yıl*. İstanbul: Vakıf Matbaası.
- Uzel, Nezih. 1975. “Mevlevî Âyinleri.” *Hayat Tarih Mecmuası* 1 (3): 20–26.
- Zamacı, Ayşe. 2015. “Müdâfaa-i Milliye Cemiyeti ve Faaliyetleri.” Trakya Üniversitesi.